

АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ І ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ

На правах рукопису

Помиткін Едуард Олександрович

УДК 159.9:37.037-057.87

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ТА МЕХАНІЗМИ ДУХОВНОГО
РОЗВИТКУ ДІТЕЙ І МОЛОДІ

Спеціальність 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Науковий консультант:

доктор філософських наук,
професор, дійсний член АПН України
Зязюн Іван Андрійович,
Інститут педагогічної освіти і освіти
дорослих АПН України, м. Київ,
директор.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ I.	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ	
ОСОБИСТОСТІ	14
1.1. Теоретико-методологічні засади духовного розвитку особистості в історико-психологічному контексті.....	14
1.2. Філософсько-психологічний зміст понять “дух”, “духовність” та “духовний розвиток особистості”	32
1.3. Духовний розвиток особистості в еволюційно-історичному, культурологічному та індивідуально-психологічному вимірах.....	72
1.4. Духовно-особистісний підхід у дослідженні психологічних закономірностей і механізмів духовного розвитку особистості	86
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ I	97
РОЗДІЛ II.	
ТЕОРЕТИКО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ	
ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ І МЕХАНІЗМІВ ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ	
ОСОБИСТОСТІ	104
2.1. Закономірності духовного розвитку особистості як предмет психологічного дослідження	104
2.2. Психологічні закономірності духовного розвитку видатних подвижників.....	108
2.3. Закономірності духовного розвитку та самореалізація особистості в сучасних соціокультурних умовах.....	137
2.4. Психологічні механізми духовного розвитку особистості.....	145
2.5. Віковий вимір актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку особистості	158
2.6. Психологічна модель процесу духовного розвитку дітей і молоді.....	184
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ II	196

РОЗДІЛ ІІІ.

ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕХАНІЗМІВ ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ І МОЛОДІ НА ОСНОВІ ЗАСОБІВ

ПСИХОДІАГНОСТИКИ.....	201
3.1. Принципи та методичні підходи до діагностики психологічних механізмів духовного розвитку особистості.....	201
3.2. Розробка й апробація психодіагностичного інструментарію для дослідження духовного потенціалу та психологічних механізмів духовного розвитку учнів і студентів.....	206
3.3. Застосування методики комплексної оцінки гармонійного розвитку в дослідженні духовно спрямованої поведінки дітей і молоді.....	226
3.4. Аналіз процесу та результатів духовно спрямованої діяльності учнів і студентів.....	253
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ ІІІ.....	263

РОЗДІЛ ІІІІ.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ СУПРОВІД ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ І МОЛОДІ В СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ

.....	269
4.1. Розробка психолого-педагогічного забезпечення навчально-виховного процесу з урахуванням психологічних закономірностей і механізмів духовного розвитку дітей і молоді	269
4.2. Створення психологічних умов для духовного зростання дитини в сім'ї.....	283
4.3. Використання засобів фольклору під час духовно орієнтованих занять із дошкільниками.....	287
4.4. Впровадження духовно спрямованих спецкурсів у початковій та середній ланках загальноосвітньої школи.....	293
4.5. Активізація духовного потенціалу особистості в процесі становлення професійних орієнтацій старшокласників.....	310

4.6. Моделювання психолого-педагогічних умов для духовної самореалізації учнівської молоді.....	330
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ IV	356

РОЗДІЛ V.

ІНДИВІДУАЛЬНЕ ПСИХОЛОГІЧНЕ КОНСУЛЬТУВАННЯ ДІТЕЙ І МОЛОДІ З УРАХУВАННЯМ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ І МЕХАНІЗМІВ ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ	365
5.1. Принципи консультативної діяльності практичного психолога на основі духовно-особистісного підходу.....	365
5.2. Специфіка актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку особистості в консультативній діяльності з дітьми та молоддю.....	372
5.3. Методичні рекомендації щодо професійної підготовки психологів до консультативної роботи на засадах духовно-особистісного підходу.....	399
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ V	404
ВИСНОВКИ	407
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	413
ДОДАТОК А	460
ДОДАТОК Б	464
ДОДАТОК В	465
ДОДАТОК Д	471
ДОДАТОК Е	505
ДОДАТОК Ж	519
ДОДАТОК З	527

ВСТУП

Актуальність теми. Проблема духовного розвитку особистості набула актуальності для людства з моменту її усвідомлення спочатку окремими представниками, а потім - певними соціальними групами, громадами. Актуалізація цієї проблеми на сучасному етапі зумовлена невизначеністю загальнолюдських ідеалів і конструктивних стратегій розвитку людини та суспільства, поширенням технократичного мислення, пропагуванням споживацького способу життя, що призводить до забруднення людиною природного середовища, зростання злочинності, розповсюдження наркоманії, СНІДу. Проблема духовної дезорієнтації постала з особливою гостротою в Україні, що зумовило появу Указу Президента України від 27.04.1999 р. “Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян”. Розв’язання цієї проблеми висуває перед системою національної освіти завдання забезпечення пріоритетності розвитку людини, відтворення й трансляції культури і духовності в усій різноманітності вітчизняних та світових зразків, що сформульовано у Державній національній програмі “Освіта” (Україна ХХІ століття). Колегією Міністерства освіти і науки України 29 червня 2006 р. схвалені Концептуальні засади вивчення предметів духовно-морального спрямування у загальноосвітніх навчальних закладах.

Реалізація накреслених завдань потребує поглибленого науково-психологічного опрацювання проблеми духовного розвитку особистості, конкретизації соціально-психологічних умов процесу духовного зростання учнів і студентів, дослідження мотиваційних чинників та суперечностей цього процесу, розкриття психологічних закономірностей і механізмів духовного розвитку дітей і молоді, виявлення специфіки їх актуалізації на різних вікових етапах. На практиці наукові здобутки мають бути покладені в основу розробки та впровадження психолого-педагогічного супроводу духовного розвитку дітей і молоді в закладах національної освіти.

Аналіз наукової психологічної літератури дозволив виокремити певні аспекти дослідження проблеми духовного розвитку особистості. Одним з перших поняття

“духовний розвиток” з філософської у психологічну науку транслював М.Я.Грот, який вважав, що саме особистість є посередником між природним і духовним. Ідеал моральної поведінки вчений вбачав у людях високого духовного розвитку і творчості, а критеріями моральної діяльності - чистоту, безкорисність і самовідданість діяльності людини з метою духовного вдосконалення світу.

На сучасному етапі психологія духовності, духовної ідентифікації особистості досліджується О.І.Зеличенко, В.В.Козловим, І.С.Пасічником. Духовний розвиток пов'язується з формуванням світогляду особистості, вихованням толерантності. “Я-духовне” розглядається як єдина структура особистості, яка актуалізує основні смисли духовного порядку, пов'язані з найважливішими проблемами людського буття, - призначенням, життям, смертю та вічністю, свободою та відповідальністю, самовдосконаленням і найвищою духовною самореалізацією.

Духовному вихованню особистості, розвитку її духовної культури присвячено дослідження І.Д.Беха, К.О.Журби, Г.С.Мурніної. Суттєвою перешкодою у вихованні духовності вважається духовна безпечність, яка зумовлює відчуження суб'єкта від власного “Я – ідеального”, призводячи до втрати сенсожиттєвих орієнтирів. Опозицією духовній безпечності виступає духовна напруженість, як глобальна внутрішня умова особистісного розвитку, що є вольовою характеристикою людини та проявляється як її гідність, емпатійність, добропорядність.

Розгляд духовності як умови професійного розвитку особистості здійснили І.А.Зязюн, О.В.Киричук, В.А.Пономаренко, О.А.Ткаченко. У цьому контексті духовні якості фахівця пов'язуються з професійною відповідальністю та виступають важливим чинником його успішної професійної діяльності. Водночас, професіонали як духовна еліта не зацікавлені зовнішніми успіхами, прагненнями виокремитися, щоб привернути до себе соціальну увагу. Її покликання полягає у неперервній, невидимій для суспільства, але завжди продуктивній інтелектуальній діяльності.

Аналіз процесу духовного розвитку в контексті гуманістичної парадигми здійснено Г.О.Баллом, О.Б.Орловим. Тілесне, душевне та духовне розглядається вченими як сторони єдиної цілісної системи, що тісно пов'язані між собою і взаємно опосередковують одна одну. Взаємозв'язки духовного розвитку з творчістю,

життєтворчістю, побудовою життєвого шляху особистості висвітлено в працях В.А.Роменця, В.О.Татенка, В.Г.Панка, В.М.Ямницького. Активність духовного “Я”, прагнення до свободи розглядається дослідниками як основа не тільки творчого процесу, але й цілеспрямованих впливів на себе. Результатом духовної активності є вчинок, засобом якого відбувається протиставлення себе життєвим обставинам.

Взаємозв'язки духовності з українською ментальністю та особливості національного виховання на основі духовних цінностей аналізуються в працях В.П.Москальця. Вікові особливості становлення духовності та моральності дитини, молоді людини розкрито в працях А.Ц.Гармаєва, М.Г.Іванчук. Поняття “духовний потенціал” та феномен совісті висвітлюють у своїх роботах Л.Н.Коган, М.В.Савчин. У працях Т.І.Пашукової, Ж.М.Юзвак розкрито такі провідні ознаки духовного розвитку як свідоме самовдосконалення особистості, її ціннісно-сміслова переорієнтація, усвідомлення єдності з людьми, світом.

Водночас, незважаючи на підвищення інтересу до проблематики духовного розвитку, на теоретичному рівні не визначено закономірності процесу духовного становлення особистості, психологічні механізми духовного зростання молоді на різних вікових етапах; при цьому поняття “духовний розвиток” не включене до змісту психологічних словників. Психолого-педагогічні дослідження проблеми здійснені лише на окремих вікових етапах, а психодіагностичний інструментарій, який має бути спрямований на дослідження духовного розвитку особистості в різних ланках освітнього простору, практично не розроблений. Поза увагою залишається розробка науково обґрунтованого психолого-педагогічного супроводу духовного розвитку дітей і молоді, спроектованого з урахуванням їх особистісних та онтогенетичних характеристик, а також закономірностей і механізмів духовного становлення особистості.

Таким чином, соціальна та психологічна значущість проблеми, а також її недостатнє вивчення зумовили вибір теми нашого дослідження: “Психологічні закономірності та механізми духовного розвитку дітей і молоді”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане згідно з плановою науково-дослідною роботою відділу

психології трудової і професійної підготовки Інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України на 2005-2007 рр. “Розвиток психологічної культури педагогічних працівників професійно-технічних навчальних закладів” (РК № 0102U000399). Тема дисертації затверджена вченою радою Інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України (протокол №1 від 25 січня 2001 р.) і узгоджена Радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол №4 від 11.04.2001 р.).

Мета дослідження: теоретико-методологічне обґрунтування та експериментальне вивчення психологічних закономірностей і механізмів духовного розвитку дітей і молоді, розробка й впровадження психолого-педагогічного супроводу процесу духовного становлення учнів і студентів.

Завдання дослідження:

1) дослідити історико-психологічний аспект проблеми духовного розвитку особистості, розкрити психологічний зміст, сутність поняття “духовний розвиток особистості”, мотиваційні чинники та суперечності цього процесу, обґрунтувати теоретико-методологічний підхід до вивчення психологічних закономірностей та механізмів духовного розвитку дітей і молоді;

2) визначити психологічні закономірності та соціокультурні умови духовного розвитку особистості, виявити специфіку психологічних механізмів духовного розвитку дітей і молоді на різних вікових етапах;

3) розробити психологічну модель процесу духовного розвитку дітей і молоді, обґрунтувати критерії та показники цього процесу;

4) визначити методичні підходи та розробити методики діагностики психологічних механізмів духовного розвитку дітей і молоді;

5) здійснити емпіричне дослідження психологічних механізмів духовного розвитку дітей і молоді.

6) обґрунтувати, розробити та впровадити психолого-педагогічний супровід духовного розвитку дітей і молоді з урахуванням психологічних закономірностей та механізмів цього процесу.

7) визначити провідні принципи, методичні засоби та прийоми реалізації духовно-особистісного підходу в практику психологічного консультування дітей і молоді.

В основу дослідження були покладені **припущення** про те, що цілісне вивчення психологічних закономірностей та механізмів духовного розвитку дітей і молоді можливе за умов розробки та впровадження окремого психологічного підходу, який інтегрував би філософські уявлення про духовність з психологічними уявленнями про особистість дитини, молодої людини, її структуру та розвиток. Психологічні закономірності духовного розвитку дітей і молоді мають утворювати стійкі причинно-наслідкові зв'язки між зовнішніми та внутрішніми умовами духовного сходження, які повторюються в часі і вимагають дослідження на значних часових інтервалах. Актуалізація психологічних механізмів духовного розвитку особистості зумовлюватиме процеси формування духовних ідеалів, смислів і цінностей та реалізацію духовного потенціалу у вчинках і діяльності, спрямованих на збагачення духовних надбань людства. Забезпечення процесу духовного розвитку дітей і молоді потребує впровадження науково обґрунтованого психолого-педагогічного супроводу, спроектованого з урахуванням психологічних закономірностей і механізмів духовного розвитку особистості.

Об'єкт дослідження – процес духовного розвитку особистості.

Предмет дослідження - психологічні закономірності та механізми духовного розвитку дітей і молоді.

Для реалізації накреслених завдань, перевірки сформульованих гіпотез було використано комплекс **методів**: *теоретичні* - аналіз і узагальнення наукових даних з проблеми духовного розвитку особистості, системно-структурний аналіз, синтез, порівняння, моделювання, узагальнення; *емпіричні* – спостереження та лонгitudні спостереження, бесіди, анкетування, аналіз біографічних даних, тестування, констатувальний та формувальний експерименти; *математичні* - дисперсійний і кореляційний аналіз (пакет SPSS 13), що застосовувався для визначення характеру актуалізації окремих психологічних механізмів духовного розвитку особистості та

встановлення значущості кореляційних зв'язків між духовним потенціалом та іншими показниками особистісного зростання учнівської молоді.

На різних етапах дослідження було використано ряд психодіагностичних методик, зокрема, Б.Басса (діагностика спрямованості особистості); Томаса (визначення стилю спілкування); КОС-2 В.В.Синявського та Б.О.Федоришина (виявлення й оцінки комунікативних і організаторських схильностей); К.Леонгарда (визначення акцентуацій характеру); вербального тесту Айзенка (дослідження інтелектуальних здібностей); опитувальника ЕРІ, тест Айзенка (діагностика екстраверсії та нейротизму); опитувальника В.В.Бойко (визначення емпатії) та авторських психодіагностичних методик - "Духовний потенціал особистості"; "Здійснення бажань" (дослідження свідомості та відповідної ціннісної орієнтації); методики комплексної оцінки гармонійного розвитку особистості (дослідження духовно спрямованої поведінки) та методики дослідження процесу духовної самореалізації учнівської молоді.

Наукова новизна та теоретичне значення одержаних результатів полягають у тому, що:

- *вперше* проведене системне теоретико-експериментальне дослідження психологічних закономірностей і механізмів духовного розвитку дітей і молоді, обґрунтовано духовно-особистісний підхід до вивчення процесу духовного розвитку особистості та розроблено його основні принципи (духовно-особистісної інтеграції; ієрархічності та ціннісно-сислової детермінації); створено дихотомічну модель духовної детермінації особистості, психологічну модель процесу духовного розвитку дітей і молоді, обґрунтовано психологічні критерії та показники цього процесу; виявлено спонукальні мотиви духовного розвитку, серед яких мотиви самовдосконалення (відтворення прекрасного та досконалого у собі), допомоги потребуючим (служіння, покращення світу, примноження добра), мудрості (пошук і примноження істини), праведності (дотримання духовних принципів, відтворення гармонії у власному житті) та святості (прийняття та виконання духовної місії, духовне подвижництво та наставництво); виокремлено психологічні механізми духовного розвитку дітей і молоді (ідентифікація, децентрація, рефлексія та

усвідомлення буттєвої єдності) та цілісно вивчено специфіку їх актуалізації на різних вікових етапах, встановлено наявність прямо пропорційної залежності між рівнем духовного потенціалу та рівномірністю актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку особистості; визначено поняття “духовний дисонанс” та досліджено психологічні особливості його утворення, методично обґрунтовано психолого-педагогічний супровід духовного розвитку учнів і студентів в умовах навчально-виховного процесу; принципи та методичні підходи до психологічної діагностики показників духовного розвитку дітей і молоді, шляхи та засоби врахування психологічних закономірностей духовного розвитку особистості в умовах навчально-виховного процесу; розроблено принципи психологічного консультування дітей і молоді на основі духовно-особистісного підходу (принципи вищої доцільності, свідомої взаємодії, розвитку свідомості, свободи волевиявлення клієнта, детермінованості зовнішнього та внутрішнього);

- *поглиблено та уточнено* категоріальний апарат, психологічний зміст та сутність понять “дух”, “духовність”, “духовний розвиток”, “духовний потенціал особистості”, психологічні уявлення щодо місця і ролі духовного зростання в процесі загального розвитку особистості, принципи побудови психолого-педагогічного супроводу духовного розвитку дітей і молоді;

- *подальшого розширення* набули погляди на історико-психологічний аспект проблеми духовного розвитку особистості, сучасні соціокультурні умови її розвитку, специфіку професійної підготовки психологів до процесу активізації духовного розвитку учнів і студентів.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що розроблений психологічний супровід процесу духовного розвитку дітей і молоді може бути використаний в закладах дошкільної, шкільної, позашкільної та вищої освіти як цілісна система, що забезпечує неперервність цього процесу. Розроблені засоби психологічної діагностики та розвитку духовного потенціалу дітей і молоді можуть використовуватися практичними психологами, вчителями, методистами, а також викладачами ВНЗ під час проведення лекцій, практичних і лабораторних занять з

курсів “Психодіагностика”, “Загальна психологія”, “Педагогічна та вікова психологія”, “Психологія виховання”.

Психологічні рекомендації для батьків, вихователів і психологів та програма занять “Запроси друзів” можуть бути впроваджені в дошкільних навчальних закладах. Авторські спецкурси “Гармонія” (для учнів початкової школи), “12 шляхів духовності” (для учнів підліткового віку) та “Життєвий вибір” (для старшокласників і студентів) можуть використовуватися шкільними психологами, педагогами загальноосвітніх шкіл. Результати дисертаційного дослідження можуть бути застосовані для вдосконалення програм професійної підготовки слухачів у системі післядипломної педагогічної освіти.

Зокрема, основні висновки, рекомендації та розробки **впроваджено** у навчальних закладах України, Росії та Болгарії. Зокрема, у *системі дошкільного виховання*: школі-дитячому садку I ступеня “Золотий ключик”, м.Київ (довідка №67 від 22.06.07р.), школі розвитку і виховання дитини “Дивосвіт”, м.Київ (довідка №73 від 20.04.07р.), дитячому притулку “Надія”, м.Комсомольськ (довідка №51 від 3.09.07р.); у *загальноосвітніх школах, ліцеях і гімназіях*: ЗНЗ №221 м.Києва (довідка №43 від 12.06.07р.), ЗНЗ № 19 м.Кременчук (довідка №114 від 17.07.07р.), київській гімназії №153 ім.О.С.Пушкіна (довідка №96 від 13.06.07р.), Українському колежі ім.В.О.Сухомлинського (довідка №266 від 30.08.07р.), ЗНЗ №81 ім.А.Бородіна та А.Кочева м.Северська, Росія (довідка №51 від 27.12.07р.), загальноосвітньому училищі ім.Кирила і Мефодія м.Обзора, Болгарія (довідка №331 від 06.08.08р.); у *закладах позашкільної освіти*: Палаці творчості дітей та юнацтва Солом’янського району м.Києва (довідка №98 від 12.06.07р.), Національному еколого-натуралістичному центрі учнівської молоді (довідка №99 від 05.07.07р.); у *системі вищої освіти*: Київському Національному університету імені Тараса Шевченка (довідка №016/38 від 25.06.07р.), Національному авіаційному університеті (довідка №12.1/07-07 від 2.07.07р.), Кіровоградському державному педагогічному університеті ім.Володимира Винниченка (довідка №150-н від 26.06.07р.), Глухівському державному педагогічному університеті (довідка №1566 від 23.05.07р.); у *закладах післядипломної освіти*: Центральному інституті післядипломної педагогічної освіти

(довідка №01-14/346 від 13.06.07 р.), Київському міському педагогічному університеті імені Б.Д.Грінченка (довідка №241 від 02.07.07р.). Матеріали дисертаційного дослідження застосовуються у практиці роботи Асоціації психіатрів України (довідка №92 від 5.09.07 р.), Кременчуцької регіональної спілки психологів, психіатрів та наркологів (довідка №78 від 12.09.07р.), у діяльності регіональних психологічних служб системи освіти України (довідка №56 від 14.06.07 р.).

Апробація результатів дослідження здійснювалася на 23 Міжнародних науково-практичних конференціях, 16 всеукраїнських науково-практичних конференціях, на 9 науково-методологічних семінарах та 7 круглих столах.

Матеріали дисертаційної роботи обговорювалися на засіданнях відділу психології трудової і професійної підготовки Інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України (2001-2008), а також оприлюднювалися на телевізійних передачах (“Я так думаю”, канал “1+1”, 2002, телеканал “Київ”, 2006), у циклі радіопередач (“Для душі”, державної радіомовної компанії “Ера”, 2002 та “Культура”, 2006-2008).

Публікації. Основні результати дослідження знайшли відображення у 80 публікаціях автора, зокрема у 3 монографіях (1 одноосібна та 2 колективні), 7 навчально-методичних посібниках (2 одноосібні та 5 колективних), 4 методичних рекомендаціях (2 одноосібні та 2 у співавторстві), 40 одноосібних статтях у журналах і збірниках, з них 22 - у наукових фахових виданнях, затверджених переліком ВАК України, 12 матеріалах конференцій.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук “Формування духовних цінностей старшокласників у діяльності шкільної психологічної служби” була захищена у 1999 р., її матеріали в тексті докторської дисертації не використовувались.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, п’яти розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (538 найменувань, з них 28 іноземними мовами), 7 додатків на 68 сторінках. Основний зміст, викладений на 438 сторінках, містить 69 таблиць на 67 сторінках та 58 рисунків на 49 сторінках.

РОЗДІЛ I

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

1.2. Теоретико-методологічні засади духовного розвитку особистості в історико-психологічному контексті

Здійснення аналізу історико-психологічного контексту проблеми духовного розвитку особистості у світовій спадщині дозволяє нам виявити найцінніші філософсько-психологічні здобутки, які будуть покладені у теоретико-методологічне підґрунтя нашого дослідження.

Сучасні наукові погляди на проблему духовного розвитку особистості мають витоки у стародавніх ідеях, що коріняться у релігії, мистецтві та філософії. Єдність вищих прагнень людства, відображена в релігійному, естетичному та філософському світосприйнятті конкретної особистості, невід’ємно пов’язана з ідеями духовного самовдосконалення.

Засновники фундаментальних світових релігій – Заратустра (близько 7000 р. до н.е.), Мойсей (близько 1200 р. до н.е.), Будда (близько 500 р. до н.е.), Ісус Христос, Мохаммед (570-632 рр.) – одностайно визнавали духовний розвиток необхідним засобом наближення людини до досконалості, до Бога. Духовні заповіді цих лідерів і досі виступають регуляторами як духовного сходження, так і соціальної поведінки людини.

Надалі ж послідовники окремих релігійних вчень поступово узурпували право особистості на досягнення духовної досконалості, у випадку якщо її погляди виходять за межі релігійних догматів. Ці положення призвели не тільки до “святої” інквізиції, Хрестових походів, але й до протистояння релігії, науки та мистецтва, а також до відповідного розмежування колись єдиних методів духовного сходження людини. Поступово, все більше окреслювалося релігійне та світське розуміння духовності. У релігійному розумінні духовність втілюється у такі ідеальні категорії

як Віра (у спасіння, вічне життя тощо), Надія (на Бога, на перемогу добра), Любов (до ближніх, Батьківщини, Бога).

У світському розумінні духовність пов'язується з особистісною спрямованістю на ідеали Краси (естетична спрямованість), Добра (гуманістична спрямованість) та Істини (пізнавальна спрямованість), зумовлює героїзм, стійкість, активність особистості, яка свідомо протидіє потворному, злу та кривді.

Зв'язок філософії, релігії та мистецтва асоціюють з міфічним іменем Орфея (близько 1300 р. до н.е.), який для багатьох і досі залишається лише легендарним героєм Фракії. Однак за даними Е.Щюре саме Орфей у своїх космогонічних гімнах поєднав красу мистецтва з філософськими ідеями духовного сходження людини до добра [503]. Саме Орфею приписують перші спроби встановити відповідність між звучанням певних струн його чарівної ліри, станом душі слухача, законом однієї науки та одного мистецтва [503, с. 175]. Поетичні гімни Орфея із закликами до душевної чистоти, добра та досконалості стали духовним камертоном для філософів багатьох наступних століть, знайшли відображення у пошуках всесвітньої гармонії Піфагором і Платоном.

Філософська інтеграція ідей краси та істини знайшла відображення у поглядах Піфагора (576-496 рр. до н.е.). Навчання Піфагора протягом 22 років у храмі Мемфіса дозволило йому поєднати релігійні погляди з пошуком закономірностей між характером людини та її долею. Духовні ідеї, акумульовані у поглядах Піфагора, пов'язані, передусім, з філософським пошуком Істини. Відповідаючи володарю грецького міста Фліунт на запитання про сутність філософії, він визначив її так: “Людське життя можна порівняти з ринком та Олімпійськими іграми. На ринку продавці та покупці шукають зиску. На іграх учасника турбуються про славу та визнання. Але є ще глядачі, які уважно спостерігають за тим, що відбувається. Так і в житті людей. Більша частина турбується про багатство та славу. Тільки окремі осягають природу речей і пізнання істини цінують більше за все. Вони називаються філософами – любителями мудрості” [436, с. 171].

Духовний розвиток, за переконанням Піфагора, є важливою і необхідною умовою навчання молоді. Надання знань духовно несформованій людині мислитель вважав неприпустимим.

Значний вплив на філософські ідеї духовного становлення людини мало вчення Платона (428-347 рр. до н.е.). До зустрічі з Сократом, Платон шукав гармонії та досконалості в мистецтві, але під впливом ідей Сократа спалив власні вірші на бенкеті перед друзями, пояснивши свій вчинок так: “З цього часу я відмовляюся від радощів життя, щоб присвятити себе мудрості та вченню Сократа. Знайте, що я відмовляюся навіть від поезії, бо я пізнав безсилля висловити істину, як я її розумію нині” [503, с. 316].

Продовжуючи ідеї Орфея, Сократа та Піфагора, Платон вибудовує та об'єднує три фундаментальні концепції – Краси, Добра та Істини. Саме Платону вся подальша філософія завдячує введенням категорії ідеалу. Це поняття стало об'єднуючим для релігійного та світського розуміння духовності. Прагнення до ідеалу, як до досконалого у мистецтві, релігії та науці, є спільною основою для поєднання різних світоглядних позицій та духовного об'єднання людства.

Одне з найбільш ґрунтовних філософських досліджень духовної проблематики належить фундатору діалектичного ідеалізму Георґу Вільгельму Фридриху Гегелю (1770-1831). Його чьотирнадцятитомна праця “Феноменолоґія духу” мала значний вплив на філософську думку не тільки німецьких філософів, але й на формування світової філософії в цілому. В уявленні Гегеля свідомість являє собою ступінь рефлексії духу [117, с. 218]. Сутність людини є сам вільний дух, що набуває існування в самосвідомості [117, с. 379]. Дух існує для себе, протиставляючи собі матеріальне, частково як власну тілесність, частково – як зовнішній світ взагалі і ці “різні сторони знову приводить до єдності із самим собою” [116, с. 207]. Найважливішим моментом у духовному становленні людини мислитель вважав здатність осягати власне “я”. Оскільки осягнення власного “я” є результатом розвитку самосвідомості, у нашому дослідженні процес духовного розвитку має розглядатися як процес зростання самосвідомості особистості.

Серед відомих філософів-ідеалістів величезний внесок в проблематику духовного розвитку здійснив Володимир Серґійович Соловйов (1853-1900), який у своїх поглядах поєднав не тільки християнство, але й прогресивні ідеї буддизму, неоплатонізму, філософії Гегеля. Істинне знання, на думку В.С.Соловйова, є результатом емпіричного, раціонального та містичного пізнання, узятих у правильному співвідношенні одне з одним. Визначальним для поглядів філософа є вчення про Софію (божественну ідею творчості) та теорія універсуму (всеедності)” [422, с. 159].

Як і Платон, В.С.Соловйов вважав, що абсолютне здійснює благо через істину в красі [369, с. 156]. Щодо духовного зростання він вважав, що “Духовний подвиг внутрішнього подолання спокус завершується подвигом плоті, відкиданням чуттєвої природи у формі страждань та смерті; плодом подвигу є воскресіння у плоті... перетвореної, здатної слугувати прямим виразом та знаряддям Божественного духу, істинним духовним тілом боголюдини, яка воскресла” [369, с. 157].

Волю, розум і почуття В.С.Соловйов розглядав як сили єдиного духу в людині [422, с. 44]. Розкриття ж духовних сил філософ пов’язував з вивільненням духовної свідомості: “У нас самих вміщується нескінченне багатство сил та змісту, що

приховані за порогом нашої теперішньої свідомості, через який переступає поступово лише певна частина цих сил та змісту, що ніколи не вичерпує цілого” [422, с. 173].

У своєму листі до Л.М.Толстого він чітко викладає свої погляди на духовне становлення людини і людства: ...”духовна сила по відношенню до матеріального існування не є величиною постійною, а зростаючою. У світі тваринному вона взагалі знаходиться у потаємному потенційному стані; в людстві вона звільняється та стає явною. Але це звільнення здійснюється спочатку лише ідеально, у формі розумної свідомості: я відрізняю себе від своєї тваринної природи, усвідомлюю власну внутрішню незалежність від неї та перевагу перед нею” [369, с. 75]. Таким чином, духовний розвиток розглядався В.С.Соловйовим як перспектива еволюції людини.

Розуміння світу як органічного цілого притаманне й поглядам професора Петербурзького університету М.О.Лосьському (1870-1965). На думку філософа подолання світової кризи можливе лише при наявності у людства живих зразків - героїв духу, які захищають абсолютні цінності та втілюють їх у власне життя: “Могутня сила, що оздоровлює душу, криється у біографіях великих людей, - соціальних реформаторів, шукачів наукової істини, творців прекрасних образів. Однак усі ці подвижники духу, якими б великими не були їх заслуги, не втілюють у собі повної досконалості, доступної людині: вони поглиблюють лише той чи інший бік духовності. Тільки ті носії духу, які метою власного життя накреслили прагнення до самого здійсненого ідеалу Добра, до самого Бога, є зразком всебічної досконалості – волі, почуття, розуму та перетворення тілесності, яке розпочинається вже на землі” [256, с. 264]. Таким чином, філософ пов’язував духовне зростання людини та людства з ідеями ієрархічного персоналізму.

Філософські ідеї М.О.Лосьського мають велике значення для сучасної теорії виховання, яка ще в недостатній мірі використовує особистісні ідеали в процесі формування духовних якостей молоді.

М.О.Бердяєв (1874-1948) духовний розвиток протиставляв егоїзму. Саме від егоїстичної обмеженості він намагався очистити духовні ідеї християнства: “Розуміння християнства, як релігії особистого порятунку від загибелі, є системою

трансцендентного егоїзму, або трансцендентного утилітаризму та евдонізму.” “При трансцендентно-егоїстичній свідомості людина захоплена не досягненням вищого досконалого життя, а турботою про врятування власної душі, думкою про своє вічне благополуччя” [54, с.168].

Ідеї духовного спасіння М.О.Бердяєв пов’язував з ідеями соборності особистості та громади. “Коли я кажу, що спасатися можна лише в Церкві, я стверджую соборність спасіння, спасіння в духовній громаді та через духовну громаду, спасіння з моїми братами в Христі та з усім творінням Божим, і не сприймаю індивідуалістичного розуміння спасіння, спасіння поодинці (рятуйся хто може, продирайся до Царства Небесного...), не сприймаю егоїзм спасіння” [54, с.170]. Соборність людини, за поглядами М.О.Бердяєва, проявляється в її душевно-духовній любові: “Лише духовно-душевна любов, у якій душа перетворюється на дух, є любов жива, боголюдська” [54, с.169].

Ідеї духовного вдосконалення людини та людства розроблялися філософом, вченим і богословом П.О.Флоренським (1882-1937), який намагався синтезувати віру та розум людини, прагнучи до створення «конкретної метафізики». На думку філософа, людина є носієм духовної гармонії, яка може бути в потенціальному стані не проявленою. Софію він розглядав не тільки в церковно-релігійному смислі, але й як «ідеальну особистість людини», образ Божий в ній [459].

Духовність та душевність людини П.О.Флоренський пов’язував з її особистим ім’ям, оскільки вважав ім’я глибинним духовним символом, який справляє вплив на розвиток особистості.

Духовно-релігійні ідеї є основою багатьох філософських праць С.Л.Франка (1877-1950), який розглядав духовність не тільки в контексті індивідуального, але й у площині розвитку суспільства. Сучасну йому ситуацію розвитку людства він характеризував так: “Людство переживає сьогодні одну з найважчих та найтяжчих ідейних криз... Старі вірування прийшли в занепад і не мають влади над серцями; нової віри не видно – людство не знає більше до чого воно має прагнути, для чого жити, які починання воно має втілювати в життя”. І далі ...“мало в кого залишилася та цілісна справжня віра, яка пізнається за її плодами: віра, що визначає

всю поведінку людини, що знаходить вираз у ясному та безпосередньому розумінні добра та зла потрібного та неприпустимого, в особистому та суспільному людському житті” [461, с. 14]. Серед головних принципів побудови духовного суспільства С.Л.Франк формулює, зокрема, такі:

- принцип авторитету, який забезпечує добровільне підкорення і ґрунтується на вірі в правду, справедливість і готовності до служіння;
- принцип ієрархізму, який спростовує “зрівнялівку” у суспільстві та забезпечує кожному місце у відповідності до його відносної значущості та цінності;
- принцип аристократизму, який передбачає панування найбільш гідних, найкращих представників людства, які завжди є меншістю;
- принцип дуєдності духовного та світського, розподілу та узгодження внутрішнього, сутнісно-морального служіння людини та зовнішнього, державно-правового служіння [461, с. 26-27].

Наведені принципи побудови духовного суспільства мають безпосередній зв’язок з процесом духовного розвитку особистості, який супроводжується не стільки зовнішніми (душевними), скільки внутрішніми (духовними) переживаннями.

Історично-еволюційний підхід до філософського розуміння проблеми духовного розвитку людини започатковував французький палеонтолог і філософ Тейяр де Шарден (1881-1955). За його поглядами, духовне начало проявляє себе у Всесвіті та спрямовує розвиток універсуму. Еволюція космосу від найпростіших матеріальних субстанцій до людини завдячує космічній енергії, яка є основою матерії та духовною рушійною силою. Еволюційний розвиток Тейяр де Шарден пов’язував, передусім, з розвитком свідомості [438].

Серед більш сучасних філософських течій проблематика духовного розвитку людини знайшла відображення в екзистенціалізмі, завдання якого пов’язувалося з встановленням змісту людського існування. Екзистенція при цьому розумілася як трансцендування, вихід за межі, перехід до трансцендентного. До цього філософського напрямку причислюють, зокрема, К.Ясперса (1883-1969), який

розглядав прагнення до розуміння духовної ситуації часу як потребу людини бути людиною. Саму ж духовну ситуацію він оцінював як таку, що дає людині незрівнянно більші можливості, але й погрожує більшими небезпеками, якщо людина нею не опанує [482, с. 108-109]. Це положення й досі є об'єктивним щодо умов духовного розвитку сучасної молоді.

Вагомий та ще недостатньо оцінений внесок у філософсько-психологічне розуміння процесу духовного розвитку здійснив М.Я.Грот (1852-1899), який завідував кафедрами філософії в Ніжинському, Одеському, а надалі – в Московському університетах, та стояв у витоків створення науково-дослідної психології, відокремлюючи її від філософії та природознавства.

Основою всіх процесів у Всесвіті вчений вважав енергію, яка має різні форми. Так, “поряд з нервово-мозковою енергією безсумнівно існує психічна енергія, як особлива форма природних енергій, що проявляється при своїй діяльності для самосвідомості (або внутрішнього досвіду) особливими ознаками або явищами: свідомості, відчуття, почуттів, прагнень тощо подібно до того, як і фізичні енергії та рухи проявляються для нашої свідомості різноманітними та своєрідними ознаками, які визначаються їх сприйняттям (у зовнішньому досвіді) тобто нашими відчуттями (світла, кольору, звуку, тону, тиску, смаку, запаху та ін)” [132, с. 83].

Людина, на думку М.Я.Грота, містить у собі дві енергії: “одна нижча, тваринна, нерозумна, вузько індивідуальна і тому егоїстична; друга – вища, безпосередньо людська, розумна, загальна та, власне, ворожа егоїзму та чистому індивідуалізму” [132, с. 14]. З цією другою енергією вчений і пов'язує можливість моральної діяльності, “самостійності тієї всезагальної субстанції – духу, завдяки якій ми в самих собі знаходимо особистість, здатну – у вищих ідеях, прагненнях та почуттях своїх – відмежуватися від індивідуальних та часових умов тваринного або фізичного існування” [132, с. 15].

Дихотомічний підхід до розгляду людської природи М.Я.Грот висвітлює через протиріччя тваринного та духовного таким чином: “У силу корінної протилежності часової тваринної природи особистості – її вічній та загальній духовній основі, людина не має права ставити своє індивідуальне існування вище всіх інших

індивідуальних існувань і має вбачати своє щастя не в збереженні себе самої, як фізичного організму, а в збереженні та примноженні в усьому світі того ідеального самопочуття, в підсиленні тієї духовної могутності, яку вона в собі усвідомлює та в ім'я яких вона діє морально” [132, с. 16].

Ідею людського щастя М.Я.Грот вважав провідною, яка поєднує релігійні, наукові та філософські пошуки. Головним устроєм морального життя він називав світову волю до життя духовного, світовий інстинкт самозбереження життя духовного та психічного (душевного). “Світовий інстинкт або воля духовного самозбереження”, закладений у природу всіх живих істот, досягає повноти самосвідомості лише в людині, у її моральному житті та діяльності [132, с. 55]. Світова воля проявляється в людині як “прагнення до одухотворення світу, до його духовного вдосконалення” [132, с. 54].

М.Я.Грот вважав, що саме особистість є посередником між біологічним і духовним: “Очевидно, особистість людини не є тільки її тваринно-психічна індивідуальність, а поєднання цієї останньої зі світовим духовним началом, з божественною творчою силою, яка створила світ і в цій останній знаходяться корені всього нашого морального життя” [132, с. 56].

У своїх філософсько-психологічних поглядах М.Я.Грот вибудовує і перспективи соціального розвитку. На рівні загальнолюдському “свідомим ідеалом моральної поведінки має бути “досягнення світом моральних істот – людей – найбільш повного, всебічного та високого духовного розвитку і творчості, а свідомим критерієм моральної діяльності будуть чистота, безкорисність і самовідданість роботи людини з метою безкінечного духовного вдосконалення світу” [132, с. 55]. Ця ідея є надзвичайно важливою для нашого дослідження, оскільки пов’язана з метою духовного розвитку особистості і, зокрема, учнівської молоді.

На початку ХХ століття видатний психолог, фізіолог і лікар В.М.Бехтерев (1857-1927) підтримував основні ідеї М.Я.Грота, пов’язані з духовним розвитком особистості. Він вважав, що всі явища світу, включаючи й внутрішні процеси живих істот або прояви “духу”, можуть і повинні розглядатися, як похідні однієї світової

енергії, у якій потенційно мають міститися всі відомі нам фізичні енергії, так рівно й матеріальні форми їх пов'язаного стану і, нарешті, прояви людського духу” [63, с.7]. В.М.Бехтерев стверджував про недоцільність протиставлення духовних і матеріальних феноменів та висував принцип еволюційного монізму: “Таким чином ми не тільки не бачимо причини протиставляти одне одному фізичну енергію, матерію і дух, вони не тільки не уявляються нам особливими сутностями, що визнавалося за істину ще недавно, але ми маємо в цьому відношенні дотримуватися погляду на єдину основу усього суцього у вигляді світової енергії, що слугує початком і всього матеріального, і всього духовного у Всесвіті. Це вчення, як об'єднуюче всі світові явища, ми позначаємо іменем еволюційного монізму, оскільки в даному випадку до монізму ми приходимо через з'ясування й аналіз еволюційного процесу, що призводить усі зовнішні прояви видимого світу до єдиної “світової” енергії як початку всього суцього” (Там само). Важливою умовою повноцінного розвитку особистості В.М.Бехтерев вважав гармонійні взаємини між тілом і духом. Виходячи з цього процес духовного розвитку учнівської молоді в нашому дослідженні слід розглядати у єдності з процесами розумового, емоційного та фізичного розвитку.

Значний вплив на становлення психологічних поглядів ХХ-ХХІ століття мали праці християнських філософів та психологів, зокрема, В.Ф.Войно-Ясенецького, В.В.Зеньковського.

Філософ, хірург, архієпископ В.Ф.Войно-Ясенецький (1877-1961 рр.), ще під час навчання медицині у Київському Університеті св. Володимира, вирішив присвятити власне життя допомозі бідними людям. За поглядами філософа, “З тих самих елементів і за тими ж фізичними законами побудована неорганічна та органічна природа. Один великий загальний закон розвитку керує всім Всесвітом. І не може бути зупинки у розвитку, не може бути різкої межі між нею (органічною) та неорганічною природою. Духовною енергією проникнута вся неорганічна природа, увесь всесвіт. Але тільки у вищих формах розвитку (творіння) ця енергія досягає значення вільного, самоусвідомлюючого духа” [103, с. 58]. Таким чином

усвідомлення людиною власних духовних потреб є свідченням певного рівня її духовної досконалості.

Ідея цілісності особистості та всіх її процесів неодноразово висловлювалися філософом: “...життя Духа нероздільно та найтіснішим чином пов’язане зі всією нервово-психічною діяльністю. У ньому (в душі) відбиваються усі наші думки, почуття, вольові акти – усе, що відбувається у нашій феноменальній свідомості” [103, с. 109].

Відомий філософ, психолог, педагог та православний мислитель В.В.Зеньковський (1881-1962) розглядав духовність з позиції християнської антропології. Він зазначав, що сучасна психологія все більше схиляється до трихотомії, тобто виділення в людині трьох складових її цілісної природи – Духа, душі та тіла. “Початок духовності є тому початком цільності й ієрархічності в людині, основне життя в людині... провідниками якого зовні є психічна та фізична сфера” [179, с. 46]. Це положення важливе тим, що зумовлює дослідження проявів духовності не в окремих підструктурах особистості, а в її цілісності.

Основні кризи особистісного розвитку В.В.Зеньковський вбачав у протиріччях між потребами природними та потребами духовними: “начало особистості, з її самобаченням, з її своєрідністю та хрестом, з її свободою та можливістю самоствердження, включене у тваринний світ – і в цьому закладена внутрішня драма особистості, яка жадає Безкінечності, як духовна істота, і прикута до кінцевого, як тварна істота” [179, с. 101]. “Ми включені у порядок природи і у своєму духовному житті (через цілісність особистості), але в тому ж духовному житті ми і підносимось над порядком природи” [179, с. 52].

Важливими є погляди вченого на загальнолюдську духовність, яка пов’язується з соборністю особистості та людства в цілому. “Соборність людства і є сума людей (що живуть, жили та будуть жити), але й більше, ніж сума, - вона є жива сім’я, єдиний організм, розтятий простором і часом, що втратив більш глибоку, справді органічну єдність, з якої справді народжуються нові особистості, які з материнського лона беруть усю повноту дарів, через нього пов’язані “кровним” рідством з людством” [179, с. 57]. Для нашого дослідження важливим є те, що

соборність невід’ємно пов’язується з усвідомленням єдності буття, з ідеями всеєдності, що висловлював В.С.Соловйов. Розвиток духовно зрілої, соборної особистості має бути одним з найважливіших завдань освітньої діяльності.

Наведені філософські положення поступово перевірялася в емпіричних та експериментальних дослідженнях різних психологічних шкіл. Значне місце проблематика духовного розвитку посідає у психологічній спадщині Уільяма Джеймса (1842-1910). На думку дослідника наше “я” є більшим за особистісну ідентичність. У створеній ним психологічній структурі вчений відокремлює біологічне “я”, реальне “я”, соціальне “я” та “я” духовне (spiritual self). Духовне “я” – це внутрішня суб’єктивна сутність особистості, яка є активною в усіх видах свідомості. Це найбільш стійка та інтимна частина “я”, яка впливає на наші почуття, є джерелом життєвих зусиль, уваги та волі. Духовне “я” має інший порядок почуттів, ніж інші. Це важко описати словами та чітко визначити, однак можна пережити. На думку У.Джеймса, переживання мають більш централізоване джерело, ніж ідеї та думки [463]. Виходячи з цього, у нашому дослідженні доцільно приділити увагу не тільки раціональним, але й емоційним компонентам духовного розвитку особистості.

Проблематика духовного розвитку не обминула зміст праць послідовників теорії аналітичної психології З.Фрейда, зокрема, досліджень Карла Густава Юнга (1875-1961), який розширив межі особистості до масштабу колективного безсвідомого. Ранні праці К.Юнга продовжували стратегічні лінії З.Фрейда, однак у віці 69 років, коли К.Юнг ледве не помер від кількох серцевих нападів, він пережив незвичайний стан. Йому здалося, що він летить у космосі, на відстані 1000 миль над Землею. Біля себе він побачив величезну кам’яну брилу чорного кольору а ліворуч – власний досвід, історію свого життя. Подальший шлях К.Юнгу перешкодив лікар і сказав, що він не має права залишити землю зараз. Після цього випадку, за висловом К.Юнга, він написав свої найважливіші роботи [463, с. 97].

Духовний досвід К.Юнг розглядав як факти, які ми не маємо права ігнорувати. За його зізнанням, усі пацієнти, яким виповнилося більше 35 років, так чи інакше шукали духовні основи власного життя. На думку К.Юнга, “Хоча матеріалістичне

розуміння духу ніде не займає провідного положення, він присутній, поза сферою релігії, в області феноменів свідомості” [506, с. 212]. Духовний або релігійний досвід К.Юнг вважав найефективнішим засобом допомоги клієнту. Таким чином ідеї духовного розвитку можуть і повинні бути покладені в основу індивідуального психологічного консультування учнівської молоді.

Ідеї трансперсональної психології розвивав Роберто Ассаджіолі (1888 р. нар.), який створив авторську систему під назвою “психосинтез”. На переконання Р.Ассаджіолі поняття “духовне” “відображає не тільки ті переживання, які традиційно вважаються релігійними, але й усе, що стосується сприйняття та пізнання, всю людську активність і всі її функції, у яких один загальний знаменник – володіння цінностями, більш високими, ніж загальноприйняті – такими як етичні, естетичні, героїчні, гуманістичні й альтруїстичні” [133, с. 42].

Р.Ассаджіолі виокремлює два рівні роботи в системі психосинтезу: персональний і трансперсональний. Перший фокусує увагу на інтеграції особистості навколо особистісного “я”; трансперсональний займається поєднанням особистості з трансперсональним “я”, виводячи її за межі егоцентризму. На його думку особистісне “я” є лише відображенням трансперсонального “я” [35]. Шлях духовного розвитку Р.Ассаджіолі бачить у духовному пробудженні, яке супроводжується розкриттям потенціальних можливостей людини. Таким чином процес духовного розвитку молоді, з урахуванням наведених вище ідей має забезпечуватися через створення спеціальних психолого-педагогічних умов, сприятливих для подолання егоцентризму та виходу за межі особистісного “я”.

Засновник гуманістичного психоаналізу Еріх Фромм (1900-1980) надавав першорядного значення упорядкованості особистісних цінностей. На його думку, здоровий індивід має кращу здатність знаходити шляхи єднання зі світом, задовольняє потреби у встановленні зв’язків, самоідентичності та наявності системи цінностей [463, с. 534]. Потреба у цінностях – це екзистенційна потреба, що визначає зміст та смисл життя особистості. Для формування та збереження своєї системи цінностей люди здатні здійснювати будь-які кроки, слідувати навіть фанатичним ідеям [463, с. 537].

Життя людини, на думку Е.Фромма визначають екзистенційні дихотомії, які відрізняються лише культурними та індивідуальними особливостями, зокрема, життя та смерть; уявлення про ідеальну самореалізацію та обмеженість часу життя; самотність і потяг до міжособистісного спілкування.

Для нашого дослідження важливою тут є ідея необхідності упорядкування системи індивідуальних цінностей, побудови певної ієрархії, усвідомлення якою допомагає особистості бути цілісною.

Автор клієнтоцентрованої терапії та лідер гуманістичної психології Карл Роджерс (1902-1987) зацікавився проблемами духовного зростання у другій половині своєї кар'єри. У 1984 р. він пише: “Зрозуміло, що наш досвід вміщує щось трансцендентне, духовне, що не піддається опису. Я змушений визнати: як і багато хто з інших, я недооцінював важливість цього таємничого, містичного виміру” [463, с. 370]. Згідно з поглядами К.Роджерса люди не просто здатні до особистісного зростання – така тенденція є для них природною та домінуючою. Зустріч зі своїм “я” може статися завдяки взаємодії з іншими людьми [379].

Майбутнє К.Роджерс пов'язував з розвитком духовної досконалості людини: “Цей новий світ буде більш людяним і гуманним. Він дослідить і розвине всі здатності людської свідомості та духу” [463, с. 391]. Наприкінці життя вчений приходить до висновку, що індивідуальна свідомість є лише фрагментом свідомості космічної. Ці думки перегукуються з поглядами М.Я.Грота, В.С.Соловйова, М.Бердяєва та інших видатних філософів і психологів.

Психологічний зміст цінностей, ідеалів і духовного досвіду відображений у поглядах відомого психоаналітика Еріка Еріксона (1902-1994). На його думку теми цінності та моралі – найголовніші у психотерапії. Мудрість надає людському досвіду та знанням особливу цілісність. Люди, які розвивають у собі мудрість, стають взірцем інтегрованості та досконалості, являють своїм прикладом ідеали для молоді [463, с. 203]. Ідеї персоналізму перегукуються тут з філософськими поглядами М.О.Лосського і можуть бути використані у процесі моделювання і реалізації психолого-педагогічних умов для духовного розвитку учнів і студентів.

Бар'єром на шляху особистісного розвитку Е.Еріксон вважав вибір негативної ідентичності, якій підліток віддає перевагу у випадку, коли не може обрати позитивну роль. “Золоте правило” Ісуса Христа: “вчиняй з іншими так, як хочеш, щоб вчинили з тобою” психотерапевт адаптував так: моральні вчинки роблять сильнішим того, хто їх здійснює (психотерапевта), укріплюють пацієнта та розширюють стосунки між особистостями [463, с. 213].

Ідеї духовного розвитку через ціннісні вибори особистості закладені у науковій спадщині Абрахама Маслоу (1908-1970) – засновника гуманістичної та трансперсональної психології [378]. Він розподіляв психологію на 2 основних види: дефіцитарну та буттєву. Дефіцитарна психологія зосереджує увагу на вивченні поведінки, метою якої є задоволення природних потреб (голод, біль, страх). Буттєва психологія, навпаки, вивчає поведінку людини та її переживання на стадії найвищої усвідомленості та прагнення задовольнити потреби самоактуалізації.

Буттєві цінності – істина, доброта, краса, цілісність, дихотомічна трансцендентність, досконалість, справедливість, описані А.Маслоу, ідентичні цінностям духовним. Важливим показником особистісного зростання він вважав буттєву любов – любов до сутності іншої людини, її життя, яка не прагне до володіння своїм предметом, а цінує найкраще, що є в іншій людині. Буттєва любов викликає вершинні переживання, її описують тими ж піднесеними словами, які використовують при описах глибинних релігійних переживань [463, с. 411-413].

У психологічному портреті трансцендентної особистості, створеному А.Маслоу, міститься чимало характеристик, притаманних високодуховній особистості: чутливість до краси, прагнення до досконалості, добра, істини тощо. При цьому недостатньо вивченим залишається психологічний механізм трансценденції в контексті особистісного зростання.

А.Маслоу вважав, що гуманістична психологія – це підготовчий перехідний етап до психології трансперсональної, центр якої скоріше у космосі, ніж у людських потребах та інтересах, психології, яка йде далі людяності, ідентичності та самоактуалізації. На нашу думку духовний розвиток, з одного боку, виходить за

межі індивідуального, підносить людину до трансперсональних переживань, а з іншого через саморефлексію спрямовує у глибини власного духовного світу.

Серед сучасних досліджень проблематики духовного розвитку особистості – праці Станіслава та Крістіни Гроф. Центральною темою досліджень цих трансперсональних психологів є проблема духовної кризи, яка пов'язується, передусім, з еволюційною кризою свідомості. Серед різновидів духовних криз вони виділяють такі: шаманська криза, пробудження Кундаліні, епізоди об'єднуючої свідомості, психологічне відродження через повернення до центру, криза психічних відкриттів, перенесення у минуле життя, зв'язок з духовними наставниками та “передача звістки”, передсмертні переживання тощо.

Початок духовної кризи найчастіше супроводжується сильними емоційними переживаннями. При цьому, розпізнавання духовної кризи є важливою умовою подальшого розвитку особистості: “Дуже важливо розпізнавати духовну кризу та відповідно ставитися до неї, оскільки вона приховує в собі величезний позитивний потенціал, який сприяє зростанню та одужанню особистості” [133, с. 15]. Духовний розвиток та духовні кризи розглядаються С.Грофом і як еволюційний шлях до розкриття вищої свідомості: “Якщо правильно зрозуміти духовну кризу та ставитися до неї як до складного етапу в природному процесі розвитку, то вона здатна призвести до спонтанного видужання різних емоційних і психосоматичних порушень, позитивних змін особистості, розв'язання важливих особистісних проблем та еволюційного руху до того, що іноді називають вищою свідомістю” [133, с. 19]. Ці ідеї можуть бути використані у процесі індивідуального психологічного консультування учнівської молоді, коли проблема клієнта розглядатиметься не уособлено від його життя, а як певний рубіж на шляху його духовного зростання.

У цілому аналіз проблеми духовного розвитку особистості в історичному становленні психологічних поглядів дозволяє зробити висновки, про те, що в різні історичні періоди філософи та психологи намагалися розв'язати протиріччя, пов'язані з духоматеріальною природою людини, віддаючи перевагу тим чи іншим аспектам духовного розвитку (ціннісному становленню, пошуку смислів,

формуванню ідеалів, розвитку свідомості та самосвідомості тощо), використовували дихотомічний та трихотомічний підходи для пояснення природи духовності.

В основі дихотомічного підходу є уявлення про людину як духоматеріальну істоту, тоді як у парадигмі трихотомічного підходу людина розглядалася у єдності компонентів дух-душа-тіло. Об'єднуючою основою цих двох підходів може виступати сформульований В.М.Бехтерєвим принцип еволюційного монізму, в якому всі процеси зумовлені дією єдиної “світової” енергії як початку всього існуючого. Однак дослідження психологічних закономірностей і механізмів духовного розвитку учнівської молоді потребує розгляду духовних феноменів у контексті сучасних уявлень про особистість, що буде здійснено у подальшому дослідженні.

Аналіз змісту сучасної наукової літератури показує, що проблеми духовності досліджувались вченими, переважно, за такими напрямками:

Дослідження феномену *духовної культури* – Р.А.Абдираїмова, Р.Абсаттаров, Г.А.Аванесова, Г.О.Балл, В.Ф.Баранівський, Д.Бом, Л.П.Буєва, Л.Н.Вавилова, Г.К.Гизатова, О.І.Даниленко, Н.Н.Донченко, Л.П.Жукова, А.І.Комарова, В.Матвеев, А.Г.Новіков, І.В.Петрова, Г.Сафар, В.П.Синьбухова, Л.Н.Смирнова, Б.Степанишин, В.Г.Табачківський, Л.Г.Федотова, М.І.Шапір та ін.

Проблеми *духовного виховання* – І.Д.Бех, В.М.Бондаровська, М.Й.Боришевський, Н.Н.Добкина, Л.В.Долинська, К.О.Журба, І.А.Зязюн, Н.П.Махова, В.Онищенко, А.Е.Серков, О.В.Скрипченко.

Дослідження *духовного світу особистості* – Ж.А.Кузьмічова, Н.Ріпа, А.А.Сейдаліна, В.Слісаренко.

Духовним цінностям присвятили свої праці – С.С.Андрєєв, С.У.Гончаренко, З.Г.Залевська, В.В.Знаков, Г.В.Кузнецова, П.М.Моченов, А.Л.Некрасов, О.В.Парамонова, Л.С.Пестрякова, Л.А.Степашко, В.В.Шпаковський та ін.

Дослідження *психології духовності* – А.І.Зеличенко, О.В.Киричук, В.А.Пономаренко, Т.В.Смирнова, С.П.Суровягін, А.А.Ткаченко, Ж.М.Юзвак та ін.

Категорію “*духовне життя*” розкривають Я.Ф.Аскин, Б.Д.Беспарточний, М.В.Голубєва, А.Б.Зельманов, І.Б.Мардов, Л.К.Угледов.

Поняття “*духовний потенціал*” висвітлюють у своїх роботах Е.Д.Ахметгалєєв, І.Дзюба, Л.Н.Коган, М.В.Савчин.

Аналіз поняття “*духовна криза*” здійснили Ю.І.Борсяков, Ю.Л.Воробйов, К.Гроф, С.Гроф, В.В.Козлов, А.І.Липкин, К.Г.Попов, А.Н.Шиміна. Розкриттю змісту *духовного досвіду* присвятили публікації Н.М.Аверин, О.Барабаш, Г.Л.Воронін та ін.

Ідеї *духовного відродження* актуалізують Л.Вовк, В.Ю.Король, Х.Лужецька, А.П.Мельніков, Є.Причепій, Л.А.Савенкова.

Співвідношення між духовністю та релігійністю проаналізували у своїх працях Н.С.Звонок, А.М.Черши.

Крім того, у літературних джерелах зустрічаються такі словосполучення, пов'язані з духовністю: *духовне виробництво* (Г.Б.Шишков), *духовна діяльність* (І.Б.Крюков, І.С.Хмелько, В.Шевченко), *духовна еліта* (І.А.Зязюн), *духовна традиція* (А.Й.Дахній), *духовна ситуація* (Ю.Бохенький), *духовна сфера* (Г. Н.Боус), *духовна природа* (А.С.Клюєв), *духовні потреби* (В.Г.Крючков, Е.І.Степанков), *духовна творчість* (Е.П.Семенюк, В.С.Соловійов), *духовне спілкування* (Ю.В.Слимов, І.С.Хмелько), *духовна катастрофа* (Я.С.Страковський), *духовний шлях* (Ган Ф. де Віт), *поле духовності* (Г.Пацієнко).

Духовний розвиток особистості є ідентичним поняттю *розвитку духовності*. Цій проблематиці присвячено праці таких вчених як А.Адлер, Р.Алперт, І.Верба, А.Ц.Гармаєв, С.Гроф, В.В.Жайворонок, А.О.Зоткін, О.І.Климишин, О.В.Киричук, Н.А.Коваль, А.С.Легай, М.О.Мацейків, М.М.Моргунов, Г.С.Мурніна, О.М.Олексюк, К.Роджерс, О.М.Семашко, В.В.Сивков, Н.Н. Хомутинікова, В.М.Ямницький та ін.

Наведені напрями філософсько-психологічних пошуків засвідчують зростання актуальності проблематики духовного розвитку особистості, адже зараз постановка проблеми особистісної та загальнолюдської духовності рівнозначна проблемі існування та розвитку людства в цілому. Разом із цим досі залишаються не вивченими психологічні закономірності духовного зростання особистості,

механізми духовного становлення та розвитку учнів і студентів. Потребують уточнення мотиви духовного розвитку особистості, що можуть утворювати опозицію по відношенню до соціальних мотивів. Як наслідок, відсутність належного теоретичного фундаменту ускладнює розробку методичних підходів і практичних засобів, спрямованих на забезпечення процесу духовного розвитку учнівської молоді в системі національної освіти.

Загалом вивчення теоретико-методологічних підходів до проблеми духовного розвитку показало, що духовність, більшою мірою, розглядалася через філософські категорії Краси, Добра та Істини, а дослідження процесу розвитку особистості не враховували належним чином мотивів, закономірностей і механізмів духовного розвитку особистості.

1.2. Філософсько-психологічний зміст понять дух, духовність та духовний розвиток особистості

Дослідження психологічних закономірностей та механізмів духовного розвитку учнівської молоді потребує уточнення понятійного апарату, який буде використано в роботі. У відповідності до завдань нам слід розкрити психологічний зміст поняття духовного розвитку, виокремити мотиваційні чинники та суперечності цього процесу, розглянути його в контексті розвитку особистості.

Висвітлення філософсько-психологічного змісту поняття духовного розвитку особистості потребує передусім аналізу існуючих уявлень про дух і духовність. Ці уявлення формувались і збагачувалися протягом століть у народній та релігійній традиціях, наукових поглядах.

Аналіз народних традицій засвідчує, що поняття духу, на відміну від духовності, не завжди вживалося по відношенню до сутності чи ознак людини. Так, у багатьох народів світу існували уявлення про те, що явищами й силами природи, а також предметами керують духи, різні за своєю силою та спрямованістю впливу. У численних народних оповідях, піснях і казках ми зустрічаємо лісових та польових духів, духів водойм, які захищають свої володіння, допомагають або перешкоджають людській діяльності (що, яскраво відображено у творах Лесі Українки).

Згідно з релігійними вченнями, дух також не завжди належить людині. Зокрема, на перших сторінках книги Буття дух описується як атрибут Бога: "Земля ж була безвидною і порожньою, і пільма над безоднею; і Дух Божий носився понад водою" [64, Буття. 1:2]. Надалі у християнській традиції знаходимо таке визначення: "Бог є дух і ті, хто поклоняються Йому, повинні поклонятися в дусі й істині" [64, Іоанна 4:24]. Ототожнення духовного та божественного вказує на можливість людини через пізнання й духовний розвиток наблизитися до більш високого рівня досконалості. "Будьте досконалыми, як Батько Ваш небесний", – закликає учнів Христос, руйнуючи всі обмеження людського розуму [64, Матвія 5:48]. До того ж, у православному християнстві широко розповсюджено уявлення про Святу Трійцю –

Отця, Сина та Святого Духа. Святий Дух був обіцяний Ісусом Христом своїм учням [64, Іоанна 14:16]. Для того, щоб дізнатися про добру чи злу природу духів апостол Іоанн радить: “Улюблені, - не кожному духові вірте, але випробовуйте духів, чи від Бога вони, бо неправдивих пророків багато з’явилося в світ” [64, 1-е послання Іоанна 4:1].

Згідно з ідеями пантеїзму, дух перебуває у Природі, тобто кожна істота, рослина, тварина має дух, який зумовлює її життя. Тобто дух не є особистістю, а природа являє собою форму, змістом якої виступає дух [458, с.306].

Таким чином, у народних і релігійних поглядах дух, що не належить людині, розглядається або як індивідуальна істота, сутність, або як божественна якість, всезагальна енергія, життєдайна сила, яка складає основу речей і явищ. Спираючись на ці визначення, досить важко аналізувати духовність як особистісну характеристику, а отже, і досліджувати психологічний зміст духовного розвитку особистості.

“Пізнання Духу є найбільш конкретним і тому найвищим та найскладнішим”, – визнає Гегель [117, с. 6]. Означена складність є цілком зрозумілою не тільки з філософських, але й з психологічних позицій. Легко уявити ефективне пізнання вищим нижчого, але не навпаки. Так, за допомогою інтелекту людина успішно пізнає свою тілесно-біологічну природу, може досліджувати емоційно-почуттєву сферу. Більш складною проблемою є пізнання інтелектом самого себе та найскладнішим є інтелектуальне пізнання духовного, яке виходить за межі інтелектуального.

Дослідження процесу духовного розвитку особистості, на відміну від пізнання духа, є більш конкретним завданням, оскільки являє собою пізнання процесу прояву духа в природі людини. Не відмовляючи собі в спробі найскладнішого пізнання, Гегель дає таке визначення духа: “Абсолютне є дух; таким є найвище визначення абсолютного” [117, с. 29]. Проявляючи себе в людині, яка здійснює духовне пізнання, дух досягає свого найвищого прояву. Диференціація духу в межах матеріального світу здійснюється у трьох формах: суб’єктивний (природний) дух; об’єктивний дух (особистість) і абсолютний дух (мистецтво, релігія та філософія).

Більш докладного розгляду в нашому випадку потребують погляди на дух, що відзначаються його розумінням як складової людської та, зокрема, особистісної природи. В цьому сенсі дух розглядають або як самостійну та відносно самодостатню сутність, яка в минулому належала людині (духи предків, шановані у японців, китайців, індіанців та інших народів), або ж як складову єдиної та взаємопов'язаної людської сутності, що проявляє певні психологічні властивості: дух мудрості й любові, братерства або розбрату, дух єдності, злагоди чи протиріччя. В численних випадках дух виступає як певна якісна характеристика людської спільноти.

Розповсюдженими є погляди, за якими дух пов'язують із життєвим досвідом людини, отриманим внаслідок важливих подій, можливо, трагедій, криз, страждань, покаяння тощо. За поглядами М. Бердяєва, дух не є субстанцією, він – життя, досвід, доля. Він пізнається лише на конкретному досвіді особистості, зокрема, на досвіді духовного життя [53, с. 26-27].

На думку Гегеля, дух у людській природі найбільше проявлений у свідомості та самосвідомості [117, с. 379]. Розглядаючи свідомість як ступінь рефлексії, або ставлення духу до себе, філософ визначає дух як:

а) свідомість взагалі, що має предмет як такий;

б) самосвідомість, для якої предметом виступає “я”;

с) єдність свідомості та самосвідомості – той факт, що дух споглядає зміст предмета як самого себе та себе самого як визначеного в собі та для себе...[117, с. 223]. У суб'єктивній своїй формі дух виступає як інтелігентність, а в об'єктивній – як воля. Саме інтелігентність визначає ціннісну спрямованість особистості. Воля ж характеризує її вчинково-діяльнісну спроможність, зумовлює реалізацію духовної активності у вчинково-діяльнісній сфері.

Американський професор психології Джералд Портер зазначає, що “дух – це “надихальний” елемент, який робить біологічний факт життя чимось більшим, ніж просто хімічні або фізичні процеси. Суто механічне життя було б можливе і без духу, та йому бракувало б свободи й спонтанності, яких той надає.

Людська здатність до самоусвідомлення, акт бачення себе як об'єкта уваги не були б можливі без надихальної якості духу, який підносить нас від односпрямованого пізнання об'єктів у нашому перцептивному діапазоні до пізнання себе як суб'єкта переживання. Могутня надихальна якість духу уможливорює для людей самосвідомість, рефлексію, відчуття якісної глибини наших суб'єктивних переживань" [135, с. 158].

За поглядами У.Джеймса духовне "я" є активним елементом всієї свідомості, внутрішньою та суб'єктивною сутністю індивіда, джерелом прийняття вольових рішень, уваги та зусиль [463, с. 284].

Таким чином дух розглядається дослідниками як джерело психічної енергії людини, що забезпечує стійку свідомість, самосвідомість, рефлексію, емоційно-вольові акти та інші найважливіші психічні функції особистості.

Окремої уваги потребує розгляд співвідношення між духом та душею. У традиції індуїзму поняття "дух" не вживається взагалі. Воно ототожнено з душею, яка присутня в кожній живій істоті, і яка вважається безсмертною. Натомість в інших світоглядних традиціях між духом і душею окреслюється досить чітка межа: вища сутність душі являє собою складову людського духу, про що стверджується, зокрема, у християнстві: "Сіється тіло душевне, повстає тіло духовне"[64, 1 посл. Павла до коринфян]. Тобто всі найвищі надбання душі стають основою безсмертного людського духу. "Душевна людина не приймає того, що від Духа Божого, тому, що вона вважає це божевіллям; і не може розуміти, оскільки про це слід судити духовно" (там само). Таким чином з давніх часів здійснювалися спроби класифікації людської природи на душевну та духовну.

За біблійною традицією, душа, на відміну від божественної природи духу, "знаходиться у крові", тобто є близькою до біологічної складової людини. З цього уявлення виникає відповідна релігійна заборона на вживання в їжу тваринного м'яса, не очищеного від крові. Це твердження підкріплюється результатами численних наукових досліджень (зокрема, Раймонда Кеттелла, Ганса Айзенка, Карла Юнга та ін.), які встановлюють відповідність між групою крові людини та психофізіологічними і навіть особистісними властивостями [139].

Погляди Гегеля щодо співвіднесення душі та духу є досить радикальними: “Весь розвиток духу є не що інше, як піднесення самого себе до власної істинності, і так звані сили душі не мають ніякого іншого смислу, крім того, щоб бути ступенями цього духовного піднесення” [117, с. 13]. Більш толерантними видаються погляди на співвідношення духовного, душевного і тілесного, запропоновані Г.О.Баллом: “...чітке поняттєве розрізнення сторін людської сутності (духу, душі й тіла – якщо виходити з найбільш усталеної богословської та філософської традиції) цілком узгоджується з тим, що це саме *сторони цілісної системи*, які тісно пов’язані одна з одною і взаємно опосередковують одна одну” [135, с. 271]. Таким чином душевність людини пов’язується з її добротою, чуйністю, емоційністю та розглядається як основа її подальшого духовного зростання.

Актуалізація духовної складової в природі людини характеризує її духовність. Перші письмові згадки про духовність ми зустрічаємо у стародавніх літературних джерелах, які людство дбайливо зберігає до сьогоднішнього дня. Ці літературні джерела мають різнонаціональні корені, але за своїм глибинним змістом є багато в чому тотожними.

Зокрема, в давньоіндійській Бхагавад-Гіті (близько 5000 р. тому) знаходимо опис життєвого шляху, до якого застосовується санскритське слово *брахмі*, відповідне духовності: “Людина, яка відмовилася від усіх потягів до чуттєвого задоволення, яка живе вільною від бажань, яка не вважає, що чимось володіє, і яка не має помилкового *ego* – тільки вона може досягти справжнього спокою. Таким є шлях духовного та благочестивого життя, дотримуючись якого, людина не підвладна омані” [498, с. 162-163]. Як бачимо тут духовність пов’язується з особливим світоглядом, станом свідомості людини, зі здатністю керувати мисленням і бажаннями та відсутністю егоцентризму.

“Увесь розвиток поняття духу являє собою тільки самозвільнення духу від усіх форм існуючого буття, не відповідних його поняттю”, – констатує Гегель [117, с.26]. Подібним чином, для уточнення поняття духовності необхідно відокремити це поняття від інших невідповідних йому характеристик особистості.

Тривалий час духовність ототожнювали з релігійністю (особливо у радянський період). Це ототожнення походило із системи виховання у дорадянський період, де моральні норми і принципи були нерозривно пов'язані з вивченням релігійних основ (“Закон Божий”). Надалі ж, коли церква була проголошена відокремленою від суспільного життя, тема духовності уникалася як у наукових працях, так і в практиці освітньої діяльності. Комуністичні ідеали абсолютизували людину, здатну “поставити на коліна природу та довести відсутність Творця”. У “післяперебудовні часи” із поверненням інтересу до релігії відбулося і відповідне зростання зацікавленості феноменами духовного порядку.

За своїм покликанням релігія має об'єднувати людей навколо ідей вищого служіння, добродійності та духовного сходження. Однак релігійні догми, обряди й настанови нерідко суперечать принципам духовності та гуманізму взагалі. Це, зокрема, обряд жертвоприношення тварин (а в деяких релігіях і людей), що існував у давнину, хрестові походи, у яких знищувались іновірці, дії “святої інквізиції” та ін. І на сьогоднішній день релігійна людина нерідко ворожо ставиться до представників інших релігій, або до всіх, хто не поділяє її погляди.

Зазначимо, що метою релігійного шляху людини є наближення до Бога, до досконалості, а оскільки “Бог є Дух” [64, Іоанна 4:24], то “людина душевна” має стати “людиною духовною”, тобто, духовність є своєрідним “пробним каменем” істинності будь-якої релігії.

Поняття духовності нерідко пов'язують із властивостями інтелектуальної сфери людини, зокрема, з мудрістю, кмітливістю. Так, у болгарській мові слово “духовен” (духовний) є близьким за своїм корінням до слова “духовітост” - кмітливість, гострий розум [531]. До інтелектуальної сфери особистості сучасна психологія відносить такі процеси, як сприйняття, увага, пам'ять, мислення, уява. Духовність людини, безперечно, позначається на особливостях її сприйняття, спрямованості мислення, але не вичерпується впливом лише на ці процеси. Історія духовного становлення людства налічує чимало геніальних інтелектуально обдарованих особистостей, мудреців, філософів. Однак високий інтелект може використовуватися і з егоїстичною, злочинною метою. Прикладом поєднання

інтелектуальності та злочинності є винахідники комп'ютерних вірусів, які заради прибутку завдають значної шкоди іншим. У царині наукових знань прагнення до отримання нових наукових закономірностей нерідко призводило до ігнорування моральних, гуманістичних норм (досліди над людьми й тваринами).

З найвищою, духовною свідомістю особистості пов'язана її совість, яку В.Франкл вважав глибинною сутністю людини, пов'язаною з підсвідомістю [463]. Саме совість як внутрішній морально-інтуїтивний голос сповіщає людину про відхилення від духовності, допомагає відрізнити добро від зла, справедливості від несправедливості. Історія науки, інтелектуальної діяльності знає чимало випадків самовіддачі та безкорисливого служіння Істині (М.Копернік, Дж.Бруно). І.А.Зязюн зауважує, що “незмінно перебуваючи у меншості, духовна еліта не зацікавлена зовнішніми успіхами і прагненнями виокремитися, звертаючи на себе соціальну увагу... Її талант полягає у неперервній, невидимій для суспільства, але завжди продуктивній інтелектуальній діяльності” [187, с. 33].

Нерідко духовність ототожнюється з естетичними нахилами людини, її потягом до мистецтва. Поняття “мистецтво” походить від містерій, театральних дійств, які в часи Орфея та Піфагора відображували всесвітні міфи про людську душу та Богів. Містерії призначалися для залучення їх учасників (містів) до переживання космічної драми загибелі та відродження людської душі, до активізації у глядачів самосвідомості, героїзму, відваги.

Оцінюючи сучасне мистецтво з позиції духовного впливу, зазначимо, що далеко не всі твори залучають особистість до гуманізму, естетики або пізнання істини. З іншого боку, саме духовність може врятувати мистецтво від ціннісної порожнечі та деградації, саме духовність надає естетичним нахилам особистості гуманістичного спрямування. У свою чергу, естетизм особистості складає фундамент її духовного зростання.

Нерідко поняття духовності ототожнюють з моральністю людини. Ототожнення духовності з моральністю цілком зрозуміле, адже вчинки високодуховної, як і морально розвиненої особистості, мають гуманістичну спрямованість. Однак, мотиви цих вчинків можуть істотно відрізнитися: морально

розвинена особистість керується законами, настановами та принципами моралі, прийнятими у даному соціумі, тоді як духовно розвинена особистість – найвищими духовними законами, совістю, справедливістю та милосердям. «Духовне не тотожне моральному, але найвищій вияв духовності – спрямованість її на добро» - зазначає В.П.Москалець [297, с. 36].

Показовим є біблійний приклад, коли іудейський закон настановляв забити камінням грішну жінку, а Ісус, усупереч йому, керуючись принципом милосердя, захистив грішницю, яка вже й так покалася, тобто усвідомила негативне у своїй поведінці. Своім духовним вчинком він став у опозицію загальноприйнятним нормам суспільної моралі. Таким чином, моральність, що відображена у поведінці й вчинках особистості, може свідчити про її духовність, але не є з нею тотожною.

Ще одне ототожнення з духовністю, звичне для східного типу мислення, пов'язане з природністю, спонтанністю мислення та поведінки. І хоча високодуховна особистість прагне до гармонії з природою, людьми, Космосом, однак ця природність є не тільки біологічною, інстинктивною. Ця природність більш високого порядку і пов'язана з тим, що на перших етапах духовного зростання людина докладає величезних зусиль для зміни способу життя, поведінки, але надалі, коли пізнає власну сутність, вона не творить зла, не засмучує оточуючих і керується духовними законами тому, що не може інакше, тому, що таке життя є відповідним до її глибинної духовної природи. Однак, спроби відразу ж досягнути такої природності призводять до лицемірства та фальшу в поведінці, що яскраво ілюструється коанами дзен-буддизму [481].

Поняття духовності близьке за своїм значенням також до понять праведності та святості. Під праведністю розуміють здатність жити за законами совісті, добра, простоти й відвертості, дотримання людиною загальнолюдських принципів існування. Поняттям святості ж позначають більш високий ступінь духовної самореалізації, коли людина свідомо присвячує свою долю служінню Богу, людям і перетворює власне життя на духовний подвиг. У православній традиції визнання людини святою відбувалося лише після 50 років від її смерті, за умов, що при житті ця людина здійснила хоча б одне чудо або подвиг заради віри; слідувала канонам

православної віри; мала народне визнання; вела аскетичний спосіб життя, відмовлялася від суспільних привілеїв, займалася благодійністю. У католицизмі визнання людини святою відбувалося вже після 5 років від її смерті, за умов, що при житті вона здійснила не менше 2 чудес; проживе благочестиве життя; буде слідувати канонам католицької віри.

Що стосується буддизму, то тут святою людиною (Бодхисатвою) вважається та, яка турбується про інших, особливо, якщо віддає життя заради ближніх. У ісламській традиції святим (шахідам), які загинули за віру, не моляться та не вклоняються, однак їх пам'ятають і вважають найдостойнішими.

У давні часи, коли святий або праведник оселявся біля помешкання людей, це сприймалося як добра звістка, бо святість цієї людини осяювала оточуючих, а її проповіді чи настанови змінювали світогляд і долю багатьох людей. Святість та праведність досягається шляхом духовного сходження, постійного самовдосконалення особистості. На цьому шляху праведність є попереднім етапом, за яким слідує етап духовної самореалізації, що позначається святістю людини.

На жаль, у сучасному суспільстві пошана громадянам віддається, переважно, за досягнення у галузі матеріального виробництва, спортивних досягнень, шоу-бізнесу, що позбавляє молодь стимулів до духовного розвитку.

Нарешті, ряд авторів пов'язують духовність особистості з героїзмом, здатністю до самопожертви, прагненням до захисту людей, природи [133]. Героїчні вчинки вимагають сміливості, рішучості, тобто у структурі особистості пов'язані, перш за все, з її характером. Однак людина, яка діє сміливо, рішуче, жертвує собою та вважається героєм з погляду однієї соціальної спільноти, може сприйматися вбивцею, руйнівником і варваром з погляду іншої. Наприклад, фашистські офіцери, які отримували нагороди за мужність при виконанні загарбницьких планів фюрера. Протилежний приклад – борці за визволення рідного краю, які вважалися героями свого народу та злочинцями з погляду окупантів. Мотиви сміливих і рішучих вчинків можуть бути різними: від погорди, самозакоханості та самоствердження – до самовіддачі, служіння іншим, самопожертви. Тому героїзм може розглядатися як складова духовності лише за умов відповідної гуманістичної мотивації.

Відомий духовний Вчитель Шрі Чинмой, який понад 25 років проводить медитації миру в Організації Об'єднаних націй, серед багатьох визначень духовності дає таке:

“Духовність – це усвідомлення істини.

Духовність – це звільнення життя.

Духовність – це прояв єдності.

Духовність – це задоволення в удосконаленні” [497, с. 101].

Проблема духовності особистості з початку 90-х років ХХ ст. активно розробляється у вітчизняній філософській науці. Досліджуючи означене питання, В.Ф.Баранівський вважає, що можна виокремити певний смисловий відтінок поняття духовності, якого воно набуло у вітчизняній культурній традиції: “Духовність у ній розумілася як свого роду ідеал (особливий “максимум”) або “досконалий різновид” духовного розвитку особистості, вона була переважно етичною категорією, покликаною виразити одну з найвищих людських цінностей, позначити моральнісний вимір людської життєдіяльності, передусім живе джерело переваг особистості, її етичну самостійність” [44, с. 70].

Саме такий філософський підхід видається найбільш близьким до психології особистості, адже він відкриває можливості опису процесу духовного розвитку людини як окремого предмета дослідження.

На думку Ш.Амонашвілі, духовність пов'язана передусім з характеристиками свідомості особистості: “Четвертий вимір, вимір духовний, найбільш Чудова, Прекрасна, найвища Вимірність є шлях розширення свідомості, шлях пізнання сутності Божественної Істини... Пошук Істини є геройство Духа” [17, с. 20-21].

Видатний педагог пов'язує духовність також із самовдосконаленням людини, її здатністю керувати власним життям: “Духовність є наше цілеспрямоване прагнення до удосконалення нашого Духу, нашої сутності”. Шлях до удосконалення Духу лежить на Землі – це і є спосіб життя кожного з нас серед людей” [17, с. 22].

“...Кажуть мудреці:

- Духовність є основою будь-якого буття, вічного й безсмертного.
- Духовність розвивається на природженому почутті Віри.

- Висока духовність є любов до всього Прекрасного.
- Любов до найвищої краси сприяє піднесенню духовності.
- Інтелект, врівноважений високою духовністю, - велика Могутність у Космосі.
- Розпізнання та визнання протиставлень незрівнянно сприяє розвитку духовності.
- Щоб спрямувати Дух, треба вигнати непотрібні думки” [17, с. 23].

Таким чином змістовою ознакою духовності виступають Краса (естетична спрямованість), Добро (гуманістична спрямованість), Істина (пізнавальна, гностична спрямованість), та прагнення до самовдосконалення, що утворюють стійку характеристику свідомості особистості.

На думку М.Й.Боришевського, “Суттєвою ознакою духовності є її всезагальний, універсальний характер, що виявляється у зв’язках з будь-якими проявами активності (поведінки, діяльності) людини. Тому некоректними слід вважати спроби пов’язати духовність лише з окремими сферами, аспектами життя людини, наприклад, з релігійною вірою, ставленням до творів мистецтва, літератури, до проблем моралі, до людських взаємин і т. ін. Все, що робить людина, як поводить, чим, якими цінностями, потребами мотивується її активність, можна оцінити з позицій духовності” [76, с. 7].

Отже, духовність особистості не зводиться до релігійності, інтелектуальності, естетизму, моральності, природності, праведності чи святості або героїзму, а являє собою окремий предмет дослідження, інтегруючи у собі мотиваційний потенціал наведених аспектів, спрямовуючи людину на Красу (естетичне світосприйняття, самовдосконалення та вдосконалення світу), Добро (гуманістичне світосприйняття, самовдосконалення та вдосконалення світу), Істину (пізнання, самопізнання, просвітництво).

Для подальшого уточнення поняття духовності доцільно скористатися методами системного аналізу. Як зазначає В.О.Ганзен “Для системного опису реальних об’єктів формально-логічний апарат виявляється недостатнім, зокрема, з двох причин: 1) він не може описати внутрішніх і зовнішніх протиріч і діалектичних

відносин; 2) його символічна основа слабо узгоджена з можливостями сприйняття людини. Подолання першого обмеження здійснюється при переході від формальної до діалектичної логіки. Воно частково досягається застосуванням цілісного підходу. Подолання другого обмеження вимагає врахування можливостей сприйняття людини, поєднання різних форм подання інформації” [112, с. 20]. Цілісний опис духовності як психологічного феномену вимагає створення психологічної структури духовності, що можливо здійснити на основі діалектичного аналізу із застосуванням загальнонаукових понять.

Першим кроком у цьому напрямі є розподіл єдиного на протилежні компоненти, які утворюють діалектичну пару або тріаду. У нашому випадку протилежним поняттям до духовності є бездуховність. Надалі маємо дослідити якісні характеристики бездуховності, її причини та наслідки.

Болгарський дослідник К.Попов, аналізуючи бездуховність, пов’язує її з такими якостями як претензійність, споживацтво, властолюбство та бюрократизм, схильність до демагогії, бажання з усього мати зиск, метушливість, заздрість, лукавство, лицемірство, невдячність, неделікатність, кар’єризм, хабарництво, статева розпуста, недобррозичливість. На думку автора, ці якості закріплюються через звички у рисах характеру, таких як неуважність, міщанство, аутсайдерство, байдужість, неврівноваженість, нетактовність. Негативні ж риси характеру особистості формуються внаслідок таких недоліків виховання, як відсутність виховного впливу, негативний вплив сім’ї, вчителів, педагогів, низька моральна культура в армії [520].

На думку болгарського вченого, професора К.Нешева причина нестачі духовності або ж бездуховність полягає в дефіциті моральної саморефлексії особистості [521]. Академік І.А.Зязюн вважає, що бездуховність виникає від втрати відчуття цінностей, але бездуховність – не просто відсутність духу, а його спотворення [187, с. 40].

На думку І.Д.Беха, “Негативною умовою, що перешкоджає нормативному функціонуванню будь-якого виховного механізму... виступає внутрішня духовна безпечність, яка гальмує безперервну роботу з духовної самозміни особистості, з

усвідомлення свого особистісного Я-образу. Внутрішня безпечність суб'єкта пов'язана з безтурботністю, пасивністю, недбалим ставленням до діяльності та поведінки, відсутністю старанності, необхідної психічної напруги. Безпечність набуває значного деструктивного потенціалу, коли вона з ситуативного явища трансформується у більш-менш сталий психічний стан, що визначає своєрідність різних психічних процесів людини" [424, с.18]. Таким чином духовна безпечність є станом, що перешкоджає духовній спрямованості та призводить до бездуховності людини.

За поглядами В.П.Москальця бездуховність пов'язується з конформізмом, пристосовництвом і може процвітати в умовах перевантаження людини (фізичного, інтелектуального), коли людина «стає жертвою перенапруження й шукає розрядки-релаксації не в тому, що духовно збагачує – високому мистецтві, філософській, соціально-політичній літературі, піднесеному спілкуванні з природою, а в тому, що дає забуття – алкоголь, секс, поп-арт» [297, с.22].

Узагальнюючи наведене, можемо визначити два діалектичні полюси: духовність – бездуховність, які описують систему ставлень особистості. Як видно з дихотомічної моделі духовної детермінації особистості, поданої на рис. 1.1, протилежними до філософських категорій, притаманних духовності - Краси, Добра та Істини - виступають поняття, характерні для бездуховності - Потворство, Зло та Кривда. Потворство, зло та кривда яскраво зображуються у фольклорних творах різних народів (казках, міфах, оповіданнях, піснях) та безпосередньо пов'язуються з егоцентризмом негативних героїв. Таким чином егоцентризм, споживацтво, притаманні бездуховності, утворюють опозицію по відношенню до любові та служіння, що притаманні духовності.

Як вважає Р.Мей турбота та любов – не одне й те саме. Любити означає турбуватися, бачити та приймати неповторну особистість іншої людини, звертати активну увагу на її творчий розвиток. Любов, за визначенням вченого, це “захват від присутності іншої людини та визнання її цінностей, її розвитку не менш важливими, ніж власні цінності та розвиток власної особистості” [463, с.695]. Якщо немає турботи, служіння – не може бути й любові.

Турбота безпосередньо пов'язана з волею людини, яка вимагає самосвідомості та може не співпадати з бажаннями. Любов і воля “не об'єднуються автоматично в процесі біологічного зростання, але повинні бути частиною нашого свідомого розвитку” [463, с.696].

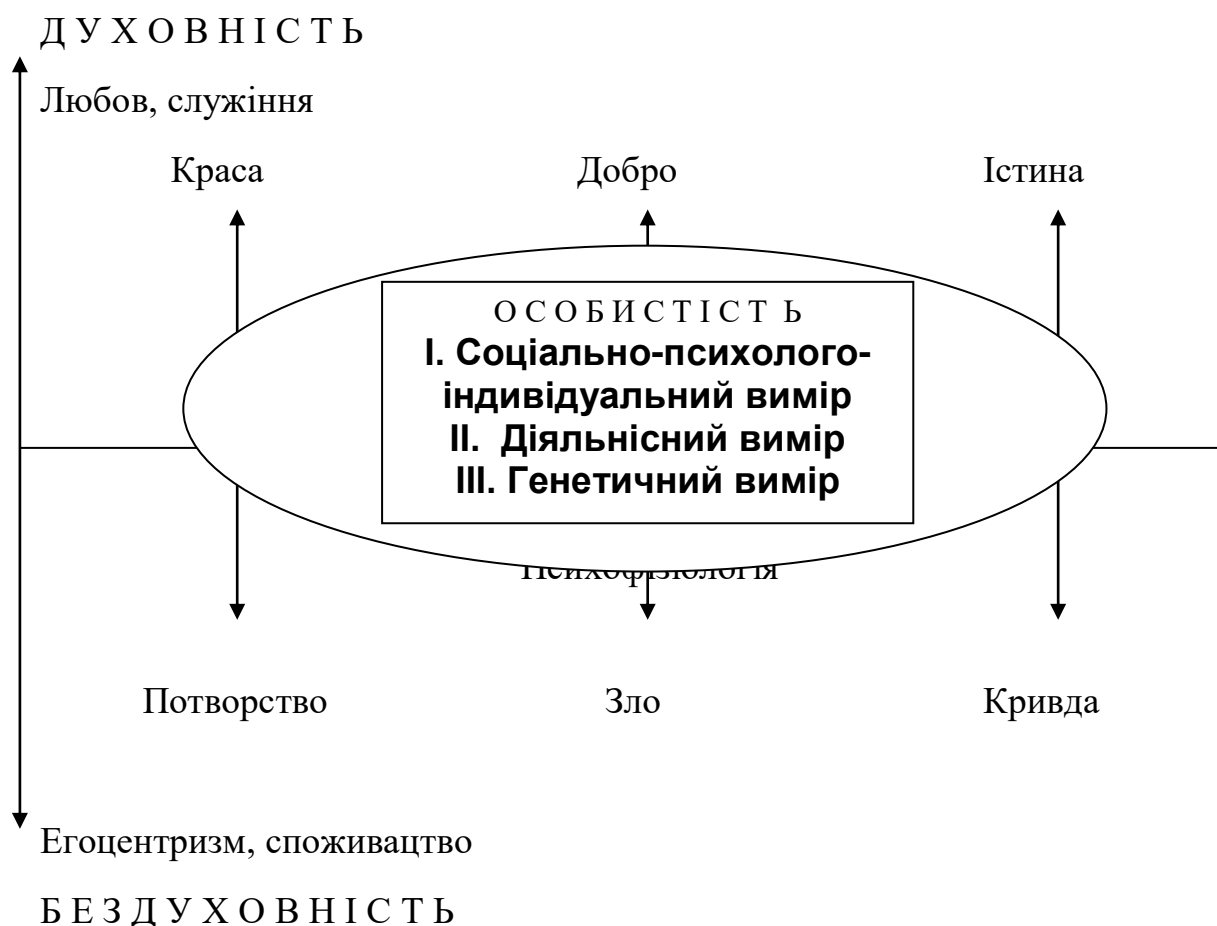

Рис. 1.1. Дихотомічна модель духовної детермінації особистості.

Розгляд особистості в контексті дихотомічної моделі духовної детермінації актуалізує екзистенційну проблему вибору, який здійснюється повсякчас між полюсами духовності та бездуховності як у внутрішньому світі людини, так і в соціальних проявах у спілкуванні, діяльності та інших процесах, пролонгованих у часі. Вибір негативної ідентичності (за Е.Еріксоном) спрямовуватиме особистість у русло бездуховності, тоді як протилежний вибір в сукупності складових відтворюватиме процес духовного зростання особистості.

На думку У.Джеймса “особистість формується в процесі постійної взаємодії інстинктів, звичок та особистого вибору” [463, с.255]. Таким чином, у відповідності до положень, сформульованих Г.С.Костюком, “джерелом саморуху особистості стають внутрішні суперечності, які виникають у її житті” [224, с.115].

Розв’язання цих протиріч здійснюється, як зазначає І.Д.Бех у декількох площинах: “Синтез переконання у морально-духовній сфері і відповідного поривання у внутрішній діяльності суб’єкта виражається як вольове зусилля, яке стишує духовну безпечність і утверджує духовну напруженість, відповідальну за добродійне зростання особистості” [424, с.22].

Аналізуючи усталені погляди на духовність і бездуховність, доречно не обминути увагою також поняття “псевдодуховність”, яке досить часто стало вживатися в сучасному словообігу. Префікс “псевдо” вживається у випадках, коли хтось або щось видається тим, чим не є насправді. Отже, псевдодуховність – це підміна духовного змісту прагнень, спрямованості, мотивів діяльності та поведінки особистості тим змістом, який проголошується духовним, але не є таким насправді. Так, з давніх часів лідери духовних і релігійних традицій намагалися застерегти учнів від помилок на шляху духовного сходження, вказуючи на можливість підміни справжнього вчення ідеями, які проголошувалися як духовні, але мали спотворений духовний зміст, тобто не відповідали справжнім ідеалам Краси, Добра та Істини.

Таким чином поняття духовності, бездуховності та псевдодуховності утворюють діалектичну тріаду, що представлено графічно на рис. 1.2. Співвідношення поданих на рис. 1.2 множин доцільно розглядати як обмеження на взаємне поєднання елементів, які, разом із цим, перебувають у зв’язку та взаємозалежності. В нашому випадку об’єднувальною ланкою всіх множин виступає поняття “дух”. Таким чином бездуховність у психологічному розумінні, як і псевдодуховність не є повною відсутністю духу, адже дух є умовою людського життя. Доцільніше вести мову про ступінь прояву духу в природі людини, що визначатиме певний рівень духовності.

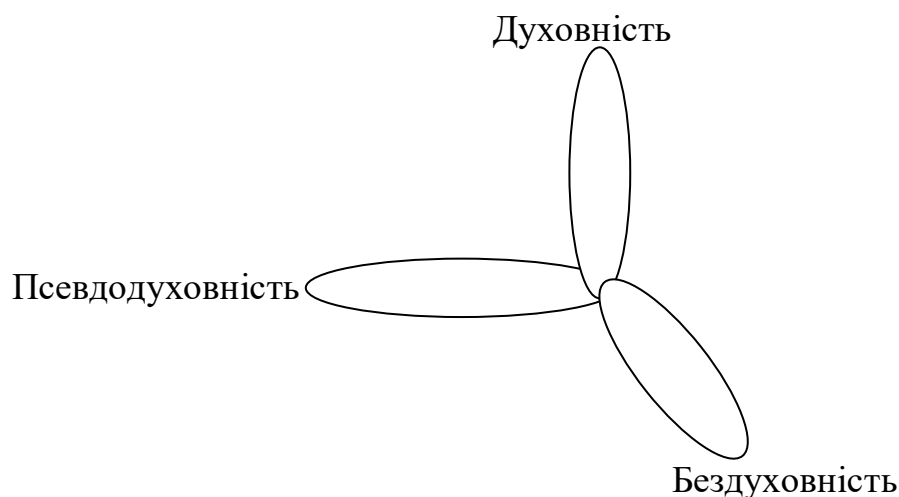

Рис. 1.2. Діалектична тріада духовності, бездуховності та псевдодуховності.

Здійснений аналіз понять “дух”, “духовність”, “бездуховність” і “псевдодуховність” дозволяє більш точно окреслити межі психологічного розуміння поняття духовності та сформулювати робоче визначення, необхідне для подальшого дослідження психологічних закономірностей і механізмів процесу духовного розвитку учнівської молоді.

У деяких психологічних джерелах духовність трактується як особистісна якість; в інших – як певна риса. Так, за визначенням, що подано в психологічному словнику за редакцією А.В.Петровського та М.Г.Ярошевського, духовність - це "специфічна людська якість, що характеризує мотивацію та смисл поведінки особистості, являє собою позицію ціннісної свідомості, характерну для всіх її форм - моральної, політичної, релігійної, естетичної, художньої, але особливо суттєву у сфері моральних відносин" [366, с. 87].

У свою чергу, в психологічному словнику за редакцією В.І.Войтка, духовність визначається як “специфічно людська риса, що виявляється у багатстві духовного світу особи, її ерудиції, розвинутих інтелектуальних і емоційних запитах, моральності. Може бути усвідомлена, осмислена як вияв інтелігентності. Може бути частково неусвідомлена – про таких людей кажуть: сердечний, добрий, щирий від природи” [365, с. 48].

Таким чином духовність, незалежно від ступені її усвідомлення, є невід'ємною частиною людської природи, самою сутністю людини, що підносить її над усім тваринним світом. При цьому показником духовності можуть виступати духовні потреби людини: естетичні, гуманістичні, пізнавальні тощо.

О.В.Скрипченко, О.С.Падалка та Л.О.Скрипченко зазначають, що духовність пов'язується із:

- людяністю, т.б. із щирим, доброзичливим, чуйним ставленням до інших, із уважністю до чужих потреб;
- милосердям, т.б. із схильністю, готовністю до добрих учинків;
- добротою, т.б. із чутливим, дружнім ставленням до людей;
- сердечністю, т.б. із щирістю, непідробністю, задушевністю;
- чесністю, т.б. із високими моральними якостями, нездатністю до крадіжки, із шановним, поважним, чесним ставленням до оточуючих;
- порядністю, т.б. нездатністю на погані, нечесні або аморальні вчинки;
- шляхетністю, т.б. із високими моральними якостями, із вихованістю, благородністю, витонченістю, досконалістю, елегантністю, вишуканістю;
- добросовісністю, т.б. із старанним виконанням своїх обов'язків [405, с.118].

М.Й.Боришевський наголошує на пов'язаності духовності з моральністю, усвідомленням не тільки власного “Я”, але й потреб інших людей: “Достеменно природа людини полягає у відході від себе задля осягнення вищого сенсу людського життя через подолання егоцентричної домінанти та у виробленні домінанти на особу іншої людини, у звільненні від самолюбства, гордині, самозамилування” [76, с. 7]. Одиницею виміру духовності вчений вважає ціннісні орієнтації. Отже егоцентризм протиставляється духовності, служінню людям.

Аналізуючи подані визначення, можна уявити собі духовність як різноманітні поєднання інтелектуальних, моральних, етичних та естетичних характеристик людини. Однак за таким поєднанням втрачається щось дуже важливе, суттєве. Адже духовність не є окремою рисою чи якістю – вона інтегрує у собі найвищі надбання особистості, виступаючи сутнісною ознакою саме людської свідомості, джерелом саморозвитку у процесі філогенезу та онтогенезу людини. Поряд з емоційною,

вольовою, інтелектуальною сферою в науковому обігу звичним є вживання поняття “духовна сфера особистості” [78]. Як правило, до цієї сфери відносять ідеали, цінності та смисли людини.

Характеризуючи ознаки духовної сфери особистості, В.В.Зеньковський відмічає: “Існування духовного начала в нас, починаючи з розмежування глибини і периферії душі, розкривається як факт реального центру в нас, що визначає головне в нашому житті. З того часу, як психологія прийшла до встановлення так званих “непохідних” психічних функцій, що спрямовують психічні процеси, з того часу, як встановлена істотна різномірність мислення і сфери образів, - для психології стало неминучим повернутися до поняття духовної сфери в нас, як системи функцій, що не залежать від потоку психічної причинності і пов’язаних з іншим, вищим життям у нас” [179, с. 48]. Виходячи з цього розуміння духовна сфера підпорядковує та скеровує всі психічні функції особистості.

На думку американського дослідника Г.Райха, “У психології серцевину духовності пов’язують із такими категоріями, як орієнтація на трансцендентну мету, завершення особистості, досягнення свідомого знання, екзистенційності, почуття смислу, священного, спорідненості, світогляд тощо” [135, с. 145]. Отже, духовне розуміється як таке, що не просто розширює сфери біологічного та соціального, а й виходить за їх межі.

Такої ж думки дотримується М.В.Савчин: “Поняття психіки у його традиційному трактуванні не включає в повному обсязі духовне як складову. Духовність не є елементом океану несвідомого, як про це стверджується у багатьох сучасних психологічних концепціях. Воно не є елементом тільки свідомості. Духовність є надсвідомим у людині. Через нього пояснюються феномени совісті, почуття вини та інші вищі переживання” [387, с. 79].

Надсвідомою природою людини пов’язується дослідниками не з особистістю, а з людською сутністю. У.Джеймс у цьому контексті зазначає: “Духовне “я” – це внутрішня суб’єктивна сутність особистості. Цей елемент є активним в усіх видах свідомості” [463, с.256].

А.Б.Орлов таким чином розмежовує поняття особистості та сутності: “Для позначення даного суб'єкта як трансперсональної (тобто за- і позаособистісної і, отже, за- і позасоціальної) психічної реальності ми, слідом за Г.І.Гурджієвим і його послідовниками використовуємо термін "сутність" (“iessence”). Цей термін, що походить від латинського слова "essere" - буття, в аналогічному значенні (сутність у собі - Ін-сі) використовується також у концептуальному апараті онтопсихології. У межах гуманістичної психології дану інстанцію звичайно позначають терміном "Внутрішнє Я". І далі: “Якщо головна характеристика особистості - її атрибутивність, то головна "особливість" сутності - відсутність яких-небудь атрибутів. Сутність - джерело всіх і всяких атрибутів. Особистість живе (народжується, розвивається, вмирає) у плані феноменів, існування; сутність незмінно перебуває в плані ноуменів, буття” [367, с.165-166].

Спираючись на поняття сутності, В.М.Ямницький визначає духовність як “сутнісну характеристику людської природи, спрямовану на досягнення смисложиттєвих цінностей на підставі реалізації ідеальних і трансцендентних потреб, що проявляється у формі саморозвитку, особистісного зростання й творчості” [508, с. 150-151].

Узагальнення наведених визначень у контексті структури особистості подано у таблиці 1.1. Кожне з поданих визначень і ознак духовності є відображенням певного аспекту цього поняття, та всі автори одностайно вважають духовність суто людською характеристикою, що відрізняє людину від тваринного світу розвитком самосвідомості, усвідомленням єдності буття та життєвих смислів, прагненням до саморозвитку, гуманізмом.

Саме духовність дає можливість людині усвідомити себе часткою єдиного цілого – людської спільноти, природи, Космосу. Втрата єдності – одна з найбільшніх втрат у житті людини. Вона може відбуватися у різних площинах: від втрати єдності з близькою людиною – до втрати єдності з певною людською спільнотою, природою, Богом.

У цьому випадку йдеться про втрату буттєвої єдності. У своїх дослідженнях поведінки особистості в екстремальних умовах доктор психологічних наук

Розуміння духовності в контексті психологічної структури особистості

Автор визначення духовності	Ознаки прояву духовності у психологічній структурі особистості
Г. Райх	Орієнтація на трансцендентну мету, завершення особистості, досягнення свідомого знання, екзистенційність, почуття смислу, священного, спорідненості тощо
В.Франкл	Духовне в людині це те, що протистоїть тілесному і соціальному
С. Гроф	Героїзм, прагнення до самопожертви, захисту людей, природи
Ш.Амонашвілі	Розширення свідомості, пізнання сутності Божественної Істини, самовдосконалення, естетична спрямованість
І.Д. Бех	Вихід за межі егоцентризму, зосередженість на моральній культурі людства
Б.Бітінас	Міра досконалості людини
М.Й.Боришевський	Осягнення вищого сенсу людського життя через подолання егоцентричної домінанти
В.І.Войтко	Ерудиція, розвинутий інтелект, моральність
С.Ю.Головін	Прагнення до пізнання істини, служіння ближнім
С.У.Гончаренко	Пізнання світу, себе, життєвих смислів
А.В.Петровський, М.Г.Ярошевський	Мотивація та смисл поведінки, ціннісна свідомість особистості
М.В.Савчин	Духовність є надсвідомим у людині. Через нього пояснюються феномени совісті, почуття вини та інші вищі переживання
О.В.Скрипченко	Людяність, доброзичливість, чуйність, милосердя, доброта, щирість, сердечність, чесність, шляхетність, моральність, повага до людей, благородність, досконалість, відповідальність
Шрі Чинмой	Усвідомлення істини, єдності, прагнення до самовдосконалення
В.М.Ямницький	Досягнення смисложиттєвих цінностей, реалізація ідеальних і трансцендентних потреб, саморозвиток, особистісне зростання й творчість

В.І.Лебедев виявив, що втрата єдності, можливості спілкування та взаємодії призводить до психологічного шоку. Для прикладу вчений наводить спогади декабристів. Зокрема, декабрист Беляєв згадував про перебування у

Петропавлівський фортеці: “Одиночне, гробове ув’язнення жахливе... Те повне ув’язнення, в якому ми спочатку перебували, гірше страти”. Його доповнює декабрист Зубков: “Винахідники шибениці та позбавлення голови – благодійники людства; той, хто вигадав одиночне ув’язнення – повний негідник; це покарання не тілесне, але духовне...” [242]. Довготривале ув’язнення в одиночній камері частіше за все закінчувалося божевіллям.

Групова ізоляція може також розглядатися як втрата єдності групи з певною людською спільнотою. Досвід антарктичних експедицій показує, що за цих умов у полярників спочатку з’являється напруженість у взаєминах, потім дедалі частіше виникають конфлікти, які перетворюються на ворожість. У ряді випадків конфлікти закінчуються вбивством чи самогубством.

Негативні психологічні наслідки групової ізоляції спостерігалися також в умовах космічних польотів. Під час багаторічних тренувань на Землі екіпаж проходить всі стадії формування колективу, однак в умовах відносно довготривалих польотів виникає напруженість, зростає конфліктність.

Таким чином, духовна природа особистості спрямовує її на пошуки шляхів відновлення втраченої єдності. На нижчому рівні розвитку усвідомлення буттєвої єдності людина відчуває себе відокремленою від усього світу, ізольованою від оточуючих, а отже проявляє егоцентризм, ворожість як ознаки бездуховності. Найвищий рівень зумовлює любов до ближніх; людина піклується не тільки про своє соціальне оточення (сім’ю, друзів, націю), але й про всіх живих істот, екологію планети та Космосу.

Узагальнюючи викладене, можемо сформулювати таке робоче визначення: *духовність є сутнісною ознакою людської природи, що характеризується усвідомленням буттєвої єдності та спрямовує особистість до реалізації у поведінці й діяльності ідеалів Краси, Добра та Істини.*

Як зазначає В.О.Ганзен “Психічні явища пов’язані з певною системою координат суб’єкта, властивості простору й часу відображаються суб’єктом, його діяльність відбувається в строго фіксованих просторово-часових межах” [112, с. 44]. Застосування цієї тези по відношенню до поняття духовності дозволяє нам здійснити

розробку психологічної структури духовності. З цією метою доцільно ввести понятійний пентабазис, що складається з чотирьох рядоположних понять: простір, час, зміст, форма (див. рис. 1.3.)

Таким чином характеристики духовності описуються не тільки за змістом (інформацією) та формою, як це було зроблено нами вище, але й у діаді простір – час. Деталізація розробленого понятійного пентабазису здійснюється через перенесення його компонентів у психологічну модальність з установленням таких співвідношень:

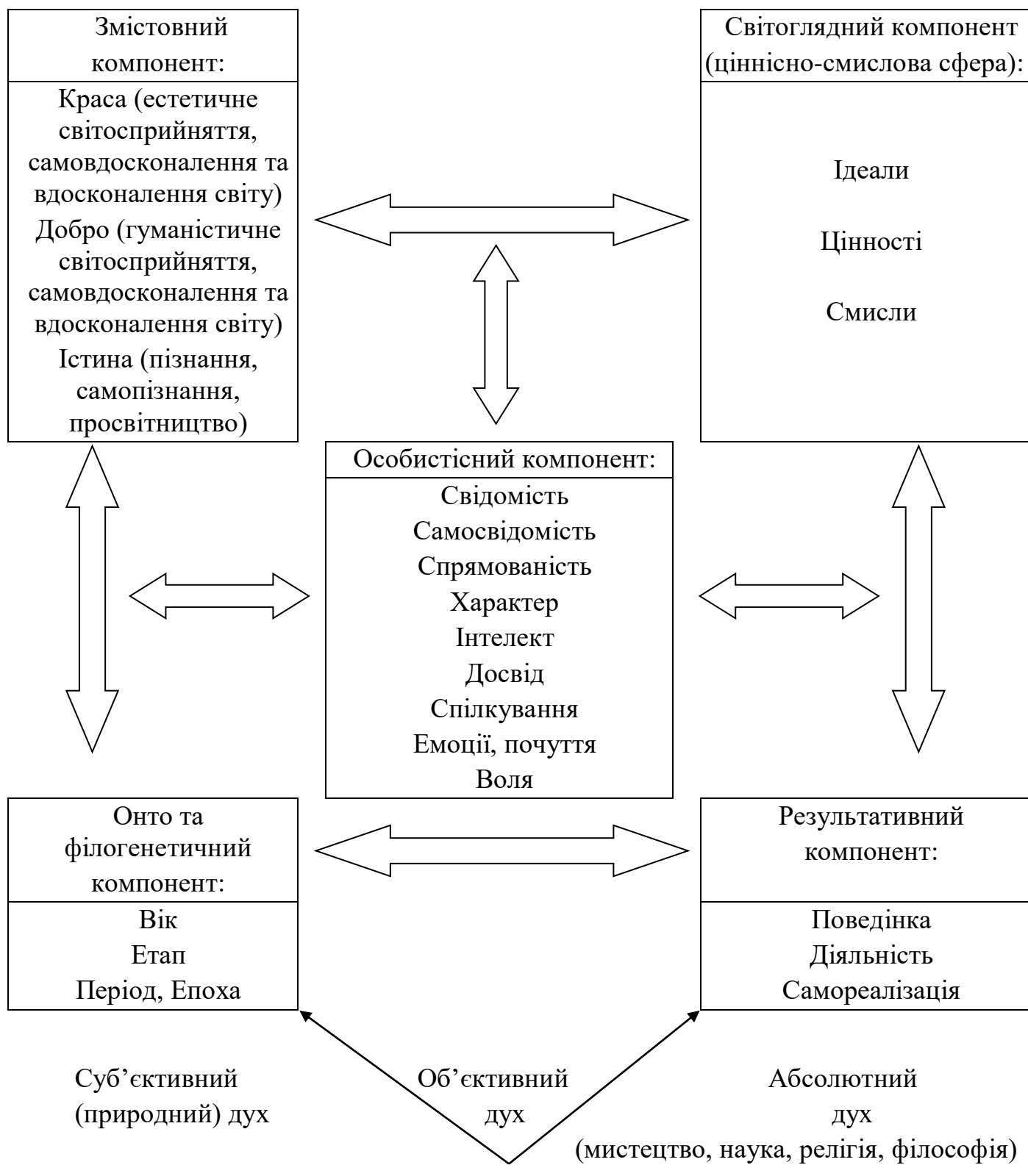
Рис. 1.3. Понятійний пентабазис духовності, що складається з чотирьох рядоположних понять: простір, час, зміст, форма.

Простір – поведінка, діяльність, самореалізація, як результат прояву духовності суб'єкта; час - вік, етап, період за який відбуваються психічні зміни; зміст – категорії Краси, Добра та Істини; форма – світогляд (ціннісно-смилова сфера).

При такому розгляді духовність з понятійно-описового предмету дослідження перетворюється на структурно-функціональний (рис. 1.4), набуває ознак психологічної структури.

Розглянемо детальніше компонентний склад розробленої структури. Оскільки духовність є суто людською ознакою і не може існувати в повному обсязі поза особистістю, (а об'єктивним проявом духа за В.Гегелем є особистість) - в центрі структури духовності розміщено особистісний компонент, який вміщує основні підструктури особистості, визначені В.В.Рибалкою [375].

Особистісний компонент має складні структурні зв'язки з усіма іншими компонентами. У процесі його взаємодії зі змістовним компонентом філософські категорії Краси, Добра та Істини, інтегруючись в особистісні підструктури, стають набутком особистості, інтеріоризуються у психологічні якості.

Форми духовної активності

Рис. 1.4. Психологічна структура духовності.

У результаті емоційно-інтелектуальних перетворень формується світогляд особистості, визначаються та впорядковуються ідеали, цінності та смисли. Сформована ціннісно-смыслова сфера виступає регулятором поведінкових актів особистості та її діяльності (результативний компонент). Ці процеси відбуваються в часі, що відображено в онто та філогенетичному компоненті структури.

Співвідносячи розроблений теоретичний конструкт з виокремленими В.Гегелем трьома формами диференціації духу, можемо констатувати, що природний дух знаходить прояв у онто та філогенетичному компоненті структури; об'єктивним духом (за В.Гегелем) є сама особистість; тоді як абсолютизації дух набуває у вищих видах людської поведінки та діяльності – мистецтві, науці, релігії, філософії.

Функціональний аналіз духовності з використанням розробленої структури дозволяє виокремити такі основні функції: ієрархічна (всі психічні процеси підпорядковуються свідомості, змістом якої виступає духовність), інтегративна (духовність об'єднує розрізнені функції та процеси особистості, визначаючи характеристики свідомості), світоглядна (орієнтація спрямованості особистості у відповідності до ідеалів, цінностей і смислів), суб'єктивно-об'єктивна (прояв суб'єктивних актів психіки в поведінці та діяльності).

Більш детальні характеристики розробленої психологічної структури духовності буде отримано в подальшому дослідженні.

Здійснений аналіз понять духу та духовності становить підґрунтя для подальшого визначення психологічного змісту поняття духовного розвитку особистості.

У філософському розумінні поняття розвитку визначається як закономірна, якісна, спрямована і незворотна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів. У психології ж під поняттям розвитку розуміють закономірну зміну психічних процесів, станів у часі, що виявляється в їх кількісних, якісних, структурних перетвореннях [365].

Г.С.Костюк вказує на істотну відмінність між поняттями зміни та розвитку. На думку вченого, не всякі зміни є розвитком. Останній являє собою низку внутрішньо пов'язаних, послідовних і прогресивних змін, які характеризують рух людської

істоти від нижчих до вищих рівнів її життєдіяльності [224, с. 135]. Отже розвиток – це поступ до досконалості, прогресу.

Численні ознаки розвитку вчені аналізують з різних позицій. На думку Л.І.Анциферової, розвиток особистості є незворотним, нерівномірним, зигзагоподібним, консервативним, а стадії розвитку мають властивість переходити в рівні [29, с. 3-20]. Незворотність розвитку означає, що деградація - це не дзеркальне відображення поступального розвитку, а повернення системи на вихідний рівень функціонування можливий лише з окремих показників. Нерівномірність розвитку відображається у послідовності поступових кількісних змін, які призводять до стрибкоподібних якісних зрушень. Зигзагоподібність розвитку зумовлена неминучістю уповільнення та відкочування назад, погіршення функціонування системи як умови прогресу. Нові сформовані структури на початку функціонують у деяких аспектах гірше, ніж старі. При цьому самі переходи мають три фази:

- фаза дезорганізації та кризи, що завершується виникненням нової структури;
- сенситивний період швидкого розвитку та реалізації нових можливостей;
- критичний період – зниження темпів розвитку, підвищення вразливості системи.

Консервативні тенденції зумовлюють стійкість, збереження досягнутого та відтворення типів функціонування, що вже склалися.

Перехід стадій розвитку в рівні виявляється в тому, що з появою нового рівня функціонування старий не знищується, а зберігається з деякими специфічними тільки для нього функціями як один з ієрархічних рівнів нової системи. Так, фізичний розвиток людини складає гармонічне підґрунтя для прояву її інтелектуального чи творчого потенціалу.

У відповідності до розробленої нами структури духовності (рис. 1.5) духовність значною мірою проявляється як сутнісні новоутворення у структурі особистості, а отже процес духовного розвитку доцільно розглядати у взаємозв'язку з процесом особистісного розвитку людини. Разом із цим поняття розвитку особистості, за визначенням у психологічному словнику, трактується як процес

формування соціальної якості або системи психічних якостей людини внаслідок її соціалізації та виховання [365]. Зрозуміло, що це визначення не може бути прийнятним по відношенню до процесу духовного розвитку, який тільки частково пов'язаний з соціалізацією та вихованням особистості.

Надалі нам слід конкретизувати поняття духовного розвитку, відокремити його провідні ознаки та орієнтири, а також відмінності від розвитку психологічного. З цією метою проаналізуємо та узагальнимо найбільш поширені визначення.

С.Гроф під духовним розвитком має на увазі шлях до розширеної свідомості, “яка дозволяє особі сприймати речі, що раніше були недосяжні для неї, і завдяки цьому трансцендувати колишні обмеження часу і простору. Шляхами доступу до нового стану є спеціальне дихання, відповідна музика і фізична робота; іноді він досягається спонтанно” [133, с. 153]. На відміну від цього Ган Ф. де Віт пов'язує духовний розвиток із формуванням таких особистісних якостей, як мужність, співчуття, радість, ясність розуму, мудрість. Головними шляхами до духовності є, на погляд вченого, “розмірковування, медитація і молитва” [135, с. 154].

Таким чином духовний розвиток пов'язується в першому випадку з трансценденцією, виходом за межі, а в другому – розглядається як результат занурення в себе, певної рефлексії.

Ряд авторів підкреслюють різницю між прагненням до особистих досягнень, що може характеризувати егоцентричну спрямованість, і прагненням до духовного перетворення. Зокрема, професор університету Сан-Францисська Д.Нідлмен підкреслює, що завдання психотерапії полягає в тому, щоб побудувати стійку та визначену особистість, тоді як шлях духовної практики показує нам, що енергія, витрачена на підтримку стійкості особистості, відволікає нас від досягнення більш широкого типу цілісності [368, с. 18].

У свою чергу Р.Алперт вважає, що психологічне зростання, хоча і не є за своєю сутністю духовним зростанням, але й не суперечить йому. На його думку, “психотерапія, як її визначали та практикували такі люди, як Еріксон, Маслоу, Перлз, Роджерс, неофрейдисти або неоюнганці в кінцевому підсумку не виходить за межі природи структури “я”. Здається, що вони по-справжньому зосереджені на

розвитку функціональної структури “я”, за допомогою якої ви здатні ефективно й адекватно діяти в умовах існуючої культури. Вони досить небагато говорять про те, як глибоко ви ототожені з цією структурою “я”.

А ось духовне зростання має справу з ототоженням зі структурою “я”; і в цьому питанні між так званим рухом психологічного зростання в Америці та духовним зростанням існує значна розбіжність. Психологію більш за все цікавить адаптованість до світу, щастя й задоволення” [135, с. 66].

У розумінні І.Д.Беха духовне зростання вимагає духовної напруженості, яка є протилежністю духовній безпечності та спрямовує людину в майбутнє. При цьому важливою є структурна організація морально-духовної цілі, яка пов’язана з “сенсом життя людини й відповідним йому ідеальним духовним образом “Я”. Це і є сфера майбутнього людини, яка має визначити її теперішнє й орієнтувати на досягнення кінцевої смисло-ціннісної мети (жити за принципом творення високої міри добра)” [424, с.21]. Вершиною розвитку духовно-практичної сфери особистості вчений вважає “вчинок-служіння та вчинок-відданість” [62, с. 11]. Отже важливою в процесі духовного розвитку є здатність до децентрації.

Духовний розвиток відрізняється також тим, що являє собою процес саморозвитку. Як зазначає М.Й.Боришевський, “Становлення духовності, духовне самовдосконалення особистості – процес, який нерозривно пов’язаний з саморозвитком. Це – складна, напружена діяльність, спрямована на позитивну зміну себе: своїх думок, почуттів, вчинків, на розвиток своїх здібностей, можливостей, на позитивні зміни навколишнього середовища, на подолання буденності, на оволодіння вищим сенсом життя людського” [76, с. 11-12].

Ціннісно-сміслова переорієнтація особистості, на думку багатьох дослідників, є однією з провідних ознак духовного розвитку. Зокрема, цієї думки дотримується Т.І.Пашукова: “духовний розвиток особистості – це самозміна людиною самої себе, яка здійснюється свідомо. Така зміна починається з пошуку нових смислів, які настільки перетворюють систему ставлень людини до себе та до світу, що в результаті цього людина вже не хоче й не може залишатися такою як раніше, а тому прагнення до самовдосконалення в неї стає провідним” [328, с. 86].

З наведеного визначення випливає також зв'язок духовного розвитку та самовдосконалення людини. У цій площині духовна досконалість і її протилежність - примітивізм є двома різновекторними напрямками розвитку та деградації особистості. Саме прагнення досконалості орієнтує людину на майбутнє, на ідентифікацію з ідеальним образом “Я”.

Ж.М. Юзвак розглядає духовний розвиток як “процес розкриття когнітивно-інтелектуального, чуттєво-емоційного, вольового, креативного потенціалів, здійснення якісних та кількісних змін у ціннісних орієнтаціях суб'єкта шляхом гармонії психічної сфери, подолання відчуження від природи, соціуму, самого себе через усвідомлення їх всезагальної єдності” [504, с. 127]. Усвідомлення всезагальної (буттєвої) єдності розцінюється дослідницею як важлива умова духовного самовдосконалення людини.

Узагальнені фрагменти визначень процесу духовного розвитку вченими подано в таблиці 1.2. Їх аналіз дозволяє стверджувати, що духовний розвиток, на відміну від психологічного, зосереджений на найбільш сакральних глибинах людського ”я”, на ідеалах, ціннісних орієнтаціях, життєвих смислах і позиціях людини. Досягнення рівнів духовної досконалості тотожне досягненню вищої самосвідомості, ідентифікації себе з духом, який набуває своєї об'єктивності в особистості.

Процес духовного розвитку може досліджуватися з різних позицій, зокрема:

- як процес ідентифікації з власним ідеальним, сутнісним “Я”;
- як процес децентрації, переорієнтації особистості від егоцентризму до служіння, допомоги потребуючим;
- як процес рефлексії, усвідомлення смислу та призначення власного життя;
- як процес трансценденції, подолання обмежень часу та простору, буденності, обмеженого матеріалізму в напрямі пошуку ідеального;
- як процес усвідомлення всезагальної, буттєвої єдності, розвитку (розширення) свідомості, що є наслідком подолання ізольованості та відокремленості від світу, людей, самого себе;
- як процес саморозвитку, самореалізації прихованого в людині потенціалу, поступу від примітивізму до духовної досконалості.

Розуміння духовного розвитку у психологічних дослідженнях

Автор визначення	Визначення процесу духовного розвитку
Р.Алперт	духовне зростання має справу з ототожненням зі структурою “Я”
Ган Ф. де Віт	...формування таких особистісних якостей, як мужність, співчуття, радість, ясність розуму, мудрість
С.Гроф	“шлях до розширеної свідомості, яка дозволяє особі сприймати речі, що раніше були недсяжні для неї, і завдяки цьому трансцендувати колишні обмеження часу і простору”
І.Д.Бех	...структурна організація морально-духовної цілі, яка пов’язана з “сенсом життя людини й відповідним йому ідеальним духовним образом “Я”. Це і є сфера майбутнього людини, яка має визначити її теперішнє й орієнтувати на досягнення кінцевої смисло-ціннісної мети (жити за принципом творення високої міри добра)”
М.Й.Боришевський	“Становлення духовності, духовне самовдосконалення особистості – процес, який нерозривно пов’язаний з саморозвитком. Це – складна, напружена діяльність, спрямована на позитивну зміну себе: своїх думок, почуттів, вчинків, на розвиток своїх здібностей, можливостей, на позитивні зміни навколишнього середовища, на подолання буденності, на оволодіння вищим сенсом життя людського”
Т.І.Пашукова	“...само зміна людиною самої себе, яка здійснюється свідомо. Така зміна починається з пошуку нових смислів, які настільки перетворюють систему ставлень людини до себе та до світу, що в результаті цього людина вже не хоче й не може залишатися такою як раніше, а тому прагнення до самовдосконалення в неї стає провідним”
Ж.М. Юзвак	“процес розкриття когнітивно-інтелектуального, чуттєво-емоційного, вольового, креативного потенціалів, здійснення якісних та кількісних змін у ціннісних орієнтаціях суб’єкта шляхом гармонії психічної сфери, подолання відчуження від природи, соціуму, самого себе через усвідомлення їх всезагальної єдності”

Спільним для всіх наведених позицій є ототожнення зі структурою “Я”, розвиток свідомості, ціннісно-сміслова детермінація, яка характеризує духовне зростання. Співвідносячи узагальнений матеріал з розробленою структурою духовності (рис. 1.4), можемо визначити *духовний розвиток як процес свідомого самовдосконалення, що забезпечує формування ідеалів, цінностей і смислів у руслі*

Краси, Добра та Істини, гармонізацію поведінки та способу життя, спрямовує особистість на збагачення духовних надбань людства результатами власної діяльності.

З наведеного визначення зрозуміло, що духовний розвиток – складний та багатовимірний процес, який неможливо спрощено описати в одній психологічній площині. Разом із цим, усвідомлення буттєвої єдності (єдності природи, людства, Космосу) можна визначити як відправний момент, що зумовлює розуміння людиною своєї доцільності та необхідності в єдиному організмі Всесвіту, актуалізує потреби в самовдосконаленні, упорядкуванні власного життя, допомозі потребуючим та збагаченні світу новими духовними досягненнями.

На думку У.Джеймса “Нам може бути дозволено побачити можливість єдності, однак актуалізація цього досвіду залишається найвеличнішим завданням усього людського життя” [463, с.257].

Як зазначає В.В.Зеньковський, “Єдність людства, що розкривається у єдності розуму, духовних починань, у природній соціальності, завжди спрямованій від малих об’єднань до більш широких аж до людства, - ця єдність не є результатом біологічної або психофізичної однорідності людства, вона глибше та не може бути виведена з неї – оскільки торкається сфери розуму, смислів, сфери цінностей” [179, с. 56]. У протилежність цьому ідентифікація тільки з власним тілом і власним “Его”, на думку В.М.Ямницького, “...є причиною невластивого людській природі, нездорового й незадовільного образу життя, провідним джерелом емоційних і психосоматичних порушень” [508, с.139].

У своїй праці “Психотерапія та духовна традиція” англійський психотерапевт Р.Скіннер зазначає, що “для людини, пробудженої до духовності, стають доступними більш високі енергії та більш тонкий розум; і вони починають змінювати всі цілі та увесь смисл її повсякденного життя, хоча воно продовжує текти, як і раніше...” [368, с. 50].

Подібно до того, як специфіка особистісного розвитку пов’язана з мотиваційними чинниками соціалізації особистості, так специфіка духовного

розвитку пов'язана з провідними мотивами, що зумовлюють цей процес. Проаналізуємо ці мотиви докладніше.

За поглядами К.Г.Юнга майбутнє людства пов'язане з розкриттям у людині потреб надіндивідуальної, вищої природи, духовних образів, що існують у глибинах її несвідомого [506]. А.Адлер висуває ідею про існування у людській душі величній сили, яка спрямовує особистість до духовної досконалості всупереч біологічній доцільності, що підтверджується численними прикладами героїв і сподвижників людського духу в історії. Розвиток людини з цієї позиції – це передусім реалізація життєвої мети відповідно до духовних ідеалів [8].

Шрі Чинмой стверджує, що до духовності людину пробуджують не зовнішні фактори, а саме внутрішній покликання і в підтвердження наводить такі історичні факти: “Коли Будда відчув внутрішній покликання, можна сказати, що в нього було все. Він був принцом; у нього була прекрасна дружина, дитина, царство. У нього було багатство, влада, насолода світом, все. Всюди навколо нього був світ бажань. Але він залишив все це, коли почув внутрішній покликання.

До Шрі Ауробіндо покликання прийшов уперше, коли він був професором. Підкоряючись цьому покликанню, він вступив у світ політики. Надалі з'явився інший покликання, і він залишив політику, щоб увійти в світ духовності.

Що стосується Свами Вівекананди, то відчувши внутрішній покликання, він, не зважаючи на свою блискучу за західними стандартами освіту, поклав своє життя до ніг людини, яка абсолютно не переймалася зовнішнім знанням або освітою, але яка могла дати йому їжу духовну. Його розривали потужні протиріччя, і часом він намагався повернутися до звичайного життя. Але його внутрішній покликання був таким сильним, що, незважаючи на конфлікт, він продовжував йти вперед у своєму духовному житті. Прислухавшись до внутрішнього покликання та прийнявши духовне життя, ми повністю змінюємо курс нашого розвитку” [497, с. 147].

Наведені приклади та численні життєописи духовних подвижників [350] свідчать про те, що мотиваційні чинники духовного розвитку виходять за межі біологічних і соціальних потреб особистості, адже духовно розвинена особистість не прагне слави та соціальних заохочень, нерідко забуває про власне життя, безпеку та

фізіологічні потреби. Загально визнані потреби - фізіологічні, потреби у безпеці, у любові, в оцінці та повазі, а також потреби самоактуалізації (реалізації потенцій, здібностей і талантів людини) - не описують достатньою мірою поведінку таких особистостей як Сергій Радонежський, Григорій Сковорода, Януш Корчак, Мати Тереза та багатьох інших представників духовної історії людства. Вивчення життєвих шляхів дозволяє стверджувати, що в основі мотивації високодуховної особистості є мотиви самовдосконалення (відтворення прекрасного та досконалого у собі), служіння (допомоги потребуючим, примноження добра), мудрості (пошук і примноження істини), праведності (дотримання духовних принципів, відтворення гармонії у власному житті) та святості (прийняття та виконання духовної місії, духовне подвижництво). Отже, мотивація духовного розвитку виходить за межі ієрархічної концепції А.Маслоу (рис. 1.5).

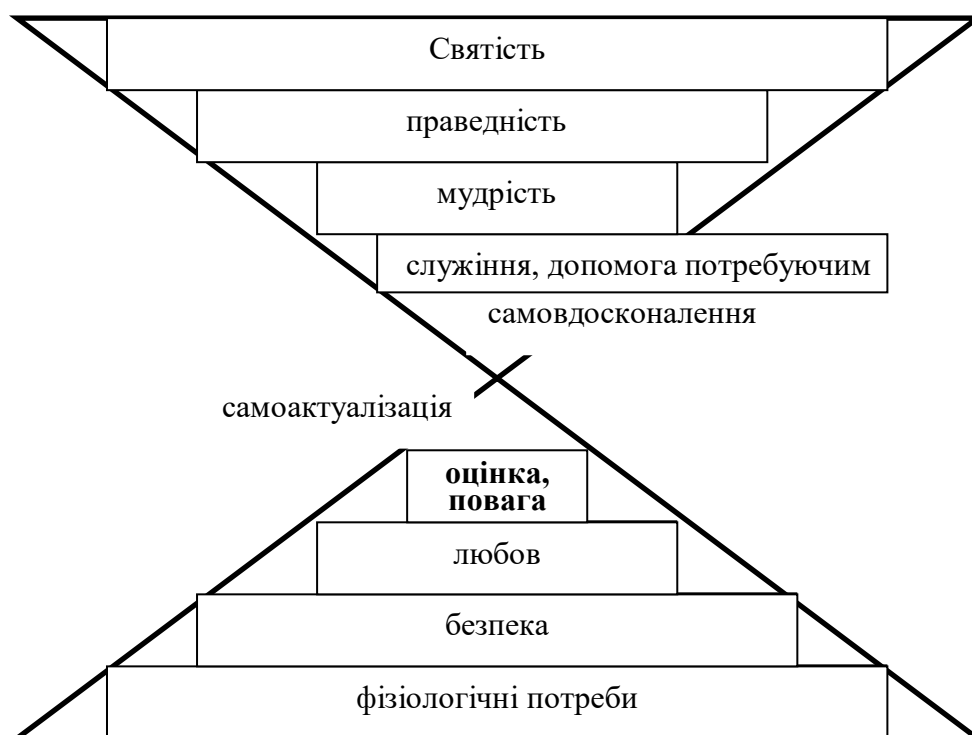

Рис. 1.5. Мотивація духовного розвитку особистості, побудована на основі піраміди потреб за А.Маслоу.

Мотиви самовдосконалення є виявом свідомої волі, спрямованої на досягнення нових вершин в усіх життєвих сферах. Значною мірою трансцендентні уявлення про досконале, ідеальне визначають життєвий шлях людини, спрямовують її на самореалізацію у напрямі Краси-Добро та Істина.

Мотиви служіння, допомоги потребуючим зумовлюють реалізацію ідеальних уявлень людини про Добро, спонукають особистість до присвяти власного життя життю ближніх, до пошуку адекватних методів і засобів допомоги потребуючим.

Мотивація мудрості зумовлює прагнення до постійного пошуку Істини, самопізнання та збагачення знань, пошуку найціннішої інформації, осмислення подій власного життя та життя оточуючих, упорядкування життєвого досвіду.

Мотиви праведності сприяють реалізації ідей Краси, Добра та Істини у повсякденному житті людини, спонукають до гармонізації особистого життя з життям Природи, Всесвіту, спрямовують слова, вчинки та дії в русло духовних цінностей, загальнолюдської моралі. Праведність особистості робить її гідною для наслідування не тільки сучасниками, але й прийдешніми поколіннями.

Мотивація святості сприяє усвідомленню людиною своєї духовної місії, спонукає особистість до об'єднання зусиль з однодумцями, зумовлює доброзичливість у спілкуванні та стосунках, розкриває цілісне бачення світу, призводить до усвідомлення унікальності та цінності всіх живих істот, актуалізує потреби в збагаченні світу новими духовними досягненнями. У працях сучасних вчених святість і геніальність розглядаються як ступені людської еволюції [202].

Таким чином біологічна та соціальна мотивація є основою для подальших мотиваційних рівнів, пов'язаних з духовним розвитком особистості.

Дослідження мотиваційних чинників духовного розвитку призводить до правомірного запитання про основні орієнтири, що окреслюють напрями духовного зростання особистості. З розробленої структури духовності та сформульованого робочого визначення духовного розвитку слідує, що основними світоглядними орієнтирами виступають ідеали, цінності та смисли. Під ідеалами (idea - уявлення) розуміють уявлення людини про досконале в особистості, у внутрішньому та зовнішньому світі. Ціннісні орієнтації являють собою "елементи структури

особистості, що закріплені життєвим досвідом і переживаннями і які відокремлюють важливе, істотне для певної людини від несуттєвого" [458, с. 464]. У свою чергу, смисли розглядаються як логічно представлені підстави дій, міркувань особистості.

Розвиток ціннісно-сислової сфери є складним і багаторівневим процесом, що відбувається в часі. Найпершими в структурі особистості формуються ідеали, якими, в більшості випадків, виступають батьки. Ідеалізація батьків значно прискорює розвиток дитини, завдяки психологічному механізму ідентифікації, наслідування дітьми дорослих. Цей механізм діє як у біологічній природі, так і в соціумі. Маленькі тварини, птахи або риби, слідує інстинктам, копіюють поведінку своїх батьків. Але з часом, навчившись виживанню, нащадки не впізнають батьків, а іноді – ворогують. У людському соціальному середовищі на перших етапах життя дитиною керують ці ж самі психологічні механізми ідентифікації, наслідування.

Надалі ж у підлітковому віці ідеалізація батьків поступається критичному осмисленню їх вад і переваг, відбуваються спроби підлітків вийти за межі сім'ї, (що буде детальніше розглянуто в розділі 2.4). Духовний розвиток людини супроводжується зростанням інтересу до духовних особистостей: їх поглядів, вчень, вчинків і життєвих доль. З часом особистісні ідеали трансформуються в трансцендентні (любов, відданість, служіння тощо).

Перші цінності в житті людини пов'язані з нею самою, з потребами тіла (безпека, здоров'я, комфорт тощо). Цінними для дитини є також спрямовані на неї позитивні емоції, любов, піклування. Природний егоцентризм виступає умовою її виживання, а найефективнішою зброєю в "дорослому світі" для неї є беззахисність, безпосередність, щирість. Навіть дикі тварини безпорадні перед посмішкою Мауглі.

Активізація в людині її духовного "я" зумовлює переорієнтацію від споживання до самовіддачі. Актуальними для неї стають духовні цінності, зокрема, гуманістичні (добро, благодійність); естетичні (краса, гармонія, досконалість у природі та в людині); екологічні (чистота, збереження планети від екологічної катастрофи); цінності пізнання та самопізнання (пошук істини, збагачення знаннями, інтроспекція, самопоглядання, самоусвідомлення); самовдосконалення

(пошук шляхів і методів самопокращення, набуття нових позитивних особистісних якостей) та цінності самореалізації (розкриття власного особистісного потенціалу в служінні ближнім, Батьківщині, людству, природі, Богу).

Смисли розглядаються як більш пізні новоутворення в структурі особистості. Усвідомлення особистісних смислів вимагає інтелектуальної та моральної саморефлексії, яка не під силу малій дитині. Перші смисли формуються у більшості під впливом казок, сімейних настанов. Надалі ж підліток піддає сумніву засвоєне та прагне до створення власних смислових орієнтирів.

Основні смисли духовного порядку пов'язані з найважливішими проблемами людського буття, зокрема, його призначенням, життям, смертю та вічністю, свободою та відповідальністю, самовдосконаленням і найвищою духовною самореалізацією. Як зазначає В.В.Козлов, “Я-духовне” – єдина структура особистості, яка може з'єднати і з'єднує особистість із вічністю й позачасовим існуванням, здатністю володіти всім простором, який можна уявити та “бути як боги” [216, с. 92].

Загалом здійснений аналіз показує, що психолого-педагогічні аспекти процесу духовного розвитку безпосередньо пов'язані з формуванням ідеалів, цінностей та смислів і є важливою умовою становлення особистості. Оскільки духовний розвиток глобальним чином перетворює, трансформує особистість, маємо розкрити провідні психологічні ознаки, притаманні духовній особистості.

Найбільш повний їх опис складено У.Джеймсом. За поглядами У.Джеймса, інтеграція особистості завжди пов'язана з множинністю людських “я”, які в сукупності відображають людину. Серед таких основних складових дослідник виокремлював 1) фізичну особистість, 2) соціальну особистість; 3) духовну особистість.

До фізичної особистості вчений відносив передусім тілесну організацію, одяг, родину, домашній затишок. “Всі ми маємо безсвідомий потяг оберігати наші тіла, підбирати одяг, оздоблений прикрасами, оберігати наших батьків, дружину та дітей та знаходити собі власний куточок, у якому ми могли б жити, покращуючи свою домашні умови.

Такий же інстинктивний потяг спонукує нас покращувати матеріальне становище, а придбане нами раніше стає у більшому або меншому ступені близькими частинами нашої емпіричної особистості. Найбільш тісно пов'язані з нами здобутки нашої кровної праці” [367, с.9].

Характеризуючи ознаки соціальної особистості, У.Джеймс зазначає, що визнання в нас особистості з боку інших представників людського роду робить із нас суспільну особистість. “Ми не тільки стадні тварини, не тільки любимо бути в суспільстві собі подібних, але маємо навіть природжену схильність звертати на себе увагу інших і справляти на них сприятливе враження. На практиці всяка людина має стільки ж різних соціальних особистостей, скільки є різних груп людей, думкою яких вона дорожить” [367, с.12].

Духовна особистість, на думку У.Джеймса, має суттєві відмінності: “Під духовною особистістю, оскільки вона пов'язана з емпіричною, ми не розуміємо того або іншого окремого минутого стану свідомості. Скоріше, ми розуміємо під духовною особистістю повне об'єднання окремих станів свідомості, конкретно взятих духовних здатностей і властивостей. Це об'єднання в кожному окремому хвилину може стати об'єктом нашої думки й викликати емоції, аналогічні емоціям, виробленим у нас іншими сторонами нашої особистості” [367, с.12].

Потреби та прагнення духовної особистості суттєво відрізняються від прагнень фізичної та соціальної особистостей. Зокрема, до них дослідник відносить всю сукупність прагнень до духовного прогресу - розумового, морального й духовного. Розмежовуючи духовні та псевдодуховні потреби У.Джеймс пише: “Втім, необхідно допустити, що так звані турботи про свою духовну особистість представляють у цьому більше вузькому змісті слова лише турботу про матеріальну й соціальну особистість у потойбічному житті. У прагненні магометанина потрапити в рай або в бажанні християнина уникнути пекла матеріальність бажаних благ сама собою очевидна. З більш позитивної й витонченої точки зору на майбутнє життя багато хто з його благ (співтовариство з покійними рідними й святими, перебування з Божеством) суть лише соціальні блага найвищого порядку. Тільки прагнення до спокути внутрішньої (гріховної) природи душі, до досягнення

її безгрішної чистоти в цьому або майбутньому житті можуть вважатися турботами про духовну особистість у її найчистішому виді” [367, с.15-16].

Оскільки “гріховність” пов’язана з тваринними потягами, неконтрольованими інстинктами, то в цьому ракурсі духовний розвиток можна було б розуміти як нескінченну війну з власними інстинктами, фізичними потребами та бажаннями. Разом із цим навряд чи слід вважати доречним протиставлення фізичної, соціальної та духовної природи особистості, адже в ідеалі кожна з цих складових повинна виконувати свою унікальну функцію в процесі розвитку людини. Цю думку підтримує, зокрема, В.В.Козлов, який вважає, що “Внутрішня ідея гармонії полягає в триєдності цих трьох еґо-ідентифікацій: “Я-духовне, “Я-матеріальне, “Я-соціальне” [216, с. 93].

Досягнення внутрішньої гармонії є важливим результатом процесу духовного розвитку, який за своїм визначенням не позбавлений криз та протиріч, адже духовна природа людини може не тільки доповнювати, але й вступати у протиріччя з природою фізичною та соціальною. Наведемо декілька прикладів.

Зокрема, коли художник, охоплений бажанням створити щось величне, забуває про потреби власного тіла - він нехтує потребами біологічної природи. Прикладом протиріччя між духовним і соціальним є ставлення до дуелей, розповсюджених кілька століть тому. З позиції соціальних норм та законів дуель вважалася пристойним засобом відстоювання честі, тоді як із позиції духовності вона була і є різновидом убивства. Так само можна оцінити і сучасну “кориду”, яка згідно з соціальними нормами є прийнятною, тоді як з позиції духовності являє собою вбивство заради розваги.

Духовність є вищим рівнем соціальності; вона виконує прогресивно-перетворюючу функцію по відношенню до соціуму. Можливо припустити, що соціальні норми та закони стали б непотрібними, якби всі люди керувалися своєю духовною природою, проявленою в совісті.

Як будь-який процес, пролонгований в часі, духовний розвиток є нерівномірним, нелінійним і може зумовлювати не тільки емоційні злети, але й

кризові стани особистості. А.І.Зелінченко в цьому контексті виділяє такі духовні кризи:

- 1) нерозуміння світу та себе;
- 2) криза релігійності;
- 3) криза нелюбові;
- 4) криза творчості;
- 5) втрати “Я”;
- 6) криза спустошеності [178].

До цього списку М.В.Савчин додає також кризу втрати віри в Бога та кризу духовного аспекту життєдіяльності [386, с.164].

Разом із цим кризовий стан особистості (особливо дітей і молоді) доцільно розглядати як наслідок внутрішньо особистісних перетворень. Виявлений зв'язок духовного розвитку з формуванням ціннісно-сислової сфери особистості дозволяє вважати, що причини дисгармонійного розвитку особистості пов'язані з характером взаємодії самих векторів ідеали-сенси-цінності у світогляді людини, які за умов упорядкованості мають однакову спрямованість, що умовно зображено на рис. 1.6 а.

- а) упорядкована ціннісно-сислова сфера б) невпорядкована ціннісно-сислова сфера.

Рис. 1.6. Взаємодія векторів ідеали-сенси-цінності у світогляді людини.

Односпрямованість векторів ідеали-сенси-цінності, проілюстрована на рис. 1.6 а, може бути наслідком правильного виховання дитини. Наприклад, сімейне виховання було таким, що в дитини існували позитивні приклади, особистісні ідеали, на яких вона хотіла бути схожою (батьки, герої казок, оповідань тощо). Надалі система виховання (дошкільний навчальний заклад, початкова школа) сприяли формуванню духовних цінностей дитини (естетичних, гуманістичних, екологічних, пізнавальних іт.п). З роками власний життєвий досвід дозволив цій особистості визначити для себе відповідні конструктивні сенси життя (ствердження добра, прагнення до справедливості тощо). Таким чином між складовими ціннісно-сисловою сфери не утворилося протиріч.

На практиці ж, оскільки засвоєння ідеалів відбувається першочергово і, як правило, не співпадає в часі із формуванням цінностей, а тим більш виробленням власних життєвих сислів, то між цими складниками духовної сфери особистості можуть виникати суттєві суперечності (рис. 1.6 б).

Наприклад, коли дитина виховується у неблагополучній сім'ї, де батьки перебувають у постійних конфліктах - вона засвоює їх вислови, засоби спілкування та спосіб поведінки як ідеальні. Надалі ж дитина може сприймати інші форми поведінки та усвідомити красу справжніх людських взаємин. У результаті в неї виникає суперечність між ідеалами, засвоєними у ранньому дитинстві, та цінностями, усвідомленими з часом. Це протиріччя у внутрішньому світі, безсумнівно, буде негативно позначатися на узгодженості всіх особистісних процесів, а також на поведінці людини, зумовлюючи її суперечливість.

Подальший розвиток цієї людини значною мірою визначатиметься спрямованістю вектору сислів. Зокрема, якщо провідними сислами у подальшому стануть такі, що пов'язані з самопізнанням, пошуком істини, творенням добра, то подальший розвиток буде відбуватися, переважно, у напрямі духовності. Якщо ж навпаки, зразки спричинення зла будуть посилені відповідними сисловими підтвердженнями, розвиток особистості, скоріше буде тяжіти до полюсу бездуховності.

У будь-якому разі різноспрямованість ідеалів, смислів і цінностей спричиняє внутрішньо особистісний конфлікт, певний дисонанс, який можемо назвати духовним (ціннісно-смісловим) дисонансом. У психологічній науці більш відомим є явище інтелектуального дисонансу, яке було обґрунтовано американським психологом Л.Фестингером у 1957 р. Згідно з розробленою цим вченим теорією “дисонанс є негативний спонукальний стан, що виникає у ситуації, коли суб’єкт володіє одночасно двома психологічно суперечливими “знаннями” (уявленнями, поняттями) про один об’єкт. Стан дисонансу суб’єктивно переживається як дискомфорт, від якого прагнуть позбавитися або шляхом зміни одного з елементів дисонансних знань, або шляхом введення нового елемента” [366, с.165].

Духовний дисонанс можемо визначити як негативний спонукальний стан, зумовлений дією декількох суперечливих ціннісно-сміслових установок особистості, що формувалися одночасно або на різних вікових етапах життя.

Нерідко саме внутрішні протиріччя спонукають особистість до активного духовного саморозвитку, упорядкування цінностей, віднаходження нових більш конструктивних життєвих смислів, реконструювання образу “я”. Саме тому “духовний поклик” найчастіше виникає «зсередини».

Для подолання духовного дисонансу неабиякого значення набувають вольові зусилля, внутрішня зібраність, зосередженість особистості на духовному самотворенні. Очевидно, що особистість не завжди може самотійно впорядкувати власну ціннісно-сміслову сферу. На відміну від когнітивного, духовний дисонанс детермінується дією трьох складових – особистісних ідеалів, цінностей та смислів, які є більш стійкими та більш глибинними утвореннями, ніж знання, а отже їх корекція вимагає спеціальної психологічної допомоги, що буде розглянуто нами у розділі V.

У цілому ж розкриття психологічного змісту поняття духовного розвитку, виокремлення мотиваційних чинників та суперечностей цього процесу, розгляд його в контексті розвитку особистості спрямовує нас на подальше дослідження відомих класифікацій рівнів та етапів духовного зростання людини, виокремлення психологічних критеріїв цього процесу.

1.3. Духовний розвиток особистості в еволюційно-історичному, культурологічному та індивідуально-психологічному вимірах

Здійснення аналізу філософсько-психологічного змісту поняття духовного розвитку особистості є лише початковим кроком дослідження глибинних психологічних закономірностей і механізмів цього процесу. Подальше психологічне дослідження передбачає перехід від одиничного до загального, виявлення як індивідуально-психологічних, так і філогенетичних характеристик процесу духовного розвитку. Визначення Г.С.Костюком поняття розвитку як низки внутрішньо пов'язаних, послідовних і прогресивних змін, які характеризують рух людської істоти від нижчих до вищих рівнів її життєдіяльності [224], дає підстави розгляду у подальшому дослідженні відомих класифікацій рівнів та етапів духовного зростання людини.

Надалі нам необхідно дослідити онтогенетичні та філогенетичні аспекти процесу духовного розвитку. При цьому генетичні ознаки особистості доцільно розглядати як результат двох основних складових: еволюційно-історичного досвіду людства, що передається спадково від покоління до покоління, зумовлюючи певні задатки від народження та прижиттєвого індивідуально-психологічного досвіду, що набуває людина за життя, який втілюється в її особистісні здібності.

Культурологічний аспект духовного розвитку людини та людства невід'ємно пов'язаний з діяльністю, результатом якої є продукуванням духовних цінностей у соціумі, зокрема, сферах науки, мистецтва, релігії та філософії. Під діяльністю ж у психології розуміють динамічну систему взаємодій суб'єкта зі світом, у процесі яких відбувається виникнення та втілення у об'єкті психічного образу та реалізація опосередкованих ним відносин суб'єкта в предметній дійсності [366]. За принципом відображення діяльність особистості свідчить про особистісні смисли, ієрархію мотивів, характер її пізнавальних процесів, мотивації, вольових характеристик, емоцій тощо. Вивчення діяльності є одним з провідних методів дослідження

психіки, що досліджується в її філогенетичному, історичному, онтогенетичному та функціональному розвитку [366].

Стосовно онтогенетичного розвитку особистості слід взяти до уваги також думку Г.С.Костюка про те, що онтогенез людського організму визначається біологічною спадковістю, тоді як онтогенез особистості – соціальною спадковістю [224, с.123]. В.В.Рибалка зазначає з цього приводу: “Біологічна спадковість має своїм джерелом генетичний апарат людини, геном, що сформувався в процесі біологічної еволюції і визначає розвиток її організму. Соціальна спадковість представлена сукупністю культурних досягнень людства, накопичених в процесі його історичного і суспільного розвитку [374, с.452].

Співвідносячи викладені вище положення з предметом нашого дослідження, маємо визнати, що з одного боку, духовний розвиток являє собою неповторний процес індивідуальної трансформації особистості, з іншого – цей процес відбувається і усвідомлюється значною частиною людської спільноти, що дозволяє робити певні узагальнення, виявляти паралелі між індивідуальним та загальнолюдським. Зважаючи на це, надалі здійснюється дослідження спочатку індивідуально-психологічного виміру духовного зростання особистості, адже саме його ми можемо дослідити протягом одного людського життя. Що стосується культурологічного та еволюційно-історичного розвитку, нам доведеться спиратися на метод порівняння, визначення аналогій між індивідуальним та загальнолюдським, оскільки саме таким опосередкованим шляхом можливо встановлювати закономірності духовного поступу людства.

Один із найперших в історичному плані письмових описів правил, методів і засобів духовного сходження людини – “Йога Сутри” – належить Патанджалі, дату народження якого визначають від 300 до 10 000 років до н.е. [49, с. 15]. Йога в даній концепції трактується як досягнення єдності між тілом, душею та духом через підпорядкування психічної природи та активності розуму. Патанджалі виокремлює 5 видів активності розуму: правильне знання, неправильне знання, фантазію, пасивність (сон) і пам’ять. Основою правильного знання є правильне сприйняття, правильний умовивід і правильна передача сприйнятого. Неправильне знання

ґрунтується на сприйнятті форми, а не на сприйнятті стану буття. Вищим результатом практики стає досягнення “ізолюваної Єдності”, коли сили природи більше не мають влади над “Я”. Саме тоді “Чиста Духовна Свідомість приєднується до Єдиного” [49, с. 302].

Таким чином шлях духовного зростання співвідноситься тут з встановленням ієрархічності, підпорядкування нижчих психічних функцій вищим, а результатом і вищим рівнем цього процесу є міра усвідомлення буттєвої єдності.

Загальновідомою у філософській скарбниці світу є класифікація рівнів духовного сходження, подана у стародавніх індійських вченнях [499]. Згідно з нею, розвиток людської природи, і в тому числі її духовної складової, розподіляється на сім етапів і пов’язується як із психофізіологічним розвитком, так і з розвитком самосвідомості. Розглянемо це детальніше.

Перший, найнижчий рівень духовного розвитку властивий свідомості первісної людини, в якій переважають мотиви самозахисту та агресії. Тваринна природа неначе тільки пробуджується і створює собі умови безпечного існування в навколишньому середовищі. Така людина відрізняється внутрішнім напруженням, агресивністю у спілкуванні та поведінці.

Задоволення потреб першого рівня призводить до опанування наступним, другим рівнем, де актуальності набувають потреби у їжі, сні, сексі, відпочинку. Тваринна природа в людині робить неначе другий крок життєзабезпечення. Таку людину можна порівняти з в’язнем, який прагне до маленьких радощів життя. При цьому людина спрямована на пошук засобів задоволення власних потреб будь-якою ціною, незважаючи на інтереси та потреби інших, нерідко ігноруючи моральні норми поведінки.

Третій рівень розвитку співвідноситься з подальшим бажанням розширити межі власних можливостей. Людина хоче не просто поїсти, але поїсти смачно, не просто відпочити, але відпочити комфортно. Жорстка агресивність поступається амбіційності, прагненню до влади, до керування людьми та процесами. У характері формуються такі риси як хитрість, пролазливість, схильність до маніпулювання

іншими тощо. Все ще тваринна природа тепер оточує себе прикрасами і допоміжними засобами життєзабезпечення.

Задоволення потреб третього рівня призводить до корінної переорієнтації свідомості від споживання до самовіддачі, служіння, допомоги потребуючим. Людина стає людяною. Керуючись подібними мотивами, багатії починають благодійну діяльність, стають меценатами. Слід зазначити, що перехід до четвертого рівня зумовлюється не кількістю грошей і можливостей, а розумінням, усвідомленням їх достатності для життя, а іноді – вичерпаністю старих смислів, усвідомленням безцільності подальшого накопичення цінностей, якими за своє життя людина не встигає скористатися. Передача ж накопиченого дітям позбавляє їх стимулів для розвитку, перетворює на непрацездатних користувачів. Нерідко перехід до четвертого рівня зумовлюється життєвими подіями, спостереженням за стражданням інших, пробудженням сумління, совісті.

Однак бездумна матеріальна допомога бідним не завжди призводить до покращення їх становища, іноді знищує бажання саморозвитку, робить споживачами. Досягнення п'ятого рівня зумовлюється потягом до пізнання людської природи, самопізнання, до розуміння подій і явищ, людських долі і закономірностей, що допомагає приймати вірні життєві рішення. Ці мотиви вже не підпорядковуються суто тваринним інстинктам: природа бажає пізнати себе через людину. В процесі пізнання людина ділиться духовними знаннями з іншими, отримуючи від цього справжнє задоволення. Разом із цим, знання про досконалість ще не робить людину досконалою, і цю невідповідність між закликами та вчинками з часом помічають оточуючі.

Урівноваження цієї суперечності вимагає подальшого духовного зростання до наступного, шостого рівня, який пов'язується з процесом самовдосконалення особистості. Така людина не просто вивчає себе і світ заради цікавості, а й докладає дієвих зусиль до самовдосконалення. Спочатку вона використовує методики та прийоми самовдосконалення, які існували до неї, але з часом виробляє авторську систему самовдосконалення, враховуючи власні особливості. Вона здатна до передачі досвіду духовного сходження іншим. Пробуджена в ній духовна природа

не просто пізнає, але й активно перетворює дійсність. Таким особистостям притаманне усвідомлення та здійснення власної життєвої місії, що співвідноситься з духовною допомогою іншим.

Нарешті, сьомий рівень духовного розвитку немов би підсумовує попередні духовні досягнення. Він характеризується просвітленням, святістю, вищим рівнем свідомості й розвиненими духовними здатностями. Духовна природа в людині стає настільки активною, що перетворює навіть структуру людського тіла. Так, мощі святих, століттями залишаючись нетлінними, допомагають зціленню хворих.

Таким чином, духовний розвиток людини розглядається як розвиток її потреб від нижчих до вищих, під час якого відбувається трансформація свідомості і самосвідомості від егоцентризму до рівня самовіддачі, допомоги потребуючим.

Ідеї духовного розвитку через трансформацію свідомості особистості розвивав автор концепції духовної або “космічної свідомості” доктор Ричард Бекк. На його думку, досягнення вищої свідомості – результат природного сходження особистості.

За визначенням Р.Бекка, космічна свідомість – це “форма свідомості, вища відносно тієї, якою володіє звичайна людина” [451, с. 221]. Еволюція свідомості відбувається в 3 стадії:

- 1) проста свідомість, якою володіють вищі тварини.
- 2) самосвідомість, якою володіє людина.
- 3) космічна свідомість.

“Головною характеристикою космічної свідомості... є усвідомлення космосу, тобто життя і порядку всесвіту” [451, с. 222]. “Разом з усвідомленням космосу з’являється інтелектуальне просвітлення, яке вже саме по собі переносить істоту, яка ним володіє, на новий план буття – робить із неї майже істоту нового виду. До цього додається почуття моральної екзальтації, невимовне почуття піднесення та радості, а також посилення морального почуття, яке саме по собі настільки ж вражаюче та настільки ж важливе, як для індивідуума, так і для всієї раси, як і посилення інтелектуального потенціалу. Разом із цим настає те, що можна назвати відчуттям безсмертя, - усвідомлення вічного життя; не впевненості в тому, що воно буде, а усвідомлення того, що воно вже є” [451, с. 222-223].

Народження космічної свідомості Р.Бекк пов'язує з розвитком попередніх психічних функцій - інтелектуального потенціалу та моральної природи людини. У розвитку інтелектуальної складової він розрізняє 4 природні ступені.

- 1) утворення відчуттів;
- 2) утворення уявлень;
- 3) утворення понять;
- 4) утворення вищих інтуїцій.

“Наш теперішній інтелект являє собою дуже складне поєднання відчуттів, уявлень та понять” [451, с. 227]. “Філософія народження космічної свідомості в індивідуумі дуже схожа на народження самосвідомості. Розум стає наче переповненим поняттями, поняття стають усе ширшими, усе чисельнішими та все складнішими. Одного разу за сприятливих умов може відбутися об'єднання або, умовно кажучи, хімічний синтез кількох понять із моральними елементами. У результаті з'явиться інтуїція та відбудеться формування інтуїтивного розуму або ж іншими словами космічної свідомості” [451, с. 228].

Природність прояву космічної свідомості, вважає Р.Бекк, полягає в тому, що так само як інші функції людини вона проявляється спочатку в окремих, виключних особистостях, надалі – стане доступною для всіх і, з часом (це, можливо, мільйони років) почне належати всім людям від народження, подібно іншим психічним функціям [451, с. 230].

Ідею потенційної досконалості людини висловлював і В.С.Соловйов: “Як у світі тваринному ми знаходимо деякі зародки або пробіски розумного життя, так і в людстві без сумніву існують зародки того вищого досконалого стану, в якому дух дійсно фактично оволодіває матеріальним життям. Він бореться з темними прагненнями матеріальної природи та підкоряє їх собі (а не відрізняє тільки себе від них). Від ступеня внутрішньої духовної досконалості залежить більша чи менша повнота цієї перемоги” [369, с.613].

Таким чином, високий рівень духовного розвитку пов'язується із досконалістю особистості, а низький – з примітивізмом. У розглянутому контексті заслуговує уваги також концепція розвитку людини, запропонована П.Д.Успенським. За цією

класифікацією залежно від рівня досконалості розвиток людини поділяється на сім категорій:

1. Людина, у якої руховий та інстинктивний центри домінують над інтелектуальним та емоційним, тобто “фізична людина”.

2. Людина, у якої емоційний центр домінує над інтелектуальним, руховим та інстинктивним, тобто “емоційна людина”.

3. Людина, у якої інтелектуальність переважає над емоційністю, руховим та інстинктивним, тобто “інтелектуальна людина”.

4. Людина, яка знає саму себе, розуміє своє становище, досягла єдності, самосвідомості, постійного “я” та волі. Ідея розвитку вже стала для неї важливішою за інші інтереси.

5. Людина, яка досягла єдності і самосвідомості, яка володіє багатьма потенційними функціями і здатностями.

6. Людина, яка володіє об’єктивною свідомістю, володіє багатьма новими здатностями і властивостями, що знаходяться за межами розуміння “звичайної людини”.

7. Людина, яка досягла високого рівня досконалості, має постійне “я” і власну волю, вміє контролювати всі стани свідомості та не може втратити чогось із того, що придбала [451, с. 296-316].

Наведена класифікація схожа за змістом до давньоіндійської концепції, поданої вище, однак у ній більш структуровано розглянуто послідовність розвитку психічних процесів – від нижчих – до вищих.

Вагомий внесок у розробку проблеми духовного розвитку людини належить психологу-трансценденталісту К.Уилберу. На думку вченого духовний розвиток допомагає подолати ряд дихотомій людської психіки, зокрема:

- 1) розрив між свідомістю та підсвідомістю, тобто між тінною та персоною;
- 2) розділення між розумом і тілом;
- 3) розділення між організмом та навколишнім середовищем.

Фінальною стадією духовного розвитку К.Уилбер вважав досягнення містичної єдності з гармонією Космосу.

У процесі духовного розвитку він виокремлює дві траєкторії, дві “дуги”, що утворюють коло. Перша – розвиток особистості, розвиток его. Друга – трансперсональний, духовний розвиток від самосвідомості до надсвідомості: “Історія зовнішньої дуги – це історія Героя. Це історія жорстокої битви за визволення від сну підсвідомості... Історія зовнішньої дуги – це також історія его, тому що его і є Герой... Але внутрішня дуга, рух від підсвідомості до самоусвідомлення, - це тільки половина історії еволюції свідомості... За межами самоусвідомлюючого его, згідно містикам-мудрецам, лежить дорога повернення у вічність і психологія вічності – внутрішня дуга” [463, с.424]. Отже духовний розвиток, який є трансперсональним, ґрунтується на розвитку, передусім, особистісних функцій людини, тобто підґрунтям трансперсонального є персональне.

Важливим є той факт, що в розглянутих концепціях досконалість людини пов’язується з оволодінням нею біологічною та психічною природою, розвитком свідомості і самосвідомості, духовним зростанням. Саме таку особистість, якій притаманна вища, космічна, буттєва свідомість (Р.Бекк, Тейяр де Шарден, К.Роджерс, А.Маслоу, С.Гроф), сповнену духовної сили (В.С.Соловйов), подвижництва (М.О.Лосський), буттєвої любові (М.О.Бердяєв, А.Маслоу), мудрості (Е.Еріксон), готовності до служіння (С.Л.Франк), особистість, яка володіє етичними, естетичними, героїчними, гуманістичними та альтруїстичними цінностями (Р.Асаджіолі), що впорядковані (Е.Фромм) дослідники називають соборною особистістю (М.О.Бердяєв, В.В.Зеньковський).

Надалі розглянемо процес духовного розвитку у контексті еволюційно-історичного поступу людства в цілому як феномену Природи та Всесвіту. Зокрема, в індуїзмі злет і падіння людського духу розглядається як циклічний процес, який розподіляється на 4 епохи, що постійно змінюють одна одну. Першою з них є Сатья Юга (Золотий Вік) – час, коли панує мудрість, досконалість, святість і духовність. На зміну приходять Трета Юга та Двапара Юга, що характеризуються зменшенням духовності й зростанням матеріальної могутності. Нарешті, Калі Юга (Залізний Вік) несе із собою духовний занепад, панування техніки над свідомістю людини, але разом із тим, актуалізує потребу духовного відродження [498].

Згідно з космогонічною концепцією О.П.Блаватської, розвиток людства являє собою також процес оволодіння певними психічними функціями. На початку розвитку людина мала значний духовний потенціал, але не була розвиненою інтелектуально. Завдання найближчого до нашого історичного етапу полягало у розвитку інтелектуальних функцій, не втрачаючи духовності. Майбутнє людства пов'язано з інтеграцією всіх розвинених функцій у природі людини [68].

Ідею інтеграції психічних функцій на шляху духовного розвитку підтримував також Р.Асаджіолі. Розроблена ним система психосинтезу призначена для упорядкування емоційного, інтелектуального та творчого потенціалу, що має супроводжуватися розкриттям ще невивільнених можливостей людини [35].

Духовна еволюція, у планетарному масштабі, за поглядами П.Д.Успенського, пов'язана із послідовним проходженням усіма життєвими формами 4-х еволюційних стадій, які характеризуються сприйняттям простору та часу.

1-ша стадія – відчуття одновимірного простору. Це стан нижчої тварини, яка живе майже рослинним життям. Її свідомість ще занурена в глибокий сон. Неясні тіні відчуттів проходять крізь нього, залишаючи ледь помітні сліди; як уві сні, вона тягнеться до тепла та світла.

2-га стадія – відчуття двовимірного простору. Це стан вищої тварини. Вона вже відчуває, усвідомлює, але вона ще не мислить. Її свідомість пасивна. Нею керує інстинкт виду.

3-тя стадія – відчуття трьохвимірного простору. Людина. Ясна свідомість та логічне мислення... Розподіл Я та Не я. Математика кінцевих і постійних чисел... розподіл духу й матерії. Відчуття окремоті. Темрява в минулому, темрява у майбутньому. Нереальність теперішнього. Мертвий всесвіт. Загадковість буття.

4-та стадія – відчуття чотирьохвимірного простору. Нове відчуття часу. Живий всесвіт. Космічна свідомість. Реальність безкінечного. Відчуття спільності з усіма. Єдність усього. Відчуття світової гармонії. Нова мораль. Народження надлюдини.

Сприйняття простору й часу пов'язується тут із формуванням і розвитком психічних функцій людини. “Переходячи на нову ступінь відчуття простору, дана істота тим самим оволодіває новим мисленням, новою логікою, новою

математикою, новою формою дій, новою формою пізнання і навіть новою мораллю. І навпаки оволодіння новою логікою або новою мораллю неминуче призведе до появи нового відчуття простору. Не можна піднятися на новий ступінь у одній сфері без того, щоб не піднятися на відповідні ступені в усіх інших” [451, с. 232].

Узагальнення наведених концептуальних положень дає підстави стверджувати, що і в індивідуально-психологічному, і в еволюційно-історичному вимірі духовний розвиток інтегрує попередні, першочергово розвинені психічні функції людини. При цьому фізична енергія фізичного розвитку сублімується в емоційну; емоційний потенціал регулюється обмірковуванням, інтелектуалізацією емоцій; інтелектуальні функції скеровується самосвідомістю, ціннісною спрямованістю та волею особистості, яка є проявом духовного “я” людини.

Розвиток емоційної або інтелектуальної сфери окремо не може привести до духовного зростання, а лише посилює внутрішні дисгармонії особистості. Як зазначає В.Хохлов, “розум у єдності з серцем, являє собою більш широкий вид усвідомлення, яке немов оточує собою вузький фокус нашого мислення” [368, с.5].

Отже, духовність являє собою вершинне новоутворення особистості, оскільки містить у собі складні емоційні, вольові, інтелектуальні та моральні компоненти. Натомість жоден з наведених компонентів не вміщує всіх інших, а отже, згідно з принципом цілісності особистості, не є результатом їх розвитку.

Встановлення цієї закономірності дозволяє провести паралель між періодами індивідуального та загальнолюдського духовного сходження, що відображено за допомогою розробленої робочої моделі процесу духовного розвитку в індивідуально-психологічному та еволюційно-історичному вимірах (таблиця 1.3).

Розглянемо подану модель з урахуванням встановлених паралелей між особливостями індивідуального та загальнолюдського розвитку, починаючи з раннього дитинства (в контексті онтогенезу) та, відповідно, епохи первісного устрою (в контексті філогенезу).

Робоча модель процесу духовного розвитку в індивідуально-психологічному та еволюційно-історичному вимірах

№	Послідовність еволюційно-історичного розвитку людства	Послідовність індивідуально-психологічного розвитку	Базисні потреби, що зумовлюють розвиток
4.	Епоха Духовного Відродження. Найбільша цінність: єдність, любов, прийняття.	Розвиток духовності: усвідомлення єдності, здатність віддавати, піклуватися, любити.	Потреба у відновленні втраченої єдності.
3.	Епоха науки, просвітництва. Культ інтелекту, зниження ролі емоцій. Інформатизація, комп'ютеризація. Найбільша цінність: знання, інформація.	Розвиток інтелектуальних процесів; оволодіння знаннями; навчання в освітніх закладах.	Потреба в розумінні, пізнанні.
2	Епоха Ренесансу. Культ почуттів, емоцій, естетики. Перевага емоційного над інтелектуальним. Розвиток мистецтв. Найбільша цінність: честь, слово, почуття.	Розвиток емоційності, почуттів, естетизму; навички спілкування, комунікації; дошкільне виховання.	Потреба в спілкуванні, взаємодії.
1.	Епоха первісного устрою. Культ фізичної сили. Витривалість, швидкість, домінування інстинктивної поведінки. Перевага фізичного над емоційним та інтелектуальним. Найбільша цінність: виживання.	Фізичний розвиток: розвиток тілесних сил, органів і функцій організму, активізація інстинктів.	Потреба у виживанні в умовах відокремлення від організму матері.

Так, перший період розвитку новонародженої дитини - це час активного фізичного розвитку, зокрема, розвитку м'язової сили, органів і функцій організму, час активного прояву природних інстинктів. У загальнолюдському масштабі цей

період можна порівняти з первісним устроєм, коли в умовах ворожої природи людина повинна була проявляти силу, витривалість, швидкість реакції. Лише потім і маленька дитина, і первісна людина починають проявляти хитрість.

У новонародженої дитини провідною потребою розвитку є потреба у виживанні в умовах відокремлення від організму матері. У щойно народженого людства спостерігаємо ту ж саму базову потребу в забезпеченні виживання та створенні мікросередовища, придатного для існування.

Другий період пов'язаний з розвитком емоційності, почуттів, емпатії, естетичних почуттів. Дитина емоційно реагує на появу мами, спілкується спочатку невербально – за допомогою міміки, жестів, потім – за допомогою слів. Її захоплює все яскраве, красиве. Батьківські моральні настанови вона сприймає як єдино правильні. Проводячи паралель із розвитком людства, доцільно зіставити цей період з епохою античності, ренесансу. Саме тоді людські емоції, почуття були особливо яскравими. Честь, гідність видавалися непорушними. Дуель після незначної образи вважалася доцільним і благородним заходом для з'ясування стосунків. Релігія домінувала над наукою. Розвиток культури, образотворчого та музичного мистецтва дуже схожий на зміст підготовки дитини у дошкільному закладі.

На цьому етапі провідними потребами розвитку як дитини, так і людства загалом можна визначити потреби у спілкуванні, взаємодії. Знайомство, взаємодія, партнерство завжди починається з емоційного контакту, почуттів. Емоційна взаємодія необхідна як малій дитині для встановлення взаємин у сім'ї, так і різним народам для співіснування та кооперації. Політики найвищого рангу на міжнародних зустрічах посміхаються так само, як і діти, які прагнуть до спільної гри. Наступний період розвитку дитини співвідноситься з розвитком інтелекту. Дитина задає безліч запитань, цікавиться всім, що її оточує. Відбувається активний розвиток пам'яті, мислення. Це найбільш сприятливий час для навчання. У загальнолюдському масштабі - це період швидкої інтелектуалізації, епоха науки, що супроводжується інформатизацією, комп'ютеризацією. Найбільшу цінність має інформація. Емоції не зникають, але поступаються своїм значенням інтелекту.

Базисною потребою, що зумовлює активізацію інтелекту, є потреба в розумінні, пізнанні. Саме інтерес підштовхує дитину (як і людство) до нового пізнання. Крім інтелектуального розуміння, це пізнання приносить почуття задоволення (емоційні потреби), робить життя більш безпечним (фізичні потреби). Тобто, кожна наступна функція забезпечує у собі реалізацію попередніх.

Нарешті, розвиток духовності дитини являє собою ще один крок на шляху досконалості. Активізація духовності зумовлює розвиток здатності не тільки приймати, а й віддавати, піклуватися, любити. Спочатку втрачена в момент народження єдність відновлюється через стосунки з матір'ю, рідними, надалі – у колі друзів, однодумців, потім - через єдність з коханою людиною та у власній створеній сім'ї і, з часом – через усвідомлення всезагальної духовної єдності. Духовність сутнісно відрізняє людину від тваринного світу, де панують інстинкти. У загальнолюдському масштабі цей період є відповідним до майбутньої Епохи Духовного Відродження, часу, коли усвідомлення духовної, буттєвої єдності приведе до зникнення війн, протистояння, зменшить непорозуміння поміж людьми.

Базисною потребою, що лежить в основі духовного розвитку, є потреба у відновленні втраченої єдності як на індивідуально-психологічному рівні, так і на рівні загальнолюдському. Прагнення до єдності в індивідуально-психологічному вимірі можна пояснити втратою єдності дитини з організмом матері під час народження, що зумовлює пошуки шляхів її відновлення на якісно нових рівнях, зокрема, через: єдність з батьками, родиною; єдність з друзями; єдність з коханою людиною; єдність з однодумцями; єдність з Людством; усвідомлення буттєвої єдності (з Природою, всіма істотами, Богом).

З позиції космічної свідомості прагнення до єдності можна розглядати як компенсацію з боку різних форм життя процесу розширення Всесвіту. У тваринному світі це прагнення є інстинктивним; у людини – може бути усвідомленим. Таким чином, духовний розвиток особистості як на індивідуальному, так і на загальнолюдському рівні забезпечується через задоволення 4 базисних потреб: потреби у виживанні (фізичний розвиток), потреби у спілкуванні, взаємодії (емоційний розвиток), потреби у розумінні (інтелектуальний розвиток) та потреби у

відновленні втраченої єдності. Задоволення останньої активізує психологічні механізми духовного розвитку особистості.

Ідеї тотожності онтогенезу та філогенезу були означені у принципі рекапітуляції (скороченого повторення людиною основних етапів розвитку людства) засновником педології американським психологом Г.С.Холлом. Формування психіки дитини трактувалося як перехід однієї фази розвитку людства до іншої. За цими поглядами немовля відображає тваринну фазу розвитку; дитинство відповідає періоду, коли головними заняттями людини були охота й рибальство; період від 8 до 12 років відповідає початку цивілізованої людини; юність (від 12-13 років) до дорослості (22-25 років) віддзеркалює епоху романтизму [366, с. 439].

Заглиблюючись у проблему еволюційно-історичного виміру духовного розвитку можна сформулювати ще одне припущення: розвиток людини на початкових етапах є тотожним розвитку всіх життєвих форм планети, зокрема - мінерального царства, рослинного царства, тварин. Підтвердження цьому ми спостерігаємо, коли ембріон майбутньої людини за своєю формою нагадує спочатку камінь, потім рослину, тварину. Таким чином, людина поєднує у собі досвід всіх попередніх форм життя, а духовний розвиток є еволюційно-історичним новоутворенням, яке відрізняє людину і людство.

Узагальнюючи викладене, можемо констатувати, що контексті онтогенезу духовний розвиток являє собою неповторний індивідуальний процес трансформації особистості на різних вікових періодах життя людини. Культурологічний аспект духовного розвитку людини та людства невід'ємно пов'язаний з творчою діяльністю, результатом якої є продукування духовних надбань у соціумі, зокрема, сферах науки, мистецтва, релігії та філософії. У філогенетичному аспекті духовний розвиток людства зумовлюється глибинно-психологічною потребою в єдності. Ця потреба актуалізується з моменту втрати дитиною єдності з організмом матері під час народження, що зумовлює пошуки шляхів її відновлення на якісно нових рівнях, зокрема, через: єдність з батьками, родиною; єдність з друзями; єдність з коханою людиною; єдність з однодумцями; єдність з людством; усвідомлення буттєвої єдності (з Природою, всіма істотами, Богом).

1.4. Духовно-особистісний підхід у дослідженні психологічних закономірностей і механізмів духовного розвитку особистості

Методологія сучасного психологічного дослідження тісно пов'язана з філософським розумінням законів та явищ природи, знаходженням ролі і місця людини в єдиній картині світу. Методологічним підґрунтям у даному разі виступають вихідні принципи, тобто керівні ідеї психологічної науки, які були сформульовані у численних працях російських і вітчизняних психологів, зокрема, Б.Г.Ананьєва [18], Г.О.Балла [40], І.Д.Беха [60], Л.С.Виготського [97], Г.С.Костюка [223], С.Д.Максименка [264], К.К.Платонова [336], В.В.Рибалки [374], С.Л.Рубінштейна [384], В.А.Семиченко [397] та ін. Як зазначає В.В.Рибалка, ці закони й принципи можна розподілити загалом на універсальні закони й принципи філософсько-психологічного рівня; принципи загальнонауково-психологічного рівня та принципи теоретико-психологічного рівня [374, с. 25-31].

До універсальних законів і принципів філософсько-психологічного рівня відносять закон єдності й боротьби (врівноваження) протилежностей, закон взаємного переходу кількісних змін у якісні, закон заперечення заперечення та ін. У відповідності з цими законами у процесі нашого дослідження психічні якості особистості розглядаються в єдності процесів виникнення, становлення та функціонування.

До принципів теорії пізнання відносять принцип можливості пізнання внутрішнього світу особистості; принцип єдності суб'єкта та об'єкта психологічного пізнання; принцип відображення; принцип визначальної ролі практики у психологічному пізнанні. У відповідності з цими принципами духовний розвиток розглядається у динаміці змін внутрішнього світу особистості, знаходить прояв у поведінці й діяльності суб'єкта дослідження, відображається у всіх особистісних проявах і може досліджуватися в ході практичної психологічної діяльності.

До принципів загальнонауково-психологічного рівня відносять такі як “свобода – детермінізм” (визначає ступінь внутрішньої свободи, якою володіють люди при виборі напряму своїх думок і вчинків); “раціональність – ірраціональність”

(характеризує ступінь здатності розуму людини чинити вплив на її поведінку) та ін. У відповідності з цими принципами, духовний розвиток слід розглядати як процес, що набуває ознак саморозвитку особистості, відображає її вибір, здатність керувати власним життям і нести за нього відповідальність.

До принципів теоретико-психологічного рівня відносять:

а) принцип детермінізму, який визначає причини виникнення психіки у філогенезі та онтогенезі, закономірну обумовленість психічних явищ, психічної діяльності і психічних властивостей людини. Використання цього принципу в нашому дослідженні розкриває можливість наукового пізнання причин, які лежать в основі потреби духовного розвитку особистості, виокремлення психічних явищ, якими супроводжується процес духовного розвитку дітей і молоді.

б) Принцип відображення, згідно з яким всі психічні функції мають відображувальну природу. Врахування принципу відображення зумовлює розгляд духовності як вибіркової та цілеспрямованої потреби у перетворенні власної природи та оточуючої дійсності згідно духовним ідеалам, цінностям і смислам. На особистісному рівні психічне відображення забезпечує створення нових суспільно корисних продуктів і способів діяльності. Стосовно процесу духовного розвитку така діяльність може носити не стільки зовнішній, скільки внутрішній характер, що буде детально розглянуто у подальшому дослідженні.

в) Принцип єдності психіки та діяльності зумовлює взаємозв'язок, згідно якому психіка виступає як внутрішній, ідеальний план діяльності. Використання цього принципу у нашому дослідженні дозволяє досліджувати закономірності й механізми процесу духовного розвитку опосередковано, аналізуючи процеси та продукти діяльності особистості.

г) Принцип розвитку психіки зумовлює розгляд людини у динаміці процесів її становлення як індивіда, а також як особистості у різних видах діяльності (ігрової, навчальної, трудової, творчої тощо). Цей принцип втілюється у нашій роботі, зокрема, у можливості якісного дослідження рівня духовного розвитку особистості, використанні лонгітюдного спостереження, аналізі явищ і процесів духовного

розвитку невід'ємно від вікового зростання та змін в особистісному розвитку дітей і молоді.

д) Системно-структурний принцип, що розглядає психіку як складну систему взаємопов'язаних елементів, належних єдиному цілому. Врахування зазначеного принципу дозволяє виокремлювати психологічні закономірності духовного сходження, класифікувати їх за певним порядком, враховуючи їх складні взаємозв'язки, здійснювати обґрунтування та проектування психолого-педагогічних засобів, які забезпечують процес духовного розвитку дітей і молоді, моделювання сприятливих умов для цього процесу [374].

Оскільки метою нашого дослідження є теоретико-методологічне обґрунтування та експериментальне вивчення психолого-педагогічного супроводу духовного розвитку дітей і молоді з урахуванням психологічних закономірностей і механізмів процесу духовного розвитку особистості, доцільним є розгляд принципів практично-психологічного рівня, визначенню яких присвятив свої дослідження В.Г.Панок [322]. Серед них доцільним у нашому дослідженні є використання принципів гуманізму, суб'єктної активності, принципу розвитку, принципу індивідуального та синтетичного підходів.

Принцип гуманізму є провідним етичним принципом у здійсненні нашого дослідження, що відображається у додержанні правил етичного кодексу психолога [163], шанобливому ставленні до всіх учасників дослідження. Оскільки духовний розвиток є глибинним психологічним процесом, особливого значення набуває дотримання конфіденційності, відповідальність тощо.

Принцип індивідуального підходу втілюється в розгляді кожної особистості як неповторної, унікальної, а самого процесу духовного розвитку не тільки з позицій узагальнення, еволюційно-історичного та соціального значення, але й з позиції особистого значення для кожної окремої людини, її життєвого шляху, подій життя, ситуації розвитку, впливу на оточуючих тощо [322].

Сутність принципу розвитку та принципу синтетичного підходу розглядалися нами вище. Наведені принципи будуть конкретизовані в ході експериментального

дослідження при розробці засобів психодіагностики духовного розвитку дітей і молоді.

Побудова методології сучасного психологічного дослідження неможлива також без формулювання основних підходів до вивчення його предмету. Серед провідних методологічних підходів дослідники виокремлюють такі [374]:

- індивідуально-психологічний підхід, згідно з яким у нашому дослідженні слід враховувати індивідуальні психофізіологічні властивості учнівської молоді, інтелектуальні здібності, характер, спрямованість інтересів, ціннісну орієнтацію та інші ознаки індивіда;

- соціологічний підхід, дотримання якого дозволяє враховувати належність людини до різноманітних соціальних утворень (сім'ї, соціальних груп, учнівських колективів, націй);

- віковий підхід, спрямований на визначення динаміки психічних змін у процесі розвитку індивідуально та соціально зумовлених характеристик особистості. Згідно з цим підходом категорія дітей і молоді має диференціюватися за віковими ознаками. Ця категорія об'єднує дітей, підлітків, юнаків і дівчат, які навчаються й виховуються у закладах системи освіти, а саме у дошкільних установах, школах, ліцєях, гімназіях, коледжах, професійних училищах, технікумах та вищих навчальних закладах. Здійснення дослідження на такому широкому масиві дозволяє 1) досліджувати особистість як динамічну систему, змінну в часі; 2) використовувати взаємодоповнюючі (і взаємоперевіряючі) методи; 3) отримувати високу достовірність експериментальних результатів, підтверджених часом;

- діяльнісний підхід, який розкриває форми й закономірності становлення та функціонування сукупності навчальних, репродуктивних, продуктивних і творчих видів діяльності та соціальної поведінки тощо. Використання цього підходу дозволяє здійснювати дослідження психологічних закономірностей і механізмів духовного розвитку дітей і молоді в різних видах і формах діяльності, зіставляючи та порівнюючи отримані експериментальні дані, результати діяльності, творчі надбання особистості;

- системно-психологічний підхід дозволяє враховувати системність побудови та функціонування особистості як стійкої і водночас динамічної системи соціально та індивідуально зумовлених психічних функцій, процесів та якостей, що характеризується цілісністю, структурністю, ієрархічністю, взаємозв'язками між складовими і забезпечує регуляцію розвитку та поведінки людини. Врахування системно-психологічного підходу дозволяє розглядати психологічні закономірності духовного розвитку як особистісні новоутворення, що являють собою якісні зміни у структурі особистості;

- особистісний підхід, що значною мірою інтегрує наведені підходи, визначає базові аспекти цілісної характеристики особистості та розглядає психологічну структуру особистості з її ієрархічними зв'язками між складовими елементами.

Разом із цим наведені вище підходи не охоплюють цілком феномени духовності та специфіку духовного розвитку людини. Аналіз проблеми духовного розвитку особистості в історичному становленні психологічних поглядів також показав, що духовність, більшою мірою, розглядалася як філософська категорія, а дослідження процесу розвитку особистості не враховували належним чином принципу еволюційного монізму (В.М.Бехтерев). Таким чином актуальною є необхідність поєднання філософсько-психологічних поглядів на процес духовного розвитку з сучасними науковими уявленнями про особистісне зростання дітей і молоді. Таке поєднання має бути втілене в розробку окремого теоретичного підходу, який доцільно визначити як духовно-особистісний.

Специфічною ознакою цього підходу є те, що розгляд феноменів духовного порядку здійснюватиметься невід'ємно від психологічної структури особистості, з усіма притаманними їй внутрішніми процесами. Завдяки цьому духовний розвиток з філософсько-психологічної категорії має перейти до площини теоретичної, прикладної та практичної психології.

Реалізація духовно-особистісного підходу у психологічній практиці спонукає нас до подальшого розгляду процесу духовного розвитку в контексті сучасних уявлень про особистість, її будову та структурні компоненти.

Загалом проблема пізнання духовної природи особистості є однією з найфундаментальніших у науковій психології. Як зазначає В.А.Семиченко, “первинне значення терміну “особистість” було пов’язане саме з рольовим аспектом” [396, с. 29]. Воно означало маску, яку використовували античні актори. Ця маска є прикриттям справжньої сутнісної природи людини та її проявів, які можуть бути соціально не бажаними.

Зокрема, соціально небажаними є вияв спонтанних емоцій, глибинних почуттів, які в певних ситуаціях вважаються недоречними. Як наслідок, приховування справжніх реакцій призводить до неконгруентності особистості (К.Роджерс), спричиняє виникнення неврозів тощо.

Виходячи з філософських поглядів Гегеля, під особистістю слід розуміти Дух, проявлений у системі індивідуальних якостей людини на біологічному, психосоціальному та духовному рівні її життєдіяльності [117].

На думку В.В.Зеньковського основною ознакою особистості в людині є самосвідомість. Це джерело невід’ємно пов’язане з духовністю [179, с. 43]. “Духовне життя в нас і є джерело самобачення, джерело світла, у променях якого здійснюється усвідомлення самого себе, - це і є серцевина особистості, завдяки зв’язку з якою і тримається наша особистість у повноті її сил” [179, с. 51].

У сучасних науково-психологічних дослідженнях поняття особистості розглядається в контексті таких проявів людини, як “...мотиви її діяльності, індивідуальні біохімічні властивості, соціальні ролі, типи вищої нервової діяльності, фізична зовнішність, інтереси, ідеали, здібності, афекти, смаки, особливості національного характеру, світосприйняття, моральність, самосвідомість, продукти творчості, уява, ритуали, світосприйняття в різні історичні епохи, місце в соціальній групі, швидкість реагування, воля, антипатії та симпатії, переживання в критичних ситуаціях, професійні навички та вміння, вчинки, діяння тощо” [216, с. 68].

Очевидно, що наведене поєднання рис, якостей та ознак особистості вимагає певного структурування. Вагомий внесок у розробку проблеми створення психологічної структури особистості здійснили В.М.Бехтерев, Л.С.Виготський, В.В.Зеньковський, Г.С.Костюк, О.Ш.Кульчицький, О.Ф.Лазурський, О.М.Леонтьєв,

Ф.Лерш, В.Ф.Моргун, К.К.Платонов, С.Л.Рубінштейн та ін. За одиницю психологічного аналізу уявлень про особистість у вітчизняних теоріях прийнято поняття властивостей особистості. На думку Г.С.Костюка саме у набутті особистістю різноманітних вершинних властивостей виявляється розвивальний результат того культурного, історичного, філо- та онтогенетичного розвитку особистості, який дає змогу творчо змінювати якість предметного світу. Незважаючи на різноманітність психологічних властивостей, усі вони мають однакову структуру, що складається з трьох сторін – змістової, мотиваційної, операційної [223], [224].

Співвідносячи це твердження з проблемою духовного розвитку, можемо констатувати, що духовність, в даному разі, має виступати змістовою складовою розвитку особистості.

На думку В.В.Рибалки “В контексті культурно-психологічної концепції особистості та її складової – наукового уявлення про психологічну структуру особистості – кожна її властивість як “одиниця” має піддаватися аналізу через три виміри: I. Соціально-психолого-індивідуальний (тобто змістовно-психологічний – через функції, стани, процеси, властивості, що згуртовані у підструктурах спілкування, спрямованості, характеру, самосвідомості, досвіду, інтелекту, психофізіології); II. Діяльнісний (через структурні компоненти діяльності: потребово-мотиваційний, інформаційно-пізнавальний, цілеутворюючий, операційно-результативний, емоційно-почуттєвий); III. Генетичний або віковий (що передбачає врахування рівня становлення властивості від задатків до здібностей). Це означає, що кожна властивість має аналізуватися і синтезуватися як в собі, так і “поза себе” за усіма трьома вимірами” [375, с.424].

Узагальнюючи теоретичний пошук з цієї проблеми у книзі “Теорії особистості у вітчизняній психології”, В.В.Рибалка пропонує авторську модель особистості, яка включає в себе три наведені вище виміри.

Використання цієї моделі як базової у нашому дослідженні дозволить:

1. Виявляти психологічні закономірності і механізми духовного розвитку через функції, стани, процеси, властивості, що згуртовані у

підструктурах спілкування, спрямованості, характеру, самосвідомості, досвіду, інтелекту, психофізіології;

2. Досліджувати не тільки внутрішньо психологічні ознаки духовності, але й зовнішні прояви духовного розвитку у поведінці та діяльності особистості;
3. Виявляти та встановлювати ті чи інші часові орієнтири актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку дітей і молоді.

Якщо на думку Н.С.Лейтеса особистісний підхід має ґрунтуватися на основі синтезу індивідуального та вікового підходу [247], то духовно-особистісний підхід має, окрім цього, враховувати наукові уявлення про духовність та процес духовного розвитку особистості.

Духовно-особистісний підхід у дослідженні психологічних закономірностей і механізмів духовного розвитку дітей і молоді доцільно розглядати як сукупність концептуальних уявлень, моделей, принципів і методів, які сприяють більш об'єктивному розумінню особистості у процесі духовного зростання та забезпеченню в системі національної освіти психолого-педагогічних умов, сприятливих для духовного розвитку дітей і молоді.

Надалі нам слід визначити провідні принципи, на яких ґрунтується духовно-особистісний підхід. Розглядаючи особистість у структурному плані як “систему систем”, Г.С.Костюк тим самим закладав основу для розуміння її складових як пов'язаних та взаємозалежних компонентів, що опосередковуються принципами цілісності та ієрархічності. Ці ж принципи не можуть бути проігноровані нами при формулюванні принципів духовно-особистісного підходу. Однак в нашому випадку означена цілісність є більш широкою, оскільки інтегрує духовну, особистісну (соціальну) та біологічну (фізичну) природу людини. Принцип духовно-особистісної інтеграції пов'язаний з такими положеннями:

- духовна, соціальна та біологічна природа людини складають єдину цілісну систему, центром інтеграції якої виступає особистість з притаманними їй структурою, функціями та процесами;

- перебуваючи у постійному енергетично-інформаційному обміні з цілісним світом, людина своєю діяльністю перетворює матеріальні форми енергії у більш досконалі, духовні форми, одухотворяючи саму себе та навколишній світ;
- еволюційно-історичний поступ людства невід’ємно пов’язаний з одухотворенням особистості, яке відбувається у її структурі на основі розвитку попередніх базових процесів: морального, інтелектуального, емоційного розвитку тощо.

Принцип ієрархічності (підпорядкування) в контексті духовно-особистісного підходу знаходить відображення у наступних положеннях:

- духовна сфера людини є найбільш пізнім (за часом прояву в онтогенезі), найбільш складним, а тому найбільш цінним особистісним утворенням по відношенню до інтелекту, емоційно-почуттєвої сфери та психофізіології;
- у процесі духовного розвитку вибудовується “Я-концепція” особистості, упорядковуються мотиви, мислення спрямовується на розв’язання найважливіших проблем буття, досягається гармонійне співвідношення фізичної, емоційно-почуттєвої та інтелектуальної сфер.
- гармонійний розвиток інтелектуальної, емоційно-почуттєвої та фізичної сфери особистості складає сприятливе підґрунтя для її духовного розвитку.

Важливим для нашого дослідження є також принцип ціннісно-сміслової детермінації. Його розкриття актуалізує такі положення:

- психологічний зміст ідеалів, цінностей і смислів скеровує особистісні функції та процеси, надає їм узгодженості, детермінує особистісну спрямованість. Невпорядкованість або втрата життєвих цінностей і смислів позбавляє людське життя сенсу, зводячи до природного рівня;
- ціннісно-сміслова саморегуляція виступає основою для вольової та емоційної саморегуляції особистості.
- Поведінка, вчинки та взаємодія дітей і молоді мають вивчатися у безпосередньому зв’язку з їх ціннісно-смісловою детермінацією.

Структурно-компонентний склад духовно-особистісного підходу подано на рис. 1.4.

Рис. 1.4. Структурно-компонентний склад духовно-особистісного підходу.

Розробка духовно особистісного підходу на методичному рівні має втілюватися у створення спеціального психодіагностичного інструментарію, спрямованого на пізнання найважливіших характеристик процесу духовного розвитку дітей і молоді. При цьому актуальним є не стільки пізнання тих чи інших окремих показників духовного становлення учнів і студентів, скільки їх

дослідження у взаємозв'язку з іншими показниками особистісного зростання (самосвідомістю, інтелектом, характером тощо).

До складу розробленого інструментарію мають входити психологічні засоби, які досліджують духовне зростання у часовій динаміці, у проявах поведінки, вчинків та діяльності особистості.

Важливою також є реалізація духовно-особистісного підходу безпосередньо у навчально-виховному процесі як основи для розробки засобів психологічної просвіти (спецкурсів, тематичних занять), психотренінгів, різноманітних духовно спрямованих проєктів тощо. Означені заходи мають утворювати цілісну систему, орієнтовану на основні принципи та положення духовно-особистісного підходу.

Окремий аспект впровадження духовно-особистісного підходу полягає в його застосуванні у процесі індивідуального психологічного консультування учнівської молоді. Суперечності на шляху духовного розвитку (духовні кризи, зневіра в ідеалах, втрата життєвих смислів, невизначеність ієрархії власних цінностей та ін.) мають розв'язуватися на основі знань про психологічні закономірності та механізми духовного розвитку особистості з урахуванням унікальних духовних потреб особистості. На цьому рівні духовно особистісний підхід має спиратися на ряд принципів психологічного консультування та вимагає розробки специфічних методик, які можуть бути ефективними в процесі психологічної допомоги клієнту.

Таким чином, у нашому дослідженні духовно-особистісний підхід виступає базовим для вироблення концептуальних уявлень про особистість та процес її духовного розвитку. Він дозволяє визначати принципи діагностики психологічних механізмів і показників духовного розвитку дітей і молоді, розробляти й впроваджувати психолого-педагогічні засоби, спрямовані на забезпечення духовного розвитку, складає підґрунтя для розробки засобів психологічної корекції особистості.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ I

1. Аналіз філософсько-психологічних поглядів Піфагора, Платона, Гегеля, В.С.Соловйова, М.О.Лосського, М.О.Бердяєва, С.Л.Франка, Тейяра де Шардена, К.Ясперса, М.Я.Грота, В.М.Бехтерєва, В.Ф.Войно-Ясенецького, В.В.Зеньковського, У.Джеймса, К.Юнга, Р.Асаджіолі, Е.Фромма, К.Роджерса, Е.Еріксона, А.Маслоу, С.Грофа та ін. свідчить, що духовність у різні історичні періоди розглядалася, переважно, як філософська категорія, а психологічні дослідження не враховували належним чином мотивів, закономірностей і механізмів духовного розвитку особистості.

2. Зміст та сутність поняття “духовний розвиток” ґрунтується на уявленнях про дух і духовність. Аналіз змісту поняття “дух” у різних світоглядних традиціях свідчить, що воно розглядалося як атрибут Бога (книга Буття), як життєдайний зміст природи, Всесвіту (пантеїзм), життя, досвід, доля (М.Бердяєв), “надихальний” елемент, що уможливорює самосвідомість, рефлексію, відчуття якісної глибини наших суб’єктивних переживань (Д.Портер), активний елемент всієї свідомості, внутрішня та суб’єктивна сутність індивіда, джерело прийняття вольових рішень, уваги та зусиль (У.Джеймс). У суб’єктивній формі дух виступає як інтелігентність, а в об’єктивній – як воля (Гегель). Таким чином, дух розглядається дослідниками як джерело психічної енергії людини, що забезпечує стійку свідомість, самосвідомість, рефлексію, емоційно-вольові акти та інші найважливіші психічні функції особистості.

3. Поняття “духовність” має як релігійне, так і світське тлумачення. У релігійному контексті духовність пов’язується з такими категоріями як Віра (у спасіння, вічне життя тощо), Надія (на Бога, на перемогу добра), Любов (до ближніх, Бога). У світському розумінні зміст духовності становлять філософські категорії - ідеали Краси, Добра та Істини. Аналіз психолого-педагогічних визначень дозволив встановити, що духовність людини розглядається як внутрішня суб’єктивна сутність особистості (У.Джеймс), протистоїть тілесному і соціальному (В.Франкл),

пов'язується із трансценденцією, завершенням особистості, почуттям смислу, священного, спорідненості (Г. Райх), героїзмом, прагненням до самопожертви, захисту людей, природи (С.Гроф), розширенням свідомості, самовдосконаленням, естетичною спрямованістю (Ш.Амонашвілі), виходом за межі егоцентризму (І.Д.Бех), мірою досконалості людини (Б.Бітінас), осягненням вищого сенсу людського життя (М.Й.Боришевський), спрямованістю на Добро (В.П.Москалець), витонченістю, елегантністю, вишуканістю (О.В.Скрипченко), феноменом совісті, вищими переживаннями (М.В.Савчин), реалізацією ідеальних і трансцендентних потреб, саморозвитком, особистісним зростанням і творчістю (О.В.Татенко, В.М.Ямницький). За прийнятим робочим визначенням духовність розглядається як суб'єктивна сутність людини, що характеризується ціннісним усвідомленням буттєвої єдності та спрямованістю особистості на реалізацію у взаєминах і поведінці ідеалів Краси, Добра та Істини. Нестача духовності або її спотворення пов'язується з дефіцитом моральної саморефлексії особистості (К.Нешев), претензійністю, споживацтвом, властолюбством, заздрістю, невдячністю, недоброзичливістю (К.Попов), духовною безпечністю, пасивністю, недбалим ставленням до діяльності та поведінки (І.Д.Бех), втратою відчуття цінностей (І.А.Зязюн), конформізмом, пристосовництвом (В.П.Москалець).

4. Визначені діалектичні полюси: духовність–бездуховність, що описують систему ставлень особистості, покладено в основу розробленої дихотомічної моделі духовної детермінації особистості, в якій протилежними до філософських категорій, притаманних духовності - Краси, Добра та Істини - виступають поняття, характерні для бездуховності - Потворство, Зло та Кривда. Розгляд особистості в контексті дихотомічної моделі духовної детермінації актуалізує екзистенційну проблему вибору, який здійснюється повсякчас між полюсами духовності та бездуховності як у внутрішньому світі людини, так і в соціальних проявах у спілкуванні, діяльності та інших процесах, пролонгованих у часі. Вибір негативної ідентичності (за Е.Еріксоном) спрямовуватиме особистість у русло бездуховності, тоді як протилежний вибір в сукупності складових відтворюватиме процес духовного зростання особистості.

Псевдодуховність – це підміна духовного змісту прагнень, спрямованості, мотивів діяльності та поведінки особистості тим змістом, який проголошується духовним, але не є таким насправді. Ознакою філософських вчень, ідей, які проголошувалися як духовні, але мали спотворений духовний зміст, є невідповідність ідеалам Краси, Добра та Істини.

5. Для трансформації поняття духовності з понятійно-описового предмету дослідження у структурно-функціональний, у відповідності з духовно-особистісним підходом розроблено психологічну структуру духовності, до якої включено особистісний, змістовний, світоглядний, результативний, онто та філогенетичний компоненти.

6. Аналіз та узагальнення існуючих визначень духовного розвитку показали, що цей процес пов'язаний з саморозвитком, самовдосконаленням особистості, ототожненням зі структурою “Я” (Р.Алперт), розширенням свідомості, трансцендуванням колишніх обмежень часу і простору (С.Гроф), формуванням мужності, співчуття, радості, ясності розуму, мудрості (Ган Ф. де Віт), сенсом життя людини та відповідним йому ідеальним духовним образом “Я” (І.Д.Бех), пошуком нових смислів, які перетворюють систему ставлень людини до себе та до світу (Т.І.Пашукова), гармонізацією психічної сфери, подоланням відчуження від природи, соціуму, самого себе через усвідомлення їх єдності (Ж.М. Юзвак).

За прийнятим нами визначенням духовний розвиток є процесом свідомого самовдосконалення особистості, що спрямовує людину на підпорядкування свого природного та соціального “Я” вищим ідеалам, цінностям і смислам у руслі Краси, Добра та Істини, гармонізацію поведінки та способу життя, збагачення духовних надбань людства результатами власної діяльності.

7. Мотиваційні чинники духовного розвитку виходять за межі біологічних і соціальних потреб. В основі мотивації високодуховної особистості є мотиви самовдосконалення (відтворення прекрасного та досконалого у собі), допомоги потребуючим (служіння, покращення світу, примноження добра), мудрості (пошук і примноження істини), праведності (дотримання духовних принципів, відтворення

гармонії у власному житті) та святості (прийняття та виконання духовної місії, духовне подвижництво та наставництво).

8. Процес духовного розвитку особистості, активізації її духовного “Я” невід’ємно пов’язаний з упорядкуванням ідеалів, цінностей та смислів. Досягнення гармонії в ціннісно-смысловій сфері особистості є важливим результатом процесу духовного розвитку, який не позбавлений криз і протиріч. Зокрема, різноспрямованість ідеалів, цінностей і смислів спричиняє внутрішньо особистісний конфлікт – духовний дисонанс, який визначено як негативний спонукальний стан, зумовлений дією декількох суперечливих ціннісно-смыслових установок особистості, що формувалися одночасно або на різних вікових етапах життя. На відміну від когнітивного, духовний дисонанс детермінується дією трьох складових – ідеалів, цінностей та смислів, які не завжди усвідомлюються особистістю. Потреба в подоланні духовного дисонансу спонукає особистість до активного духовного саморозвитку, упорядкування цінностей, віднаходження конструктивних життєвих смислів, реконструювання образу “Я”.

9. Дослідження процесу духовного розвитку особистості в онтогенетичному, культурологічному та філогенетичному аспектах показало, що в контексті онтогенезу духовний розвиток являє собою неповторний індивідуальний процес трансформації особистості на різних вікових періодах життя людини. Культурологічний аспект духовного розвитку людини та людства невід’ємно пов’язаний з творчою діяльністю, результатом якої є продукування духовних надбань у соціумі, зокрема, сферах науки, мистецтва, релігії та філософії. У філогенетичному аспекті духовний розвиток людства зумовлюється глибинно-психологічною потребою в єдності. Ця потреба актуалізується з моменту втрати дитиною єдності з організмом матері під час народження, що зумовлює пошуки шляхів її відновлення на якісно нових рівнях, зокрема, через: єдність з батьками, родиною; єдність з друзями; єдність з коханою людиною; єдність з однодумцями; єдність з людством; усвідомлення буттєвої єдності (з Природою, всіма істотами, Богом).

10. Аналіз провідних психологічних підходів (зокрема, індивідуально-психологічного, вікового, діяльнісного, системно-психологічного та особистісного) в контексті проблеми духовного розвитку дітей і молоді засвідчив, що ці підходи не охоплюють повною мірою феноменів духовного порядку. Необхідність поєднання філософських уявлень про духовність з сучасними науковими уявленнями про особистісне зростання молоді зумовила розробку окремого теоретичного підходу, який визначено як духовно-особистісний. Специфічною ознакою цього підходу є те, що розгляд феноменів духовного розвитку здійснюється невід'ємно від психологічної структури особистості, з усіма притаманними їй внутрішніми процесами. Провідними принципами духовно-особистісного підходу визначено принцип духовно-особистісної інтеграції; принцип ієрархічності (підпорядкування) та принцип ціннісно-сислової детермінації. У відповідності до принципу духовно-особистісної інтеграції, духовна, соціальна та біологічна природа людини складають єдину цілісну систему, центром інтеграції якої виступає особистість з притаманними їй структурою, функціями та процесами. Перебуваючи у постійному енергетично-інформаційному обміні з цілісним світом, людина своєю діяльністю перетворює матеріальні форми енергії у більш досконалі, духовні форми, одухотворяючи саму себе та навколишній світ.

У відповідності з принципом ієрархічності, духовна сфера людини є найбільш складним особистісним утворенням по відношенню до психофізіології, емоційно-почуттєвої та інтелектуальної сфер. У процесі духовного розвитку вибудовується "Я-концепція" особистості, упорядковуються мотиви, мислення спрямовується на розв'язання найважливіших проблем буття, досягається гармонійне співвідношення фізичної, емоційно-почуттєвої та інтелектуальної сфер.

Згідно з принципом ціннісно-сислової детермінації психологічний зміст ідеалів, цінностей і смислів скеровує особистісні функції та процеси, надає їм узгодженості, детермінує особистісно-духовну спрямованість. Невпорядкованість або втрата духовних цінностей і смислів позбавляє людське життя сенсу, зводячи до природного рівня; ціннісно-сислова саморегуляція виступає основою для вольової та емоційної саморегуляції особистості. Поведінка, вчинки та взаємодія дітей і

молоді мають вивчатися у безпосередньому зв'язку з їх ціннісно-сміисловою детермінацією.

Структурно-компонентне навантаження духовно-особистісного підходу базується на концептуальній парадигмі (як сукупності наукових уявлень про процес духовного розвитку особистості, його психологічні закономірності та механізми); на методологічних засадах (принципах духовно-особистісного підходу та методичному інструментарії, спрямованому на психодіагностичне дослідження процесу духовного розвитку дітей і молоді); на методичних основах (принципах методичної організації, змісту і методах духовно спрямованого навчально-виховного процесу).

Основні положення розділу подані в таких публікаціях автора:

1. Помиткін Е.О. Психологія духовного розвитку особистості: Монографія. – К.: Наш час, 2007. – 280 с. – Бібліогр.: с. 252-278.

2. Помиткін Е.О. Принцип духовності у підготовці майбутніх професіоналів // Психологія особистісно орієнтованої професійної підготовки учнівської молоді: Науково-методичний посібник (За ред. В.В.Рибалки). – Київ, Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – С.53-65.

3. Помиткін Е.О. Ідеали краси, добра та істини у розвитку духовності майбутнього професіонала // Педагогічний процес: теорія і практика / Збірник наукових праць. Випуск 2. - Київ – 2003. – С.267-276.

4. Помиткін Е.О. Актуалізація проблеми духовного розвитку особистості в історичному поступі психологічної науки // Збірник наукових праць Інституту психології ім.Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка. Т. VIII, вип. 6. – К., 2006 – С.215-222.

5. Помиткін Е.О. Індивідуально-психологічний та еволюційно-історичний виміри духовного розвитку особистості // Наукові записки Інституту психології ім.Г.С.Костюка АПН України / За ред. академіка С.Д.Максименка. – К.: Міленіум, 2006. – Вип. 27. – С.202-211.

6. Помиткін Е.О. Філософсько-психологічний зміст поняття духовності та духовного розвитку особистості // Збірник наукових праць Інституту психології

ім.Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д.Максименка. Т.VIII, част.9. - К., 2006 – С.279-286.

7. Помиткін Е.О. Атеїстичні, релігійні та духовні орієнтири в освітньому просторі України // Педагогічна освіта: Теорія і практика. Психологія. Педагогіка: Зб. наук. праць. – К.: КМПУ ім.Б.Д.Грінченка, 2006. - №6. - С.75-80.

8. Помиткін Е.О. Ідеї соборності особистості у філософсько-психологічній спадщині // Філософія педагогічної майстерності: Зб. наук. пр. / Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих АПН України, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського / Редкол.: Н.Г.Ничкало (голова) та ін. – Київ-Вінниця: ДОВ “Вінниця”, 2008. – С.274-281.

9. Ідеали Краси, Добра та Істини як світоглядні орієнтири особистісного розвитку // Професійно-мистецька школа у системі національної освіти: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Київ – Чернівці: Зелена Буковина, 2008. – С.66-75.

РОЗДІЛ II

ТЕОРЕТИКО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ І МЕХАНІЗМІВ ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

2.1. Закономірності духовного розвитку особистості як предмет психологічного дослідження

У відповідності до завдань дослідження з урахуванням розроблених положень духовно-особистісного підходу нам необхідно здійснити визначення психологічних закономірностей духовного розвитку особистості, вивчити соціально-психологічні умови цього процесу.

Для цього слід проаналізувати існуючі визначення поняття «закономірності» та співвіднести їх з предметом нашого дослідження. Походження поняття «закономірність» пов'язують з поняттям закону, під яким у філософському словнику розуміється внутрішній суттєвий зв'язок явищ, що зумовлює їх необхідний розвиток. Закон відображає певний порядок причинного, необхідного та стійкого зв'язку між явищами або властивостями матеріальних об'єктів, суттєві відносини, що повторюються, при яких зміна одних явищ призводить до цілком визначених змін інших [458, с.133].

У багатьох випадках закони пов'язують з поняттям сутності певного об'єкту. Під сутністю при цьому розуміють сукупність глибинних зв'язків процесів, що визначають найважливіші риси та тенденції розвитку об'єктів. Пізнання ж законів відбувається через перехід від явища до сутності завдяки абстрактному мисленню, ігноруванню індивідуальних і несуттєвих ознак явищ.

У філософській думці виокремлюють три групи законів:

- 1) специфічні або окремі;
- 2) загальні для великих груп явищ;
- 3) всезагальні або універсальні.

Саме ці, останні закони трактуються як «основні закономірності світу, що виражають відношення між всезагальними, всюди існуючими властивостями або тенденціями розвитку матерії. Вони не мають конкретної функціональної форми та не виражаються математично, оскільки не обмежені кількісними константами, параметрами, певними умовами або специфічними групами об'єктів, а виступають як універсальні принципи будь-якого буття як те загальне, що проявляється у множинності законів» [458, с.133].

З поданого вище трактування випливає, що закономірності наділяються такими характеристиками:

- відсутність функціональної форми;
- відсутність можливості математичного виразу тенденції;
- відсутність обмеженості кількісними константами, умовами тощо;
- зумовленість множинністю законів.

Наведені ознаки поняття «закономірності» не дають можливості визначити їх сутність, а скоріше окреслюють та обмежують цей предмет дослідження. Уточнюючі існуючі визначення, зазначимо, що поняття «закономірність» у загальному розумінні трактується як «зумовленість об'єктивними законами; існування та розвиток у відповідності до законів; логічно зумовлена послідовність; регулярність чогось» [458, с.530].

Виходячи з цих ознак, можемо констатувати стійкий зв'язок поняття «закономірності» з часовими орієнтирами, які простежуються в змісті понять «розвиток», «послідовність», «регулярність».

За прийнятим у нашому дослідженні робочим визначенням духовний розвиток є процесом свідомого самовдосконалення особистості, що спрямовує людину на підпорядкування свого біологічного та соціального «Я» вищим ідеалам, цінностям і смислам у руслі Краси, Добра та Істини, гармонізацію поведінки та способу життя, збагачення духовних надбань людства результатами власної діяльності.

Таким чином закономірності духовного розвитку мають розглядатися нами в дослідженні як послідовність певних складових цього процесу, що розгортається в часових координатах.

Загальні філософські визначення поняття «закономірності» потребують переведення в психологічну модальність. У словнику психологічних понять К.К.Платонова психологічні закономірності визначаються як об'єктивно існуючий постійний причинно-наслідковий зв'язок психічних явищ, який, може бути, ще мало пізнаним та зрозумілим як закон [336, с. 115].

Узагальнюючи вищенаведене, у нашому дослідженні під психологічними закономірностями будемо розуміти об'єктивно існуючі стійкі причинно-наслідкові зв'язки психічних явищ, які повторюються в процесі духовного розвитку особистості.

Аналізуючи подане визначення, перш за все, зауважимо, що однією з умов віднесення певних причинно-наслідкових зв'язків до категорії психологічних закономірностей виступає об'єктивність. У нашому випадку принцип об'єктивності може дотримуватися завдяки тому, що виявлення причинно-наслідкових зв'язків у процесі духовного розвитку особистості має здійснюватися на основі об'єктивних методів: аналізу історико-психологічних аспектів життєдіяльності особистості, поданому в науковій літературі, співставленню окремих біографічних даних із закономірностями духовного розвитку особистості сучасних духовних лідерів тощо.

Другою важливою умовою, яку слід враховувати в процесі нашого дослідження, є постійність причинно-наслідкових зв'язків. Дотримання цієї важливої умови вимагає відстеження певної періодичності проявів зовнішніх соціальних впливів та внутрішніх психологічних умов духовного розвитку особистості, а також подальшого співставлення цих умов із специфікою духовного розвитку дітей і молоді.

Зважаючи на наведені вище ознаки та характеристики психологічних закономірностей духовного розвитку особистості слід зазначити, що дослідження постійних причинно-наслідкових зв'язків за своїм визначенням не може здійснюватися на коротких проміжках часу: воно потребує або аналізу життя особистості в цілому, або ж його значної частини.

Предметом нашого дослідження визначено психологічні закономірності духовного розвитку дітей і молоді. При цьому слід зважати на те, що молоді люди

ще не пройшли значної частини життєвого шляху - вік студентів–випускників ВНЗ становить у середньому 22-24 роки. Отже в нашому випадку життєвий період, який буде піддаватися розгляду з метою пошуку психологічних закономірностей духовного розвитку особистості – 24 роки може бути недостатнім для виявлення всіх причинно-наслідкових зв'язків.

Виходячи з цього, для підвищення достовірності отриманих результатів, дослідження психологічних закономірностей духовного зростання особистості доцільно здійснювати за двома напрямками:

- 1) через аналіз життєвого шляху історичних постатей у духовній історії людства;
- 2) та на основі ретроспективної самооцінки життєвих доль сучасних духовних лідерів.

У першому випадку за допомогою біографічного методу буде піддано аналізу зміст життєвого шляху окремих представників людства, які в різні історичні епохи досягали духовних вершин, ставали духовними подвижниками.

Надалі для підтвердження актуальності виявлених психологічних закономірностей на сучасному історичному етапі здійснюватиметься вивчення особливостей життєвих доль духовних подвижників – представників громадських організацій, діячів науки, мистецтва, релігії тощо. Виявлені психологічні закономірності буде співвіднесено з віковими особливостями становлення особистості, що й дозволить дослідити психологічні закономірності та механізми духовного розвитку дітей і молоді.

Використання біографій видатних представників людства відоме ще з часів написання Плутархом “Порівняльних життєописів”. Науково-психологічне дослідження життєвих шляхів особистості почало здійснюватися на початку ХХ сторіччя й активно використовується в наш час. Дослідження психологічних закономірностей вимагає аналізу історичного досвіду духовного розвитку видатних подвижників людства.

2.2. Психологічні закономірності духовного розвитку видатних подвижників

Духовний шлях кожної людини є неповторно індивідуальним, однак у біографіях високодуховних особистостей є чимало спільного, характерного для духовного сходження. Це, передусім, закономірності, що ґрунтуються на спільності розвитку природи особистості. Для їх виявлення доцільним є аналіз змісту життєвого шляху тих представників людства, які в різні історичні епохи досягали духовних вершин, ставали духовними подвижниками, великими Вчителями.

Поняття “життєвого шляху людини” розробляв у своїх дослідженнях Б.Г.Ананьєв, визначаючи його як історію формування й розвитку особистості у певному суспільстві, сучасника певної епохи й ровесника певного покоління [18]. Як зазначають В.Г.Панок та Г.В.Рудь, “У психологічному розумінні життєвий шлях особистості – це складна системно-понятійна багатовимірна категорія, яка передбачає розкриття індивідуальної історії людини, сукупність подій та обставин індивідуального розвитку особистості” [323, с. 18].

До факторів, що визначають життєвий шлях, як правило, відносять географічне положення країни, місце проживання сім’ї та соціально-психологічні умови становлення особистості. Що ж стосується духовного шляху, то дослідники конкретизують його таким чином:

- 1) розвиток у певному напрямку (у бік співчуття та життєвої мудрості);
- 2) перспектива життєвого ландшафту, яка неперервно змінюється;
- 3) етапи на шляху, про який ідеться (джерелом натхнення є прогрес у нашому русі від бездушності, захистів і сліпоти до свободи, до пізнання реальностей нашого життя й реальності загалом);
- 4) пов’язаність різних сторін (розвиток розуму, сповненого мудрості, і дій, сповнених милосердя, співчуття й любові, причому обидві сторони, тобто розум і дії, мають розвиватися симультанно) [135, с. 151].

Поданий далі розгляд життєвих шляхів видатних духовних постатей здійснювався за допомогою біографічного методу з акцентом на ті події життя, які

сприяли духовному розвитку особистості, складали у часі причинно-наслідкові зв'язки. Одним з перших, хто почав використовувати біографічний метод дослідження, був нідерландський філософ і психолог Герардус Хейманс. Він займався психологією особистості і спільно з Е.Д.Вірсма розробив опитувальник для вивчення особистісних характеристик. У ході дослідження він вивчив особливості 2000 осіб та 100 біографій із застосуванням статистики, виокремлюючи найбільш універсальні особистісні якості.

Значний внесок у розробку психобіографічного методу здійснила австрійський та американський психолог Шарлотта Бюлер, яка досліджувала життєвий шлях особистості у різні вікові періоди [366].

На сьогодні біографічний метод дослідження детально опрацьований О.І.Кульчицькою для визначення творчих особистостей [237]. Що стосується вивчення високодуховних особистостей, то ця проблема у сучасній психології потребує розв'язання.

Серед багатьох мільярдів жителів нашої планети за історію людства високодуховних особистостей було чимало; імена багатьох із них залишилися невідомими для нащадків, тому запропонований аналіз здійснювався на матеріалі найбільш відомих і загальноновизнаних представників духовної історії цивілізації.

На думку К.Роджерса, до духовних особистостей слід віднести таких, як Тейяр де Шарден, Микола Реріх, Сальвадор Далі [379, с. 16]. Відомий болгарський духовний Учитель Омраам Мікаель Айванхов звертає увагу на духовну спадщину таких великих керманічів людства, як Ісус Христос, Мойсей, Платон, Піфагор, Гермес Трисмегіст, Орфей, Заратустра, Лао-Цзи, Крішна, Будда, Рама [298]. До цього списку Ш.Амонашвілі додає також С.Радонежського та Януша Корчака [17, с. 10].

На основі виявлених у розділі 1 ознак духовності та духовного розвитку особистості ми можемо сформулювати психологічні критерії, яким мають відповідати духовні подвижники, зокрема:

- 1) прагнення до реалізації у власному житті ідеалів Краси, Добра та Істини;

- 2) єдність прагнень, поведінки та духовно спрямованої діяльності, що проявляється у життєвих виборах і вчинках;
- 3) наявність філософського вчення, настанов, що передавалися усно чи письмово;
- 4) наявність учнів, послідовників.

За висунутими критеріями було складено список, до якого увійшли: Рам, Крішна, Мойсей, Орфей, Піфагор, Будда, Платон, Ісус Христос, Сергій Радонежський, Григорій Сковорода, О.Реріх та М.Реріх, П.К.Іванов, Мати Тереза. Біографії цих особистостей було детально проаналізовано та узагальнено у змісті навчального посібника “12 шляхів духовності” [350]. У ході дослідження було проаналізовано також життєві шляхи старця Силувана, князя Святослава (чернігівського), Жанни Д’арк, Джордано Бруно, Якова Беме, Рамакрішни, Володимира Вернадського, Януша Корчака, Сальвадора Далі та ін.

У процесі біографічного аналізу особлива увага приділялася виділенню в текстах певних одиниць змісту, зокрема:

- подіям раннього дитинства, факторам, що сприяли духовному становленню;
- особливостям духовного розвитку на різних етапах життя;
- мотивам духовних вчинків та поведінки;
- ставленню до себе та оточуючих;
- особистісним змінам, що пов’язані з процесом духовного розвитку;
- перебігу переживань та емоційних станів;
- особливостям духовної самореалізації на життєвому шляху;
- ставленню до смерті.

Психологічні закономірності, виявлені в ході аналізу життєвого шляху цих представників духовної історії людства, надалі проілюструємо конкретними прикладами їх прояву.

Дотримуючись хронологічного порядку, передусім, звернемо увагу на раннє дитинство майбутніх духовних подвижників, як на важливу частину життєвого шляху, що має вплив на подальший духовний розвиток особистості. Спільним фактором для багатьох духовних подвижників є те, що духовні ідеали, смисли та

цінності, засвоєні у ранньому дитинстві, справляли значний вплив на духовне зростання особистості.

Для підтвердження цієї закономірності наведемо приклад із життя відомого християнського подвижника старця Силуана. Його батькові, як і багатьом російським селянам, подобалося приймати в домі мандрівників. Одного разу, у святковий день, з особливим задоволенням батько запросив до себе книгоношу, сподіваючись дізнатися від нього про щось нове й цікаве. У хаті гостю запропонували чай та їжу. Маленькому Семену (мирське ім'я Силуана) тоді ще не було 4 років і він з великою дитячою зацікавленістю дивився на гостя і прислуховувався до бесіди. Книгоноша доводив батькові, що Христос не Бог і що Бога не існує взагалі. Семена особливо вразили слова: “Де Він, Бог?”; і хлопчик подумав: “Коли виросту великим, по всій землі піду шукати Бога”...

Відтоді минуло багато років. Семен подорослішав і працював в артілі столяром. Кухарка цієї артілі ходила на богослужіння та відвідала могилу великого подвижника – Іоанна Сезеновського (1791-1839). Вона розповідала про святе життя затворника та про дива на його могилі. Слухаючи цю розповідь, Семен подумав: “Якщо він святий, то Бог із нами і непотрібно ходити по всій землі - шукати його... Від цієї думки юне серце запалало любов'ю до Бога. Дивовижне явище, із чотирьохрічного до дев'ятнадцятирічного віку в ньому жила думка, яка, вочевидь пригнічувала його, залишаючись десь у глибині невирішеною”...[425].

Показовим є вплив цінностей, сформованих у ранньому дитинстві, на духовне життя матері Терези (від народження - Агнес Гонджа Бояджіу). Вона народилась у м. Скоп'є (теперішня Македонія) в багатодітній сім'ї албанського будівельника. Релігійність родини та виховання у традиціях католицизму справили на дівчинку величезне враження. Її мати часто брала дітей на церковну службу, відвідувала з ними хворих та бідних людей. У 12 років дівчинка вирішила стати черницею й узяти ім'я Терези – святої покровительки бідних. У подальшому, наслідуючи приклад святої Терези, вона присвятила своє життя служінню бідним [350].

Дослідники спадщини В.Вернадського також свідчать про вплив дитинства на подальше духовне становлення його особистості. “Помітний слід у душі хлопчика

залишила няня – людина надзвичайно добра і мудра” [249, с. 21]. Пізніше великий особистісний вплив на формування ідеалів, смислів і цінностей хлопчика справляли розмови про небо, зорі, безкінечний світовий простір із Є. М. Короленком.

“Справжню насолоду хлопчикові приносило читання священних книг – Біблії, житійних творів. У нього на основі такої літератури визрів цілий дивовижний світ, у якому діяли Адам і Єва, Авель і Каїн, Саул і Самуїл, Авессалом і Давид. Сприймаючи ці біблійні персонажі за живих людей, хлопчик уявно переносив їх у життєво-побутові ситуації, цікавився, як жилося в раю Адамові і Єві, якою мовою розмовляли між собою. Ці фантастичні видіння ще більше посилювалися апокрифічними розповідями про домовиків, чортів і т. п.

Образи домовиків, чортів, літаючих мертвих душ породжували видіння, страх, неприродну поведінку хлопчика. Він боявся залишатися один у темній кімнаті, йому здавалося, що хтось його кличе... Одного разу він перелякав няню, з якою спав в одній кімнаті, бо вночі йому привиділося, що брат няні, який недавно помер, стоїть у кутку і погрожує йому...

Зібравши власну волю, Володимир вирішив перемогти свої страхи, повернувшись до них обличчям. “Хлопчик вирішив, перемагаючи себе, діяти: у темній кімнаті, замість привидів, він знаходив звичайні речі – плаття, чоботи; домовик, якого він разом з іншими хлопчиками виганяв із хати, виявився звичайною чорною кішкою” [249, с. 19-20].

На цьому прикладі яскраво помітно як псевдодуховні цінності, закладені у народному фольклорі, нерідко руйнують дитячу психіку, породжують тривожність і фобії. Ціла низка таких образів, як “бабай”, “баба яга”, “домовий” тощо активно використовується у виховному арсеналі багатьох сучасних мам і бабусь. Замість цього виховання має ґрунтуватися на позитивних ідеалах, духовних цінностях і смислах, які в подальшому позначатимуться на характері, а отже, й на долі дитини.

Аналізуючи біографії та описи психологічних портретів майбутніх духовних лідерів у дитинстві, слід відмітити їх зосередженість на вирішенні проблем, які за своїм масштабом та змістом не є індивідуальними, а скоріше загальнолюдськими, глобальними, неначе дитина усвідомлює поклик до розв’язання таких

суперечностей світу як життя і смерть, знедолені та ображені діти. Ця закономірність прослідковується у психологічних портретах духовних подвижників як у минулому, так і наближеному до нас часі.

Яскравою ілюстрацією може служити легенда про духовний шлях Гаутами Будди. Його батько – могутній цар - вирішив сховати від свого сина – Сидхартхи – усі нещастя, які існують у світі. Він побудував чотири розкішних палаци і навесні, влітку, восени й узимку принц зі своїми найближчими друзями та придворними переходив жити в новий палац. Жебракам, хворим і старим людям було заборонено наближатися до палацевих стін. Сидхартха купався в золоті й розвагах. Батько та вчителі навчали його всім мистецтвам і наукам, необхідним для керування країною. У дружини йому була віддана прекрасна, як квітка лотоса, принцеса.

Але одного разу, прогулюючись із своєю дружиною по палацевій площі, царевич почув звуки сумної музики. На терасі сиділа дівчина і, перебираючи струни стародавнього музичного інструменту, співала пісню на незнайомій мові. Принцеса розповіла, що дівчина співає про свою далеку країну, про долини й водоспади, про волю...

– Чому я нічого не знаю про цю країну? Мені 24 роки, а я не був ніде, крім наших палаців! – вигукнув Сидхартха.

Ранком він оголосив, що хоче бачити свій народ і свою країну за межами чотирьох палаців. Батько передбачав таке рішення принца і, призначивши час урочистого виїзду, наказав варті забрати з дороги всіх хворих і старих людей, щоб їхні обличчя не змусили Сидхартху замислитися про сенс життя.

Проте у натовпі Сидхартха побачив старого і, в подиві, зупинився.

- Що з твоєю шкірою, чому ти так повільно ходиш і важко дихаєш? – запитав він зустрічного.

- Хіба ти не знаєш, що таке старість? – здивувався той. – Старість чекає на кожного. Прийде час, і ти опинишся в її полоні.

З опущеною головою йшов царевич далі й раптом почув стогони, що доносилися від однієї з бідняцьких хатин. Наблизившись, він побачив людину з обличчям, пошкодженим страшною хворобою.

- Чому він стогне і не встає? – запитав принц.

- Тяжка хвороба – відповіли йому. Кожна людина у своєму житті хворіє, хоча б раз перед смертю...

- Навіть царі? – вразився Сидхартха.

- Навіть царі...

- Тоді, покажіть мені смерть – попросив принц.

Царевич дивився, як візок доставив до ріки тіло людини, як священик робив над ним останній обряд, і як полум'я перетворювало це тіло на попіл... Родичі померлого кричали й плакали від горя, і Сидхартха плакав разом з ними. Затиснувши в руці жменю попелу, спадкоємець трону повернувся в палац.

- Батьку мій, - звернувся він до царя – навіщо всі ці роки ти ховав від мене правду?

- Я хотів, щоб ти завжди був щасливий – відповів батько.

- Щасливий? Але хіба зможеш ти уберегти мене від старості, хвороб і смерті? Хіба зможеш ти уберегти самого себе від цього? – І Сидхартха вклав у руку батька жменю попелу від похоронного багаття.

Правитель у розпачі став змивати з руки попіл, повторюючи:

-Так, ми всі народжуємося й умираємо, і знову народжуємося, і знову вмираємо. Карми не можна уникнути, і ніхто не врятує нас із кругообігу народжень і смертей...

- Я зроблю це... – промовив принц. – Я віддам цьому все своє життя...[347].

З дитячих років відрізнявся прагненням до знань і вмінням знаходити відповіді на філософські запитання Піфагор. Батьки були задоволені характером свого сина. Вони наймали відомих учених, поетів і філософів для занять із ним, і ще до вісімнадцяти років хлопчик розмовляв нарівні з багатьма мудрецами. Проте жодна з наук не могла цілком задовольнити Піфагора і відповісти на його численні запитання: навіщо жити; навіщо щось створювати, якщо все це зруйнує смерть? Де справедливість у цьому світі, якщо помирає і святий, і останній грішник; якщо люди чесні можуть усе життя жити в убогості, а злодії та злочинці - купатися в розкоші?

Піфагор сміливо ставив ці запитання тим, кого називали мудрими. Надалі все своє життя він присвятив пошуку Істини та Гармонії [503].

Зосередженість у дитинстві на важливих проблемах людства можна проілюструвати також фрагментами життя Януша Корчака. Майбутній педагог, психолог, лікар, письменник і видатний громадський діяч Януш Корчак (Генрик Гольдшміт) із перших років життя виявляв особливу стурбованість долями бідних дітей: “Здається вже тоді я в задушевній розмові з бабусею звірився їй про свій сміливий план перебудови світу. Ні мало ні багато – лише викинути всі гроші. Як і куди викинути, що потім робити – я не знав. Не слід судити мене надто суворо. Мені тоді було п’ять років, а питання дуже складне: що зробити, щоб не було обірваних, голодних і брудних дітей, з якими не можна гратися на подвір’ї...” [522, с. 586].

Значний вплив на формування духовної спрямованості Миколи Реріха справила його участь у 10-річному віці в археологічних експедиціях, якими керував відомий археолог Л.Івановський. Хлопчик брав участь у розкопці багатьох курганів та стародавніх городищ, дізнавався від місцевих жителів про звичаї та повір’я. Знайдені стародавні речі примушували його замислитися над вічністю й плинністю людського життя [51].

Серед спільних соціально-психологічних факторів, що об’єднують значну кількість життєписів, є зустріч майбутніх духовних подвижників з особистістю - носієм високого духовного потенціалу. Така зустріч нерідко відіграє роль доленосної. Очевидно, що при цьому відбувається актуалізація психологічного механізму ідентифікації, захоплення образом досконалої (на думку дитини) особистості, ототожнення з нею, прагнення до наслідування.

У більш зрілому віці духовне пробудження настає внаслідок інформаційного поштовху – читання певної книги (у процесі чого може також відбуватися ідентифікація з героєм) або важливих життєвих подій, втрат, що змушують замислитися над сенсом життя.

Показовою є історія духовного становлення відомого святого Сергія Радонежського. Коли хлопчику виповнилося 7 років, він був відданий учитися грамоті в церковну школу. Хлопець виявився відстаючим у класі, тому вчитель

часто його карав, але марно. Батьки засмучувалися та всіляко умовляли сина «взятися за розум», проте скільки він не намагався – усе, здавалося, даремно.

Одного разу батько послав хлопця розшукувати коней у поле. Під час пошуків той зайшов на лісову галявину і побачив під дубом старця-схимника, зануреного в молитовне зосередження. Він зупинився і став очікувати, боячись перешкодити цій незвичайній людині. Через якийсь час мудрець ласкаво звернувся до нього: “Що тобі потрібно, хлопчику?”. Той поклонився до землі та з хвилюванням, ледь стримуючи сльози, повідав про своє горе.

- Ви близькі до Бога, помоліться, щоб він допоміг мені здолати грамоту – попросив він.

Не кажучи ані слова, старець почав молитися під тим же дубом. “Не засмучуйся більш про грамоту, тому що відтепер дасть тобі Господь розум у навчанні” – сказав старець і хотів піти, але малий став його просити відвідати будинок своїх батьків. Той погодився. Батьки з честю прийняли святого мандрівника, і за обіднім столом він пророкував, що їхній син здійснить чимало духовних подвигів.

Зустріч справила величезне враження на хлопця. Він вирішив, не зволікаючи, змінити своє життя. Першою справою взявся вивчати Священні книги. Чим більше він читав про життя й подвиги святих, тим більше хотів бути схожим на них [182].

У більш пізньому віці (близько 27 років) відбулася доленосна зустріч Платона з мудрим Сократом. Слухаючи Сократа, Платон осягнув перевагу добра над красою, адже добро здійснює красу в усьому житті людини. Досі Платон намагався створити прекрасне в музиці, живописі, віршах, але тепер...

Зненацька для своїх друзів Платон скликав їх на розкішний бенкет. Друзі думали, що бенкет відбудеться тільки після перемоги Платона на конкурсі поетів, тому були дуже здивовані. Бенкет тривав усю ніч в освітленому смолоскипами саду. Вишукані страви, музика й розваги захопили гостей. Загадково посміхаючись, спостерігав за бенкетуючими Платон.

Нарешті, наситившись, гості стали просити Платона, щоб він прочитав для них один зі своїх творів. Тоді Платон піднявся й сказав: “Друзі, бенкет, у якому я беру участь з вами – останній. Із цього часу я відмовляюся від радощів мінливого й

метушливого життя, щоб знайти постійну радість у мудрості. Знайте, що я відрікаюся навіть від поезії, тому що я пізнав її безсилля виразити істину. Я не напишу більше жодного вірша і зараз, у вашій присутності спалю все, що написав раніше”.

Оклики здивування, протести й сміх недовіри почулися з усіх кінців столу. Гості вимагали, щоб Платон відмовився від своїх слів, однак він спокійно і рішуче сказав: “Я вдячний усім, хто побажав розділити зі мною цей прощальний бенкет, але я можу залишити в себе лише тих, хто захоче розділити зі мною нове життя. Відтепер єдиними моїми друзями будуть друзі Сократа” [503, с. 315-317]. Таким чином, доленосна зустріч з особистістю – носієм духовності є одним із важливих факторів активізації прагнень до духовного розвитку людини.

Важливими для нашого дослідження є особливості становлення, а надалі – утвердження майбутніх духовних подвижників на шляху духовного служіння. У більшості життєписів наводяться факти раптового або ж поступового “духовного прозріння”, яке супроводжується емоційним злетом та прагненням залучити до свого надбання якомога більше прихильників. Це прозріння слід розглядати як наслідок актуалізації психологічної рефлексії, адже прозріння стосується головних домінант особистості, осягнення смислу власного життя, його мети та призначення.

Емоційний поштовх, яким супроводжується спалах нової, оригінальної думки, є закономірним, адже подібний стан описується і в історії винахідництва, творчості. При цьому бажання поділитися з іншими новим світоглядом, філософією нерідко зустрічає кепкування, а іноді й агресію оточуючих, що можна розглядати як одне з перших духовних випробувань.

Надалі духовність знаходить прояв у окремих рисах характеру та елементах поведінки особистості і тільки з часом людина повноцінно реалізує набутий духовний потенціал у повсякденному житті, взаєминах, професійній діяльності. Цей поступовий перехід від цінностей до формування відповідних якостей складає важливий зміст загального процесу самовдосконалення, без якого духовність залишається на рівні декларацій, так і не ставши змістовною характеристикою особистості.

У процесі біографічного дослідження прослідковується також певний перехід від духовного збагачення до духовної творчості. Так, на початку особистість орієнтується на окрему світоглядну систему, вбирає від неї найцінніше, а надалі синтезує отримані знання, збагачує власним досвідом, та робить свій внесок у світову духовну скарбницю.

Духовність проявляється у вмінні передбачувати події, будувати власну долю та здійснювати дієву й тактовну допомогу іншим у життєвому самовизначенні. Людина розповсюджує духовність власним прикладом.

Власним прикладом, а не закликами до праведного життя залучав послідовників і Сергій Радонежський. Щоб побачити Сергія, люди приходили часом із дуже віддалених місць. Один простий хлібороб, підійшовши до монастирської огорожі, став запитувати – де б йому побачити Сергія? Тим часом Сергій працював у городі, копаючи землю. Учні вказали хліборобові на високого старця. Селянин подивився на старця в залатаній рясі та й не повірив, що це і є знаменитий Сергій.

- Я прийшов здалеку, у мене до Сергія справа є – переконував він учнів – покажіть мені, де він.

- Ми вже вказали тобі вчителя. Якщо не віриш, запитай його самого – почув він у відповідь.

Селянин вирішив чекати біля хвіртки. Коли Сергій вийшов, учні знову сказали йому: “От він, Сергій!” Відвідувач зі смутком відвернувся. “Я прийшов здалеку подивитися на пророка, а ви мені сироту якогось показуєте. Не бачу в ньому ні честі, ні слави, ні величі. Ані одежі на ньому гарної і барвистої, усе злидарське. Не до того я нерозумний, щоб прийняти бідняка за іменитого Сергія!”

Учні хотіли було вигнати селянина, але Сергій зупинив їх. Він сам пішов назустріч гостю, поклонився йому до землі, поцілував і повів на трапезу. Селянин почав розповідати йому про свою невдачу, що не довелося побачити Сергія.

“Не засмучуйся, брат – сказав учитель. – Бог такий милостивий до цього місця, що ніхто звідси сумним не йде. Він покаже тобі, кого шукаєш”.

У цей час разом зі світою бояр прибув князь. Сергій вийшов йому назустріч. Князь до землі поклонився великому святому, а Сергій благословив князя й

запропонував йому сісти. Інші шанобливо стояли навколо, а селянин, протискуючись крізь юрбу, все намагався розгледіти – де ж Сергій?

- Хто ж цей чернець, що сидить із князем? – запитав він одного з подвижників.

- Хіба ти не чув про великого Сергія? - відповіли йому.

Тільки тоді селянин зрозумів свою помилку. Коли князь виїхав, він кинувся до ніг Сергія, просячи вибачення.

Той у відповідь сказав: “Не засмучуйся, ти один справедливо розсудив про мене!”

Хлібороб був до того вражений лагідністю і простотою великого старця, що незабаром прибув у Громаду знову, щоб залишитися тут назавжди [182].

Власним прикладом надихала армію й Жанна Д’арк, яку після спалення на вогнищі церква зарахувала до рангу святих. Жанна передбачала багато майбутніх подій: послаблення армії при знятті осади Орлеану, своє поранення. Їй також було відомо про меч, який вона знайде біля вівтаря церкви святої Катерини у Фербуї, а також про те, що під іржею на мечі є інкрустація з п’яти хрестів. За проханням Жанни, священники викопали цей меч і, очистивши його, побачили інкрустацію. Напередодні страти полонянка повідомила інквізиторам передане їй пророцтво: “Будь спокійна перед обличчям майбутніх мук. Вони приведуть тебе до раю”.

Аналізуючи мотиви вчинків та поведінки духовних подвижників, не можна не звернути увагу на їх нестандартність, яка свідчить про нестандартність мислення. Відмова від матеріальних благ, почестей, влади є характерною для більшості духовних особистостей. Як було теоретично визначено у першому розділі нашого дослідження, мотивація духовного розвитку виходить за межі базисних потреб особистості, спрямовуючи духовних подвижників на служіння, допомогу потребуючим, досягнення мудрості, праведності, досконалості та буттєвої єдності. Як наслідок, духовні вчинки та поведінка не завжди узгоджуються з формальною логікою. Духовно розвинена особистість у більшій мірі керується не зовнішніми соціальними заохоченнями, а вищими цінностями та сумлінням.

Нелогічність з позиції буденної свідомості дій та вчинків духовних подвижників можна проілюструвати багатьма прикладами.

За легендою, проходячи біля оселі багатого раджі, Будда побачив зв'язану лань, яку готувалися принести в жертву. Мудрець підійшов до володаря оселі та запитав:

“Навіщо вбивати цю живу істоту? У чому вона винна?”. Раджа з подивом розглядав незвичайного мандрівника і, нарешті, відповів: “Вона ні в чому не винна. Але так ведеться з давнини: щоб умилювати богів, наші предки приносили жертви. Те ж саме роблю і я, хіба це не правильно?”.

“Якщо приношення в жертву тварини дає таку велику користь - зауважив Будда, - то наскільки більшої користі може дати приношення в жертву людини! Відпустіть безвинних тварин, а замість них візьміть моє тіло – я досяг у цьому житті всього, чого хотів і можу обійтися без нього!”.

Вражений раджа подумав: “Чого ж досяг я, у порівнянні з цим святим, якщо заради себе я убивав інших, а він заради інших готовий віддати себе?”.

Раджа скасував криваві жертвоприношення та заборонив їх в усіх своїх володіннях [347].

Згідно з формальною логікою, немає більшої цінності, ніж саме життя, однак чимало представників духовної історії людства відстоювали власні погляди, цінності, жертвуючи ним.

Один із найвеличніших філософів відродження - Джордано Бруно - був схоплений римською інквізицією за свої погляди щодо будови всесвіту. На думку мислителя, весь світ складається з розумної субстанції, він є одухотвореним. Протягом семи років Джордано Бруно примушували зректися власних поглядів, але даремно. 17 лютого 1600 року він був живцем спалений у Римі, обравши смерть замість зради Істині.

Відомо багато випадків, коли високодуховні особистості відмовлялися від нагород, слави, соціального визнання і влади, вирішуючи, що це завадить їх життєвій місії. Наприклад, коли у 1377 р. митрополит Алексій, відчувши свою близьку смерть, вирішив призначити Сергія Радонежського своїм наступником, він викликав старця до себе та подав Сергію символ влади – золотий хрест із коштовними каменями. У відповідь Сергій сказав: “Вибач мені, Володарю, але ще в юності не був я золотоносцем, не хочу ним бути і в старості».

Алексій знов просив старця прийняти владу, нагадавши, що його призначення буде з радістю прийнято всіма – від князя до простого селянина. Сергій же просив більше не говорити про це, і митрополит, знаючи твердість волі свого друга, не став наполягати [182].

Церковний сан пропонували прийняти і Григорію Сковороді, але він відхилив ці пропозиції. Філософ твердив, що свобода й простота для нього дорожчі за гроші та славу.

Нелогічними видаються дії тих особистостей, які допомагають іншим, забуваючи про себе. Очевидно, лівопівкульне мислення не в змозі охопити мотивів більш складної, духовно зумовленої поведінки. Так, у 1964 році папа римський Павло IV вирішив подарувати матері Терезі дорогий “Лімузин”. Вона продала престижний автомобіль і на виручені гроші побудувала будинок для дітей з розумовими проблемами.

У 1979 році матері Терезі вручили Нобелівську премію світу. На церемонії нагородження вона сказала: “Я приймаю цю премію в ім'я бідняків, тому що, даючи мені цю нагороду, сильні світу визнають існування бідних на землі”. Мати Тереза відмовилася брати участь в урочистому обіді з приводу присудження їй премії: “я не можу віддаватися обжерливості, коли у світі стільки людей голодує й помирає” – заявила вона [350, с. 22]. Отриману премію (800 тисяч шведських крон) вона витратила на будівництво по всій планеті притулків для бідних і хворих на проказу та СНІД.

Помітним фактом, характерним для біографій духовних подвижників, є надання в процесі самовдосконалення першорядного значення духовним потребам, іноді за рахунок матеріальних. У процесі духовного зростання людина прагне, насамперед, до удосконалення характеру, поведінки, нерідко залишаючи осторонь удосконалення власного тіла.

Ця закономірність впливає зі ставлення до власного тіла як до тимчасової власності, яку з моменту смерті людина втрачає. Виходячи з цієї світоглядної позиції, доцільніше спрямувати зусилля на розвиток внутрішнього світу і таким чином ефективніше використати відведений термін життя. Подібний підхід є

типовим для багатьох сучасних релігійних течій (іудаїзм, християнство). Відомими є також спроби досягнення духовної досконалості через знущання над власним тілом, аскетичні випробування, різноманітні обмеження у задоволенні біологічних потреб. Наслідком подібної практики стає, як правило, не тільки втрата здоров'я або працездатності, а й психологічні травми, зневіра у можливості духовного сходження.

Справжнє духовне зростання ґрунтується на дотриманні принципу гармонійності людського тіла, душі та духу.

Ідеї гармонійності, втрачені з часом, були закладені в основу багатьох прогресивних вчень та систем самовдосконалення, зокрема, у буддизмі. Як відомо, майбутній Гаутама Будда багато років провів у медитаціях та аскетичних вправах у лісових хащах. У змарнілому й обірваному аскеті важко було впізнати колишнього царевича, лише його очі сяяли незвичайною духовною силою. Тіло, емоції та думки підкорилися його волі. Багато хто зупинився б на цьому, але Сидхартха шукав довгоочікувану відповідь, якої все ще не було.

Сидхартха встав на ослабілі ноги і попрямував до ріки. У цей час пропливає човен на якому досвідчений музикант навчав свого учня: “Якщо сильно вдариш по струні – казав він – струна порветься, а якщо слабо торкнешся її – вона не зазвучить”.

Почувши слова музиканта, Сидхартха розсміявся, тому що осягнув велику істину на власному досвіді. Тепер він почне нове життя!

Сільська дівчина, побачивши молодого аскета, запропонувала йому трохи рису і вперше за довгі роки Сидхартха з вдячністю прийняв дарунок. Тим часом аскети вийшли з лісу і стали дорікати йому: “Ми чекали, що ти приведеш нас до просвітлення, до звільнення від цього скорботного світу. Скільки років ми йшли за тобою і вчилися у тебе, а тепер ти не витримав труднощів і здався? Ти зрадив нас!”

“Зрозумійте ж, - відповідав він – Істина не в крайнощах, вона – посередині. Убиваючи тіло, знущаючись із нього, не можна досягти просвітлення – це крайність. Інша крайність – усе життя присвятити тілу, забувши про душу. Я назву свій шлях серединним шляхом!” [347].

Отже, усвідомлення першочерговості вдосконалення внутрішнього світу не повинно перетворитися на примітивне прагнення обмежити власні природні потреби. Професор Джералд Портер дотримується думки, що “вихідний пункт, коріння нашого прямого знання вищого “Я” – у цьому переживанні “Я” як тіла. Наша частина, незалежна від тіла, не може бути пізнана, поки тіло не буде розбуджене й не дозволить нашій присутності бути чимось більшим, ніж самий лише факт несвідомого, машиноподібного існування цього тіла... Тіло – не ворог духовності, а ключ до справжнього трансформаційного досвіду” [135, с. 162].

Важливим для нашого дослідження є вивчення ставлення особистості, яка має високий духовний потенціал, до оточуючих. Дослідження біографічних описів життя Рама, Крішни, Піфагора, Платона та багатьох інших свідчить про те, що зростання рівня духовного розвитку супроводжується зростанням емпатійності, співчуття, у тому числі до тих, хто цього рівня ще не досягнув. В цьому є відмінність від інтелектуального зростання, наслідком якого нерідко стає зростання гордині та відмежування від інших. Очевидно, що прагнення до служіння, мотивація допомоги потребуючим, яка зростає у процесі духовного розвитку, зумовлюють виключення елементів суперництва, сприяють актуалізації психологічного механізму децентрації.

Ідеї прояву розуміння й поваги не тільки до друзів, але й до ворогів поширювалися ще 7000 років тому у стародавній Скіфії. Під час великого переселення через Кавказькі гори та Гімалаї у серце Азії з метою побудувати місто справедливості, Рам установив великий закон: переможені та переможці рівні. Перемагаючи інший народ, він не насміхався над ним, тому багато ворогів ставали його друзями [503].

Ілюстрацією цієї закономірності може бути також ставлення Ісуса Христа до своїх зрадників і катів. Уже розіп'ятий на хресті він просив: “Отче, прости їм, бо вони не знають, що чинять!” [64 Луки 23:34].

Не стало жорстоким до людей і серце П.К.Іванова – відомого автора системи природного самовдосконалення, якому за свої ідеї довелося перебувати у тюрмах і психіатричних лікарнях [173].

Розквіт емпатійності, людяності як закономірного наслідку розвитку духовності, на думку Гана де Віта, знаходить вияв у такий спосіб:

“У разі, коли особа зазнає нещастя, ця якість набирає форми *життєвої мужності*. У зіткненні з нещастями інших людей вона проявляється як *співчуття*, як *безкорислива турбота*. Вона дозволяє нам працювати з нещастями таким способом, який ошляхетнює нас та інших людей. У ситуаціях особистого процвітання або бачення щасливого життя інших людей вона проявляється як *життєва радість*.”

Та на додаток до цих трьох форм існує і четвертий аспект обговорюваної якості, а саме: *ясність розуму*. Така ясність, що забезпечує проникнення у сутність речей і дозволяє нам бути реалістичними у поглядах щодо себе й навколишнього світу, може мати місце і в разі процвітання, і в разі нещастя” [135, с. 148].

Важливою закономірністю духовного розвитку є розширення меж відповідальності особистості. Біографічні дані свідчать, що духовні подвижники усвідомлюють відповідальність не тільки за себе, за своїх ближніх, але й за людство, за світ у цілому. Зростання відповідальності доцільно пов'язати з актуалізацією психологічних механізмів трансценденції та усвідомлення буттєвої єдності, що підносять людину над буденною обмеженістю до космічної височини, з якої єдність світу і відповідальність за його долю є природними.

Типовим прикладом усвідомлення відповідальності за долю народу є Моїсей, який 40 років проводив свій народ пустелею до обіцяної землі, виховуючи в ньому якості, які притаманні вільним людям.

Результатом відповідальності духовних подвижників за своїх учнів є об'єднаність послідовників навколо ідей свого вчителя. Так, після смерті Піфагора його послідовники розійшлися по всій землі, однак, де б не були, вони намагалися нести ідеї свого вчителя. Один із піфагорійців збіднів і тяжко захворів. Господар готелю пожалів його та дозволив пожити у вільній кімнаті. Перед смертю той покликав господаря і, накресливши на стіні декілька таємничих знаків, сказав: “Не хвилюйтеся, один із моїх братів заплатить мій борг”.

Господар як міг поховав учня великого Піфагора та й забув про його слова. Однак через рік у цьому ж готелі зупинився чужоземець. Він побачив таємничі знаки і сказав: “Я учень Піфагора; один із моїх братів помер тут; скажіть, скільки я повинен заплатити за нього?” [503].

Відповідальність за долю світу керувала М. К. Періхом, який у 1935 році звернувся до політичних лідерів світу з пропозицією підписати Пакт про захист наукових і мистецьких установ, а також історичних пам'яток. З цього приводу президент Америки Рузвельт у своєму виступі по радіо сказав: “Пропонуючи цей пакт для підписання всіма країнами світу, ми прагнемо, щоб його всесвітнє визнання стало дієвим принципом для збереження сучасної цивілізації” [51, с. 224].

Аналізуючи біографії духовних подвижників, неможливо обминути типові переживання, емоційні стани, якими супроводжується шлях духовного розвитку. Як правило, духовне зростання особистості нерідко супроводжується вищими переживаннями, екстатичними станами, видіннями, розкриттям незвичайних здібностей. Ці здібності не є метою, а лише вказівками на шляху духовного сходження.

В історії є чимало прикладів, коли вищі стани свідомості й духовні злети переживали і видатні, і не відомі широкому загалу особистості. А. Маслоу класифікує ці переживання як “океанічне відчуття”, “піковий досвід” [379]. Станіслав Гроф розподіляє подібні переживання на 3 види – біографічні, переживання власного народження та трансперсональні [133]. Ці переживання іноді є раптовими, начебто не пов'язаними з очевидними подіями життя, а іноді є наслідком пробудження людського духу, спалаху думок.

Пошук гармонії, відповідей на таємниці Всесвіту був типовим для роздумів Піфагора. Теплою літньою ніччю Піфагор сидів біля підніжжя дорійського Храму. Він дивився на вогняні літери сузір'їв і думав: якщо рух маленьких частинок має свій сенс і порядок, хіба можуть бути розташовані зірки у величезному небі без усякого порядку? Але як розгадати значення цих символів на тілі Всесвіту? Можливо, це зміст людського життя написаний зоряними літерами? Піфагор спрямував свій погляд на фасад стародавнього храму і раптом... Розгадку таємниці

людської долі й життя Всесвіту він побачив у строгих геометричних лініях Храму! Чотирикутник в основі, трикутник на вершині та колони, як символ сходження й падіння - ось відповідь із глибини століть, ось священні для всіх народів цифри 3 і 7!

Тепер Піфагор знав: доля людини - у її руках. Потрібно тільки будувати своє життя відповідно до космічних законів духу, що правлять у Всесвіті [503].

Історично зафіксованими є духовні злети звичайного чоботаря Якова Беме, який проживав у німецькому місті Герліц у кінці XVI – на початку XVII ст. У віці 25 років він пережив перше своє осяяння:

“Сидячи у своїй кімнаті, він кинув погляд на блискучу олов'яну тацю, яка віддзеркалювала сонячне світло з дивним сяйвом, і занурився у екстаз здалося, що він може тепер дивитися у початок і глибину речей. Він подумав, що це тільки уява, і, щоб прогнати її з розуму, вийшов на повітря. Але тут він помітив, що його погляд проникає в саме серце речей, навіть трав і рослин...” [451, с. 200]. За свідченням бібліографа Якова Беме, той набув здатності бачити сутність речей із середини, дізнаватися про властивості трав і рослин.

Ромен Роллан, описуючи біографію Рамакрішни, також наводить випадки численних екстатичних осяянь, які розпочалися в його житті ще у 6 років (1842 р.). Пізніше Рамакрішна описує свій перший трансперсональний досвід так: “Я йшов вузькою стежиною, між борознами рисового поля. Жуючи свій рис, я випадково підвів очі до неба та побачив чудову грозову хмару, яка швидко збільшувалася. Скоро вона охопила все небо. Раптом над моєю головою, обмережуючи хмару, пролетів клин білосніжних лелек. Контраст був таким прекрасним, що дух мій піднісся в захмарну далечінь. Я втратив свідомість і впав; мій рис розсипався. Хтось підняв мене і на руках відніс додому. Надлишок радості, хвилювання наповнювали мене. Я вперше підійнявся в екстазі” [382, с. 35]. Як видно з опису, пережитий стан є наслідком естетичного сприйняття краси, гармонії світу.

До стану надзвичайного екстатичного осяяння, до піднесення духу приводить особистість пошук відповіді на життєво важливе питання, пошук високої істини. Г.С. Сковорода розглядає у своїй філософії цей момент як переломну точку, після чого пошук істини змінюється її свідомою реалізацією у власному житті.

Особисте переживання філософ описує так: “Вставши рано, пішов я в сад прогулятися. Перше відчуття, яке я сприймав серцем моїм, була якась розв’язаність, свобода, бадьорість, надія з виконанням. Увійшовши в цей настрої духу, у всю волю й усі бажання мої, відчув я в собі надзвичайний рух, який переповнив мене незрозумілою силою. Відразу ж якийсь найсолодший потік наповнив душу мою, від якого все нутро моє запалало вогнем, і здавалося, що в жилах моїх полум’яна течія колооберталась.

Я почав не ходити, а бігати, неначе мене носило якесь захоплення, не відчуваючи в собі ні рук, ні ніг, але начебто я весь був із вогненної суті, яка носилася у просторі виповненого буття. Увесь світ зник переді мною, і одне почуття любові, благонадійності, спокою, вічності оживляло існування моє. Сльози полилися з очей моїх ручаями й розлили якусь розчулену гармонію по всьому моєму єству. Я заглибився в себе, відчув неначе синівське любові переконання, і з того часу присвятив себе синівській покорі духу божому” [406, т. 2, с. 518].

Канадський психіатр - доктор Річард Бекк розглядає екстатичні осяяння як ознаку пробудження Космічної свідомості людини. Коли йому було 36 років таке осяяння наклало відбиток на все подальше життя. “Він провів вечір з двома друзями, читаючи поетів Уордсуорта, Шелли, Кітса, Броунінга і особливо Уїтмана. Друзі розійшлися опівночі, і йому потрібно було далеко їхати додому в екіпажі. Це було в Англії, у великому місті. Його розум під впливом вражень ідей, образів і емоцій, викликаних читанням і розмовами, був налаштований тихо й мирно. Він перебував у стані спокійної, майже пасивної радості. І раптом, без усякого попередження, він побачив себе немов оповитим хмарою вогняного кольору.

На мить він подумав про пожежу де-небудь у місті, але в наступну мить уже знав, що світло всередині його самого. Безпосередньо за цим з’явилося відчуття захвату, величезної радості, за якою настало інтелектуальне прояснення, якого не можливо описати. В його мозку промайнула блискавка Браманічного саява і з того часу назавжди освятила все його життя. На його серце впала крапля Браманічного блаженства, залишивши там назавжди відчуття неба. Серед інших речей, в які він не те що став вірити, а які він побачив та пізнав, було усвідомлення того, що Космос не

є мертвою матерією, але живою Присутністю, що душа людини безсмертна, і що всесвіт побудований та створений так, що без будь-якої можливості випадковостей все діє для блага кожного та всіх, що основний принцип миру – це те, що ми називаємо любов'ю, і що щастя кожного з нас в результаті абсолютно безсумнівне... За декілька секунд, поки продовжувалося осяяння, він побачив і пізнав більше, ніж за всі попередні роки свого життя, і пізнав дещо таке, чого не може дати ніяке вивчення” [451, с. 225].

У Володимира Вернадського духовні злети були невід'ємно пов'язані з проникненням у майбутнє через мрії, прагнення: “У мріях і фантазіях, у думках і образах мені інтенсивно довелося торкнутися багатьох найглибших питань буття... Це було інтенсивне переживання думкою і духом чогось незвичного для довкілля, далекого від того, що діялося. Це було до такої міри інтенсивно й так яскраво, що я запам'ятав красиві образи і витвори моєї думки, щасливі переживання мого натхнення... У час цих мрій і фантазій я знаходив нове в науковій галузі” [94, с. 31-34].

Як бачимо з попередніх прикладів, виникнення вищих переживань є наслідком захоплення людини інтелектуальним відкриттям або естетичним відчуттям під час якого вона забуває про себе, centruючи увагу сприйнятті думки, явища або події.

Американський професор, доктор філософії та математики Франклін Мерелл-Вольф, аналізуючи свій духовний шлях, приходять до висновку, що його найбільшому духовному злету передували два важливих осягнення:

“Років 14 тому, у ситуації, яку описувати немає потреби, я раптово осягнув: “Я – Атман” (у розумінні вченого Атман - вище “Я” – авт.). Це викликало суттєву зміну в світогляді, яка незмінно зберігається і зараз. Крім того, менше року тому... мене глибоко зацікавила книга про одного сучасного індійського мудреця, завдяки якій я усвідомив, що Нірвана – це не зовнішній по відношенню до суб'єкта простір, до якого можна увійти як певний об'єкт, але що “Я тотожний Нірвані, завжди був і завжди буду таким”. Це осягнення відрізнялося подібним стійким впливом на особисту свідомість...

Отже, я читав, сидячи у кріслі-гойдалці на балконі. Замість того щоб читати послідовно, я одразу звернувся до розділу, присвяченого Звільненню, оскільки відчував до нього якийсь особливий потяг. Я швидко продивився текст; викладення було напрочуд ясним та переконливим. І ось, коли я занурився у роздуми над прочитаним, мене раптом осягнуло, що загальною помилкою у найвищій медитації, мета якої – Звільнення, був пошук якогось тонкого об'єкта пізнання, іншими словами, чогось, що можна відчути.

Звичайно, теоретично я давно знав хибність цього положення, але ще не осягнув, а саме – не визнав її (тут тонка, але дуже важлива різниця). Так ось, я одразу ж залишив надію на те, що повинно щось відбутися. Потім, із відкритими очима, не зупиняючи діяльності жодного почуття, а отже – без будь-якого трансу, я досягнув суб'єктивного моменту (елемент “Я” або “Атман”). На цьому я і зосередився. Природно, я знайшов те, що з відносної точки зору є Мороком та Порожнечею. Але я усвідомив це як абсолютне світло та повноту, а також, що воно – це Я.

Зрозуміло, я не можу сказати, що воно таке за своєю природою. Свідомість безвідносна неминуче викривлюється відносними формами свідомості. Я не тільки не міг би передати це іншим, - я не міг би утримати це навіть у власній відносній свідомості: свідомості у межах відчуттів, почуттів або думок... Я був готовий навіть до того, що особиста свідомість не візьме у цьому Осягненні взагалі ніякої участі.

Але, на щастя, це виявилось не так. Тут я відчув у своєму диханні присутність амброзії і те очищуюче благословення, яке вона зливає на всю особистість, включаючи навіть фізичне тіло. Я знайшов себе вище всесвіту, але не в тому сенсі, що я залишив фізичне тіло і вийшов у безкінечний простір, а в тому, що я вище простору, часу й причинності. Я відчув себе якимось невловимим, але чудесно вільним. Я підтримував увесь всесвіт, але не був пов'язаний з ним. Бажання та прагнення ставали дедалі ілюзорнішими. Усі світські почесті не здатні були надихнути мене, навіть саме фізичне життя здавалося небажаним.

У подальші дні я неодноразово був у стані глибоких роздумів, обмірковуючи ідеї, які були настільки незвичними, що для них не існує понять. Я немовби відвідав

справжню бібліотеку знання; уся вона була ще менш конкретною, ніж найабстрактніша математика. Особистість спочивала в якомусь, я б сказав, ніжному сьайві щастя, - хоч і дуже тонкому, але настільки сильному, що порівняно з ним ставало незначним будь-яке чуттєве задоволення. Подібним чином зникло відчуття болю за світ. Я немовби вдивлявся у світ, запитуючи, “Що ж тут цікавого? Що є такого, до чого варто докладати зусиль?” Мене цікавило тільки одне – щоб інші душі також усвідомили те, що усвідомив я, бо в цьому – єдиний ефективний ключ до вирішення їхніх проблем. Маленькі людські проблеми не знаходили в мені відгуку. Я бачив одну велику трагедію, причину всіх інших, - а саме відсутність усвідомлення людиною власної Божественності. І я бачив, що існує тільки одне рішення – усвідомлення цієї Божественності.

З цього дня я неодноразово перебував у Потоці амброзії. Часто я входив у нього з легкістю руху думки. Іноді він проривався сам. Розумова та тілесна активність можуть продовжуватися в ньому, якщо не порушується своєрідна легка внутрішня зосередженість. Однак зосередженість свідомості на діяльності інтелектуальній або фізичній перериває цей потік. Присутність деяких людей діє на нього ворожо, тоді як інших – ні...

...Одна з дій потоку – очищення, і ця дія на матерію тіла є своєрідним іспитом. Немає жодної емоційної чи інтелектуальної незручності, за винятком того, що без цього Потоку світ здається порожнім” [282, с. 18-22].

Сальвадор Далі описує своє найсильніше трансперсональне переживання досить лаконічно: “19 вересня 1963 року на вокзалі в Перпіньяні я пережив певний космогонічний екстаз, набагато сильніший, ніж усі попередні. Мені було зрозуміле видіння устрою всесвіту”[377, с. 55].

Показовим є випадок, коли мати Тереза їхала поїздом до Дарджилінгу, задрімала й прокинулася від того, що почула голос. Вона озирнулася навколо, але всі пасажери зберігали мовчання. Тереза зрозуміла, що голос звучить у ній самій. “Іди та живи серед бідних, а Я буду з тобою” - почула вона.

Повернувшись до монастиря, Тереза розповіла про це ігумені та попросила дозволу залишити монастир, щоб виконати веління. “Що за абсурдні мрії!” - почула

вона у відповідь. Інші сестри також поставилися до її бажання вороже, вважаючи, що молода черниця загордилася.

Тереза дуже переживала з цього приводу і тяжко занедужала. Кілька днів у неї була висока температура; у гарячці вона побачила себе на Небі перед апостолом Петром. “Навіщо ти прийшла сюди? - запитав святий Петро. – Тобі тут нема чого робити. На Небі немає бідних. Про кого ж ти будеш піклуватися тут?” - Добре, я піду, але незабаром і у вас з'являться бідні. Я приведу їх на Небо із закутків” [350].

Після видужання Тереза пішла з монастиря та оселилася у знайомих індусів у кварталі бідняків.

Біографічні переживання, як правило, пов'язані із зануренням особистості у власне минуле, з переоцінкою фактів і подій життя. Наш сучасник - доктор медичних наук, російський професор Е. Р. Мулдашев під час тибетської експедиції до легендарної Шамбали відвідав Долину Смерті, де розташовані свічадо Царя Смерті Ями та два кам'яних охоронці з чотирма очима. Описане ним переживання носить саме біографічний характер.

“Раптово я відчув, як моє життя почало миготіти переді мною немов швидко пробігаючі різнобарвні картинки, що нагадувало старе алюмінієве листове табло з розкладом поїздів на залізничному вокзалі. У той же час, я відчув, що мої почуття не пропускають ані єдиної картинки і реагують на кожну з них чи то солодким відчуттям, чи то глухим ремством невдоволення. Але я боявся появи почуття обурення та невдоволення самим собою... смертельно сильного почуття обурення.

Я зрозумів, що Цар Смерті Яма почав свій знаменитий Суд Свісті ... наді мною.

А картинка мого життя бігли й бігли вперед. Картинки дитинства миготіли, по-моєму, особливо детально, аж до якихось, на перший погляд, малозначних епізодів, наприклад, тоді, коли я плакав, сховавшись у кропиві за нашим сараєм... Яскраво спалахнула картинка, на якій моя блакитноока мама на березі ріки Білої під час традиційного свята “Сабантуй” на очах юрби врятувала мене, коли я, маленький, хотів показати усім свою вправність у плаванні.

Почуття, що супроводжувало картинки мого дитячого періоду життя, були практично завжди солодкими й чистими.

Картинки моєї молодості миготіли вже детально, показуючи лише деякі події цього періоду життя. Дивним здалося, що тут не було таких вузлових моментів як закінчення інституту і захист кандидатської дисертації. Зате часто виникали картинки що показували як я мучився, прислухаючись до своєї інтуїції. Деякі з таких картинок супроводжувалися легким солодким почуттям, але деякі – глухим ремством невдоволеності з переходом іноді, на щастя дуже рідко, у свербляче почуття обурення з явним відчуттям каяття.

- Дивися, виявляється, можна втратити совість і перед своєю інтуїцією - подумав я. О, як важливо, виявляється, дослухатися до інтуїції, щоб не заплямувати свою совість!

Картинки зрілого періоду життя також найчастіше були пов'язані з моментами, коли я інтуїтивно, у муках створював нові методи лікування хворих. Відчуття глухого ремства в душі при цьому я спостерігав рідко, усе здавалося досить райдужним. Я навіть зробив висновок, що в зрілому періоді я більше дослухався до своєї інтуїції, ніж у молодості...

Цікавим видалося те, що солодке відчуття супроводжувало картинки тих моментів життя, коли тебе зраджували, чи користувалися твоєю наївністю, за спиною, примовляючи – “Ну і лох!”. Я дуже здивувався цьому, а потім зрозумів, що я ніколи не принижувався до того, щоб помститися...

Тепер я став добре розуміти, що головне в людині – не її справи, а її думки” [298, с. 268-271].

Екстатичні осяяння та прозріння на шляху духовного розвитку не слід ототожнювати з більш сталим станом просвітлення, притаманним високому рівню духовного зростання особистості. Як визначає цей стан Еріх Фромм, “це такий стан, в якому людина повністю налаштована на реальність всередині та із зовні, стан, у якому вона цілком усвідомлює реальність та повністю її сприймає... Ця людина, яка пробудилася, яка відкрита та сприйнятлива по відношенню до світу, вона здатна бути такою відкритою та сприйнятною тому, що перестала триматися за себе, як

за предмет, і таким чином стала пустою, готовою до прийняття. Бути просвітленим означає бути “тотальною особистістю, повністю пробудженою до реальності” [368, с. 113].

Аналізуючи біографії духовних подвижників, переконаєшся, що характерною ознакою життя загалом є цілеспрямованість, впорядкованість, підкореність вищій меті. Самою особистістю воно сприймається як акт служіння, здійснення місії, самопожертви. Форми цього акту можуть бути різними: допомога потребуючим, присвята життя знедоленим дітям, удосконалення світу тощо. Перешкоди на шляху духовного служіння нерідко вимагають героїзму і сприймаються з життєвим оптимізмом. Наведемо типові приклади з життя матері Терези, Януса Корчака, Сальвадора Далі, Миколи Святоші (князя чернігівського), Григорія Сковороди.

Спостерігаючи щоденне клопотання матері Терези та сестер за помираючими, один із журналістів визнав: “Я б не зробив це і за мільйон доларів!” “За мільйон і я б не зробила, - відповіла мати Тереза. – Тільки безкоштовно. З любові до Христа” [350].

Прийнявши рішення присвятити своє життя допомозі знедоленим дітям, Януш Корчак пише: “Пригадую собі хвилину, коли я вирішив не мати сім’ї. Це було в парку біля Лондона. Невільник, позбавлений права мати дітей. Польський єврей під царським ярмом. Я відразу це відчув, наче вбиваю самого себе. Із силою й потужністю я повів своє життя, яке виглядало невпорядкованим, самотнім і чужим. За сина я обрав собі ідею служіння дитині та її справам. На вигляд я втратив” [522, с. 148].

Мав власну програму життя і Сальвадор Далі:

“У шість років я хотів бути Наполеоном, але я ним не став.

У п’ятнадцять я хотів бути Далі – і став ним.

У двадцять п’ять років я хотів стати найбільш сенсаційним художником у світі, і мені це вдалося.

У тридцять п’ять я хотів забезпечити своє життя успіхом і досягнув цього.

Тепер, коли мені сорок п’ять, я хочу написати шедевр і врятувати сучасне Мистецтво від хаосу та буденності – і зроблю це!” [377, с. 5].

У різних країнах світу, виконуючи своє життєво важливе завдання, духовно розвинені особистості в більшості не прагнуть слави та захочень. “Щоденно напружено працюючи, представники еліти, як правило, не отримують визнання сучасників. Кращі люди України йшли з життя незрозумілими, а іноді й умисно непоміченими. Але у дні всенародних бід, соціальних конфліктів і криз духовна еліта залишалася єдиним орієнтиром у суспільстві і його останньою надією. Вона завжди виступала критерієм моральності й правди, за яким суспільство звіряло температуру свого здоров’я” – пише академік І.А.Зязюн [187, с. 33].

Не можна обійти увагою момент смерті високодуховної особистості. Аналіз життєописів дозволяє виокремити дві найтипівіші особливості. Перша – це знання про час власної смерті і друга – це свідома смерть, довільне залишення тіла. Наведемо декілька прикладів. Чернігівський князь Святослав Давидович, якому в XI столітті належали київські землі, 17 лютого 1106 р. прийняв чернецтво та оселився у Києво-Печерській Лаврі, де отримав духовне ім’я Микола і був прозваний ченцями Святошею.

Незважаючи на князівське походження, він жив подвижницьким життям і працював нарівні з іншими. Тридцять років Микола Святоша перебував безвихідно в Лаврі, зцілював людей, навчав власним прикладом милосердя та людяності. Як вказано у Києво-Печерському патерику, про день власної смерті він сповістив так: “Для мене вмерти за Христа – набуток, а сидіти на смітнику – царювання. Через три місяці я відійду з цього світу” [393, с. 7]. У ближніх печерах Києво-Печерської Лаври знаходяться мощі святого, а його ім’ям названо один із районів Києва – Києво-Святошинський.

Подібне передбачення оголосив за 2 місяці до смерті Григорій Сковорода. Завчасно він відбув до Орловської губернії та передав усі свої рукописи учневі – Ковалинському. Повернувшись, український філософ власноручно викопав собі могилу і заповів зробити на ній напис: “Світ ловив мене, та не спіймав”.

Показовою в цьому сенсі є також смерть відомого індійського філософа і духовного вчителя Вівекананди. В останній день він покликав своїх учнів, попросив відчинити всі вікна, спокійно розтягнувся на підлозі та залишився нерухомим,

лежачи на лівому боці. “Всі думали, що він розмірковує. Через годину він повернувся, глибоко позіхнув – мовчання на кілька секунд – очі підвелися, погляд спрямований усередину себе, - новий глибокий подих... І мовчання навіки” [382, с. 347].

Підводячи підсумок, узагальнимо виявлені психологічні закономірності духовного розвитку видатних представників людства:

1. Духовні ідеали, смисли та цінності, засвоєні у ранньому дитинстві, справляють значний вплив на духовне зростання особистості.
2. Характерною ознакою подальшої духовної спрямованості особистості є замислення в роки дитинства над глобальними світовими проблемами, такими суперечностями світу як життя і смерть, знедолені та ображені діти.
3. Активізація прагнень до духовного розвитку в молоді роки нерідко відбувається завдяки зустрічі з особистістю - носієм високого духовного потенціалу. Така зустріч відіграє роль доленосної. У більш зрілому віці духовне пробудження настає внаслідок інформаційного поштовху – читання певної книги або важливих життєвих подій, втрат, що змушують замислитися над сенсом життя.
4. На початку духовного сходження людина захоплюється одним певним ученням, але надалі будує власний світогляд на синтезі духовних знань, віддаючи перевагу ідеям краси, добра, істини, милосердя, любові до ближніх.
5. Початок духовного зростання особистості нерідко супроводжується емоційним злетом, прагненням залучити до свого світогляду інших. Надалі, в процесі самовдосконалення особистості, духовність знаходить прояв у рисах характеру та елементах поведінки. Ставлення до поглядів інших стає більш толерантним.
6. Духовні вчинки та поведінка не підпорядковуються правилам формальної логіки, виходячи за її межі. Особистість не орієнтується на соціальне схвалення, а більшою мірою керується вищими цінностями і сумлінням.

7. У процесі духовного зростання людина прагне, насамперед, до удосконалення характеру, поведінки, нерідко залишаючи осторонь удосконалення власного тіла.
8. Зростання рівня духовного розвитку супроводжується зростанням емпатійності, та розширенням меж відповідальності (за себе, за ближніх, за людство, за світ у цілому);
9. Духовний розвиток особистості нерідко супроводжується вищими переживаннями, екстатичними станами, видіннями, розкриттям незвичайних здібностей. Ці здібності не є метою, а лише вказівками на шляху духовного сходження.
10. Життя високодуховної особистості є актом служіння, здійснення місії, своєрідним витвором мистецтва.

Виявлені психологічні закономірності духовного становлення та розвитку особистості у подальшому мають бути покладені в основу психолого-педагогічного забезпечення процесу духовного зростання дітей і молоді.

Разом із цим, осягнення духовних надбань минулого приводить нас до правомірного запитання про сучасні умови духовного розвитку особистості. Для підтвердження актуальності виявлених психологічних закономірностей на сучасному історичному етапі необхідним є дослідження особливостей життєвих доль сучасних духовних лідерів – представників громадських організацій, діячів науки, мистецтва, релігії тощо.

2.3. Закономірності духовного розвитку та самореалізація особистості в сучасних соціокультурних умовах

Духовний розвиток та самореалізація особистості здійснюється в конкретних соціокультурних умовах, і хоча духовний досвід нерідко випереджає час, він усе ж має відбиток певної епохи. Поняття самореалізації співвідноситься з розкриттям потенційних особистісних здібностей і здатностей у різноманітних сферах людського життя. Духовна самореалізація передбачає, передусім, розкриття та прояв духовного потенціалу особистості в індивідуальному й соціальному житті.

Для підтвердження актуальності виявлених психологічних закономірностей на сучасному історичному етапі, виявлення специфіки духовного розвитку та самореалізації сучасної людини ми проводили анкетування та спостереження за особливостями життєвих доль сучасних духовних лідерів – керівників громадських організацій, діяльність яких носить духовно спрямований характер, діячів науки, мистецтва, релігії тощо.

Доцільність і зручність використання у нашій роботі методу анкетування полягає в тому, що за його допомогою стає можливим піддати процедурі дослідження будь-яку кількість респондентів. При розробці запитань анкети ми дотримувалися ряду загальновідомих принципів:

1. Запитання мають бути логічно пов'язані з основною проблемою дослідження та являти собою певним чином організовану послідовність.
2. Формулювання питань має відрізнятися ясністю й точністю, а текст запитань має бути зрозумілим респонденту та відповідати рівню його знань та освіти.
3. Формулювання запитань має забезпечувати відвертість та правдивість відповідей.
4. До анкети включаються тільки найбільш суттєві запитання, відповіді на які дослідник може отримати тільки шляхом анкетування.

До складу запитань розробленої анкети, що були надалі також покладені в основу інтерв'ювання, включено такі, що з'ясовували, коли саме відбулося

усвідомлення власної духовної позиції, місії, які фактори та події дали поштовх до активізації духовного зростання, які духовні вчення, релігійні чи філософські ідеї є найбільш прийнятними. Також було включено запитання, спрямовані на виявлення психологічних ознак, притаманних високодуховним особистостям, і закономірностей, підтверджених власним досвідом респондентів. Зміст анкети наведений у додатку А. Пілотажне дослідження, за участю 130 педагогічних працівників (завідувачів районних управлінь освіти, методистів, директорів шкіл, психологів), в ході якого уточнювалися та переформулювалися запитання, здійснювалося на базі Центрального інституту післядипломної педагогічної освіти (довідка № 01-14/346 від 13.06.2007).

Надалі адресація кожного наступного примірника анкети здійснювалася з урахуванням відповіді попереднього респондента на запитання №8: кого з історичних постатей та сучасників Ви вважаєте духовно розвиненими особистостями? Перевага віддавалася відповідям, які повторювалися. Таким чином за допомогою методу експертної оцінки було визначено респондентів в Україні, Росії, Болгарії та Польщі. Анкетуванням було охоплено 412 осіб; при цьому небажаючих давати відповіді на запитання не було. До складу респондентів увійшли відомі широкому загалу філософи - академіки Іван Зязюн, Василь Кремень, доктор філософських наук В'ячеслав Кудін; видатні педагоги і громадські діячі - Тодеуш Новацький (Польща), академік Неля Ничкало, автор книги "Бездуховність" Кирил Георгієв Попов (Болгарія). Близько третини опитаних побажали, щоб їх імена не називалися при оприлюдненні результатів анкетування.

Узагальнення відповідей на перше запитання показало, що 68% опитуваних усвідомили свої духовні потреби близько 7-23 років, переважно внаслідок замислення над долями людей, досягнення власного життєвого призначення. Таким чином експериментально підтвердилася виявлена закономірність про те, що ідеали, смисли та цінності, засвоєні у ранньому дитинстві, справляють вплив на подальше духовне зростання особистості. Більше половини опитаних відчула покликання до духовності як внутрішню потребу, покликання душі, прояв сили, народженої зсередини.

У інших респондентів таке усвідомлення відбувалося під впливом важливих життєвих подій і припадало на періоди близько 28-36 років, а також 41-48 років.

На друге запитання 78% опитуваних зазначили, що проблеми життя й смерті, воєн, смислу життя та ін. хвилювали їх із дитинства. Ці теми тільки у 27% опитуваних обговорювалися у сімейному колі. Таким чином, вплив сімейного виховання не має першорядного значення, а лише доповнює природні нахили дитини та особистісні потреби духовного розвитку, які проявляються у дорослої людини з часом.

Узагальнити відповіді на третє запитання щодо улюбленої казки та гри не вдалося, оскільки вони були, переважно, різними. Спільним для наведених казок та ігор була їх гуманістична спрямованість. Серед пам'ятних мрій переважали мрії про: безсмертя людей, загальне щастя, розширення можливостей (здатність літати, читати думки інших, бути схожими на видатних історичних та міфічних героїв, святих і пророків). Так, для В.О.Кудіна мрія бути корисним людям визначила і його долю, і спрямованість діяльності. Отримані результати підтверджують другу виявлену закономірність духовного сходження про те, що типовою передумовою формування духовної спрямованості особистості є замислення в роки раннього дитинства над глобальними світовими проблемами.

Серед головних подій і зустрічей, що мали суттєвий вплив на духовне становлення (запитання №4), було названо знайомство у дитячі роки з цікавими особистостями, незвичайні сновидіння, вплив піднесеної музики та поезії. Це підтверджує виявлену закономірність про те, що активізація прагнень до духовного розвитку нерідко відбувається завдяки зустрічі з особистістю - носієм високого духовного потенціалу. Така зустріч відіграє роль доленосної. Звідси зрозуміло, чому навчання духовності за книжками не є ефективним: бажання духовного зростання можуть активізувати у молоді живі носії духовності.

Першою літературою духовної спрямованості для 32% були релігійні твори - Біблія, Катехезис; для 21% - Жива Етика (О. І. Реріх). Відмічалися й духовні ідеї, сприйняті з класичних творів, що вивчалися на уроках літератури в школі.

На запитання №6 щодо духовних вчень і найбільш прийнятних ідей більше 70% респондентів відповіли, що раніше, на перших етапах духовного становлення захоплювалися певним ученням (ідеями видатних філософів – М.Бердяєва, вченнями православного та католического християнства, Крішні, Будди, Магомета, Бахаї, духовними ідеями Саї Баби, Раджніша, Вівекананди, Ауробіндо, Шрі Матаджі Нірмали Деві, Айванхова, Реріхів, П. К. Іванова, Такара Сингха і т. д.), але зараз не віддають перевагу одному окремому вченню, а будують власний світогляд на їх синтезі, гармонійному поєднанні. Перевагу ж віддають ідеям добра, справедливості, милосердя, любові до ближніх. Узагальнення відповідей підтверджує виявлену закономірність стосовно того, що на початку духовного сходження особистість орієнтується на окрему світоглядну систему, а надалі збагачується духовним досвідом, синтезує отримані знання, виокремлюючи вищі здобутки як загальнолюдські цінності.

На сьоме запитання щодо провідних ознак, які притаманні високодуховній особистості, найтипівшими відповідями були такі: гуманізм, доброта, уважність і повага до людей, здатність уболівати за інших, толерантність, культура, витонченість, естетизм, справедливість, чесність, героїзм, вміння завжди залишатись собою, любов до Бога, усвідомлення своєї життєвої місії, схильність до самотності.

На цікаві роздуми наводять відповіді на запитання №8. Для переважної більшості респондентів неважко було назвати духовних лідерів минулого. Серед них найчастіше згадувалися Зороастр, Піфагор, Платон, Ісус Христос, Мойсей. Проте набагато складніше виявилось назвати духовних лідерів чи духовних особистостей – наших сучасників. Більше 60% відповідаючих не назвали жодного. Серед названих іншими найвідоміші – Мати Тереза, Шрі Чінмой, Ліна Костенко, Борис Олійник. Можливо, серед причин такого ускладнення - ідеалізація історичних постатей з часом, а можливо – більші вимоги, які людина, як правило, висуває до своїх сучасників. Ще одним поясненням може бути встановлена закономірність про те, що в процесі особистісного зростання духовність від індивідуального надбання перетворюється у спільне надбання людства. Енергія духа неначе перерозподіляється з індивідуального рівня на рівень загальнолюдський. Очевидно, цьому процесу сприяє підвищення освітнього рівня сучасного людства, адже

освічена людина в більшій мірі розвинена інтелектуально. Інтелектуальність у поєднанні з моральністю складає сприятливі умови для духовного зростання.

На дев'яте запитання про наявність вищих переживань, екстатичних станів, видінь, розкриття незвичайних здібностей 76% відповіли ствердно. У більшості з них були яскраві емоційні злети, переживання всесвітньої єдності, усвідомлення себе часткою Абсолюту, бачення себе з боку, з височини. Респонденти, які не мали подібних переживань, відзначали, що для них важливішою є наповненість життя новим змістом, духовна самореалізація, зміна кола спілкування. Таким чином відповіді на анкету підтвердили дев'яту виявлену закономірність.

Нарешті, відповідаючи на останнє запитання анкети, всі опитані у тій чи іншій формі дали зрозуміти, що приділяють змісту життя особливої уваги, вважають, що необхідно свідомо ставитися до всіх його подій, позитивно сприймати труднощі як життєві уроки. Це підтверджує десяту закономірність про те, що життя високодуховної особистості являє собою акт служіння, здійснення місії, а долання перешкод на шляху духовного служіння сприймається з життєвим оптимізмом.

Таким чином дослідження особливостей життєвих доль сучасних духовних лідерів – представників громадських організацій, діячів науки, мистецтва, релігії – дозволило підтвердити актуальність виявлених психологічних закономірностей духовного розвитку особистості на сучасному історичному етапі.

У ході нашого дослідження за відповідями на запитання анкети проводилися співбесіди, інтерв'ювання з респондентами. Узагальнення отриманих даних дало змогу виокремити особливості духовного становлення та самореалізації сучасної людини.

– Однією з особливостей сучасного історичного етапу є **перерозподіл життєвого часу людини**. У минулому важка фізична праця була необхідною для більшості та займала велику частину часу, що ускладнювало реалізацію духовних прагнень людини. Нині, коли людством створено стільки матеріальних благ, що нагальної потреби в тяжкій праці не існує, у людей з'явилося набагато більше творчих можливостей. Разом із цим, численні “спокуси світу” відволікають увагу

людини від самовдосконалення, спрямовують особистість на споживання замість служіння, самовіддачі і творчості.

– Сучасна людина відчуває та усвідомлює свою **відокремленість від природи**. Ця відокремленість пронизує її від фізично-біологічної до соціальної та духовної сутності. Прокидаючись ранком, замість високочастотного співу птахів людина чує низькочастотний гуркіт міста. Згідно з інстинктами, низькі частоти вказують на небезпеку (землетрус, грім, шторм, завивання вітру, гарчання звірів, гавкання собаки). З цим дисгармонійним настроєм, закріпленим на рівні підсвідомості, людина прямує у світ, який перетворює відповідно до власного внутрішнього світу. Для відновлення психологічної рівноваги людина намагається втекти від цивілізації в природу. Усамітнення стає все більш нагальною потребою багатьох людей.

– Однією з особливостей сучасного періоду також є **збільшення обсягу інформації та залучення людини з перших днів життя до інформаційного простору**. З одного боку, людина отримує величезні можливості доступу до подій у світі, а з іншого – вона ризикує перетворитися на спостерігача та споживача інформації. Якщо раніше духовні лідери, посланці роками подорожували планетою, щоб донести світло духовних істин до послідовників, то нині будь-яка звістка може бути розповсюджена миттєво в усі куточки світу через Інтернет та засоби масової інформації. Разом із цим, духовний досвід набувається безпосередньо, а значна кількість інформації, що оточує людину, виявляється для неї непотрібною, а іноді - шкідливою. Високодуховну особистість характеризує здатність вибіркового сприйняття, знаходження духовних Істин, відокремлення життєво важливої інформації від непотрібної.

– Наступна особливість духовного зростання сучасної людини полягає в тому, що це зростання відбувається у **період інтеграції духовних знань**. Вільне пересування людини по планеті та інформаційна свобода сприяють об'єднанню різних релігійних поглядів, співставленню вікових традицій, систем самовдосконалення. Нарешті, зникає протиставлення науки й релігії, релігії та мистецтва. Прогресивні представники наукового, релігійного та естетичного

світосприйняття не звинувачують один одного, як це було в часи інквізиції чи атеїзму, а шукають взаємопідтримки. Нові досягнення фізики підтверджують стародавні духовні істини та уявлення про багатовимірність людини й Всесвіту. За висловом доктора біологічних наук Ф.Е.Шипунова, “наука відкрила нині богословський світ – світ духу, чия духовна субстанція має у фізиці значення тільки як хвиля... саме хвильова функція керує світом... це може бути вираховано з математичною точністю – маємо довжину, частоту, фазу хвилі”. “Найближчим часом ми, ймовірно, опублікуємо рівняння квантової механіки, що доводить існування духовного світу, який керує фізичним світом” [146, с. 5]. Таким чином, ідея багатовимірності світу отримує докази на рівні сучасної фізики й математики. Духовність об’єднує людство у вищих прагненнях до реалізації ідеалів Істини, Добра та Краси. За цих умов сучасній людині легше порівнювати різні філософські погляди та виокремлювати корисне й прийнятне.

– Ще одна істотна особливість полягає в тому, що **духовність з індивідуального рівня трансформується у рівень загальнолюдський**. Подолання неграмотності у світі та прискорена інтелектуалізація переважної частини населення планети призвели до піднесення людства на якісно новий рівень. У стародавні часи людей, які були здатні сприйняти духовні істини, було обмаль і вчитель міг роками чекати на учня. Натомість мислення сучасної людини спрямовується не стільки на задоволення потреб біологічної природи, скільки на задоволення потреб інтелектуального та духовного розвитку. Якщо в минулому ці потреби проявлялися лише у поодиноких духовних лідерів та їхніх послідовників, нині духовність усвідомлюється як потреба суспільства та людства в цілому. Людство переживає своєрідне духовне народження.

– Відмінністю сучасного історичного етапу є й те, що нині **духовний вибір людини не вимагає негайної самопожертви**. Відстоюючи духовні принципи, людині не обов’язково “йти на багаття”. Духовна самореалізація може відбуватися у кожному мить повсякденного життя, що перетворює його з буденності на захоплюючу подорож у просторі та часі. Прагнення до здійснення духовного подвигу в сучасній людині може втілюватися, зокрема, через:

1. Постійне самовдосконалення, побудову більш досконалого життя відповідно до загальнолюдських духовних ідеалів та цінностей.

2. Духовне виховання власних дітей. З перших днів життя доцільно знайомити дитину з героями духовної історії людства, ретельно підбирати розповіді та казки гуманістичного спрямування.

3. Допомогу потребуючим. Ця допомога може бути не тільки матеріальною. Іноді життєво необхідним для людини є виявлення уваги, турботи про неї.

4. Наповнення інформаційного простору високодуховними ідеями, творами мистецтва. Сальвадор Далі розглядав це завдання як війну проти примітивізму. Духовно спрямовані відеофільми, пісні та музика сприяють покращенню зовнішнього світу через перетворення у внутрішньому світі людини.

5. Збільшення порозуміння між людьми різних поглядів, традицій. Сприяє цьому поширення психологічних знань, залучення громадян до гуманістично спрямованих тренінгів, конференцій і семінарів з метою знаходження та ствердження спільних інтересів різних верств населення.

6. Об'єднання людства навколо міжнародних проєктів, орієнтованих на пошук перспектив спільного розвитку. Ще 30-50 років тому люди вірили, що війни, голод та бідність вони залишать у ХХ столітті. Нині перспективи, що розкриваються у багатьох, навіть дитячих відеофільмах, призводять до зневіри, байдужості, до життя "сьогоднішнім днем". Глядачі поступово звикають до того, що і через тисячоліття людина має залишитися з тими ж недоліками, які притаманні для неї зараз. Зважаючи на це, особливої актуальності набуває накреслення перспектив духовного майбуття людства, реалізація міжнародних духовно орієнтованих проєктів, пов'язаних із збереженням екології, створенням у різних країнах умов, що сприятимуть духовному розвитку людини.

Узагальнення отриманих експериментальних результатів дозволяє зробити висновок про те, що психологічні закономірності духовного зростання особистості в минулому не мають суттєвих відмінностей від психологічних закономірностей духовного розвитку наших сучасників. Разом із цим, значні зміни відбулися в сучасних соціокультурних умовах духовного розвитку дітей і молоді.

2.4. Психологічні механізми духовного розвитку особистості

Поняття «психологічні механізми» духовного розвитку потребує уточнення. Різні підходи до визначення поняття психологічного механізму були ґрунтовно проаналізовані у працях О.О.Залевської [170], [171]. Дослідниця, зокрема, підкреслює, що вчені, як правило, відносять до цього поняття будову об'єкта, його структурні характеристики; процес, тобто деяку сукупність дій і операцій, або ряд процесів; взаємодію структури та процесу, а деякі відносять до механізму ще й його результат, додаючи до цього ще функцію та соціальні умови реалізації діяльності. Очевидно, що наведене визначення носить узагальнений характер.

У свою чергу Ю.І.Машбиць, розглядаючи змістове навантаження поняття психологічного механізму, зазначає: “Ми під механізмом системи розуміємо теоретичний конструкт, який описує взаємодію компонентів системи, що забезпечує її функціонування. Якщо система є предметом психології, ці механізми повинні описувати взаємодію на психологічному рівні, тобто виступати як психологічний механізм” [278, с.469].

У дослідженнях І.С.Булах психологічні механізми розглядаються як закріплені у психологічній структурі особистості спроби її перетворень, у результаті яких з'являються різні особистісні новоутворення, підвищується або знижується рівень організованості структурних компонентів, змінюється режим їх функціонування [83, с.169].

Беручи до уваги подані визначення, можна дійти висновку, що психологічні механізми духовного розвитку дітей і молоді являють собою низку психічних функцій, які розгортаються в часі послідовно або діють одночасно, зумовлюючи виникнення особистісних новоутворень, які в сукупності зумовлюють духовний розвиток особистості.

Згідно з принципами духовно-особистісного підходу, зокрема, принципом духовно-особистісної інтеграції, психологічні механізми духовного розвитку у своїй сукупності мають забезпечувати духовне зростання особистості, оволодіння нею більш складними формами поведінки та діяльності.

У відповідності до принципу ієрархічності більш складні психологічні механізми духовного розвитку мають базуватися на простіших, пов'язаних з розвитком попередніх за часом психічних функцій людини (зокрема, пов'язаних з розвитком її соціальної та біологічної природи). Актуалізація психологічних механізмів духовного розвитку особистості призводить до узгодженості особистісних функцій та процесів, детермінації особистісної спрямованості.

Згідно з принципом ціннісно-сислової детермінації, актуалізація психологічних механізмів духовного розвитку має забезпечувати ціннісно-сислову саморегуляцію особистості, що є основою для вольової та емоційної саморегуляції, сприяти осмисленню психологічного змісту ідеалів, цінностей і смислів, усвідомленню життєвої мети (системи цілей), “я” концепції особистості та особливостей її мотивації.

У зарубіжних дослідженнях увага більшою мірою приділялася вивченню окремих механізмів розвитку особистості, а не їх взаємодії. Зокрема, К.Юнг вважав, що для кожної людини притаманне прагнення до індивідуації або саморозвитку, а психіка загалом має вроджене спрямування до цілісності. Індивідуація – процес досягнення цілісності та прагнення до більшої свободи. Цей механізм включає розвиток динамічного зв'язку его та самості з інтеграцією різних частин психіки: его, персони, тіні, аніми та анімуса, а також інших архетипів безсвідомого. Одним з найбільших перешкод на шляху дії цього механізму К.Юнг називав ідентифікацію з власною персоною [463, с.113].

А.Адлер основним механізмом розвитку людини вважав боротьбу за досконалість, прагнення до реалізації життєвої мети відповідно до духовних ідеалів [463, с.127].

У працях А.Маслоу одним з найважливіших психологічних механізмів розвитку особистості виступає самоактуалізація. Разом із цим сам вчений не вважав цей механізм остаточним і розробляв теорію метамотивації. “Метамотивація часто приймає форму служіння ідеалам або цілям, чомусь такому, що “поза тобою” [463, с.406].

Віддаючи належне науковим здобуткам різних психологічних напрямів, слід зауважити, що у відповідності з принципами цілісності, ієрархічності та ціннісно-сислової детермінації більш складні психологічні функції та процеси особистості базуються на простіших, пов'язаних з розвитком попередніх за часом психічних функцій, а отже духовний розвиток являє собою процес, що набуває різних ознак у часі і не може бути вичерпно описаним єдиним психологічним механізмом. Психологічні механізми духовного розвитку особистості мають відтворювати не тільки процеси індивідуації, самоактуалізації та соціалізації людини, але й забезпечувати подальший надсоціальний – духовний розвиток.

Слід зазначити, що більшість психологічних механізмів, описаних у наукових працях російських і українських психологів (В. Г.Алексеева, О.І.Зотова, М.І.Бобнев, Е.П.Козлов, Б.С.Круглов, І.С.Кон, Ю.І.Машбиць, В.Г.Панок, Ю.А.Привалов та ін), пов'язані з процесом соціалізації дітей і молоді. У цьому сенсі наводять такі психологічні механізми як соціальне схвалення, саморегуляція, задоволеність тощо.

З цього приводу І.Д.Бех зазначає, що «у виховній практиці використовуються механізми наслідування, ідентифікації, емоційного зараження, свідомості й самосвідомості, вольового зусилля» [424, с.18]. Однак, на думку дослідника, наведені психологічні механізми не забезпечують повною мірою морально-духовної досконалості вихованця.

Ідентифікацію вчені виокремлюють як один з найперших за часом прояву психологічних механізмів розвитку особистості. Згідно з визначенням, поданим у психологічному словнику, ідентифікація означає ототожнення з ким-небудь або з чим-небудь [366]. Цей термін був уведений З.Фрейдом для аналізу депресивних станів, сновидінь та інших процесів, завдяки яким дитина засвоює зразки поведінки значущих інших, формує вище “Я”, приймає чоловічу або жіночу роль тощо.

Значний внесок у розробку проблеми ідентифікації особистості здійснив Е.Еріксон. У його працях життя людини розглядається як шлях подолання різних за своїм змістом та часом прояву криз ідентичності. Вихід з криз дослідник вбачав у знаходженні нових цінностей, смислів та форм діяльності [463].

У сучасній психології поняття ідентифікації розглядається у трьох площинах. По-перше, як процес об'єднання суб'єктом себе з іншим індивідом або групою на основі встановленого емоційного зв'язку, а також включення у свій внутрішній світ і прийняття як власних норм, цінностей, зразків. По-друге, як бачення суб'єктом іншої людини як продовження себе самого (проекція), присвоєння йому власних рис, почуттів, бажань. По-третє це механізм постановки суб'єктом себе на місце іншого, що проявляється у вигляді занурення, перенесення індивідом себе у поле, простір, обставини іншої людини та призводить до засвоєння її особистих смислів. Ідентифікація як психологічний механізм має важливе значення при формуванні у дитини стійкості до спокус та розвитку совісті [365].

У соціальній психології ідентифікація розглядається як найважливіший механізм соціалізації, що знаходить прояв у прийнятті індивідом соціальної ролі при входженні в групу, в усвідомленні ним групової приналежності.

Кінцевим результатом процесу ідентифікації є набуття певної ідентичності. При цьому ідентичність може бути як ідеальною, так і негативною. Ідеальна ідентичність являє собою позитивний образ, абсолютний взірець, що зумовлює прагнення наслідування. Негативна ідентичність розцінюється як негативний зразок, який не викликає бажання ототожнення та відповідних позитивних емоцій.

Поширеними є розподіл на біологічну (тілесну), соціальну та духовну ідентичність. При цьому біологічна (тілесна) ідентичність, яка є актуальною у ранньому дитинстві, досягається через ототожнення індивіда з власним тілом, задоволення біологічних потреб, спочатку інстинктивним, а потім і свідомим керуванням його функціями (рис. 2.1).

Надалі в ході соціалізації дитина ідентифікує себе з батьками, дорослими, з казковими героями, першими вчителями. Соціальна ідентичність є наслідком процесу виховання, залучення дитини до світу, який керується моральними і правовими нормами та законами. Ці закони багато в чому суперечать біологічним потребам людини, що загострює конфлікт між натурою та культурою особистості. Набуття соціальної ідентичності є умовою співіснування людей у певному соціумі.

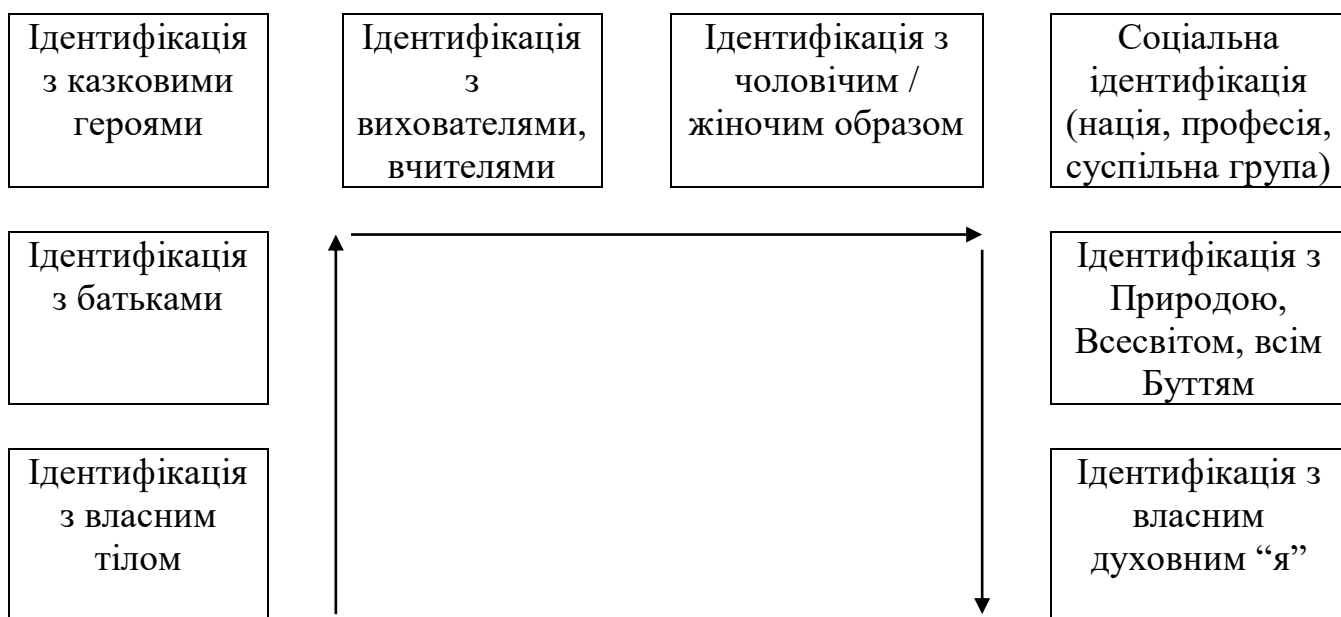

Рис. 2.1. Етапи біологічної, соціальної та духовної ідентифікації особистості.

Як зазначає В.М.Ямницький, “Продовжуючи рухатися в напрямі самоусвідомлення власних ідентифікацій, у процесі освоєння простору “Я” – духовного, людина відкриває в собі потребу самовизначення щодо власної позиції у часовому континуумі існування, необхідність відшукати відповідь на запитання щодо локалізації точки застосування психічної активності у континуумі минуле-теперішнє-майбутнє” [508, с. 295]. Завдяки ідентифікації з іншими відбувається децентрація, яка може трансформуватися в самоідентифікацію особистості з вищою духовною природою як у собі, так і в інших [328].

Духовна самоідентифікація людини – це результат її еволюційно-історичного шляху від біологічного до соціального та далі, від соціального – до духовного “Я”. “На вищих етапах духовної самоідентифікації відбувається усвідомлення “єдності з Першоджерелом, яке називають Природою або Богом” – вважає Т.І.Пашукова [328, с. 107]. Духовна самоідентифікація невід’ємно пов’язана з уявленнями особистості про свій ідеальний образ, власне духовне “Я”.

Невідповідність між реальним “Я” та “Я” ідеальним складає протиріччя, розв’язання якого спрямовує особистість на шлях духовного розвитку. Розвиток ідентичності невід’ємно пов’язаний із зростанням рівня її усвідомленості особистістю.

Серед інших психологічних механізмів особистісного розвитку привертає увагу психологічний механізм децентрації, вивченню якого присвячено, зокрема, праці І.Д.Беха, Т.І.Пашукової [59], [60], [61], [62], [328], [329]. Під децентрацією розуміють механізм подолання егоцентризму особистості, що полягає в зміні точки зору, позиції суб'єкта в результаті зіткнення, співставлення та інтеграції її з позиціями, які відрізняються від власної. Формування навичок децентрації є в основі здатності суб'єкта до прийняття ролі іншої людини; воно пов'язано з рівнями розвитку когнітивної емпатії, визначає ефективність комунікативної взаємодії [365].

Концентрація думок і прагнень виключно на своїй особі з метою отримання зиску за рахунок інших та незважаючи на потреби ближніх, що характеризує егоцентризм - незмінно призводить до ізолюваності людини, для якої сенс життя зводиться до споживацтва. Натомість здатність враховувати потреби та інтереси інших, гармонійно поєднуючи їх з власними потребами, є наслідком розвитку децентрації особистості, для якої любов і духовне служіння стають провідними життєвими смислами (рис. 2.2).

Для успішної децентрації важливою є наявність зразків високодуховної поведінки, які позитивно впливають на духовну орієнтацію особистості дитини. Такими зразками для дитини можуть бути герої казок, оповідань, пісень тощо. Психологічний механізм децентрації допомагає дитині звільнитися від егоцентризму, зважати на потреби та інтереси інших.

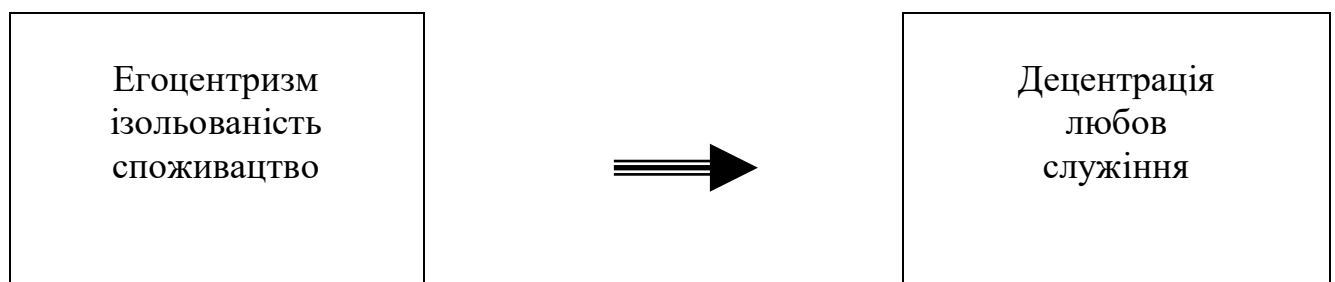

Рис. 2.2. Психологічний механізм децентрації.

Недостатній розвиток децентрації виявляється в егоцентризмі особистості, агресивності, що є неприпустимим у колективних формах діяльності. Як зазначає І.Д.Бех “У методичному плані педагог, працюючи над подоланням духовної безпечності вихованця, має передусім “розхитати” сформовану в нього ціннісну структуру егоїстичної спрямованості. Це має реалізуватися через самоаналіз, коли у вихованця під впливом суджень педагога виникає сумнів у правильності стилю його морального життя. При цьому педагог спрямовує свої переконуючі зусилля лише на предмет сумніву з метою розширення його зони. Поступово він домагається перецентрації мислення вихованця з власного інтересу на спосіб мислення, який орієнтує його на потреби іншої людини... Таке саногенне (оздоровче) мислення корисне й тим, що воно нейтралізує прояв почуттів, які не сприяють морально-духовному зростанню особистості, й культивує вищі духовні переживання” [424, с.23].

Виокремлені нами психологічні механізми виконують посередницьку функцію між соціалізацією та духовним розвитком, адже ідентифікація та децентрація, спрямовують особистість у соціальне середовище, сприяють її адаптивності в суспільстві. Разом із цим духовний розвиток на відміну від психологічного, зосереджений на найбільш сакральних глибинах людського ”я”, на ідеалах, ціннісних орієнтаціях, життєвих смислах і позиціях людини. Зважаючи на це, особливий інтерес для нашого дослідження являють психологічні механізми, завдяки яким особистість заглиблюється у свій духовний світ, усвідомлює власні цінності та смисли. У цьому сенсі привертає увагу психологічний механізм рефлексії.

Під рефлексією розуміють здатність звертати увагу на свій внутрішній світ, розмірковувати над своїм психічним станом [458]. Психологічну рефлексію пов’язують також зі здатністю піднятися над своїм буттям (І.Д.Бех), стати в позицію “позаперебування” (М.Бахтін), що умовно зображено на рис. 2.3.

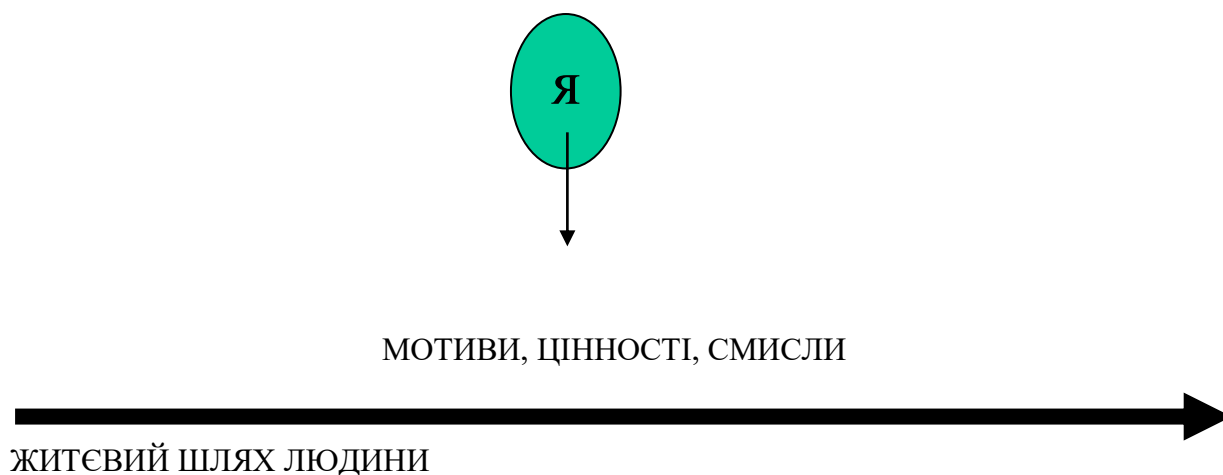

Рис. 2.3. Психологічний механізм рефлексії як здатності піднятися над власним буттям та усвідомити провідні мотиви, цінності та смисли.

Рефлексія, як процес пізнання особистих психічних актів і станів, сприяє здатності знаходження буттєвих смислів, формуванню власних цінностей [365]. На думку І.С.Булах “Рефлексія пов’язана з осмисленням людиною себе як цілісної особистості, що сама реалізує і розвиває свою індивідуальність” [83, с.16]. Саме рефлексія, вважає дослідниця, “...виступає найхарактернішим механізмом самосвідомості підлітків” [83, с.169]. Завдяки рефлексії особистість здатна до усвідомлення й оцінювання своїх дій і поведінки, виходячи з передбачення відповідних реакцій іншої людини – зазначає Н.І.Пов’якель [339, с.85].

Духовна рефлексія забезпечує пошук та знаходження відповідей на головні запитання: “Хто я?”, “Що роблю в цьому світі?”, “Що виправдовує смисл людського життя?” і т. д. Осмисленість дозволяє особистості проаналізувати події власного життя та інтегрувати особистісні надбання в духовний досвід.

Значення рефлексії у життєдіяльності особистості важко переоцінити, адже будь-яка діяльність має співвідноситися з усвідомленням мотивів і смислів, отже – бути осмисленою. Самопізнання, рефлексія життєвого досвіду сприяє упорядкованню системи цінностей особистості, допомагає їй у змінних соціальних умовах відстоювати головні життєві принципи, зберігати цілісність.

Незважаючи на важливість виокремлених психологічних механізмів, слід констатувати, що вони не в повній мірі забезпечують духовний розвиток особистості. Прагнення до абсолютно досконалого, ідеального є наслідком актуалізації психологічного механізму трансценденції.

У філософському словнику поняття “трансцендентний” (лат.) – трактується як “той, що знаходиться поза межами” [458, с. 420]. Цей термін активно використовував Е.Кант для позначення понять, які підносяться над усіма мисленнєвими категоріями.

У відповідності до поглядів А.Маслоу трансценденція пов’язана з вершинними переживаннями особистості. На думку вченого здатність до трансценденції не залежить від професії та соціального статусу особистості. У своєму науковому пошуку він знайшов чимало трансцендентних особистостей як серед бізнесменів, менеджерів, вчителів, так і серед поетів, музикантів тощо. Серед провідних психологічних характеристик цих особистостей переважають такі:

“Трансцендентні особистості, які самоактуалізуються, значно частіше усвідомлюють святість усього, дають трансцендентну оцінку світу на рівні повсякденної діяльності. Пік релігійних переживань дуже часто розцінюється ними як найважливіший бік їх життя. Ці люди мислять більш праведно, ніж “просто здорові” індивіди, які самоактуалізуються; вони можуть краще співвіднести категорії минулого, теперішнього і майбутнього, добра і зла та можуть легше впоратися з явними складностями та протиріччями життя. Вони скоріше проявлять себе новаторами та оригінальними мислителями, ніж систематизаторами чужих ідей. По мірі того як збільшується їх знання, зростає смиренність, і вони можуть почати ставитися до Всесвіту з благоговінням.

Трансценденти зазвичай вважають себе просто носіями талантів і здібностей, тому їх его менше втягується в роботу. Така людина може чесно заявити: “Я краще всього підхожу на цю посаду, а тому я повинен отримати її” або, навпаки, визнати “Ви краще підходите для цієї посади, і ви повинні зайняти її замість мене” [463, с.411].

Поняття трансценденції все активніше входить у сучасну педагогіку. Як зазначає автор книг “Трансцендентальна педагогіка” та “Основи трансцендентальної педагогіки” Ю.П.Азаров, “У філософії, гуманітарних науках, у культурі найвищедуховне, або універсальне, позначається категоріями “трансцендентне” та “трансцендентальне” [9, с.50]. У педагогічній площині трансцендентність – “це ідеал виховання та освіти, який досягається за допомогою педагогічного мистецтва”. На відміну цьому трансцендентальність “чітко визначає ступені наближення до ідеалів учбово-пізнавальної та виховної діяльності, до ідеалів становлення творчої духовно-правової особистості – як педагога, так і учня” (там само).

Метою трансцендентальної педагогіки вчений вважає стимулювання духовно-творчих процесів, які в силу ірраціональності неможливо охопити логічними методами (свідомістю, мисленням, логікою): “Такі найважливіші явища, як осяяння, інтуїція, творчий порив, життєлюбство та людинолюбство, любов до своїх потенційних можливостей, до людей, любов до Батьківщини, до рідного краю, часто бувають непідвладні розуму, а осягаються лише в надрах ірраціональних глибин” [9, с.51].

Таким чином психологічний механізм трансценденції може розглядатися нами як такий, що зумовлює прагнення особистості до абсолютно досконалого, ідеального (рис. 2.4).

Актуалізація психологічного механізму трансценденції може відбуватися ще в дитинстві через залучення дитини до світу казки, міфу, фантастики. За відсутністю правильно змодельованих психолого-педагогічних умов дитина може бути втягнута у віртуальний світ комп’ютерних ігор не найкращих за своїм розвивально-виховним змістом. Правильно підібрані твори підносять дитину над буденністю, звільняють енергію мрії та фантазії.

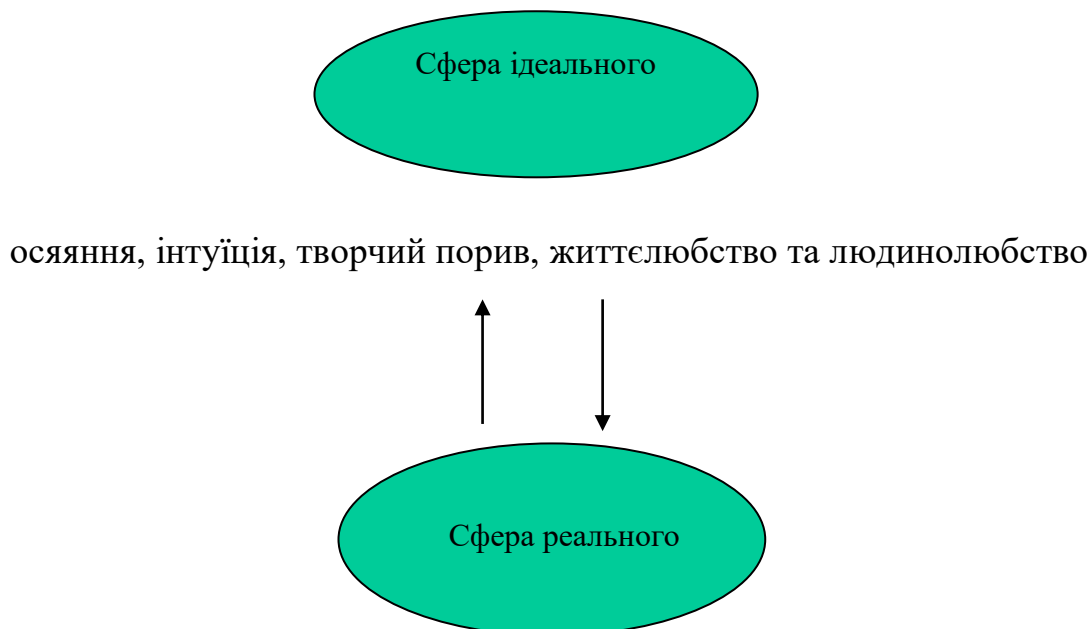

Рис. 2.4. Психологічний механізм трансценденції.

Загалом психологічний механізм трансценденції підносить людину над буденністю, активізує подальший розвиток особистості, наслідком якого може стати набуття універсальної, космічної свідомості (К.Роджерс). “Трансперсональні дослідження можна охарактеризувати як дослідження, при яких відчуття ідентичності, або відчуття свого “я” розповсюджується за межі індивіда або особистості, охоплюючи більш широкі аспекти таких понять, як людство, життя, душа та космос”... – вважає Р.Уолш [462, с.422].

За переконанням А.Маслоу, “Коли вершинні переживання є особливо сильними, почуття “я” розчиняється в усвідомленні всезагального містичного єднання з усім, що існує” [463, с. 428]. Як було визначено у розділі 1, саме духовність, як трансценденція до ідеалів Краси, Добра та Істини дає можливість людині усвідомити себе часткою єдиного цілого – людської спільноти, природи, Всесвіту. Психологічний механізм, який забезпечує розвиток цієї здатності, доцільно називати механізмом усвідомлення буттєвої єдності. Поняття усвідомлення поєднує у собі активність усіх форм свідомості людини, її почуття, переживання, процеси мислення.

Актуалізація даного психологічного механізму відбувається почергово – від локалізованих до більш широких форм єдності (рис.2.5).

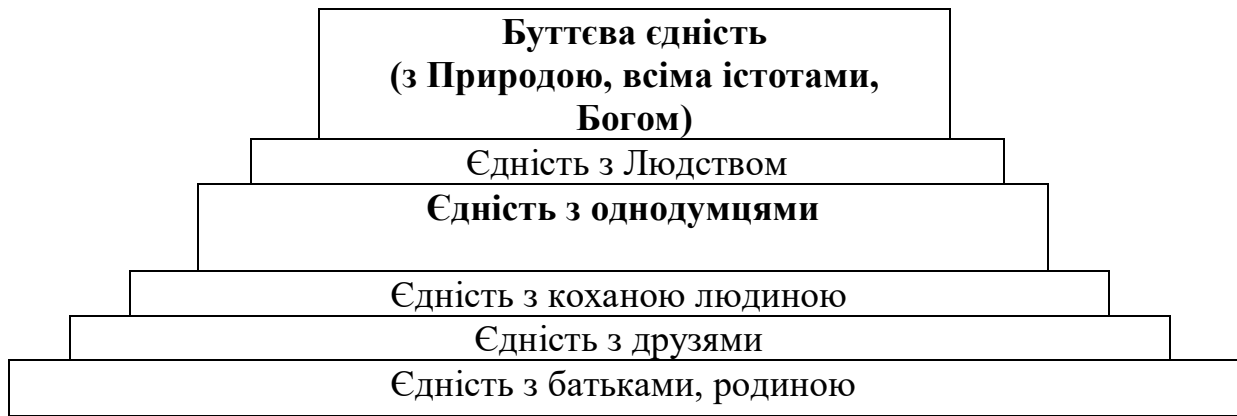

Рис. 2.5. Психологічний механізм усвідомлення буттєвої єдності.

Втрачаючи єдність з організмом матері, дитина, в пошуках втраченої єдності, інтегрується в сім'ю, встановлює емоційні та рольові стосунки з дорослими. У подальшому відбувається пошук єдності з друзями, коханими людьми, соціальними групами, які можуть розширюватися до масштабу людства. Вищій рівень пов'язаний з усвідомленням загальної, буттєвої єдності (за В.С.Соловйовим - всеєдності), коли людина усвідомлює себе частиною безмежного та цілісного світу. Психологічний механізм усвідомлення буттєвої єдності має не тільки особистісний, але й надособистісний смисл. На думку С.Л.Франка саме усвідомлення буттєвої єдності забезпечує зв'язок між різними поколіннями людства: "Всеєдність людського життя, в силу якого будь-яке "я" укорінене в "ми" та живе й розвивається тільки в його лоні, має й часовий вимір, в якому воно є надчасовим. Суспільство як духовна єдність, ніколи не вміщується в мить теперішнього, в сьогоднішній день; воно існує тільки тоді, коли в ньому кожна мить живе все його минуле; його "сьогодні" є тільки зв'язок між його "вчора" та "завтра". Тільки якщо в дітях живе душа та воля батьків, вони мають життя, щоб передати його онукам. У будь-яку мить у суспільстві діють закони та звичаї, що встановлені давно померлими людьми, які виражають їх волю й віру, обертаються матеріальні та духовні капітали, що накопичені працею минулих поколінь" [369, с.21]. Виходячи із зазначеного, усвідомлення буттєвої єдності дозволяє особистості подолати ізолюваність, інтегруватися у загальнолюдське (духовні, культурні та матеріальні надбання) не тільки у просторі, але й у часі.

Таким чином у ході теоретичного дослідження визначено такі психологічні механізми духовного розвитку особистості: ідентифікація, децентрація, рефлексія, трансценденція та усвідомлення буттєвої єдності (рис. 2.6).

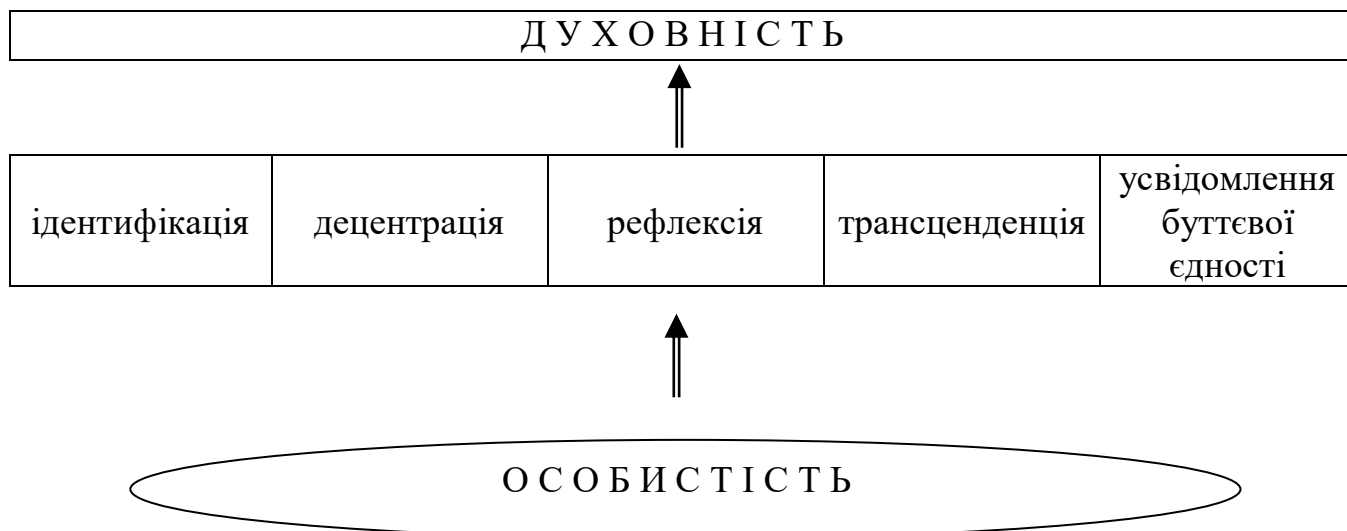

Рис. 2.6. Психологічні механізми духовного розвитку особистості.

Актуалізація психологічних механізмів духовного розвитку є складним процесом, пов'язаним з віковим становленням особистості, що буде детальніше розглянуто в подальшому дослідженні.

2.5. Віковий вимір актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку особистості

Як було визначено у розділі 2.1, психологічні механізми духовного розвитку дітей і молоді утворюють низку психічних функцій, які актуалізуються в часі та забезпечують у сукупності духовне зростання особистості. Отже, дослідження процесу актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку дітей і молоді вимагає поглибленого вивчення вікового виміру духовного розвитку особистості.

Слід зазначити, що успішність процесу духовного розвитку особистості залежить як від внутрішніх, психологічних умов, так і від зовнішніх впливів. До внутрішніх умов слід віднести той духовний потенціал, з яким дитина приходить у світ і який проявляється з перших років життя у її нахилах та інтересах. Надалі цей потенціал закріплюється у рисах характеру, життєвих цінностях, принципах і смислах життя. Як зазначає М.Й.Боришевський, "...джерела духовності сягають ранніх років життя, а дещо у становленні та розвитку складових структури цього утворення певною мірою детермінується генетично закладеними у конкретного індивіда передумовами, лише йому притаманними, неповторними можливостями" [76, с. 12].

До зовнішніх умов належать особливості сімейного виховання, події дитинства, специфіка спілкування з дорослими, наявність прикладів для наслідування, особливості навчання та професійної самореалізації. У цілому ж і соціальні, і індивідуально-психологічні умови духовного розвитку слід розглядати у взаємозв'язку, оскільки життя сучасної людини не відокремлене від життя сім'ї та соціального середовища.

Згідно з універсальними філософсько-психологічними законами й принципами (зокрема, законом взаємного переходу кількісних змін у якісні, принципом розвитку), духовний розвиток необхідно досліджувати в єдності процесів виникнення, становлення та функціонування особистості, приділяючи увагу передумовам духовного зростання, духовним кризам, а іноді - стрибкоподібним переходам кількісних змін у якісні новоутворення особистості. Таким чином, процес

духовного сходження особистості необхідно розглядати невід'ємно від вікових ознак людини.

Значна частина вікових закономірностей духовного становлення була відома з давніх часів, а психологічні механізми, покладені в їх основі, акумулювалися в народні обряди, традиції, духовну мудрість народів. Наприклад, обряд ініціації (символічної перемоги над батьками) допомагав дванадцятирічній дитині уникнути сімейних конфліктів і одночасно задовольнити свою вікову потребу у самоствердженні.

Аналіз літературних джерел свідчить, що з давніх часів здійснювалися спроби відшукати призначення людського життя як у цілому, так і розподілити його на певні етапи, часові періоди, протягом яких виникають типові новоутворення особистості. При цьому використовувалися такі характеристики часових відрізків онтогенезу як “стадія”, “період”, “фаза”, ”вік”, “етап”, “ступінь”, “цикл” тощо. В.О.Ганзен відмічає, що при цьому “в одне й те саме поняття вкладається різний смисл, що значно збільшує неоднозначність інтерпретації часових відрізків онтогенетичного розвитку” [112, с.144].

Ще в стародавніх індійських літературних джерелах, датованих приблизно 5000 років до н.е., знаходимо розподіл людського життя на 4 великі періоди [498]. Перший період, до 20-річчя, призначався для пізнання себе, своїх нахилів і здібностей та збагачення досвідом і знаннями, які людство вже накопичило. Дитина, яка виховалася у певній сім'ї, залучалася до цінностей та сімейного світогляду, ідентифікувала себе з батьками. Профіль отриманих знань обирався залежно від касты, до якої зараховувалася дитина за висновками астрологів і мудреців. Так, призначений до касты воїнів хлопчик крім загальних наук вивчав мистецтво ведення бойових дій, встановлення миру і т. п. Пізніше належність до певної касты стала передаватися від батьків до дітей і навчання без урахування природних рис дитини втратило свою ефективність.

Другий період, від 20 до 30 років, мав на меті створення сім'ї. На основі знань про себе, свій рід і побажань батьків юнак чи дівчина мали знайти того обранця, з яким згодні були разом пройти життєвий шлях. Сімейна ідентифікація поєднувалася

з соціальною, адже створення вдалого шлюбу розцінювалося як соціальний успіх. Пізніше батьки почали самі призначати обранця для своєї дитини, що призводило до нереалізованості молоді в сімейних стосунках або конфліктів із батьками у випадках відстоювання дітьми власного права на вибір.

Третій період, від 30 до 50 років, призначався для соціального ствердження, збільшення як власного добробуту, так і добробуту країни, суспільства, людства в цілому. Людина повинна була реалізувати себе у професійній діяльності, розкрити свої здібності, стати справжнім майстром своєї справи. Таким чином соціальна ідентифікація продовжувалася у ідентифікації загальнолюдській.

Нарешті, четвертий період життя – після 50 років – час переходу від матеріального до духовного служіння. Людина поступово залишала соціально-професійну діяльність, їй рекомендувалося відмовитися від буденних справ і присвятити себе головним завданням життя: добрим вчинкам, духовному самовдосконаленню, подорожуванню по святих місцях тощо. Таким чином загальнолюдська ідентифікація поєднувалася з духовною, в процесі якої людина усвідомлювала духовну єдність з усім світом.

Поданий розподіл не є детальним, однак він враховує потреби біологічної, соціальної та духовної природи людини, втілює основні тенденції філософської думки стародавньої Індії щодо мети й завдань людини на Землі. Він багато в чому співпадає з сучасними поглядами на сенс людського життя і може бути використаний нами при побудові авторської вікової періодизації. Зокрема, за основу доцільно використати розподіл на 4 періоди життя, які відповідають за своїм призначенням індивідуальній та сімейній ідентифікації, сімейній та соціальній ідентифікації, соціальній та загальнолюдській ідентифікації, а також загальнолюдській та духовній ідентифікації. Таким чином духовний розвиток буде розглядатися як результат розвитку у часі біологічного, соціального та духовного “Я” людини.

Інноваційність такого підходу визначається тим, що, як зазначає В.О.Ганзен, “У сучасній науці використовуються два принципи вікової періодизації індивідуального розвитку людини: перший заснований на біологічних ознаках та розглядає життєвий цикл як ряд послідовно змінюючих одна одну стадій формування

індивіда; другий спирається на соціальні характеристики становлення особистості” [112, с.142].

Перші науково-психологічні спроби періодизації вікових особливостей розвитку людини ґрунтувалися на медично-біологічних підходах. За основу бралися зміни фізичних та фізіологічних процесів, наприклад, формування зубів дитини, набуття здатності сидіння, ходіння тощо. Прикладом однієї з біогенетичних теорій, є теорія німецьких дослідників Ернста Кречмера та Еріха Йенш, яка ґрунтується на принципах моделювання типології особистості на основі деяких біологічних факторів, зокрема, будови тіла [366, с.180].

У свою чергу американський психолог Арнольд Гезелл вважав, що в розвитку людини слід виокремлювати певні цикли, періоди, зокрема, період оновлення, інтеграції та рівноваги. Зокрема, 10-річний період дослідник вважав “золотим віком”, коли дитина врівноважена, легко сприймає життя, довірлива, мало турбується про зовнішність.

В 11 років починається перебудова організму, дитина стає імпульсивною, з’являється негативізм, зміна настрою, сварки із однолітками, бунт проти батьків. У 12 років така “турбулентність” частково проходить, ставлення до світу стає позитивним, зростає вплив однолітків та зменшується вплив сім’ї. Головні риси цього віку: розумність, терпимість і гумор. Провідна якість 13-річного віку – звернення всередину себе, підліток стає більш інтравертованим, самокритичним і чутливим до критики; починає цікавитися психологією, критично ставиться до батьків; стає більш вибірковою у дружбі.

У 14 років інтроверсія змінюється екстраверсією, підліток стає більш активним і впевненим, зростає інтерес до оточуючих, порівнює себе з іншими, ідентифікується з героями кіно та літератури. У 15 років зростає “дух незалежності”, прагнення до свободи, здатність до самоконтролю та самовиховання. У 16 років знову настає рівновага, збільшується життєрадісність, самостійність. Зазначимо, що подані положення біогенетичного підходу не описують достатньою мірою духовного сходження особистості, не встановлюють зв’язків між різними періодами життя, що робить неможливим зрозуміти його загальний смисл.

Цікавою в контексті вікового становлення особистості є епігенетична теорія Е.Еріксона, згідно з якою розвиток людини складається з трьох взаємопов'язаних, хоча й автономних процесів: соматичного розвитку, який вивчається біологією, розвитку свідомого “Я”, який вивчає психологія, і соціального розвитку, який вивчають суспільні науки. Основний закон розвитку – “епігенетичний принцип”, згідно з яким на кожному етапі розвитку виникають нові явища та властивості, яких не було на попередніх стадіях. Перехід до нової фази розвитку відбувається у формі “нормативного кризи”, яка відображає труднощі зростання. Перехід до нової фази розвитку можливий лише на основі розв'язання основного протиріччя, яке притаманне попередній фазі. Загалом розвиток людини передбачає взаємодію вроджених та соціальних факторів.

Оскільки духовний розвиток не обмежується дією вроджених та соціальних факторів і розглядається нами як процес, що здійснюється шляхом вибору особистості між красивим і потворним, добром і злом, істиною та кривдою, важливим для нашого дослідження є положення епігенетичної теорії щодо циклічності етапів розвитку та переходів між різними фазами, які можуть супроводжуватися кризовими явищами. При цьому кризи вікового розвитку, співпадаючи з періодами духовних злетів і падінь, можуть призводити до різних психологічних наслідків.

З розвитком соціальної психології, більше уваги приділялося не тільки фізичним та елементарним психічним процесам і функціям, але й складним соціальним потребам у взаємодії, спілкуванні, трудовій діяльності, самореалізації особистості (Б.Г.Ананьєв, Л.І.Божович, Л.С.Виготський, Г.С.Костюк, Л.В.Долинська, І.С.Кон, Н.С.Лейтес, В.Ф.Моргун, З.В.Огороднійчук, О.В.Скрипченко). Зокрема, за поглядами Л.С.Виготського, розвиток людини як індивіда та як особистості передбачає діалектичну взаємодію двох відносно автономних і в той же час невід'ємно пов'язаних процесів – натурального, природного та соціального. Соціальна ситуація розвитку, на думку вченого, є передумовою всіх динамічних змін особистості [110]. Наведена позиція Л.С.Виготського видається правомірною відносно взаємодії біологічного та соціального “Я” людини, однак не враховує

мотиви та потреби розвитку “Я” духовного, які не зводяться до соціальних, а іноді протирічять останнім (розділ 1).

На думку Е.Шпрангера, внутрішній світ індивіда недоцільно зводити до природних чи соціальних детермінант, не враховуючи при цьому систему духовних цінностей, яка перебуває в постійному розвитку [175]. Юнацький вік, який триває у дівчат з 13 до 19 років, а у хлопців з 14 до 22 років – розглядається дослідником як одна з стадій духовного розвитку. Головне новоутворення цього віку – відкриття “Я”, розвиток рефлексії, усвідомлення власної індивідуальності та її якостей; поява плану побудови власного життя, поступова інтеграція у різні сфери життя. Цей процес відбувається із середини назовні: від відкриття “Я” до практичного включення у різні види життєдіяльності.

За поглядами Шарлотти Бюлер, біологічне дозрівання та культурне дозрівання особистості не співпадає ані за термінами, ані за змістом. Людське життя розглядається у її теорії як 4 базисні тенденції, що співіснують:

1. Задоволення потреб.
2. Адаптивне самообмеження.
3. Творча експансія.
4. Встановлення внутрішньої гармонії.

Інтеграція активності особистості або “Я” відбувається без участі свідомості. При цьому “Я” виступає як базисне духовне утворення, яке переважно не змінюється протягом життя [366].

Таким чином дослідження духовної природи особистості є надзвичайно актуальним і розкриває нові перспективи створення періодизації, яка б враховувала й пояснювала духовні потреби, кризи та злети людського духу на різних вікових етапах. Запропонований далі авторський варіант періодизації духовного розвитку людини спирається на провідні ідеї наведених вище теорій, розкриває взаємодію психологічних механізмів духовного розвитку особистості і має такі провідні ознаки:

1. Цілісність – усі вікові періоди розглядаються в єдиному життєвому просторі від ембріонального розвитку, народження і до смерті людини;

2. Функціональність – установлення функціональної залежності психічних процесів у часі;
3. Взаємозумовленість життєвих періодів – розгляд надбань кожного вікового періоду як суми надбань попередніх і базису подальших психічних надбань.

Оскільки розвиток як процес має спіралевидні ознаки, доцільно вважати, що одні й ті самі потреби розвитку (у спілкуванні, пізнанні, творчості тощо) циклічно актуалізуються в часі протягом життя на новому якісному рівні. Це дозволяє встановлювати функціональні зв'язки між різними життєвими періодами та досліджувати як той чи інший вибір на попередньому життєвому етапі впливає на подальший духовний розвиток особистості у часі. Для графічної зручності вікові етапи подано у вигляді синусоїдального графіка, що ілюструє принцип циклічності та полегшує порівняння й встановлення зв'язків між різними періодами життя (рис. 2.7). Чотири умовні періоди, наведені на графіку, відповідають процесам індивідуально-сімейної, соціальної, загальнолюдської та духовної самоідентифікації особистості.

Перший полуперіод синусоїди (до 12 років) відповідає індивідуальному розвитку дитини, що опосередковується процесами оволодіння дитиною навичками спілкування, засвоєння смислів та цінностей, формування волі, активізації пізнавальної та творчої діяльності. Другий напівперіод – час реалізації здобутого в особистому житті. Надалі ж, подібне чередування процесів засвоєння та реалізації складає динаміку особистісного розвитку.

Відправною точкою людського життя є народження, однак результати наукових досліджень дають підстави стверджувати, що вже під час ембріонального періоду на дитину суттєво впливають особливості емоційно-почуттєвого стану матері. Радість, захоплення, подив, піднесеність викликають відповідні позитивні реакції з боку ненародженої дитини, тоді як образи, ревності, гнів та заздрість негативно позначаються на формуванні структур психіки й організму малюка вцілому. Дитина живе у своєрідному космосі материнського організму, настроюється на камертон материнського серця і на все життя у підсвідомості зберігає пам'ять про це єднання. Як зазначає І.Д.Бех “Це період “раю” майбутнього суб'єкта, що закінчується в

момент народження: відтепер малюк навіть для задоволення такої інстинктивної потреби, як угамування голоду мусить проявити значні фізичні зусилля...” [424, с.20]...

Для того, щоб здійснити перші уроки виховання – наситити дитячу душу позитивними емоціями, у багатьох народів використовувався обряд весільної подорожі. Саме під час такої подорожі, звільнена від буденних матеріальних обов’язків, майбутня мати отримувала необхідний для неї потенціал позитивних вражень, які надалі становили фундамент емоційного резерву життєвих сил дитини.

Момент народження супроводжується емоційним стресом через втрату дитиною та матір’ю фізичної єдності й гармонії. Раніше всі потреби дитини віддзеркалювалися у бажаннях матері, але тепер два тіла віддаляє фізична відстань, яка позбавляє відчуття тепла, захищеності. Дитина не чує звичного камертону – материнського серця. Плач виявляється єдиним засобом емоційного повідомлення мамі про дитячі потреби. Тіло для маленької дитини є тим інструментом самопрояву у незнайомому світі, яким слід оволодіти. Ідентифікація з власним тілом, пізнання його потреб і можливостей складає нелегке завдання.

З перших років життя дитина несвідомо прагне відновити втрачену єдність у сімейному колі. Батьки стають для малюка першим ідеалом для наслідування, а сімейні цінності - першим ціннісним орієнтиром. Дитина уважно спостерігає за поведінкою батьків, їх емоціями, способами спілкування, намагається наслідувати ходу, інтонації голосу тощо. Ця функція є інстинктивною: для виживання тварині або людині треба якомога скоріше стати самодостатньою, самостійною, такою, як дорослі. Дитина в цьому віці не оцінює батьків із позиції добре-погано; навіть, якщо батьки примушують дітей жебракувати або красти, вони в уявленні дитини залишаються найкращими у світі, ідеальними.

Як видно з рис. 2.7, цей період має проекцію на період 21-24 роки, а надалі – 45–48 років. У період 21-24 років більшість молоді намагається створити власну сім’ю, нерідко шукаючи нареченого (наречену) відповідно до ідеалу, який зберігається в пам’яті з дитинства. Проте з часом юнак чи дівчина усвідомлює не тільки позитивні, але й негативні риси батьків. Так відбувається конфлікт між

свідомим і підсвідомим. Якщо в сім'ї панувала атмосфера злагоди, взаєморозуміння, а не самоствердження батьків - дитина засвоює цей спосіб поведінки як ідеальний і на його основі будуватиме взаємини з однолітками та майбутньою половиною. Період 45–48 років також позначається сімейною нестабільністю, коли, після прожитої значної частини життя, подружжя робить ревізію стосунків, іноді - починає новий пошук своєї половини (народна приказка “сивина в бороду – біс у ребро”).

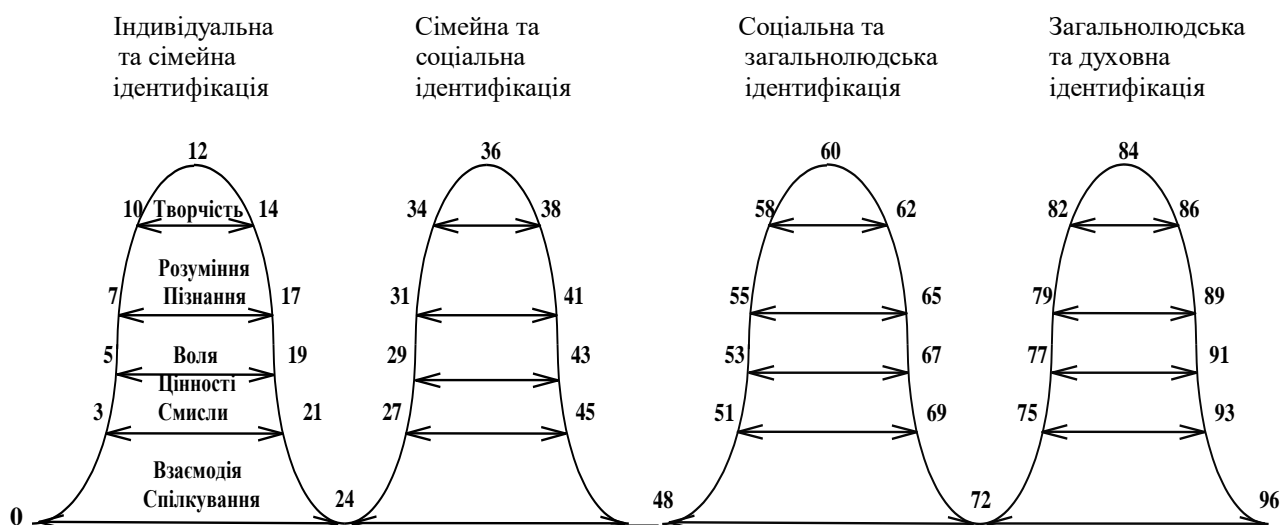

Рис. 2.7. Вікова періодизація духовного розвитку особистості.

Психологічний механізм ідентифікації, ототожнення себе з рідними - неначе скорочує шлях дитини до дорослого, допомагає спочатку безсвідомо засвоїти родовий досвід для того, щоб надалі піддати його критиці та доповнити власними надбаннями.

Потреба дитини в ідентифікації з дорослими зумовлює відповідне прагнення вирішувати ті проблеми, які існують у дорослому світі. Приховування від дитини справжніх світових проблем, не розв'язаних людством, призводить у подальшому до байдужості, нехтування потребами інших, егоцентризму. Ідеали Краси, Добра та Істини мають складати зміст виховання. Організація зустрічей і спілкування дітей з особистостями – носіями високого духовного потенціалу сприяє становленню духовної самоідентифікації, формуванню духовних потреб особистості.

Серед цих потреб чільне місце посідають потреби естетичні. На думку М.Й.Боришевського, “Переважно на неусвідомлюваному рівні дошкільнята поступово починають позитивно реагувати на красиве або негативно – на потворне – як у людських стосунках, так і у сприйнятті навколишнього світу загалом [76, с. 12]. Послідомне формування прагнення дитини до Краси, Добра та Істини активно використовується у Вальдорфській педагогіці.

У період 3 - 5 років діти активно грають у різноманітні ігри, ототожнюють себе з їх героями. Завдяки цьому, вони стають іншими, віддаляючись від свого “Я”, що є важливим кроком у напрямі децентрації. Так, якщо дитина не вживається в роль певного героя, інші діти вказують їй на це, вимагаючи “гри за правилами”. Найпоширеніші теми ігор - “Магазин” (із відповідними фінансовими проблемами покупців), “Козаки-розбійники”, “Доньки-матері” і т. д. Ігри різні за своїм змістом, однак мають загальну мету – засвоєння в ігровій діяльності глибинних орієнтирів, рольових функцій, смислів, мети життя. Саме через це важливо допомогти дитині обрати ту гру, яка б своїм змістом спрямовувала до високих ідеалів: надання допомоги потребуючим, врятування від небезпеки, перемога дружби над ворожнечею і т. п. Дослідники підкреслюють, що діти, які не навчилися грати у віці 3-5 років, не можуть брати участь у дитячій грі й надалі [114]. Коли стануть дорослими, вони, як правило, не грають із власними дітьми.

Життєві цінності й смисли дитина намагається відшукати всюди, особливо - у розповідях дорослих, у казках і піснях, які співає мати. Саме тому зміст оповідань, казок і пісень має проходити ретельну експертизу батьками та вихователями на предмет впливу на свідомість і підсвідомість дитини.

Недостатня сформованість у дитинстві життєвих смислів надалі ускладнює переживання підліткового віку, коли природний максималізм може посилювати вплив зовнішніх життєвих труднощів. Так, віковий період 3 - 5 років має проекцію на період 19 - 21 рік (рис. 2.7). Статистичні дані свідчать, що більшість самогубств у світі відбувається близько 19-річчя [114]. Аналіз записок, які залишали після себе молоді люди, засвідчує їх однотипність. У різних формах самогубці констатують відсутність сенсу подальшого життя, перспектив, безцільність існування.

Найчастіше до такого висновку людина приходиться під час переживання особистої трагедії: зради друзів, нерозділеного кохання або втрати близької людини. Подібна трагедія може розглядатися як неможливість досягнення або втрата єдності з коханою людиною. Втрата єдності – одна з найбільших життєвих утрат. При цьому звістка про загибель тисяч незнайомих людей є, як правило, менш вражаючою.

Від самогубства людину утримують смисли подальшого існування на Землі. Якщо в ході ігрової діяльності та засвоєння змісту народних казок ціннісно-смилова сфера дитини була достатньо збагачена, то в подальшому складні життєві ситуації не спроможні позбавити людину головних орієнтирів у житті. Це перевіряється також і під час так званої “кризи середнього віку”, що трапляється близько 40-річчя.

На думку Гегеля, найважливішим моментом у духовному розвитку дитини є народження здатності осягати власне “я”; “...з цього моменту вона починає звільнюватися від своєї зануреності в зовнішній світ і стає здатною до рефлексії над собою. Спочатку ця пробуджуюча самостійність знаходить вираз у тому, що дитина навчається *gratis* з чуттєвими речами. Але найрозумніше, що діти можуть зробити з власною іграшкою, полягає в тому, що вони її ламають” [117, с. 85]. Таким чином гра може актуалізувати у дитини не тільки психологічний механізм ідентифікації себе з іншими, але й постає засобом розвитку рефлексії.

Наступний віковий період, 5 - 7 років, є також надзвичайно важливим. Із цього часу в давнину дитину залучали до сімейної праці, її брали в поле, де вона намагалася допомагати батькам. Такий захід сприяв формуванню вольових якостей дитини, здатності перемагати власні бажання та зважати на сімейні потреби. Воля є однією з важливих умов духовного зростання. Вольові якості формуються через тренування здатності керувати власними бажаннями, вміння доводити справу до кінця, нести відповідальність за виконання своїх обов’язків. Обов’язки дитини можуть бути різними за складністю – від застеляння ліжка та прибирання кімнати до піклування про інших (братів, сестер, домашніх тварин і рослин). Головне – формування здатності докладати зусилля та досягати результату. Нерідко ми можемо спостерігати наявність у дорослої людини духовних прагнень та відсутність

будь-яких зусиль для їх реалізації, що засвідчує конфлікт між спрямованістю та вольовою саморегуляцією особистості. Духовна безпечність тісним чином пов'язана з формуванням вольових зусиль особистості (І.Д.Бех).

За наведеною періодизацією, вік 5 - 7 років має проєкцію на досить критичний, як уже зазначалося, період 17 - 19 років, а надалі позначається на 30-річчі (рис. 2.7). Недостатня сформованість вольових зусиль призводить до втрати самоповаги після прояву чергової слабкості. Навпаки, здатність керувати собою складає основу успішного самовдосконалення. Якщо батьки допомагають дитині здійснювати її плани, це сприяє розвитку ініціативи, позитивному самоствердженню. Навпаки, переживання дитиною невдач від нездійснення задумів може сприяти безвідповідальності, сліпій покорі обставинам і почуттю провини. У будь-якому випадку психологічна рефлексія, занурення у внутрішній світ – сприяє кращому розумінню власних потреб і особливостей.

У цілому за перше семиріччя дитина реалізує близько 70% свого потенційного фізичного зросту. Як недолік корисних речовин перешкоджає правильному формуванню організму дитини, так само недолік любові ускладнює розвиток власної здатності любити.

Коли діти від гри переходять до навчання, “вони стають допитливими, особливо по відношенню до різноманітних історій... Але найголовнішим тут є почуття, що вони поки не є тим, чим вони повинні бути, і живе бажання стати такими ж, як і дорослі... Звідси виникає потяг до наслідування” [117, с. 85].

Період 7 - 10 років - це час, коли межі сім'ї поступово стають для дитини тісними. У більшості країн у віці 6-7 років дитину віддають до школи. Вона шукає єдності з першим вчителем, із новими друзями, спрямовує мислення і вчинки не тільки на себе, але й на інших, що сприяє подальшій актуалізації психологічного механізму децентрації. Для успішної децентрації важливою є наявність зразків високодуховної поведінки, які можуть позитивно впливати на духовну орієнтацію особистості дитини. Саме тому надзвичайно корисними є зустрічі учнів початкової школи з цікавими особистостями, які здатні постати перед дітьми позитивними прикладами .

Сімейні ідеали та цінності порівнюються дитиною з цінностями інших. На жаль, повальна інформатизація освіти призводить до втрати пізнавального інтересу учнів, починаючи вже з перших класів школи. Для збереження природної радості від навчання необхідним є перегляд шкільних програм, які активізують, переважно, ліву півкулю мозку. Їх слід збагатити психолого-педагогічними заходами, спрямованими на розвиток емоцій, естетики, духовності дитини. При цьому процес висиджування дитини за партою та споживання інформації має поступитися тим формам і заходам, які через ігрову діяльність активізують творчий та духовний потенціал учнів. Залежно від психологічної атмосфери в класі, особистості та методів виховання вчителя у дитини розвивається потяг до навчання і колективної праці або навпаки, негативне ставлення до школи та навчання взагалі. Зважаючи на це, мудрі батьки обирають не стільки школу, скільки першого вчителя.

Віковий період 10 - 12 років позначається процесом активізації різноманітних здібностей дітей. Це час пробудження творчої активності, коли учні записуються у численні гуртки, студії, спортивні секції. Процес творчості невід'ємно пов'язаний з актуалізацією психологічного механізму трансценденції, адже вимагає побудови в уяві ідеального результату творчості. Саме творчість підносить людину над буденністю, звільняє величезний резерв духовного потенціалу. Коли діти малюють, пишуть вірші, оповідання, співають або танцюють – ними володіє емоційне піднесення, натхнення, без якого неможливе духовне зростання.

Споживання інформації та досвіду дорослих діти прагнуть врівноважити самореалізацією, отриманням власного досвіду у різних видах діяльності. Чим багатшим є досвід такого самопізнання, тим меншої кількості помилок молоді люди припускаються під час вибору майбутньої професії.

Нарешті, перша з чотирьох вершин життя, поданих на рис. 2.7 - дванадцятиріччя являє собою кульмінаційний період. У людській природі прокидається самосвідомість, народжується особистість. Оглядаючись із цієї вершини, дитина бачить, що сімейні межі, які нещодавно її задовольняли, тепер стають замалими. У період входження підлітків у доросле життя ідеальні уявлення вступають у протиріччя з реальністю. Випробуванню підлягають уявлення про

добро та зло, установки батьків, про те, що слід бути слухняним (а цим нерідко маніпулюють інші), поважати дорослих (а вони не завжди цього заслуговують) і т.п. Результатом проходження 12-річчя є або самостійність, зростання відповідальності або подальше споживання чужих знань і досвіду, сліпа слухняність.

Прагнення до єдності зумовлює опанування соціального рівня відносин, апробації отриманих знань, досвіду, засвоєних цінностей та смислів у власних вчинках, поведінці та діяльності. Підліток відстоює власну незалежність, дискутує з батьками, все частіше не погоджується з їхніми поглядами, стає більш замкненим. Період 12 - 14 років являє собою час, коли авторитет дорослих, зокрема, батьків, значно знижується. Підліток починає ділити їх риси на позитивні та негативні. Він намагається наслідувати молодіжних лідерів. Ідентифікація з іншими може носити як позитивний, так і негативний характер. Важливішою для нього стає оцінка з боку однолітків, товаришів з навчання. Якщо дорослі знають про цю вікову особливість, вони не стануть нав'язувати дитині свої думки, рішення, а просто дадуть їй змогу самостійно впевнитися в їх правильності.

Стародавні традиції враховували, що з моменту дванадцятиріччя дитина починає протиставляти себе дорослим, а отже, ставитися до неї слід, як до дорослої. Якщо ж у школі, у сім'ї це не береться до уваги, то природна вікова потреба змушує дитину шукати самопрояву в інших життєвих ситуаціях. Класне і шкільне самоврядування допомагає дітям реалізувати свої потреби у спільній діяльності, яка може носити духовно спрямований характер. Особливістю цього віку є також зниження інтелектуальної активності, зменшення бажання вчитися. Зважаючи на це, необхідно знизити інформаційне навантаження навчальної програми, а основні предмети подавати у формі, яка б розвивала просторові уявлення, образне мислення.

Близько 14 років поступово відновлюється пізнавальна активність підлітків. Зростає їх інтерес до однолітків і старших. Відновлення втраченої єдності відбувається через розширення кола друзів, знайомих, поглиблення стосунків. Діти прагнуть до співробітництва, взаємодії, спілкування. Потреба пізнання інших може призвести до подальшої активізації психологічного механізму децентрації.

В учнів восьми-десятих класів спостерігається підвищення рівня самоаналізу, активізуються спроби самостійно розібратися у собі, розширюється коло відповідальності. За даними І.С.Булах “у підлітків молодшого віку якісно змістовнішою виявляється дисциплінарна відповідальність, середнього віку – відповідальність за себе і старшого – відповідальність за інших” [83, с.306].

Здатність брати відповідальність за близьких людей, за світ може проявитися не скоро, але завдяки зростанню рефлексії духовний розвиток стає більш усвідомленим. Як зазначають О.В.Скрипченко, Л.В.Долинська, З.В.Огороднійчук “Головною особливістю набуття особистісної ідентичності у підлітковому віці стає поглиблене вивчення самого себе. Відбувається це завдяки особистісній рефлексії. Вивчаючи свої особливості, розмірковуючи про самого себе у минулому, теперішньому і майбутньому, аналізуючи свої домагання у взаємовідносинах і діяльності, підліток реалізує свою потребу в само ідентифікації” [96, с. 220].

Конфліктність взаємин із батьками, яка спостерігається при переході до ранньої юності 14 - 17 років, пояснюється переважно ставленням батьків до дитини як до своєї безпосередньої власності. Батьки визначають, якою професією слід оволодівати дитині, з ким товаришувати, тобто підсвідомо намагаються реалізувати через неї свій особистий образ, свої нездійснені задуми та проекти. Але ж при всій повазі до батьків дитина не може безболісно ігнорувати власні природні потреби саморозвитку.

Часто невдоволення батьків дітьми пов'язане з низьким рівнем їх успішності в школі, і тоді дитина відчуває свою неповноцінність, особливо, коли у початкових класах вона навчалася добре. Для більшості семикласників характерна підвищена тривожність у школі. Позиція батьків має бути не відстороненою і в той же час не нав'язливою. Дітям і батькам слід підтримувати дружні стосунки.

“До юнака підліток дозріває тоді, коли при досягненні статевої зрілості в ньому починає пробуджуватися та шукати собі задовільнення життя роду. Зміст ідеалу наповнює юнака почуттям дієвої сили, він уявляє себе покликаним і здатним перетворити світ або в усякому разі гармонізувати світ, який здається йому недосконалим” – вважає Гегель [117, с. 88]. Юнацький максималізм, ідеалізація себе

і світу невід'ємно пов'язані з дією психологічного механізму трансценденції, виходу за межі реального простору і часу. Шалені та, можливо, недосяжні мрії про майбутнє надають молоді життєвих сил, підносять над усіма уявними та реальними перешкодами.

У віковий період 17 - 19 років підвищуються, з одного боку, інтелектуальні здібності дітей, а з іншого - усвідомлюється потреба у чіткій ціннісній орієнтації, у розвитку свідомості. Духовний розвиток на цьому віковому етапі набуває все більших ознак саморозвитку. Як вказувалося раніше, однією з головних причин критичності цього періоду є недостатня сформованість ціннісно-сислової сфери дитини близько 5 років. А. Ц. Гармаєв називає точку 19-річчя критичною точкою, коли "всі попередні стереотипи розпливаються, перестають бути твердими і незрозуміло тепер, що є цінністю для юнака чи дівчини" [114, с. 33]. Подібні переживання трапляються і близько 30-річчя (рис 2.7). І в першому, і в другому випадку людині усвідомлення життєвих смислів виступає стійким психологічним амортизатором внутрішніх дисгармоній.

Очевидно, що багатство та різнобарвність життєвих смислів виступає умовою того, що вичерпаність одного окремого смислу не призводить до кризових явищ у внутрішньому світі. В цьому випадку інші життєві смисли компенсують втрату, підтримуючи людину, надаючи їй емоційної енергії, наснаги.

У 17 - 19 років суттєво змінюється життєва позиція юнака чи дівчини, що пов'язано з вибором професії, початком інтимного життя, формуванням свідомого та самостійного світосприйняття. Потреба у реалізації єдності знаходить відображення у створенні кола друзів та власної сім'ї відповідно до ідеальних уявлень про дружбу та кохання. Поступово зростає відповідальність як ознака духовності. Юнацький максималізм у поєднанні з ідеалізмом виступає фактором прискорення духовного зростання.

Період 19-24 роки – період становлення авторства власного способу життя. Якщо батьки намагаються стати на заваді – цей період супроводжується бунтом проти батьківської сім'ї, суспільства. В.О.Ганзен відмічає, що близько 21 року завершується формування вищих емоцій: естетичних, етичних, інтелектуальних та

самосвідомості [112, с. 148]. Молода людина повинна інтегруватися у професійний, соціальний простір людської спільноти. Це прагнення до інтеграції також можна розглядати як похідну прагнення до єдності. Близькі стосунки юнака чи дівчини з протилежною статтю дозволяють побачити себе з боку інших і прискорюють самопізнання. Якщо спочатку молоді люди оцінюють один одного з точки зору привабливості, то з часом чергову зустріч розглядають як можливість створення сім'ї. Порівняно з минулими десятиріччями сучасна молодь набагато пізніше входить у шлюбні стосунки, віддаючи перевагу кар'єрному зростанню.

Поява молодої сім'ї змушує нести відповідальність за свої вчинки, за збереження сімейної вірності як умови єдності. Кожна помилка повертається тепер не докорами батьків, а кризою власного сімейного життя. Потреба в порозумінні вимагає розвитку рефлексії, емпатії.

Після народження дитини молоді люди по-іншому оцінюють події власного дитинства, коло їх відповідальності розширюється, виникає свідомо вдячність до батьків, зміцнюється єдність із ними на основі спільного досвіду виховання дітей. Однак неминучими є й розбіжності у способах виховання минулих і прийдешніх поколінь. Для батьків дотримання принципу невторчання в сімейні стосунки дітей приносить більше користі, ніж нав'язування власних суджень.

Предметом нашого дослідження є психологічні закономірності та механізми процесу духовного розвитку учнів і студентів. Близько 22-24 років більшість студентів закінчують навчання, а отже не відповідають віковій категорії учнівської молоді. Разом із цим розуміння будь-якого явища передбачає дотримання принципу цілісності. Відповідно, вивчення вікового виміру актуалізації психологічних механізмів духовного становлення учнівської молоді потребує розгляду людського життя вцілому, з огляду на загальне призначення та зв'язки між окремими періодами.

Близько 25-27 років накопичення досвіду дозволяє молодій людині поглянути на особисте минуле та оцінити події юності. Цей період відповідає 3-5 рокам, періоду засвоєння смислів, але тепер відшукуються не загальні, а власні смисли, формулюється особиста мета життя, здійснюється пошук його закономірностей,

оцінка правильності чи неправильності життєвих рішень і вчинків. У 28 років людина може вирішити або здійснити своїм життям оригінальний внесок у скарбницю людства, або своїм буденним життям повторити те, що вже зроблено. Її стосунки з оточуючими можуть бути свідомими, а життєвий шлях може бути відмінним від шляху попередників, за умов усвідомлення власних ідеалів, цінностей і смислів. Духовність знаходить прояв у здатності перетворення спадщини минулого людського досвіду в засіб виразу індивідуальної духовності, що може дати внесок, якого досі не існувало. Біографії багатьох великих представників людства свідчать, що орієнтири та досягнення особистості, визначені й здобуті до 30-річчя, стають основою соціального життя на наступні роки.

Близько 30-річчя відбувається активна переоцінка цінностей та побудова життєвих перспектив, усвідомлюється необхідність подальшого професійного, соціального та особистісного зростання. Людина неначе народжується для суспільства, для реалізації єдності не тільки з власною сім'єю, друзями, але й з однодумцями, колегами. Професія, опанована близько 32 років є, як правило, визначальною на ближчі 7-8 років.

Особливим моментом життя вважають 33-річчя, так званий вік Христа, що позначається вибором між духовним і матеріальним. Що буде поставлено на перший план, а що підпорядковано? Що є метою, а що тільки засобом? Спокуси Христа яскраво ілюструють хід людського мислення, труднощі вибору і, нарешті, перемогу. Вибір духовного метою, а матеріального - засобом відрізняє людину від усього тваринного світу. Розуміння цієї істини або нерозуміння призводить до спрямованості життєво важливого рішення щодо справи всього життя, яке пов'язує із віком близько 35 - 36 років.

36-річчя завершує черговий цикл життя, пов'язаний з тими надбаннями, які людина отримала від батьків і найближчого оточення та починає прояв глибинного "Я" людини в соціумі. Оглядаючи світ із цієї вершини, людина по-новому бачить його недосконалість. Її прагнення до єдності зумовлює бажання додати щось корисне до суспільних надбань. Результатом проходження цієї вершини є або знаходження власного життєвого шляху відповідно до своїх особливостей, побудова

життя як оригінального твору мистецтва або повторення шляху вже пройденого іншими, подальше споживання чужих знань та досвіду. Невірний вибір призводить до виникнення кризи нереалізованості.

Період 36 - 40 років недаремно порівнюють із підлітковою кризою 12 - 16 років. Тут відмічається така ж нестабільність, актуальною є потреба у самопрояві та самоствердженні, підвищується самокритичність. Людині не сидиться на місці, хочеться нових відкриттів і радикальної зміни долі. Близько 40 років відбуваються спроби проаналізувати життєвий шлях з метою відповісти на запитання: "Навіщо це все?". Нерідко такі думки пов'язані з підсвідомим відчуттям непотрібності, незначущості своїх дій. Здається, що залишився останній шанс зробити справу, яка потрібна всім, яку ніхто не здатен зробити так добре. Думки про те, що через 50 - 100 років про все досягнуте ніхто і не згадає, піддають сумніву доцільність докладених зусиль, витраченої емоційної енергії.

Криза нереалізованості є типовішою для чоловіків, оскільки саме для них робота і професійне визнання є більш актуальним. "Що я зробив для світу?" - запитує себе чоловік. "Яку дитину я народила й виховала?" - запитує жінка. Щоправда, прийняття сучасною жінкою чоловічих ролей призводить і до появи в неї типової для чоловіків 40-річної кризи. У цілому цей період відрізняється високою продуктивністю за умов духовної спрямованості. Егоцентрична спрямованість, існування подружжя тільки для себе призводять до відповідної втрати натхнення, життєвих сил і вичерпаності стосунків.

Бажання принести користь - одна з провідних духовних потреб особистості, і Природа в період 40-річчя неначе здійснює ревізію - що в цьому плані вже зроблено, якими є плоди цієї частини життя? Якщо зростання творчих можливостей, яке розпочинається у 10 - 12 років, продовжується протягом подальшого життя - ця криза безпечна. Тоді наслідки діяльності людини й оточуючі засвідчують потрібність і корисність її діяльності, людина відчуває повноцінність життя, власну реалізованість. У 40-річному віці активізується також інтерес до майбутніх поколінь, до виховання молоді. Таким чином людина готується до появи онуків.

Період близько 41 - 48 років сприятливий для активного перегляду власної поведінки з оточуючими, визначення смислу та цінності соціальних і міжособистісних стосунків. Якщо сил і здатностей на це не вистачає, людина пасивно підкоряється обставинам і звинувачує у своїх невдачах інших або долю. Нерідко вона втікає від власної сутності у світ мрії, музики, книги, активної професійної діяльності, шукає пригод, залишає сім'ю. Їй здається, що саме зараз вона має "останній шанс". Так шлюб, що був узятий заради дитини, руйнується; приятельські стосунки, які склалися заради кар'єри, втрачають сенс, коли людина досягає високого соціального статусу. Посилюється почуття самотності. Багато хто намагається заперечити власний вік: носить молодіжний одяг, цурається однолітків, переймає звички молоді. Погіршення зовнішності, тілесна слабкість наче підштовхують до зосередженості на внутрішньому світі.

Однак зменшення фізичних сил нерідко призводить до зростання сил духовних. Пошук у цьому напрямі може призвести до просвітлення свідомості та глибоких позитивних змін особистості. Символічно, що тільки з 44 років у давньоєврейській традиції дозволялося вивчати Кабалу.

Період 49 - 55 років позначається активізацією соціальної відповідальності, потребою спілкуватися з молоддю, передавати власні знання, досвід. Таким чином людина реалізує потребу в єдності на соціальному рівні. Передаючи власний досвід, вона згадує, як виховували її. Це призводить до встановлення не формально-традиційних, а по-справжньому близьких стосунків із батьками, якщо ті ще живі. Якщо ж батьків уже немає - виникає відчуття незавершеності стосунків, почуття провини, що не є конструктивним.

У разі, якщо попередній період життя був невдалим - близько 50-річчя людина не відчуває сил для розвитку і каже "я занадто стара для змін". У протилежному разі усвідомлення життєвого досвіду сприяє формуванню нової чесноти - мудрості. Людина відшукує нові закономірності, гортаючи сторінки Книги життя, дедалі більше оволодіває здатністю прогнозувати, передбачати події та поведінку інших.

Близько 56 років особистість святкує третє народження, повторення віку Христа. Знову постає вибір між матеріальним і духовним. У випадку прогресу

людина опановує духовно спрямовану діяльність і не втрачає з виходом на пенсію активних зв'язків зі світом. Її думки спрямовані, здебільшого, на передачу власних знань та досвіду майбутнім поколінням. У разі невірною вибору актуалізуються найгірші риси характеру, що проявлялися в дитячому періоді. Немовби у дитинстві, людина ображається, гнівається на дрібниці. Як наслідок триває спад її емоційної та розумової активності.

Період 56 - 60 років дає особистості ще один шанс змінити щось у власному характері та стосунках, переорієнтуватися, оновити спрямованість праці. Ознакою прогресивного розвитку буде рішення присвятити себе тій чи іншій творчій діяльності на основі напрацювань та досвіду. У протилежному випадку людина задовольняється, переважно, фізичним існуванням.

60-річчя являє собою третю умовну вершину людського життя (рис. 2.7). Дух в особистості усвідомлює свою загальнолюдську природу. Зріла людина має зробити зрілий життєвий вибір: чим наповнити своє майбутнє – творчими здобутками, мудрістю або буденністю та поступовою втратою фізичних і духовних сил. В античній Греції 60-річчя вважали віком філософів - у цей час творча особистість може поділитися з людством найціннішими духовними надбаннями. Досягнутий на цей час певний рівень матеріальної забезпеченості дозволяє зосередитися на проблемах духовного майбутнього людства та інтегрувати в нього власний досвід. Таким чином потреба у єдності реалізується через творчість на загальнолюдському рівні. Невірний вибір викликає бажання завершити всі справи, насолодитися плодами заслуженого відпочинку.

Близько 65 років, коли трудову діяльність в основному закінчено, відбувається різке уповільнення темпу життя. Збільшення вільного часу може активізувати відчуття своєї непотрібності. До того ж, у багатьох людей цього віку є ті чи інші хронічні захворювання. Настає час прийняти життя як власну цілісну історію, не відкидаючи епізодів, що видаються невдалими, не звинувачуючи себе та інших. У випадку незадоволеності або докорів сумління - даний період переживається як критичний. Криза спустошеності посилює страх смерті й відчай від неможливості розпочати життя знову. І навпаки, наповненість спогадів позитивними емоційними

переживаннями сприяє виникненню почуття задоволення від виконання власної життєвої місії.

Пенсіонери активно працюють на дачах, присадибних ділянках. Утрату єдності з колом друзів і однолітків, яких стає все менше, людина намагається компенсувати через єднання з Природою, активне спілкування з рослинним і тваринним світом.

66 - 70 років – це період, коли фізичні сили поступаються перед енергією духу; людина або свідомо готується до залишення цього світу, або з острахом відганяє ці думки від себе. У першому випадку її розвиток не припиняється, в останньому - відчуття пустоти, смутку, безцільності життя посилюють кризу спустошеності. Якщо людина закрита для нового досвіду, сконцентована на тілесних відчуттях і живе одними спогадами – вона немовби обгрунтовує власну непотрібність у Природі. У протилежність цьому, сконцентованість уваги на творчості, духовному зростанні є чітким сигналом про доцільність подальшого життя.

Близько 72 - 74 років почуття відповідальності за майбутнє - як своє, так і людства в цілому - може сприяти "третьому пубертатному періоду", оновленню стосунків людини з власним внутрішнім світом, а також суспільством. Людина потребує уваги та спілкування з дітьми, онуками та правнуками, намагається встановити й підтримувати єдність між поколіннями. При цьому розумова активність часто поступається емоційній, слабшає пам'ять. Неначе в дитинстві, людина більше орієнтується на почуття. Якщо тіло витримало навантаження, яке склалося у 70 років, близько 77 настають адаптаційні особистісні зміни. Тоді 84-річчя позначається новим життєвим етапом.

84-річна вершина – це четверта велика вершина людського життя, час чергового духовного народження людини, коли дух усвідомлює власну духовну природу. У більшості цей період супроводжується відмежуванням від мирського, від метушні та дрібниць. Людина повертається до вічності, до незмінних духовних цінностей, присвячує життя найвищому служінню. Прагнення до єдності реалізується через усвідомлення себе часткою Всесвіту. Тоді смерть тіла сприймається як перетворення матеріальної енергії у духовну. У багатьох народів традиційною є підготовка людини до “Великого потойбічного переходу”.

Керуючись традиційними настановами, людина має “роздати всі борги”, зосередитися на вищих духовних досягненнях [482]. У протилежному випадку посилюється криза безперспективності. Людина живе переважно спогадами.

Якщо ж вибір є вірним, збагачений досвід при інтелектуальній працездатності народжує творче ставлення до Буття, дозволяє не тільки спостерігати закономірності, а й накреслювати перспективи людського сходження через століття. Як довгожитель людина посідає особливе місце в людській історії. На неї тримають рівняння інші.

Узагальнення розробленої періодизації духовного розвитку особистості дає можливість зробити висновки про те, що:

1. Людське життя в еволюційно-історичному вимірі – це можливість зробити індивідуальний внесок у скарбницю Всесвітнього духовного досвіду і підтвердити потрібність, доцільність власного існування. У випадку доцільності Природа наділяє людину подальшими силами (фізичними, розумовими та духовними) для продовження життєвої місії. У протилежному випадку, безцільність існування призводить до передчасного згасання функцій, зниження ефективності роботи систем організму.

2. У молоді роки переважає спрямованість мислення людини у майбутнє, побудова перспектив, тоді як у похилому віці домінує спрямованість мислення у минуле, аналіз життєвого досвіду. Гармонізація спрямованості мислення є ознакою високодуховної особистості.

3. У процесі особистісного зростання духовність з індивідуального надбання перетворюється на спільне надбання людства, на фактор, що об'єднує його представників, незважаючи на індивідуальні чи соціальні відмінності. Дух, прокидаючись в окремій людині, шляхом актуалізації потреби у єдності досягає в особистості усвідомлення загальної духовної єдності.

4. Духовний розвиток особистості є динамічним процесом, що містить підйоми та спади, серед яких можемо виокремити 4 доленосні вершини, пов'язані з життєвими виборами:

- 12-річчя, коли духовне «Я» у людині усвідомлює себе як особистість. Підліток здійснює вибір між прийняттям відповідальності, самостійності або споживанням, сліпим відтворенням засвоєних цінностей та досвіду батьків. Невірний вибір призводить до загострення кризи дорослості – коли відбувається руйнація стереотипів сприйняття і світогляду, до ще більшої розбіжності між бажаннями та можливостями.

- 36-річна вершина, коли духовне «Я» в особистості усвідомлює свою соціальну природу. Людина здійснює вибір між побудовою унікального життєвого шляху відповідно до власної сутності, соціальною активністю або загальноприйнятим повторенням життєвих шляхів, вже пройдених іншими. Невірний вибір посилює кризу нереалізованості – коли здається, що життєва програма не виконана, а досягнення - незначні.

- 60-річна вершина, коли духовне «Я» у людині усвідомлює свою загальнолюдську природу. Особистість вирішує, чим наповнити своє майбутнє – творчими здобутками, мудрістю, самовдосконаленням або буденністю та поступовою втратою фізичних і духовних сил. Наслідком невірного вибору є посилення кризи спустошеності – втрати усвідомлення зв'язків між минулим, сьогоденним та майбутнім.

- 84-річна вершина, коли духовне «Я» усвідомлює через людину свою духовну природу. Особистість ідентифікує себе з власним духовним “Я”, усвідомлює себе часткою Всесвіту, присвячує життя служінню світу або залишає життєву сцену так і не здійнявшись над буденністю, не зрозумівши сенсу власного життя в еволюційно-історичному вимірі. Невірний вибір призводить до кризи безперспективності, коли людина живе тільки спогадами. Розуміння і врахування духовних законів сприяє реалізації єдності людини зі світом, Природою, усім Буттям.

Правильність здійснених виборів визначає життєву долю особистості. Як відмічає В.В.Козлов “...особистісна криза завжди є викликом еволюції людини як психосоціальної істоти, і якщо особистість не сприймає цей виклик, то виникає вірогідність виникнення кризи такої інтенсивності, яка змітає особистість своєю глибиною та потужністю. У крайніх випадках ми маємо варіанти або особистісної

смерті (патології з утратою персони), або ж повної особистісної інволюції (соціальні аутсайтери)” [216, с.7].

Користуючись поданою періодизацією, слід зважати на те, що вікові орієнтири, подані в періодизації, є лише приблизними, залежними від індивідуальних особливостей, духовного потенціалу особистості та соціокультурних умов.

Дослідження вікового виміру актуалізації психологічних механізмів духовного становлення особистості дає підстави для виокремлення основних потреб духовного розвитку дітей та молоді віком до 24 років (див. табл. 2.1). У таблиці 2.1 також наведено шляхи та засоби врахування духовних потреб учнівської молоді, можливі наслідки ігнорування.

У цілому розробка періодизації дозволила дослідити особливості взаємодії таких психологічних механізмів духовного розвитку людини як ідентифікація, децентрація, рефлексія, трансценденція та усвідомлення буттєвої єдності. Встановлено, що актуалізація психологічних механізмів духовного розвитку певним чином співвідноситься з віком і має певну послідовність, однак ця послідовність не є абсолютною.

Так, процес децентрації за несприятливих умов (внутрішніх та зовнішніх) може не відбутися в дитинстві, що призводить до високого рівня егоцентризму людини в дорослому віці. В той же час високий рівень саморефлексії та трансценденції може проявитися вже в підлітковому чи ранньо юнацькому віці, коли пошуки сенсу життя та мрії про ідеал актуалізують духовний розвиток особистості, та в поєднанні з вольовими зусиллями можуть зумовлювати стійку потребу в духовно спрямованій діяльності молоді людини (допомогу нужденним, захист природи, духовну творчість тощо).

Загалом виявлені вікові особливості та специфіка актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку учнівської молоді вимагають подальшого експериментального дослідження на основі засобів психологічної діагностики.

Таблиця 2.1.

Вікові потреби духовного розвитку дітей і молоді, засоби їх врахування та можливі наслідки ігнорування в сімейному колі та системі освіти

Віковий період	Потреби духовного розвитку	Шляхи та засоби врахування	Можливі наслідки ігнорування
Період до народження	Фіксація емоційно-чуттєвого стану матері	Забезпечення позитивних емоцій майбутньої мами (радість, натхнення, піднесеність)	Нестача в дитини вольових зусиль у критичних ситуаціях, низька здатність до подолання життєвих труднощів
Період до трьох років	Фіксація способу поведінки, духовних якостей батьків, сімейна єдність	Атмосфера взаємодопомоги, взаємної поваги у сім'ї, духовне зростання батьків	Егоцентризм, агресивність, біологічна зумовленість поведінки домінують у спілкуванні та при створенні власної сім'ї.
Період 3-5 років	Усвідомлення через казку та відпрацювання у грі глибинних духовних смислів життя людини і людства, формування духовних цінностей	Використання духовно спрямованих засобів фольклору, казок. Залучення дитини до гри, яка пробуджує та формує ідеали дружби, служіння.	Нерозуміння сенсу життя, перспектив розвитку, схильність до споживацтва, у майбутньому - потяг до самогубства.
Період 5-7 років	Формування вольових якостей, що зумовлюють здатність до реалізації духовної мети, досягнення результату	Використання праці як засобу формування вольових якостей при обов'язковому розумінні дитиною мети діяльності	Слабка сила волі, нездатність до виконання діяльності, яка не пов'язана з нахилами, природними здібностями
Період 7-10 років	Пізнання істини, засвоєння навичок навчання та спілкування	Збереження природної радості, інтересу до навчання.	Негативне ставлення до навчання, психологічні ускладнення у встановленні контакту з дорослими
Період 10-12 років	Активізація особистісних здібностей, засвоєння трудової дії	Створення умов для вибору напрямів творчого розвитку (гуртки, секції)	Незнання власних особливостей, схильність до руйнування замість творчості
Період 12 - 14 років	Апробація отриманих знань у власних вчинках, зменшення авторитету батьків, єдність з однолітками	Створення умов для прийняття підлітками особистої відповідальності, розвиток культури спілкування	Підвищення конфліктності підлітків з батьками, вчителями або сліпа слухняність, пошук можливостей самоствердження за межами школи, сім'ї, нерозуміння себе
Період 14 - 17 років	Відновлення пізнавальної активності, розширення кола друзів, поглиблення стосунків	Створення умов для самопізнання, професійного самовизначення учнів	Розвиток комплексу неповноцінності, посилення тенденції відмежування від батьків, вчителів
Період 17 - 19 років	Підвищення рівня самоаналізу, актуалізація потреби у розвитку свідомості	Залучення до самовдосконалення, створення умов для духовної самореалізації	Розвиненість інтелекту при несформованості моральних та духовних якостей, схильність до суїциду
19-21 рік	Зростання відповідальності за власні життєві вибори	Залучення молоді до суспільно корисної діяльності, самореалізації	Повторення помилок батьків, байдужість до людей і світу, нездатність нести відповідальність
21-24 роки	Вибір своєї половини, сімейна єдність, служіння ближнім	Створення умов для духовного розвитку молоді в суспільстві	Втрата життєвих смислів, алкоголізм, наркоманія протиправна поведінка, злочинні дії

У подальшому дослідженні доцільно поєднати отримані теоретичні здобутки, поклавши їх в основу створення психологічної моделі духовного розвитку дітей і молоді.

2.6. Психологічна модель процесу духовного розвитку дітей і молоді

Згідно із завданнями дослідження нами було здійснено науково-психологічний аналіз поняття духовного розвитку, виокремлено мотиваційні чинники, визначено психологічні закономірності та механізми цього процесу, досліджено віковий вимір духовного становлення дітей і молоді та розкрито специфіку актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку. Напрацьований теоретичний матеріал дає підстави для розробки психологічної моделі процесу духовного розвитку дітей і молоді з урахуванням основних принципів духовно-особистісного підходу.

Враховання розроблених принципів духовно-особистісного підходу (принципу цілісності, ієрархічності та ціннісно-сислової детермінації) при розробці психологічної моделі процесу духовного розвитку дітей і молоді зумовлює необхідність інтеграції філософсько-психологічних уявлень щодо процесу духовного розвитку з психологічними уявленнями про особистість дитини, молодої людини, її структуру та функції.

Згідно з нашим робочим визначенням духовний розвиток розглядається як процес свідомого самовдосконалення особистості, що спрямовує людину на підпорядкування свого біологічного та соціального “Я” вищим ідеалам, цінностям і смислам у руслі Краси, Добра та Істини, гармонізацію поведінки та способу життя, збагачення духовних надбань людства результатами власної діяльності.

Таким чином у центрі розробленої моделі має перебувати цілісна особистість дитини, молодої людини з притаманними віковими особливостями, що були визначені у попередньому розділі дослідження. Принцип ієрархічності має забезпечуватися через ієрархічну взаємодію “я” духовного, “я” соціального та “я” біологічного (фізичного) як різних аспектів цілісної людської природи. При цьому духовні ідеали, цінності та смисли виступають як світоглядні орієнтири у процесі духовного сходження особистості та можуть бути поєднані у світоглядному компоненті структури. Змістом духовних ідеалів, цінностей і смислів виступають філософські категорії краси, добра та істини, які доцільно об’єднати у змістовному

компоненті моделі. Перетворення у поведінці, способі життя можуть бути відображені у зв'язках між особистістю учня (студента) з поведінковим компонентом структури. Процес збагачення духовних надбань людства результатами діяльності особистості доцільно відобразити через включення до психологічної моделі діяльнісного компоненту та встановлення його зв'язків з особистістю молодої людини.

Таким чином всі складові робочого визначення процесу духовного розвитку буде враховано при побудові психологічної моделі через включення до її складу особистісного, змістовного, поведінкового та діяльнісного компонентів.

Разом із цим слід враховувати, що будь-яка особистісна активність зумовлена дією певних мотивів. У нашому випадку процес духовного зростання учнівської молоді зумовлений дією сукупності мотивів духовного розвитку особистості, визначених нами в попередній частині дослідження. До мотивації духовного розвитку було віднесено мотиви самовдосконалення, допомоги потребуючим, мудрості, праведності та святості. Ці мотиви доцільно об'єднати в складі мотиваційного компоненту психологічної моделі процесу духовного розвитку дітей і молоді.

До складу розробленої моделі мають також бути включені психологічні закономірності та механізми, які й забезпечують, власне, процес духовного розвитку дітей і молоді. До складу цих психологічних механізмів віднесено ідентифікацію, децентрацію, рефлексію, трансценденцію та усвідомлення буттєвої єдності.

Таким чином до особистісного, ціннісно-сислового, змістовного, поведінкового та діяльнісного компонентів мають бути додані мотиваційний компонент, а також психологічні закономірності та механізми духовного розвитку учнів і студентів.

Розроблена на цих засадах психологічна модель процесу духовного розвитку учнівської молоді подана на рис. 2.8.

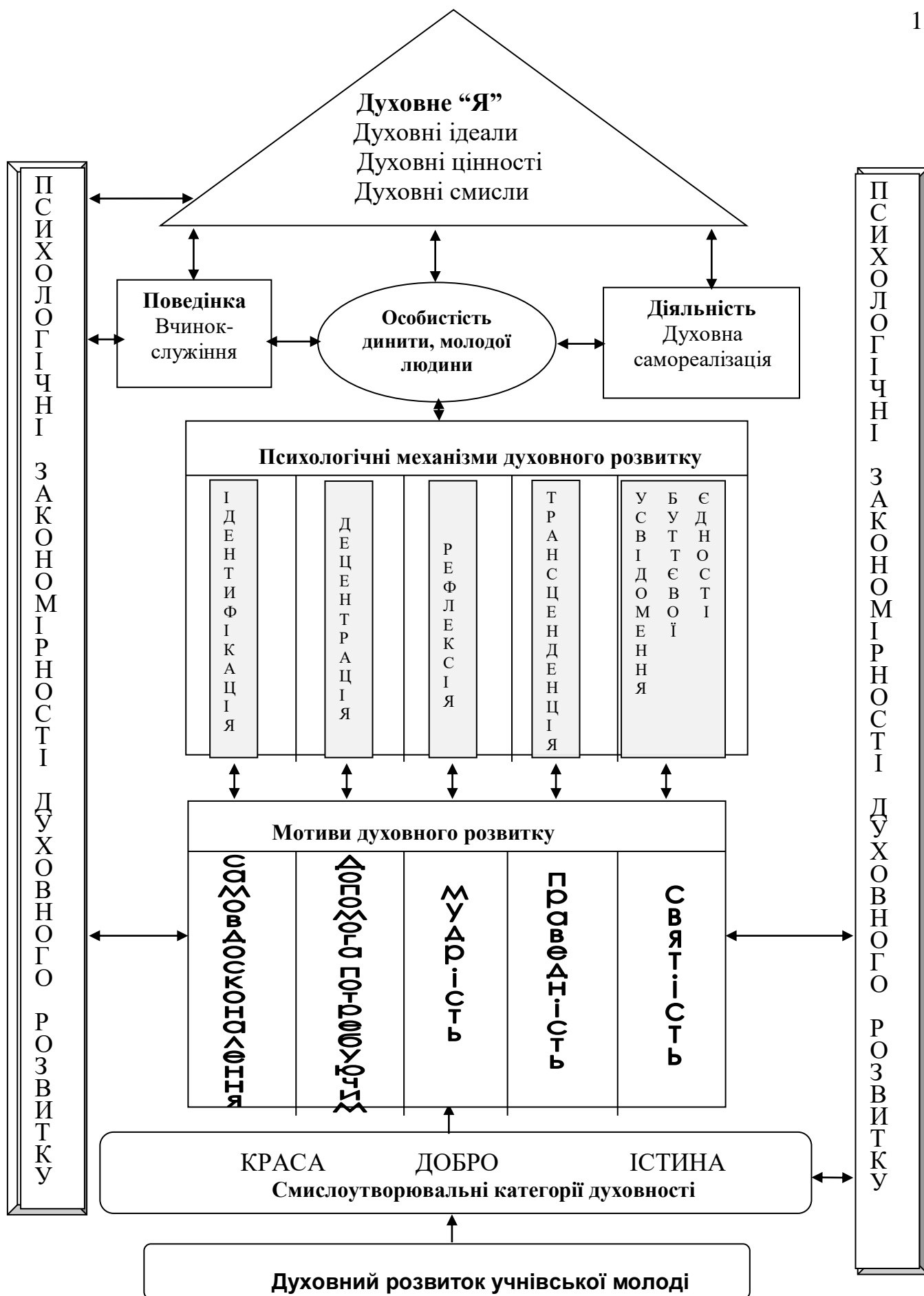

Рис. 2.8. Психологічна модель процесу духовного розвитку учнівської молоді.

Розглянемо структурний склад моделі та основні зв'язки детальніше. Філософські категорії Краси, Добра та Істини виступають предметом пізнання особистості дитини, підлітка, юнака (через літературні твори, безпосереднє спілкування з високодуховними особистостями тощо). У випадку сприятливих внутрішніх умов - особистісного смислу, узгодженості з наявними спонукальними мотивами, емоційної фіксації тощо (А.Н.Леонтьєв) – ці категорії перетворюються у спонукальні мотиви духовного розвитку, зумовлюючи естетичне світосприйняття та спрямованість учнів (студентів), прагнення до самовдосконалення та вдосконалення світу; гуманістичне світосприйняття та спрямованість; прагнення до пізнання, самопізнання та просвітництва; упорядкування власного життя у відповідності з духовними принципами; досягнення вищої духовної самореалізації.

Під впливом духовної мотивації відбувається актуалізація психологічних механізмів духовного розвитку дітей і молоді. Так, актуалізація психологічного механізму ідентифікації зумовлює ототожнення учня (студента) з високодуховними особистостями, з власним духовним “Я”. Результатом цього процесу є набуття духовної ідентичності. Духовна самоідентифікація невід’ємно пов’язана з уявленнями особистості про свій ідеальний образ, власне духовне “Я”.

Психологічний механізм децентрації зумовлює подолання егоцентризму особистості, зміну позиції суб’єкта в результаті співставлення та інтеграції її з позиціями, які відрізняються від власної. Для успішної децентрації важливою є наявність зразків високодуховної поведінки, які позитивно впливають на духовну орієнтацію особистості учня, студента. Такими зразками для дитини, підлітка, юнака можуть бути герої казок, оповідань, пісень, видатні особистості тощо. Психологічний механізм децентрації допомагає звільнитися від егоцентризму, зважати на потреби та інтереси інших.

Актуалізація психологічного механізму рефлексії зумовлює здатність звертати увагу на свій внутрішній світ, розмірковувати над своїм психічним станом, піднятися над своїм буттям (І.Д.Бех), стати в позицію “позаперебування” (М.Бахтін), проаналізувати події власного життя. Психологічна рефлексія допомагає знаходженню буттєвих смислів, формуванню власних цінностей та інтеграції

особистісних надбань у духовний досвід людства. Саме рефлексія виступає найхарактернішим механізмом самосвідомості підлітків (І.С.Булах).

Психологічний механізм трансценденції пов'язаний з вершинними переживаннями особистості (А.Маслоу). Трансценденція зумовлює прагнення особистості до абсолютно досконалого, ідеального, підносить людину над буденністю, активізує розвиток особистості, наслідком якого може стати набуття універсальної, космічної свідомості (К.Роджерс), сприяє досягненню таких найважливіших явищ, як осяяння, інтуїція, творчий порив, життєлюбство та людинолюбство, любов до своїх потенційних можливостей, до людей, любов до Батьківщини, до рідного краю (Ю.П.Азаров).

Психологічний механізм усвідомлення буттєвої єдності (за В.С.Соловйовим – всеєдності) дає можливість людині досягнути себе часткою єдиного цілого – людської спільноти, природи, Всесвіту, забезпечує зв'язок між різними поколіннями людства (С.Л.Франк). Поняття усвідомлення поєднує у собі активність усіх форм свідомості людини, її почуття, переживання, процеси мислення.

У результаті актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку відбувається активний розвиток ціннісно-сислової сфери, упорядкування ідеалів, смислів і цінностей, гармонізація духовних дисонансів. Зростання активності духовного “Я” спонукає особистість учня (студента) до духовно спрямованої поведінки, вищим проявом якої є вчинок-служіння (І.Д.Бех) і через серію таких вчинків, об'єднаних духовними мотивами, метою та результатами трансформується в духовно спрямовану діяльність, яка виступає умовою духовної самореалізації особистості, спрямованої на збагачення духовних надбань людства.

Психологічні закономірності духовного розвитку учнів і студентів утворюють постійні причинно-наслідкові зв'язки, які об'єднують особистісні новоутворення в часовому вимірі, детермінуючи послідовність їх прояву в поведінці та духовно спрямованій діяльності. На попередніх етапах дослідження виявлено такі закономірності духовного розвитку особистості:

–Ідеали, смисли та цінності, засвоєні у ранньому дитинстві, справляють значний вплив на духовне зростання особистості.

–Характерною ознакою подальшої духовної спрямованості особистості є замислення в роки раннього дитинства над глобальними світовими проблемами, неначе дитина усвідомлює поклик до розв’язання таких суперечностей світу як життя і смерть, знедолені та ображені діти.

–Активізація прагнень до духовного розвитку в молоді роки нерідко відбувається завдяки зустрічі з особистістю - носієм високого духовного потенціалу. Така зустріч відіграє роль доленосної. У більш зрілому віці духовне пробудження настає внаслідок інформаційного поштовху – читання певної книги або важливих життєвих подій, втрат, що змушують замислитися над сенсом життя.

–Початок духовного сходження особистості супроводжується емоційним злетом та прагненням залучити до свого світогляду більше прихильників. Надалі духовність знаходить прояв у окремих рисах характеру та елементах поведінки особистості і тільки з часом духовний потенціал втілюється у повсякденне життя, взаємини. На початку особистість орієнтується на окрему світоглядну систему, а надалі збагачується духовним досвідом людства, синтезує отримані знання та робить свій внесок у світову духовну скарбницю. Духовність проявляється у вмінні будувати власну долю та здійснювати дієву й тактовну допомогу іншим у життєвому самовизначенні. Людина розповсюджує духовність власним прикладом.

–Духовні вчинки та поведінка не завжди узгоджуються з формальною логікою. Духовно розвинена особистість більшою мірою керується вищими цінностями та сумлінням.

–У процесі духовного зростання людина прагне, насамперед, до удосконалення характеру, поведінки, нерідко залишаючи осторонь удосконалення власного тіла.

–Зростання рівня духовного розвитку супроводжується зростанням емпатійності, та розширенням меж відповідальності (за себе, за ближніх, за людство, за світ у цілому).

–Духовне зростання особистості нерідко супроводжується вищими переживаннями, екстатичними станами, видіннями, розкриттям незвичайних здібностей. Ці здібності не є метою, а лише вказівками на шляху духовного сходження.

–Життя високодуховної особистості являє собою акт служіння, здійснення місії, іноді - самопожертви. Форми цього акту можуть бути різними: допомога потребуючим, присвята життя знедоленим дітям, удосконалення світу тощо. Долання перешкод на шляху духовного служіння нерідко вимагає героїзму і сприймається з життєвим оптимізмом.

Виявлені психологічні закономірності духовного розвитку особистості цілком узгоджуються з дією спонукальних мотивів та психологічних механізмів духовного розвитку дітей і молоді.

Таким чином, у складі розробленої моделі відображено рушійні сили, змістовні, часові та результативні характеристики процесу духовного розвитку дітей і молоді. Використання моделі на практиці дозволяє конкретизувати основні показники та критерії духовного розвитку, здійснювати діагностику цього процесу та розробляти програми психолого-педагогічного забезпечення духовного зростання учнів і студентів в умовах навчально-виховного процесу.

Згідно з принципом духовно-особистісної інтеграції, духовність розподіляється в усіх особистісних підструктурах, а її сумарна характеристика може визначатися нами як духовний потенціал. Під потенціалом у широкому сенсі розуміють, як правило, ступінь потужності в певному відношенні. У соціальній площині розрізняють економічний, військовий, ядерний потенціал країни тощо. У психологічному контексті доволі вживаними є словосполучення «емоційний потенціал», «інтелектуальний потенціал», «творчий потенціал» тощо.

Під духовним потенціалом у подальшому дослідженні ми будемо розуміти ступінь духовного розвитку особистості, що зумовлюється естетичною, гуманістичною та пізнавальною спрямованістю та знаходить прояв у її поведінково-діяльнісній активності. Духовний потенціал доцільно розглядати в нашому дослідженні як результат актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку дітей і молоді.

Для конкретизації критеріїв духовного розвитку доцільно розподілити актуалізованість психологічних механізмів духовного розвитку особистості на три основні рівні – високий, середній і низький (див. табл. 2.2).

Якісні показники рівнів актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку дітей і молоді

Психологічний механізм	Низький рівень актуалізованості	Середній рівень актуалізованості	Високий рівень актуалізованості
Ідентифікація	Відсутність інтересу до духовних подвижників, потреб власного духовного «Я»; відсутність прагнення самовдосконалення, наслідування прикладам здорового способу життя; відсутність здатності до пошуку та примноження духовних знань, мудрості	Частковий інтерес до духовних подвижників, потреб власного духовного «Я»; епізодичне прагнення самовдосконалення, наслідування прикладам здорового способу життя; частково проявлена здатність до пошуку та примноження духовних знань, мудрості	Стійкий інтерес до духовних подвижників, носіїв ідеалів Краси, Добра та Істини; стійке прагнення постійного самовдосконалення наслідування прикладам здорового способу життя; Розвинена здатність до пошуку та примноження духовних знань, мудрості;
Децентрація	Спрямованість на себе, відсутність інтересу до людських доль, смислів і закономірностей розвитку людини; відсутність прагнення служіння ближнім, допомоги потребуючим; відсутність досвіду реалізації Добра в конкретних вчинках	Нестійкий інтерес до людських доль, смислів і закономірностей розвитку людини; епізодичне прагнення служіння ближнім, допомоги потребуючим; незначний досвід реалізації Добра в конкретних вчинках	Спрямованість на допомогу потребуючим, стійкий інтерес до людських доль, смислів і закономірностей розвитку людини; стійке прагнення служіння ближнім, допомоги потребуючим; значний досвід реалізації Добра в конкретних вчинках
Рефлексія	Відсутність усвідомлення власної життєвої мети, смислів і цінностей; нерозвинена здатність самопізнання, інтроспекції, керування спрямованістю мислення та емоцій; відсутність досвіду підпорядкування власному духовному «Я», голосу совісті	Часткове усвідомлення власної життєвої мети, смислів і цінностей; частково розвинена здатність самопізнання, інтроспекції, керування спрямованістю мислення та емоцій; незначний досвід підпорядкування власному духовному «Я», голосу совісті	Усвідомлення власної життєвої мети, смислів і цінностей; розвинена здатність самопізнання, інтроспекції, керування спрямованістю мислення та емоцій; значний досвід підпорядкування власному духовному «Я», голосу совісті
Трансценденція	Відсутність здатності підноситися над буденністю, розглядати себе і світ з позиції покращення; відсутність досвіду уявлення ідеального Буття, місії людини у Всесвіті, реалізації ідеалів Краси, Добра та Істини в повсякденному житті	Нерозвинена здатність підноситися над буденністю, розглядати себе і світ з позиції покращення; відсутність досвіду уявлення ідеального Буття, місії людини у Всесвіті, реалізації ідеалів Краси, Добра та Істини в повсякденному житті	Розвинена здатність підноситися над буденністю, розглядати себе і світ з позиції покращення; наявність досвіду уявлення ідеального Буття, місії людини у Всесвіті, реалізації ідеалів Краси, Добра та Істини в повсякденному житті
Усвідомлення буттєвої єдності	Відсутність усвідомлення єдності і взаємозв'язків людей, природи, Буття; відсутність прагнення до інтеграції різних світоглядних позицій в єдину картину світу; невизнання цінності всіх живих істот; відсутність досвіду трансперсональних переживань	Часткове усвідомлення єдності і взаємозв'язків людей, природи, Буття; нестійке прагнення до інтеграції різних світоглядних позицій в єдину картину світу; часткове визнання цінності всіх живих істот; незначний досвід трансперсональних переживань	Усвідомлення єдності і взаємозв'язків людей, природи, Буття; стійке прагнення до інтеграції різних світоглядних позицій в єдину картину світу; визнання цінності всіх живих істот; наявність досвіду трансперсональних переживань

В операційному плані духовний потенціал є змістовною характеристикою таких підструктур особистості як спілкування, спрямованість, характер, самосвідомість, інтелект, досвід і психофізіологія (за моделлю В.В.Рибалки) [374].

Зокрема, високий рівень духовного потенціалу характеризується:

у підструктурі спілкування – стійкий інтерес до тем, пов'язаних з духовним розвитком особистості, розвинена здатність створювати та підтримувати атмосферу доброзичливості в стосунках, стійке бажання сприйняття та передачі духовних знань;

у підструктурі спрямованості – проявлена спрямованість на служіння, допомогу потребуючим, прагнення до саморозвитку в руслі реалізації ідеалів Краси (естетична спрямованість), Добра (гуманістична спрямованість) та Істини (пізнавальна спрямованість), стійке бажання захистити Природу тощо;

у підструктурі самосвідомості – повна ідентифікація з власним ідеальним образом “Я”, чітке усвідомлення власних духовних потреб, життєвої мети як місії;

у підструктурі інтелекту – стійкий інтерес до інформації духовного спрямування, виражена сприйнятливність до духовних вчень та життєвих прикладів духовних лідерів, висока здатність до концентрації уваги як на зовнішніх подіях, так і на внутрішніх станах, до активного пошуку глибинних зв'язків внутрішнього та зовнішнього, співвіднесення реального з ідеальним, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, запам'ятовування духовно вагомої інформації тощо;

у підструктурі характеру – виразна проявленість таких якостей як доброта, порядність, моральність, любов до людей і світу, відповідальність за зміст і спрямованість життя, відкритість, прагнення до самовдосконалення тощо;

у підструктурі досвіду – стійке прагнення збагачувати досвід життя за духовними принципами, удосконалюватися у процесі духовно спрямованої діяльності, розвинена здатність відмежовувати духовний досвід від псевдодуховного, реалізовувати духовний потенціал у повсякденному житті тощо;

у підструктурі психофізіології – стійкий інтерес до власного організму як засобу духовної самореалізації, активний пошук шляхів і методів фізичного самовдосконалення, постійне дотримання здорового способу життя тощо;

Середній рівень духовного потенціалу характеризується наступними ознаками:

у підструктурі спілкування – епізодичний інтерес до тем, які пов’язані з духовним зростанням особистості, вибіркова здатність створювати та підтримувати атмосферу доброзичливості в стосунках, епізодичне бажання сприйняття та передачі духовних знань тощо;

у підструктурі спрямованості – нестійка спрямованість на служіння, допомогу потребуючим, епізодичне прагнення до саморозвитку в руслі реалізації ідеалів Краси (естетична спрямованість), Добра (гуманістична спрямованість) та Істини (пізнавальна спрямованість), нестійке бажання захистити Природу тощо;

у підструктурі самосвідомості – часткова ідентифікація з власним ідеальним образом “Я”, часткове усвідомлення власних духовних потреб, життєвої мети як місії тощо;

у підструктурі інтелекту – епізодичний інтерес до інформації духовного спрямування, часткова сприйнятливність до духовних вчень та життєвих прикладів духовних лідерів, посередня здатність до концентрації уваги як на зовнішніх подіях, так і на внутрішніх станах, до пошуку зв’язків внутрішнього та зовнішнього, до співвіднесення реального з ідеальним, до встановлення причинно-наслідкових зв’язків, до запам’ятовування духовно вагомої інформації тощо;

у підструктурі характеру – епізодична або часткова проявленість таких якостей як доброта, порядність, моральність, любов до людей і світу, відповідальність за зміст і спрямованість життя, відкритість, прагнення до самовдосконалення тощо;

у підструктурі досвіду – нестійке прагнення збагачувати досвід життя за духовними принципами, удосконалюватися в процесі духовно спрямованої діяльності, частково розвинена здатність відмежовувати духовний досвід від псевдодуховного, реалізовувати духовний потенціал у повсякденному житті тощо;

у підструктурі психофізіології – нестійкий інтерес до власного організму як засобу духовної самореалізації, обмежена потреба у пошуку шляхів і методів фізичного самовдосконалення, часткове або епізодичне дотримання здорового способу життя тощо.

Низький рівень духовного потенціалу характеризується наступними ознаками:

у підструктурі спілкування – відсутність інтересу до тем, які пов'язані з духовним зростанням особистості, відсутність здатності створювати та підтримувати атмосферу доброзичливості в стосунках, відсутність бажання сприйняття та передачі духовних знань;

у підструктурі спрямованості – відсутність проявленої спрямованості на служіння, допомогу потребуючим, відсутність прагнення до саморозвитку в руслі реалізації ідеалів Краси (естетична спрямованість), Добра (гуманістична спрямованість) та Істини (пізнавальна спрямованість), відсутність бажання захистити Природу тощо;

у підструктурі самосвідомості – відсутність ідентифікації з власним ідеальним образом “Я”, неусвідомлення власних духовних потреб, життєвої мети як місії тощо;

у підструктурі інтелекту – відсутність інтересу до інформації духовного спрямування, несприйнятливості до духовних вчень та життєвих прикладів духовних лідерів, нездатність до концентрації уваги як на зовнішніх подіях, так і на внутрішніх станах, до активного пошуку глибинних зв'язків внутрішнього та зовнішнього, до співвіднесення реального з ідеальним, до встановлення причинно-наслідкових зв'язків, до запам'ятовування духовно вагомої інформації тощо;

у підструктурі характеру – непроявленість таких якостей як доброта, порядність, моральність, любов до людей і світу, відповідальність за зміст і спрямованість життя, відкритість, прагнення до самовдосконалення тощо;

у підструктурі досвіду – відсутність прагнення збагачувати досвід життя за духовними принципами, удосконалюватися у процесі духовно спрямованої діяльності, нездатність відмежовувати духовний досвід від псевдодуховного, реалізовувати духовний потенціал у повсякденному житті тощо;

у підструктурі психофізіології – відсутність інтересу до власного організму як засобу духовної самореалізації, відсутність потреби у пошуку шляхів і методів фізичного самовдосконалення, недотримання здорового способу життя тощо.

Актуалізація психологічних механізмів духовного розвитку особистості у спілкуванні, спрямованості, характері, самосвідомості, інтелекті, досвіді та психофізіології має відображатися у таких якісних показниках:

Ідентифікація: ідентифікація себе з духовними подвижниками, носіями ідеалів Краси, Добра та Істини; прагнення вдосконалення характеру, здатність примноження духовних знань; наслідування прикладам здорового способу життя.

Децентрація: увага до інших у процесі спілкування; спрямованість на допомогу потребуючим, реалізація Добра в конкретних вчинках, здатність, турбуючись про ближніх, відставляти на другий план власні інтереси; замислення над людськими долями, пошук смислів і закономірностей; розуміння своєї єдності з іншими; наявність досвіду децентрації; визнання цінності життя свого та інших.

Рефлексія: прагнення дотримуватися чесності у спілкуванні; спрямованість на усвідомлення власної життєвої мети, смислів і цінностей; розвиток позитивних рис характеру; здатність до розвитку свідомості, самоконтролю; досвід орієнтації на духовне "я", голос совісті; врахування у повсякденному житті та вдосконалення власних психофізіологічних якостей тощо.

Трансценденція: спілкування про місію людини у Всесвіті; спрямованість на реалізацію ідеалів Краси, Добра та Істини в повсякденному житті; схильність до споглядання; здатність до керування процесами мислення та уяви; пізнання свого духовного "я", досвід уявлення ідеального буття; піднесення над біологічними потребами власного тіла тощо.

Усвідомлення буттєвої єдності: схильність до спілкування з Природою, Буттям, (у релігійному контексті – з Богом); спрямованість на інтеграцію різних поглядів і світоглядних позицій у єдину картину світу; визнання цінності всіх живих істот у Всесвіті; усвідомлення взаємозв'язків людей і Природи; замислення над глобальними світовими проблемами; наявність досвіду трансперсональних переживань; турбота про власне тіло як про частину єдиної Природи.

Таким чином, розробка психологічної моделі духовного розвитку дітей і молоді дозволила здійснити інтеграцію філософсько-психологічних уявлень щодо процесу духовного розвитку з психологічними уявленнями про особистість молодої людини, виокремити критерії та показники духовного зростання особистості.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ II

1. Під психологічними закономірностями мають на увазі об'єктивно існуючі стійкі причинно-наслідкові зв'язки психічних явищ, які повторюються в процесі розвитку особистості.. Дослідження психологічних закономірностей духовного зростання особистості здійснювалось у ході роботи за двома напрямками: через аналіз життєвого шляху історичних постатей у духовній історії людства та на основі ретроспективної самооцінки життєвих доль сучасних духовних подвижників.

2. Серед психологічних критеріїв, за якими визначалися духовні подвижники в історії людства, обрано такі: прагнення до реалізації у власному житті ідеалів Краси, Добра та Істини; єдність прагнень, поведінки та духовно спрямованої діяльності, що проявляється у життєвих виборах і вчинках; наявність філософського вчення, настанов, що передавалися усно чи письмово; наявність учнів, послідовників. За висунутими критеріями було складено список, до якого увійшли: Рам, Крішна, Мойсей, Орфей, Піфагор, Будда, Платон, Ісус Христос, Сергій Радонежський, старець Силуван, князь Святослав (чернігівський), Жанна Д'арк, Джордано Бруно, Яков Беме, Рамакрішна, Григорій Сковорода, Януш Корчак, Сальвадор Далі, О.Реріх та М.Реріх, Володимир Вернадський, П.К.Іванов, Мати Тереза та ін.

3. За допомогою біографічного методу на основі вивчення життєвих шляхів духовних подвижників минулого встановлено такі закономірності духовного розвитку особистості:

- духовні ідеали, смисли та цінності, засвоєні у ранньому дитинстві, справляють суттєвий вплив на розвиток і подальше духовне зростання особистості;

- характерною ознакою подальшої духовної спрямованості особистості є замислення в роки дитинства над глобальними світовими проблемами, такими суперечностями світу як життя і смерть, знедолені та ображені діти;

- активізація прагнень до духовного розвитку найчастіше відбувається завдяки зустрічі з особистістю - носієм високого духовного потенціалу. Така зустріч відіграє роль доленосної;

- на перших етапах духовного сходження людина захоплюється одним певним ученням, але надалі будує власний світогляд на синтезі духовних знань, віддаючи перевагу ідеям краси, добра, істини, милосердя, любові до ближніх;

- початок духовного сходження особистості нерідко супроводжується емоційним злетом, прагненням залучити до свого світогляду інших. Надалі, в процесі самовдосконалення особистості, духовність знаходить вияв у рисах характеру та елементах поведінки;

- духовні вчинки та поведінка не підпорядковуються правилам формальної логіки, виходячи за її межі. Особистість не орієнтується на соціальне схвалення, а більшою мірою керується вищими цінностями, сумлінням;

- у процесі духовного зростання людина першочергово прагне до удосконалення внутрішнього світу, нерідко залишаючи осторонь фізичне удосконалення власного тіла;

- зростання духовного потенціалу особистості пов'язане із зростанням емпатійності та відповідальності (за себе, за ближніх, за світ у цілому);

- духовний розвиток особистості нерідко супроводжується вищими переживаннями, розкриттям незвичайних здібностей, які є не метою, а лише дороговказами на шляху духовного сходження;

- життя високодуховної особистості є актом служіння, здійснення місії, своєрідним витвором мистецтва.

4. Для підтвердження актуальності виявлених психологічних закономірностей на сучасному історичному етапі вивчалися особливості життєвих доль духовних лідерів – представників громадських організацій, діячів науки, мистецтва, релігії тощо (412 осіб). Встановлено, що психологічні закономірності духовного розвитку особистості в минулому не мають суттєвих відмінностей від психологічних закономірностей духовного зростання наших сучасників. Разом із цим, значні зміни відбулися у соціокультурних умовах духовного розвитку особистості, що характеризуються такими ознаками як збільшення обсягу інформації, інтеграція духовних знань, зближення світоглядних позицій тощо. Духовна самореалізація особистості може відбуватися через постійне самовдосконалення, побудову життя відповідно до загальнолюдських духовних принципів; духовне виховання дітей; допомогу потребуючим; наповнення інформаційного простору духовними ідеями, творами мистецтва, об'єднання людства тощо.

5. Духовний розвиток є процесом, який набуває різних ознак у часі і не може бути вичерпно описаним єдиним психологічним механізмом. Згідно з принципами духовно-особистісного підходу психологічні механізми духовного розвитку особистості у своїй сукупності мають забезпечувати духовне зростання, оволодіння

людиною більш складними формами поведінки та діяльності, сприяти узгодженості особистісних функцій та процесів, детермінації особистісної спрямованості, сформованості духовних ідеалів, цінностей і смислів, усвідомленню життєвої мети (системи цілей), “Я”-концепції особистості та особливостей її мотивації.

У процесі теоретичного дослідження визначено такі психологічні механізми духовного розвитку особистості як ідентифікація, децентрація, рефлексія, трансценденція та усвідомлення буттєвої єдності. Ідентифікація з високодуховними особистостями активізує прагнення наслідування, прискорює процес духовного розвитку дитини, має важливе значення при формуванні у молоді стійкості до спокус та розвитку совісті. Духовна самоідентифікація невід’ємно пов’язана з уявленнями особистості про свій ідеальний образ, власне духовне “Я”. Психологічний механізм децентрації допомагає звільнитися від егоцентризму, зважати на потреби та інтереси інших. Рефлексія, як процес пізнання особистих психічних актів і станів, сприяє зростанню здатності особистості досягнути власне буття, віднайти його смисли, сформувані цінності. Психологічний механізм трансценденції зумовлює прагнення особистості до абсолютного, досконалого, ідеального, підносить людину над буденністю. Усвідомлення буттєвої єдності розв’язує проблему самотності людини в світі, компенсує втрачену від народження біологічну єдність з організмом матері на більш високому, буттєвому рівні, поєднує у собі активність усіх форм свідомості людини, її почуття, переживання, процеси мислення.

6. Аналіз численних психологічних теорій та поглядів на вікове становлення особистості (Е.Кречмер, Е.Йенш, А.Гезелл, Е.Еріксон, Е.Шпрангер, Ш.Блер, Б.Г.Ананьєв, Л.І.Божович, Л.С.Виготський, Л.В.Долинська, Г.С.Костюк, І.С.Кон, Н.С.Лейтес, В.Ф.Моргун, З.В.Огороднійчук, О.В.Скрипченко) дозволив обґрунтувати необхідність доповнення існуючих підходів періодизаціями, в яких висвітлюється духовна складова людської природи. Розроблений у дослідженні варіант періодизації духовного розвитку людини відповідає таким провідним ознакам як цілісність; функціональність; взаємозумовленість життєвих періодів.

Згідно з розробленою періодизацією, одним з вагомих чинників, що актуалізує спочатку підсвідому, а надалі усвідомлену потребу особистості у духовному розвитку, є прагнення до відновлення єдності, яка була втрачена дитиною під час народження та відокремлення від організму матері. Дослідження вікового виміру актуалізації психологічних механізмів духовного становлення особистості дало підстави для виокремлення основних потреб духовного розвитку

дітей та молоді віком до 24 років. Їх врахування в процесі навчання та виховання сприятиме зростанню ефективності психолого-педагогічного впливу.

7. Врахування розроблених принципів духовно-особистісного підходу при розробці психологічної моделі процесу духовного розвитку учнівської молоді зумовило необхідність інтеграції філософсько-психологічних уявлень щодо процесу духовного розвитку з психологічними уявленнями про особистість учня, студента, її структуру та функції. Розроблена на цих засадах психологічна модель процесу духовного розвитку учнівської молоді включає до свого складу особистісний, ціннісно-смісловий компоненти, смислоутворювальні категорії духовності, мотиви духовного розвитку, психологічні механізми духовного розвитку, поведінковий та діяльнісний компоненти, а також психологічні закономірності духовного розвитку дітей і молоді.

У відповідності до розробленої моделі критерієм духовного розвитку дітей і молоді обрано актуалізованість психологічних механізмів ідентифікації, децентрації, рефлексії, трансценденції та усвідомлення буттєвої єдності в структурі особистості, а показником – духовний потенціал, який визначено як ступінь духовного розвитку особистості, що зумовлює естетичну, гуманістичну та пізнавальну спрямованість, знаходить прояв у її поведінково-діяльнісній активності.

Основні положення розділу подані в таких публікаціях автора:

1. Помиткін Е.О. Психологія духовного розвитку особистості: монографія. – К.: Наш час, 2007. – 280 с. – Бібліогр.: с. 252-278.

2. Помыткин Э.А. 12 путей духовности. учебное пособие. – К., “Освіта України”, 2007. – 110 с., ил.

3. Помиткін, Едуард. Психологічне забезпечення духовного розвитку дитини: прогр. роботи з дітьми від 5 до 18 років / Е.Помиткін. - Навч. посібник. – К.: Шк. світ, 2008. – 128 с. – (Бібліотека “Шкільного світу”).

4. Помиткін Е.О. Соціально-психологічні умови процесу духовного розвитку особистості // Соціальна психологія / Український науковий журнал.-№1(21), 2007. – С.104-111. Помиткін Е.О. Духовне зростання та самореалізація особистості в сучасних соціокультурних умовах / Педагогіка і психологія професійної освіти // Науково-методичний журнал. – Львів. – 2007. - №2. – С.155-163.

5. Помиткін Е.О. Вікова періодизація духовного зростання професіонала // Професійна освіта: педагогіка і психологія: Польсько-Український щорічник (За редакцією Т.Левовицького, І.Вільш, І.Зязюна, Н.Ничкало).- К., Ченстохова, 2006. – Вип. VIII. – С.93-101.

6. Помиткін Е.О. Вікова періодизація духовного сходження особистості / Педагогіка і психологія професійної освіти // Науково-методичний журнал. – Львів. – 2006. - №3. – С.87-98.

7. Помиткін Е.О. Специфіка мотивації духовного розвитку особистості // Етичні та духовні аспекти розвитку людини та суспільства / VIII Міжнародний форум / Київ, 18-20 квітня 2008р. – С.30-31.

8. Помиткін Е.О. Взаємодія психологічних механізмів духовного розвитку в процесі становлення соборності особистості // Психолого-педагогічні засади розвитку особистості в умовах соборної України: Зб. матеріалів науково-практичної конференції. – Київ: ІПОД, 2008. – С.17-19.

РОЗДІЛ III
ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ МЕХАНІЗМІВ ДУХОВНОГО
РОЗВИТКУ ДІТЕЙ І МОЛОДІ НА ОСНОВІ ЗАСОБІВ
ПСИХОДІАГНОСТИКИ

3.1. Принципи та методичні підходи до діагностики психологічних механізмів
духовного розвитку особистості

Впровадження духовно-особистісного підходу в експериментальне дослідження психологічних механізмів духовного розвитку дітей і молоді зумовлює потребу методологічного обґрунтування та методичного опрацювання проблеми діагностики духовного розвитку особистості. З цією метою, насамперед, нам необхідно розробити принципи та методичні підходи до діагностики психологічних механізмів духовного розвитку особистості.

Термін “діагностика” походить від грецького *diagnostikos* – здатний розпізнавати. Уперше це слово використовувалося для з’ясування втрат римських легіонів після бою. Психологічна діагностика являє собою галузь психологічної науки, яка розробляє методи виявлення та виміру індивідуально-психологічних характеристик особистості.

Правомірно зазначити, що в сучасній психологічній практиці проблема діагностики показників духовного розвитку особистості розроблена недостатньо. Практично не існує психодіагностичного інструментарію, спрямованого на дослідження рівня децентрації, духовної самоідентифікації особистості, рефлексії, трансценденції та усвідомлення буттєвої єдності. Загальновідомий діагностичний інструментарій спрямовується переважно на виявлення показників розвитку інтелектуальної та емоційної сфери особистості, спілкування, темпераменту, характеру. Такий стан речей пояснюється, по-перше, складністю визначення критеріїв оцінки духовності особистості і, по-друге – складністю побудови засобів психодіагностики, що надавали б достовірні результати. М.В.Савчин з цього

приводу зазначає, що “Найголовнішим способом діагностики духовного потенціалу людини є аналіз її цілісної життєдіяльності” [387, с.157].

Отже досліджувати психологічні механізми духовного розвитку слід у їх взаємозв'язку з загальним розвитком особистості. Виходячи з цих положень, далі визначені теоретичні підходи та принципи побудови психодіагностичного інструментарію, спрямованого на дослідження психологічних механізмів і виявлення духовного потенціалу особистості.

Перш за все, побудова та використання психодіагностичного інструментарію має спиратися на етичні норми, прийняті у психологічному товаристві [163]. Згідно з принципами психологічної етики, розроблені психодіагностичні методики мають використовуватися за згодою клієнта на діагностичну процедуру та надання йому можливості ознайомлення з психодіагностичними результатами.

Серед загальновідомих принципів психологічного дослідження слід назвати принцип можливості пізнання внутрішнього світу особистості; принцип єдності суб'єкта й об'єкта психологічного пізнання; принцип відображення; принцип визначальної ролі практики у психологічному пізнанні.

Відповідно до цих принципів духовний розвиток може виступати об'єктом і предметом наукового пізнання, знаходить прояв у поведінці й діяльності суб'єкта дослідження, відображається в усіх особистісних проявах і може досліджуватися в ході практичної психологічної діяльності.

Визначені далі загальні принципи психологічного дослідження потребують більш детального опису в контексті духовного розвитку особистості. Принцип розвитку психіки зумовлює розгляд людини в динаміці процесів її становлення як індивіда і як особистості на різних етапах діяльності (ігрової, навчальної, трудової, творчої і т. д.). Цей принцип втілюється, зокрема, у можливості якісного дослідження духовного розвитку особистості у часі, аналізі явищ і психологічних механізмів духовного розвитку невід'ємно від вікового зростання та відповідних особистісних змін.

Принцип різнобічного пізнання особистості на основі об'єктивного матеріалу: показників, фактів, що допускають перевірку. Наведений принцип реалізується в

нашому дослідженні через теоретичний аналіз і узагальнення наукових даних із проблеми духовного розвитку особистості, розробку та апробацію методів тестування й анкетування, аналіз біографічних даних, а також результатів діяльності. Дані, отримані за допомогою певного психодіагностичного методу, інтегруються й доповнюються результатами інших методів і прийомів дослідження. Діагностичні методики мають різну валідність, однак отримані результати доповнюються даними спостережень за поведінкою особистості, вивченням характеру та результатів її діяльності.

Принцип тісного зв'язку розуміння особистості з умовами формування, із навколишнім середовищем. Згідно з цим принципом психологічне дослідження духовного розвитку здійснюється невід'ємно від соціальних умов життєдіяльності особистості, умов колективу, сімейних стосунків, соціальної ситуації у суспільстві.

Принцип пізнання особистості в розвитку, динаміці, протягом тривалого часу. Цей принцип зумовлює потребу у використанні таких методів сучасного дослідження, які дозволяють фіксувати психічний розвиток суб'єкта не тільки на одному, але й на різних вікових етапах, під впливом різних соціальних чинників. Зважаючи на це, у нашому дослідженні використовується не тільки констатувальний експеримент, але й формувальний та лонгітюдний методи експериментальної психології.

Інтеграція наведених принципів зумовлює загальну логіку розробки психодіагностичного інструментарію. До його складу мають входити психологічні засоби, за допомогою яких стає можливим дослідження процесу духовного розвитку в часовій динаміці, у проявах поведінки, вчинків та діяльності особистості. Зважаючи на це, для здійснення діагностики духовного розвитку дітей і молоді було використано три методичні підходи, що засновані:

- на дослідженні процесу актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку у структурі особистості (на основі моделі особистості, розробленої В.В.Рибалкою);

- на дослідженні прояву духовності у поведінці особистості в умовах колективу;

- на аналізі духовної спрямованості та результатів діяльності учнівської молоді (рис. 3.1).

Зважаючи на це, загальні показники духовного розвитку особистості надалі будуть диференційовані для різних особистісних вимірів: суб'єктивно-психологічного, поведінкового та діяльнісного та використовуватимуться при побудові психодіагностичного інструментарію.

Запропоновані підходи мають втілитися в розробку конкретних психодіагностичних методик, призначених для використання у психолого-педагогічному процесі. Зокрема, для виявлення духовного потенціалу учнівської молоді розроблено та апробовано психодіагностичну методику “Духовний потенціал особистості”, призначену для учнів віком починаючи з 14 років [346].

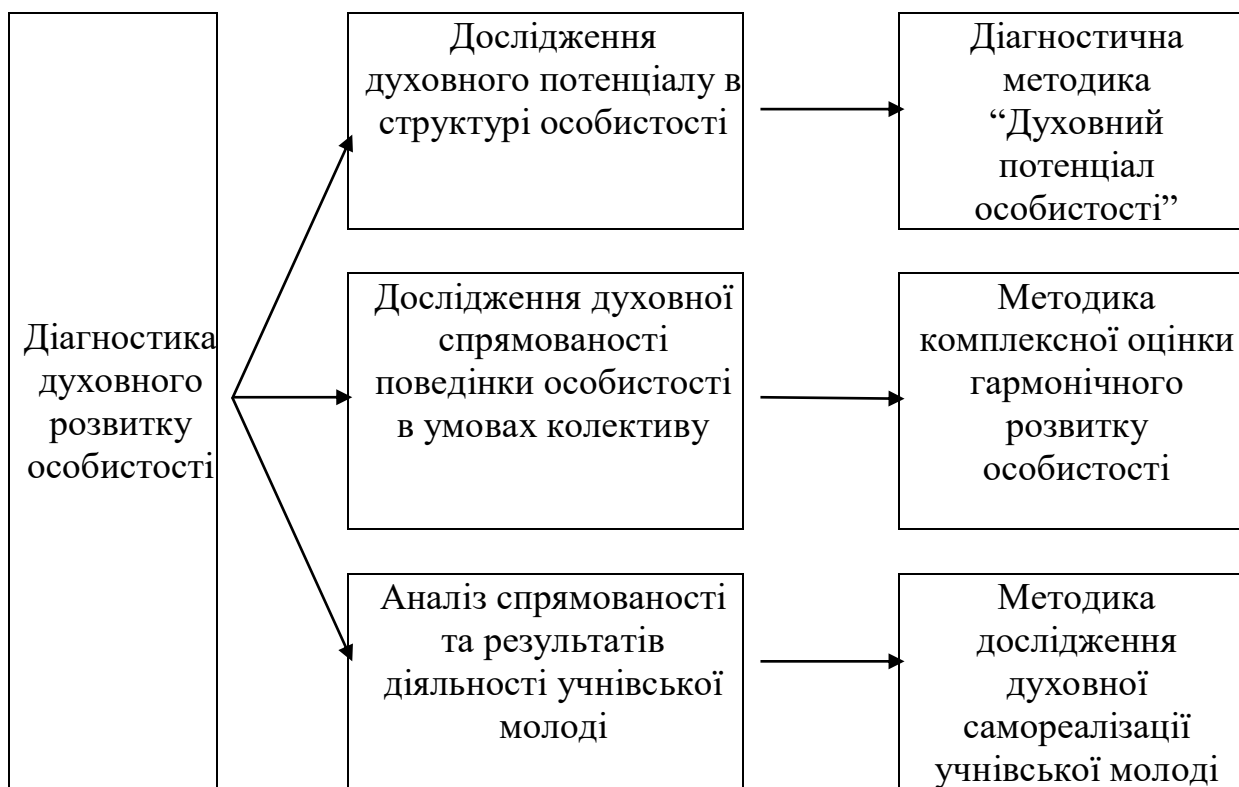

Рис. 3.1. Методичні підходи та відповідні психологічні методики психодіагностики духовного розвитку особистості.

За її допомогою здійснювалося дослідження найважливіших характеристик духовного розвитку: духовного потенціалу, який є результатом актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку в структурі особистості та розподілу

духовного потенціалу в структурі особистості (у підструктурах спілкування, спрямованості, характеру, самосвідомості, досвіду, інтелекту та психофізіології).

Виявлені показники духовного потенціалу особистості порівнювалися в ході констатувального експерименту із показниками розвитку соціально-психолого-індивідуального виміру структури особистості (за В.В.Рибалкою): стилю спілкування (методика Томаса); комунікативних та організаторських здібностей (методика виявлення й оцінки комунікативних і організаторських здібностей КОС-2 В.В.Синявського та Б.О.Федоришина); загальної спрямованості (методика діагностики спрямованості особистості Б.Басса); розвитку свідомості та ціннісної орієнтації особистості (авторська методика “Здійснення бажань”); характеру особистості (визначення акцентуацій характеру за методикою К. Леонгарда); інтелектуального розвитку (вербальний тест Айзенка); екстраверсії і нейротизму (опитувальник ЕРІ, тест Айзенка) та емпатії (опитувальник В.В.Бойко).

Виходячи з необхідності забезпечення наступності діагностики духовного розвитку, а також дослідження поведінкової складової цього процесу, здійснено розробку методики комплексної оцінки гармонійного розвитку дітей і молоді [347], [348]. За допомогою методики двічі на рік визначався рівень розвитку фізичної культури, культури спілкування, творчого та духовного розвитку особистості. У методиці застосовано соціометричний та кваліметричний підходи, що дозволило охопити її впливом усі ланки освітньої системи.

Аналіз спрямованості та результатів діяльності учнівської молоді здійснювався на основі розробленої методики дослідження духовної самореалізації учнівської молоді. Згідно з умовами методики учні та студенти залучалися до духовно спрямованої діяльності, у ході якої на основі діяльнісного виміру структури особистості (за моделлю В.В.Рибалкою) оцінювався розвиток потребово-мотиваційного, інформаційно-пізнавального, цілеутворювального, результативного та емоційно-почуттєвого компонентів діяльності. У цілому діагностика духовного зростання є одним із важливих елементів загальної системи психологічного супроводу, що дозволяє забезпечити збереження, розвиток і самореалізацію духовного потенціалу дітей і молоді.

3.2. Розробка й апробація психодіагностичного інструментарію для дослідження духовного потенціалу та психологічних механізмів духовного розвитку учнів і студентів

Потреба у визначенні духовного потенціалу та дослідженні психологічних механізмів духовного розвитку дітей і молоді зумовлює необхідність розробки відповідного психодіагностичного інструментарію. Виходячи з того, що духовний потенціал є змістовною характеристикою таких підструктур особистості як спілкування, спрямованість, характер, самосвідомість, інтелект, досвід і психофізіологія, а його розвиток детермінується процесом актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку особистості, в основу розробки тестової методики мають бути покладені запитання, які містять у собі якісні ознаки процесу духовного розвитку особистості. Таким чином у змісті тестової методики мають поєднуватися характеристики прояву духовності у підструктурах та якісні ознаки актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку особистості.

Виходячи з конкретизованих при розробці психологічної моделі духовного розвитку учнівської молоді якісних показників духовного розвитку особистості, та у відповідності з наведеними принципами психологічного дослідження, здійснено розробку психодіагностичної методики “Духовний потенціал особистості” [347]. Теоретичною основою методики є психологічна структура особистості, розроблена В.В.Рибалкою. 35 запитань, покладених в основу тесту, спрямовані на дослідження актуалізації психологічних механізмів децентрації, духовної самоідентифікації, рефлексії, трансценденції та усвідомлення буттєвої єдності у підструктурах спілкування, спрямованості, характеру, самосвідомості, досвіду, інтелекту та психофізіології особистості. Методика є ефективною для вікової категорії, починаючи від 14 років. Зміст опитувальника подано в додатку А.2.

Для занесення діагностичних даних була розроблена спеціальна таблиця (табл. 3.1), форма якої дозволяла одночасно розглядати ступінь актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку (сума за горизонтальним виміром) та їх проявленість у кожній із 7 особистісних підструктур (сума за вертикальним виміром).

Духовний потенціал особистості

	Спілкування	Спрямованість	Характер	Самосвідомість	Інтелект	Досвід	Психофізіологія	
Ідентиф-я	1	2	3	4	5	6	7	
Децентр-я	8	9	10	11	12	13	14	
Рефлексія	15	16	17	18	19	20	21	
Трансц-я	22	23	24	25	26	27	28	
Усв. бут. єдності	29	30	31	32	33	34	35	
	$\Sigma 1=$	$\Sigma 2=$	$\Sigma 3=$	$\Sigma 4=$	$\Sigma 5=$	$\Sigma 6=$	$\Sigma 7=$	Σ заг.

Наближення до максимального показника у вертикальних вимірах (10 балів) свідчить про розвиненість духовного потенціалу в даній підструктурі. Низький потенціал свідчить про необхідність розвитку відповідної підструктури. Наближення до максимального показника у горизонтальних вимірах (14 балів) свідчить про актуалізованість окремого психологічного механізму духовного розвитку особистості. Для визначення перспективних напрямів подальшого духовного розвитку слід проаналізувати за допомогою таблиці показники духовного потенціалу, що містяться в кожній із наведених підструктур особистості.

Стандартизація методики здійснювалася за участю учнів старших класів київської ЗНЗ №19 м.Кременчук, київської гімназії №153 ім.О.С.Пушкіна, гуртківців Палацу творчості дітей та юнацтва Солом'янського р-ну м.Києва, Республіканського еколого-натуралістичного центру учнівської молоді, студентів IV-V курсів Національного авіаційного університету та слухачів Центрального інституту післядипломної педагогічної освіти (загалом 932 особи). Надалі формулювалися завдання тесту, розроблялися загальні процедури проведення тестування, інструкція для учасників, уточнювалися запитання з урахуванням зауважень та визначалися норми показників для різних вікових груп.

У результаті була визначена шкала оцінки для вікової категорії 14-18 років: 46-70 балів – високий потенціал; 20-45 – середній; до 20 балів – низький та шкала

оцінки для вікової категорії від 18 років: 50-70 балів – високий потенціал; 24-49 - середній; до 24 балів – низький.

Валідизація методики проводилася шляхом виявлення зв'язку між рівнем виконання тестового завдання та незалежним зовнішнім критерієм, що характеризує діяльність і поведінку особистості. З цією метою до тестування було залучено респондентів (43 особи віком від 34 до 93 років), які були визначені як високодуховні особистості за результатами анкетування, проведеного в ході пілотажного дослідження. Отримані діагностичні результати подано в додатку Б. За результатами тестування виявлено, що високий духовний потенціал притаманний 37 респондентам (86%); середній – 6 респондентам (14%). Низького рівня не виявлено (рис. 3.2).

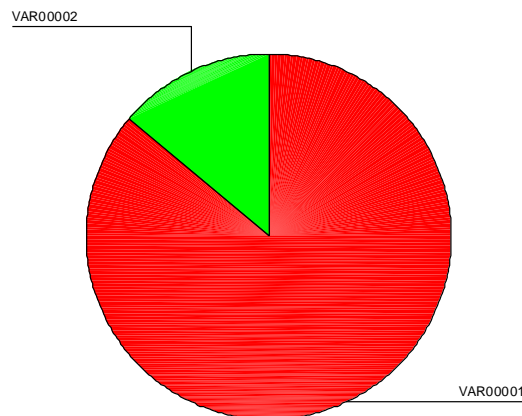

Рис. 3.2. Результати тестування особистостей, визначених як духовні лідери на попередніх етапах дослідження: var 00001 – високий рівень духовного потенціалу; var 00002 – середній рівень духовного потенціалу по вибірці.

Результати дослідження актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку духовних лідерів подано в табл. 3.2. Як видно з таблиці, найвищій бал за вибіркою становить 13 (при максимумі 14 балів) і відповідає актуалізації психологічного механізму децентрації. Найнижчий бал - 10,3 характеризує актуалізацію усвідомлення буттєвої єдності. Очевидно, що на особливості розподілу результатів мають вплив вікові ознаки респондентів і отримані нами надалі діагностичні дані при дослідженні психологічних механізмів духовного розвитку учнів і студентів будуть істотно відрізнятися за розподілом.

Таблиця 3.2.

**Усереднені показники актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку
духовних лідерів**

N=43

Психологічний механізм	Усереднений рівень актуалізованості, балів
Ідентифікація	11,3
Децентрація	13
Рефлексія	11,6
Трансценденція	11
Усвідомлення буттєвої єдності	10,3

Максимальна кількість балів за кожним показником = 14

Сумарний показник по вибірці дорівнює 57,2 балам, що відповідає високому рівню розвитку духовного потенціалу респондентів за шкалою оцінки для вікової категорії від 18 років. Відсоткове співвідношення актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку духовних лідерів подано на графіку (рис. 3.3).

Як видно з рис 3.3, найвищий рівень посідає актуалізація психологічного механізму децентрації, що свідчить, передусім, про такі характеристики особистості як наявність уваги до інших; спрямованість на допомогу потребуючим, реалізація Добра в конкретних вчинках, здатність, турбуючись про ближніх, відставляти на другий план власні інтереси; замислення над людськими долями, пошук смислів і закономірностей; розуміння своєї єдності з іншими; наявність досвіду децентрації; визнання цінності життя свого та інших.

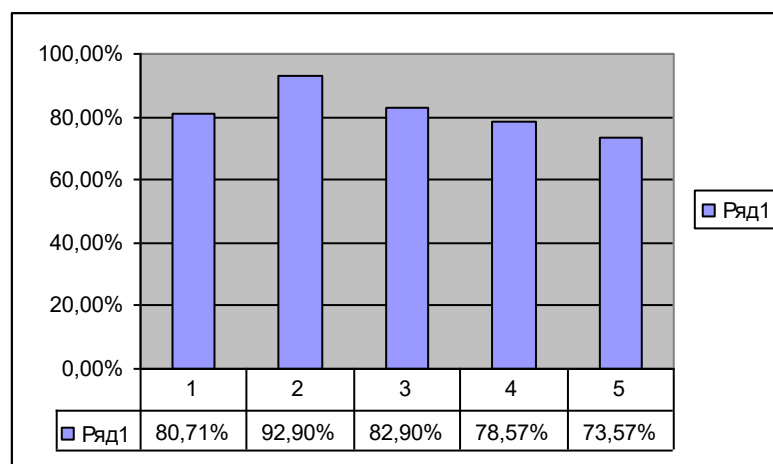

Рис. 3.3. Відсоткове співвідношення актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку духовних лідерів: 1 - психологічний механізм ідентифікації, 2 –децентрація, 3 – рефлексія, 4 – трансценденція, 5 - усвідомлення буттєвої єдності.

Найменш розвиненим за сумарним значенням виявився психологічний механізм усвідомлення буттєвої єдності ($13-10,3 = 3,3$ бали різниці у порівнянні з психологічним механізмом децентрації). Аналіз відповідей респондентів, у яких цей показник не набув високого рівня, свідчить про вплив недостатньо розвинутої здатності усвідомлення взаємозв'язків людей і Природи, а іноді – відсутності значного досвіду трансперсональних переживань.

Для більш точного аналізу впливу окремих психологічних механізмів на змінність загальної ознаки явища доцільно використовувати дисперсійний аналіз, заснований на розподілі загальної дисперсії на складові компоненти, порівняння яких дає можливість визначити долю загальної варіації результуючої ознаки, що зумовлена дією як регулюємих, так і не врахованих у дослідженні факторів. Статистичні розрахунки дисперсійного аналізу, отримані за допомогою пакету статистичної обробки даних SPSS 13, подані у таблиці 3.3.

Таблиця 3.3.

**Дисперсійний аналіз актуалізації психологічних механізмів
духовного розвитку респондентів**

ИТОГИ

<i>Группы</i>	<i>Счет</i>	<i>Сумма</i>	<i>Среднее</i>	<i>Дисперсия</i>
Столбец 1	1	11,3	11,3	#ДЕЛ/0!
Столбец 2	1	13	13	#ДЕЛ/0!
Столбец 3	1	11,6	11,6	#ДЕЛ/0!
Столбец 4	1	11	11	#ДЕЛ/0!
Столбец 5	0	0	#ДЕЛ/0!	#ДЕЛ/0!

Дисперсионный анализ

<i>Источник вариации</i>	<i>SS</i>	<i>df</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>P-Значение</i>	<i>F критическое</i>
Между группами	65535	4	65535	65535	#ЧИСЛО!	#ЧИСЛО!
Внутри групп	65535	-1	65535			
Итого	2,3475	3				

Отримані статистичні показники свідчать про незначне середньоквадратичне відхилення від норми, та достатньо високий рівень актуалізації всіх психологічних механізмів духовного розвитку у даній вибірці. Таким чином високий духовний потенціал особистості зумовлює загальну актуалізацію психологічних механізмів децентрації, духовної самоідентифікації, рефлексії, трансценденції та усвідомлення

буттєвої єдності у підструктурах спілкування, спрямованості, характеру, самосвідомості, досвіду, інтелекту, психофізіології особистості.

Загалом, встановлення зв'язку між рівнем виконання тестового завдання та незалежним зовнішнім критерієм, що характеризує діяльність і поведінку особистості, свідчить про ефективність методики “Духовний потенціал особистості”, оскільки високі результати, отримані за її допомогою, співпали з експертними оцінками.

Подальша апробація методики здійснювалася в ході констатувального експерименту до якого були залучені учні 10-11 класів ЗНЗ №221, гімназії №153 ім.О.С.Пушкіна, гуртківці Палацу творчості дітей та юнацтва Солом'янського р-ну м.Києва, Республіканського еколого-натуралістичного центру учнівської молоді та студенти IV-V курсів (факультетів соціології та психології) Національного авіаційного університету (усього 518 учнів і студентів). Результати дослідження духовного потенціалу учнівської молоді подані в таблиці 3.4.

Таблиця 3.4.

Результати дослідження духовного потенціалу учнівської молоді на етапі констатувального експерименту

n=518

Категорія учнів/студентів	Усереднений показник духовного потенціалу, балів	Розподіл за рівнем духовного потенціалу	Кількість учнів/студентів (%)
учні ЗНЗ n=138	22,4	Високий	4%
		Середній	45%
		Низький	51%
учні гімназійних класів n=80	23,8	Високий	6%
		Середній	46%
		Низький	48%
студенти ВНЗ IV курсу n=150	25,6	Високий	6%
		Середній	52%
		Низький	42%
студенти ВНЗ V курсу n=150	29,9	Високий	7%
		Середній	54%
		Низький	39%

Їх аналіз дає змогу встановити, що високий духовний потенціал притаманний лише 4% учнів ЗНЗ, 6% учнів-гімназистів і 6%-7% студентів відповідно IV-V курсу (див. рис. 3.4). Відсутність значної розбіжності в показниках дає підстави вважати, що віковий фактор (різниця у віці респондентів становить 6-7 років) не є визначальним у духовному зростанні особистості. Збільшення кількості студентів V курсу з високим духовним потенціалом пояснюється тим, що на останньому році навчання молоді люди більше замислюються над перспективами життя, працевлаштуванням, упорядковують особисті цінності, віднаходять смисли минулих подій, що в сукупності сприяє зростанню самосвідомості та духовному розвитку.

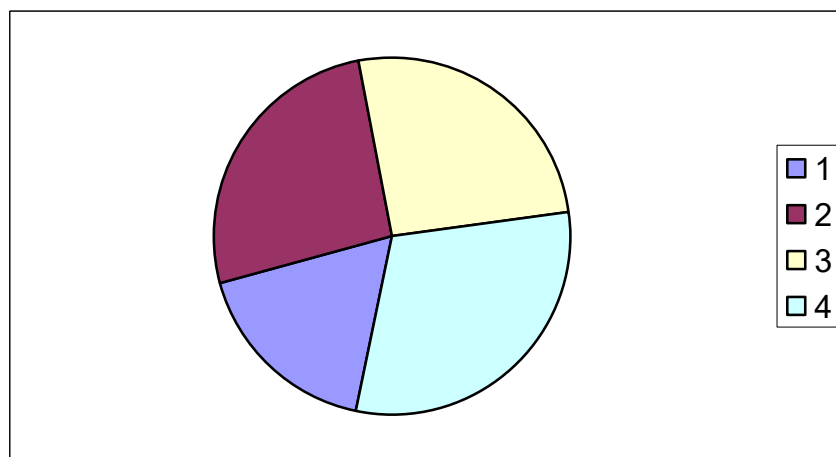

Рис. 3.4. Розподіл високого рівня духовного потенціалу між учнями ЗНЗ (1), учнями-гімназистами (2), студентами IV(3) та студентами V курсу (4).

Середній рівень духовного потенціалу притаманний 45% школярів ЗНЗ та 46% гімназистів. При цьому низький рівень духовного потенціалу виявлено у 51% учнів загальноосвітніх шкіл і 48% учнів гімназії. Різниця між показниками учнів загальноосвітніх шкіл та гімназій може пояснюватися умовами відбору найбільш успішних учнів до гімназичних класів, а також відмінностями в умовах навчання та культурного середовища учнівської молоді.

У вищій школі середній рівень духовного потенціалу виявлено у 52% студентів IV та 54% студентів V курсу, що є більш високим показником у порівнянні зі школярами (рис. 3.5).

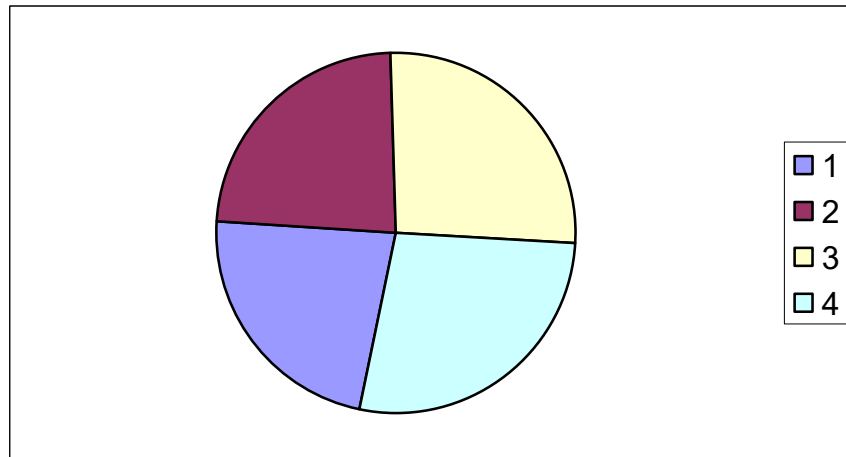

Рис. 3.5. Розподіл середнього рівня духовного потенціалу між учнями-старшокласниками ЗНЗ (1), учнями-гімназистами (2), студентами IV (3) та студентами V курсу (4).

Низький духовний потенціал, за отриманими результатами, притаманний 42% студентської молоді, яка навчається на IV та 39% студентів V курсу. Таким чином кількість студентів, які мають низький духовний потенціал у порівнянні з учнями є меншою, що може пояснюватися віковим, особистісним зростанням та зміною соціально-культурного середовища (рис. 3.6).

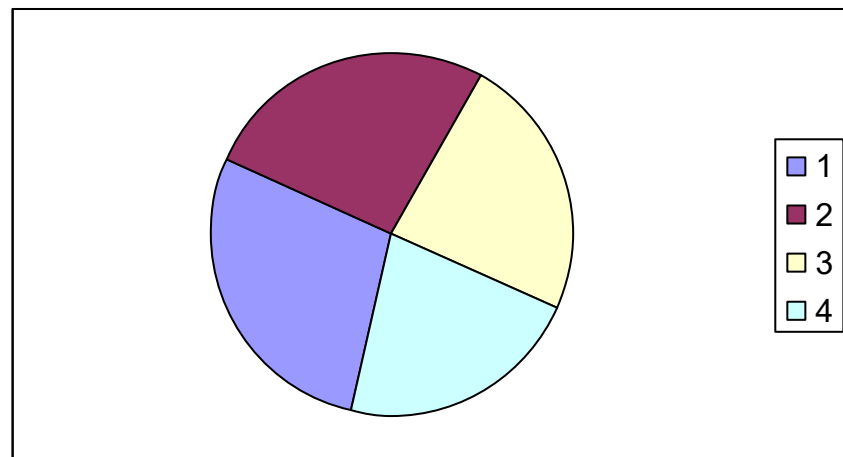

Рис. 3.6. Розподіл низького рівня духовного потенціалу між учнями ЗНЗ (1), учнями-гімназистами (2), студентами IV (3) та студентами V курсу (4).

Загалом кількість учнівської молоді, якій притаманний високий духовний потенціал з часом суттєво не змінилася, що свідчить про необхідність спрямування психолого-педагогічних зусиль забезпечення процесу духовного становлення

особистості у дитячому віці. Цей духовний фундамент, закладений у дошкільному та молодшому шкільному віці, є основою для подальших духовних надбань молоді.

Аналіз отриманих даних у цілому зумовлює необхідність пошуку ефективних підходів і методів, що сприятимуть духовному зростанню учнів і студентів, з урахуванням специфіки актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку особистості. Ця специфіка досліджувалася нами на етапі констатувального експерименту окремо для старшокласників загальноосвітніх шкіл (n=138), учнів гімназії (n=80), студентів IV курсу (n=150) та студентів V курсу (n=150).

Усереднені показники актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку старшокласників подані в таблиці 3.5.

Як видно з таблиці найбільшій актуалізації набули психологічні механізми ідентифікації та децентрації. При цьому психологічні механізми рефлексії, трансценденції та усвідомлення буттєвої єдності виявилися найменш розвиненими. Як показав аналіз відповідей на тестові запитання це, передусім, пов'язано з недостатньо розвиненою спрямованістю на усвідомлення власної життєвої мети, смислів і цінностей, низькою здатністю до самоконтролю та керування процесами мислення та уяви, відсутністю досвіду уявлення ідеального буття; піднесення над біологічними потребами власного тіла тощо.

Таблиця 3.5.

**Усереднені показники актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку учнів
ЗНЗ**

n=138

Психологічний механізм	Усереднений рівень актуалізованості, балів
Ідентифікація	6,3
Децентрація	4,8
Рефлексія	4,6
Трансценденція	3,9
Усвідомлення буттєвої єдності	2,8

Максимальна кількість балів за кожним показником = 14

Сумарний показник по вибірці - 22,4 бали

Статистичні розрахунки дисперсійного аналізу, отримані за допомогою пакету статистичної обробки даних SPSS 13, подані у таблиці 3.6. Отримані статистичні дані ілюструють досить значне середньоквадратичне відхилення від норми, що свідчить про нерівномірну актуалізацію та недостатньо високий рівень актуалізації всіх психологічних механізмів духовного розвитку у даній вибірці (22,4 бали).

Таблиця 3.6.

**Дисперсійний аналіз актуалізації психологічних механізмів
духовного розвитку учнів ЗНЗ**

ИТОГИ

<i>Группы</i>	<i>Сет</i>	<i>Сумма</i>	<i>Среднее</i>	<i>Дисперсия</i>
Столбец 1	1	6,3	6,3	#ДЕЛ/0!
Столбец 2	1	4,8	4,8	#ДЕЛ/0!
Столбец 3	1	4,6	4,6	#ДЕЛ/0!
Столбец 4	1	3,9	3,9	#ДЕЛ/0!
Столбец 5	1	2,8	2,8	#ДЕЛ/0!
Столбец 6	0	0	#ДЕЛ/0!	#ДЕЛ/0!

Дисперсионный анализ

<i>Источник вариации</i>	<i>SS</i>	<i>df</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>P-Значение</i>	<i>F критическое</i>
Между группами	65535	5	65535	65535	#ЧИСЛО!	#ЧИСЛО!
Внутри групп	65535	-1	65535			
Итого	6,588	4				

Усереднені показники актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку гімназистів подані в таблиці 3.7. Як видно з таблиці найбільшої актуалізації у гімназистів (як і в учнів ЗНЗ) набув психологічний механізм ідентифікації. На другому місці за рівнем актуалізованості виявився психологічний механізм трансценденції, що може бути пов'язане з наявністю варіативного компоненту у програмі навчання (філософія, риторика, психологія). Введення додаткових предметів філософсько-психологічного спрямування на практиці сприяє посиленому розвитку креативності, уяви, світогляду учнів, що, безумовно сприяє підвищенню духовного потенціалу та, зокрема, актуалізації психологічного механізму трансценденції.

Найменш актуалізованим у гімназистів виявилися психологічні механізми рефлексії та усвідомлення буттєвої єдності, що можна пов'язати з віковими особливостями підлітків та соціальними умовами навчання і виховання (розмежування у соціумі, розподіл на бідних і багатих тощо).

Таблиця 3.7.

**Усереднені показники актуалізації психологічних механізмів
духовного розвитку гімназистів**

N=80

Психологічний механізм	Усереднений рівень актуалізованості, балів
Ідентифікація	6,5
Децентрація	4,7
Рефлексія	4,2
Трансценденція	5,1
Усвідомлення буттєвої єдності	3,3

Максимальна кількість балів за кожним показником = 14

Сумарний показник по вибірці - 23,8 балів

Статистичні розрахунки дисперсійного аналізу, отримані за допомогою пакету статистичної обробки даних SPSS 12, подані у таблиці 3.8.

Таблиця 3.8.

**Дисперсійний аналіз актуалізації психологічних механізмів
духовного розвитку гімназистів**

ИТОГИ

Группы	Счет	Сумма	Среднее	Дисперсия
Столбец 1	1	6,5	6,5	#ДЕЛ/0!
Столбец 2	1	4,7	4,7	#ДЕЛ/0!
Столбец 3	1	4,2	4,2	#ДЕЛ/0!
Столбец 4	1	5,1	5,1	#ДЕЛ/0!
Столбец 5	1	3,3	3,3	#ДЕЛ/0!
Столбец 6	0	0	#ДЕЛ/0!	#ДЕЛ/0!

Дисперсионный анализ

Источник вариации	SS	df	MS	F	P-Значение	F критическое
-------------------	----	----	----	---	------------	---------------

Между группами	65535	5	65535	65535	#ЧИСЛО!	#ЧИСЛО!
Внутри групп	65535	-1	65535			
Итого	5,592	4				

Як і у випадку з актуалізацією психологічних механізмів духовного розвитку учнів ЗНЗ отримані статистичні дані свідчать про значне середньоквадратичне відхилення від норми, а отже - нерівномірну актуалізацію психологічних механізмів духовного розвитку та недостатній рівень актуалізації всіх психологічних механізмів духовного розвитку в даній вибірці.

Усереднені показники актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку студентів IV курсу подані в таблиці 3.9.

Як видно з таблиці найбільш актуалізованим є психологічний механізм рефлексії, що пояснюється зростанням рівня самоаналізу, самоконтролю, більш усвідомленим прагненням студентської молоді до самовдосконалення в порівнянні зі школярами.

Таблиця 3.9.

Усереднені показники актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку студентів IV курсу

n=150

Психологічний механізм	Усереднений рівень актуалізованості, балів
Ідентифікація	6,1
Децентрація	4,3
Рефлексія	6,6
Трансценденція	4,0
Усвідомлення буттєвої єдності	4,6

Максимальна кількість балів за кожним показником = 14

Сумарний показник по вибірці – 25,6 балів

Статистичні розрахунки дисперсійного аналізу, отримані за допомогою пакету статистичної обробки даних SPSS 12, подані у таблиці 3.10.

Дисперсійний аналіз актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку студентів IV курсу

ИТОГИ				
<i>Группы</i>	<i>Счет</i>	<i>Сумма</i>	<i>Среднее</i>	<i>Дисперсия</i>
Столбец 1	1	6,1	6,1	#ДЕЛ/0!
Столбец 2	1	4,3	4,3	#ДЕЛ/0!
Столбец 3	1	6,6	6,6	#ДЕЛ/0!
Столбец 4	1	4	4	#ДЕЛ/0!
Столбец 5	1	4,6	4,6	#ДЕЛ/0!
Столбец 6	0	0	#ДЕЛ/0!	#ДЕЛ/0!

Дисперсионный анализ						
<i>Источник вариации</i>	<i>SS</i>	<i>df</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>P-значение</i>	<i>F критическое</i>
Между группами	65535	5	65535	65535	#ЧИСЛО!	#ЧИСЛО!
Внутри групп	65535	-1	65535			
Итого	5,348	4				

Отримані статистичні дані свідчать про менше середньоквадратичне відхилення від норми, у порівнянні з даними учнів ЗНЗ та гімназистів, що вказує на більш рівномірну актуалізацію психологічних механізмів духовного розвитку. Разом із цим рівень актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку у даній вибірці є також недостатнім (25,6 балів).

Усереднені показники актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку студентів V курсу подані в таблиці 3.11.

З таблиці видно, що найбільшій актуалізації в даній вибірці досягли психологічні механізми рефлексії та децентрації. Як було визначено у розділі 2.4, у віці близько 20 років суттєво змінюється життєва позиція юнака чи дівчини, що пов'язано з вибором професії, початком інтимного життя, формуванням свідомого та самостійного світосприйняття. Потреба у реалізації єдності знаходить відображення у створенні кола друзів та власної сім'ї відповідно до ідеальних уявлень про дружбу та кохання. Поступово зростає відповідальність, рефлексія, адже результат кожного вчинку та кожної дії відображається на особистому житті молодого людини. Турбота тільки про себе, концентрація на собі неминуче призводить

до конфліктів з друзями та коханою людиною. Таким чином актуалізація психологічних механізмів рефлексії та децентрації зумовлена віковими особливостями розвитку молоді.

Таблиця 3.11.

Усереднені показники актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку студентів V курсу

n=150

Психологічний механізм	Усереднений рівень актуалізованості, балів
Ідентифікація	5,6
Децентрація	6,2
Рефлексія	7,8
Трансценденція	5,2
Усвідомлення буттєвої єдності	5,1

Максимальна кількість балів за кожним показником = 14

Сумарний показник по вибірці - 29,9 балів

Статистичні розрахунки дисперсійного аналізу, отримані за допомогою пакету статистичної обробки даних SPSS 13, подані у таблиці 3.12.

Як показують дані дисперсійного аналізу, середньоквадратичне відхилення у показниках актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку студентів V курсу є меншим у порівнянні з аналогічними показниками учнів ЗНЗ, гімназистів та студентів IV курсу, а духовний потенціал – вище.

Аналіз цієї тенденції та порівняння результатів у різних експериментальних групах дає підстави вважати, що зростання рівня духовного потенціалу особистості супроводжується зменшенням дисперсії у показниках актуалізації психологічних механізмів децентрації, духовної самоідентифікації, рефлексії, трансценденції та усвідомлення буттєвої єдності. Таким чином духовний розвиток сприяє гармонізації, упорядкуванню досліджених психічних процесів.

Дисперсійний аналіз актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку студентів IV курсу

ИТОГИ

<i>Группы</i>	<i>Счет</i>	<i>Сумма</i>	<i>Среднее</i>	<i>Дисперсия</i>
Столбец 1	1	5,6	5,6	#ДЕЛ/0!
Столбец 2	1	6,2	6,2	#ДЕЛ/0!
Столбец 3	1	7,8	7,8	#ДЕЛ/0!
Столбец 4	1	5,2	5,2	#ДЕЛ/0!
Столбец 5	1	5,1	5,1	#ДЕЛ/0!
Столбец 6	0	0	#ДЕЛ/0!	#ДЕЛ/0!

Дисперсионный анализ

<i>Источник вариации</i>	<i>SS</i>	<i>df</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>P-Значение</i>	<i>F критическое</i>
Между группами	65535	5	65535	65535	#ЧИСЛО!	#ЧИСЛО!
Внутри групп	65535	-1	65535			
Итого	4,888	4				

Графік на рис. 3.7 виразно ілюструє виявлену залежність.

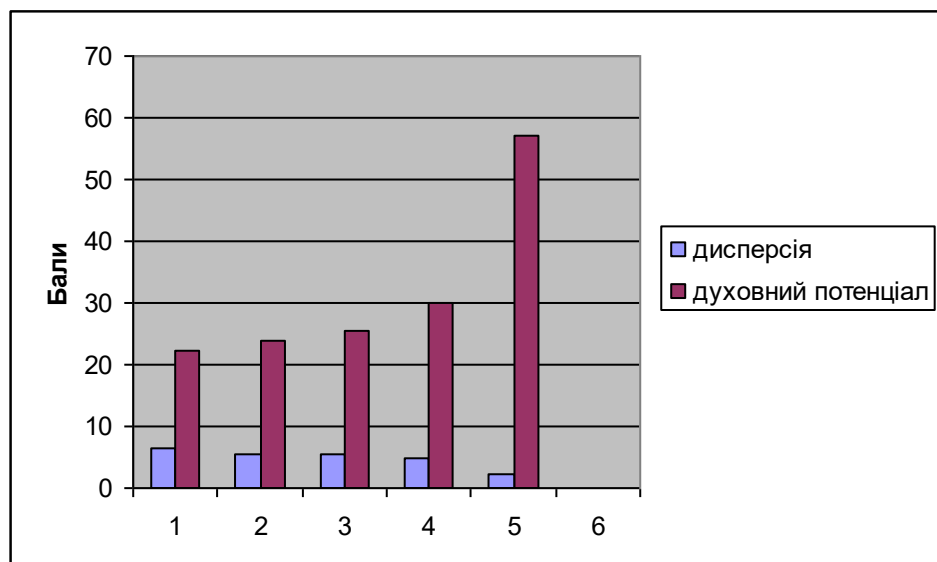

Рис. 3.7. Залежність рівня дисперсії, виявлена між показниками актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку, від духовного потенціалу учнів ЗНЗ (1), гімназистів (2), студентів IV курсу (3), V курсу (4) та духовних лідерів (5).

Розробка та експериментальна апробація психодіагностичного інструментарію, спрямованого на визначення духовного потенціалу та дослідження психологічних механізмів духовного розвитку учнівської молоді, розкриває перед нами можливість встановлення залежності між духовним потенціалом особистості та іншими важливими показниками особистісного розвитку. Зважаючи на це, у подальшому дослідженні виявлені показники духовного потенціалу особистості порівнювалися із показниками:

- 1) загальної спрямованості (методика діагностики спрямованості особистості Б.Басса) [370];
- 2) свідомості і відповідної ціннісної орієнтації (авторська методика “Здійснення бажань”) [347];
- 3) стилю спілкування (методика Томаса) [370];
- 4) комунікативних та організаторських здібностей (методика виявлення й оцінки комунікативних і організаторських здібностей КОС-2) [370];
- 5) характеру особистості (визначення акцентуацій характеру за методикою К. Леонгарда) [370];
- 6) інтелектуальних здібностей (вербальний тест Айзенка) [370];
- 7) екстраверсії та нейротизму (опитувальник ЕРІ, тест Айзенка) [370];
- 8) емпатії (опитувальник В.В.Бойко) [370].

Форма листа для відповідей респондентів та фрагмент узагальненої таблиці з діагностичними результатами подані у додатку В.

За допомогою пакету статистичної обробки даних SPSS 12 було встановлено кореляційні зв'язки між духовним потенціалом та наведеними вище показниками особистісного зростання учнівської молоді. Отримані діагностичні дані подано в таблиці 3.13.

Аналіз результатів дозволив виявити, що високий духовний потенціал у цілому суттєво позначається на розвитку особистості, зокрема:

1. Серед 5 стилів спілкування (співробітництво, суперництво, компроміс, уникнення та пристосування) переважає стиль співробітництва ($r=0,32$ при $p \leq 0,05$). Прояви суперництва зменшуються поряд із зростанням духовності особистості. Очевидно, здатність до ідентифікації з співрозмовником, вміння стати на місце партнера по спілкуванню сприяє порозумінню та реалізації потреби у єдності. Це підтверджує зв'язок духовного розвитку з прагненням особистості до єдності.

Таблиця 3.13.

Кореляційні зв'язки між духовним потенціалом та показниками особистісного зростання молоді

		n=518
Підструктури особистості	Показники особистісного зростання	Духовний потенціал
Спрямованість	На себе	-0,34
	На спілкування	0,28
	На діло	0,42
Ціннісна орієнтація	Егоцентрична	-0,37
	Сімейні цінності	0,14
	Соціальні цінності	0,19
	Духовні цінності	0,57
Спілкування	Комунікативні здібності	0,13
	Організаторські здібності	0,16
	Емпатія	0,56
	Екстраверсія	0,12
Стиль спілкування	Співробітництво	0,32
	Суперництво	-0,26
	Компроміс	0,14
	Уникнення	0,12
	Пристосування	0,17
Інтелект	Інтелектуальні здібності	0,18
Психофізіологія	Нейротизм	0,17

2. Виразної залежності між духовним потенціалом і комунікативними та організаторськими здібностями не виявлено. Очевидно, в процесі духовного

зростання особистість іноді потребує усамітнення, відмежування від галасливості й метушні, а іноді – прагне до єдності з однодумцями.

3. У загальній спрямованості (на себе, на спілкування, на діло) переважає орієнтація на діло ($r=0,42$ при $p\leq 0,05$) та спілкування ($r= 0,28$ при $p\leq 0,05$). Спрямованість на себе не є характерною для особистості з високим духовним потенціалом. Психологічний механізм децентрації звільняє людину від егоцентричної обмеженості, що пов'язана зі спрямованістю на себе, розширює можливості спілкування та діяльності.

4. У ціннісній орієнтації молоді з високим духовним потенціалом переважають, насамперед, духовні, буттєві цінності такі як вірність, доброзичливість, допомога потребуючим, гармонія з природою ($r=0,57$ при $p\leq 0,05$). Чіткої тенденції щодо орієнтації свідомості на рівень сімейних або соціальних цінностей не виявлено. Не зафіксовано також жодного випадку егоцентричної свідомості. Це свідчить, що духовність особистості може бути реалізована як у сімейному колі, так і в соціальному оточенні через самовіддачу, взаємодопомогу та служіння.

5. Не виявлено залежності між духовним потенціалом і наявністю акцентуацій характеру. Однак, за спостереженнями, високий рівень духовності відображався на посиленні прояву в поведінці таких рис характеру, як доброзичливість, відповідальність, відкритість людям і світу.

6. Залежності між духовним потенціалом та інтелектуальними здібностями також не встановлено. Звідси можемо зробити висновок, що духовність не є прямим наслідком розвитку інтелекту. Підтвердженням цього є факт можливості егоцентризму у людей з високим інтелектуальним потенціалом.

7. Не виявлено залежності також між духовним потенціалом і екстраверсивністю особистості. Разом із цим встановлено, що рівень нейротизму, тобто емоційної нестабільності, зменшується з підвищенням духовного потенціалу особистості. Це, очевидно, пояснюється тим, що у духовно розвиненої особистості більшою мірою визначені пріоритети життя,

смишли та цінності. Натомість будь-яка невизначеність сприяє підвищенню тривожності, нейротизму.

8. Виявлено залежність між духовним потенціалом і емпатійністю особистості ($r=0,56$ при $p \leq 0,05$). Очевидно, реалізація у власному житті прагнення до єдності сприяє розумінню інших та співчуттю, що є важливими складовими емпатії.

Таким чином духовний потенціал особистості позначається переважанням стилю співробітництва у спілкуванні, відсутністю егоцентричної спрямованості, орієнтацією на духовні, буттєві цінності (такі як вірність, доброзичливість, допомога потребуючим, гармонія з природою), проявом у поведінці таких рис характеру, як доброзичливість, відповідальність, відкритість людям і світу, емпатійністю особистості. Очевидно, актуалізація психологічних механізмів духовного розвитку у підструктурах особистості відбувається нерівномірно, в залежності від внутрішніх та зовнішніх, соціальних умов.

Загалом аналіз тенденції актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку учнівської молоді дає підстави вважати, що на ранніх етапах онтогенезу найбільшого розвитку набуває психологічний механізм ідентифікації. Цей психологічний механізм допомагає дитині наслідувати образ дорослого, зумовлює спочатку неусвідомлене, а потім і свідоме прагнення до самовдосконалення. Надалі, у процесі соціалізації дитини зростає вагомість психологічних механізмів децентрації та рефлексії. Ці механізми зумовлюють здатність зважати на інтереси та потреби інших, а отже – забезпечують гармонійне співіснування у сім'ї, колективі.

Розвиток психологічних механізмів трансценденції та усвідомлення буттєвої єдності не забезпечуються процесами індивідуалізації та соціалізації. Закони та норми суспільства не вимагають від людини усвідомлення місії людини у Всесвіті, спрямованість на реалізацію ідеалів Краси, Добра та Істини в повсякденному житті тощо. Актуалізація психологічних механізмів трансценденції та усвідомлення буттєвої єдності зумовлена внутрішніми потребами духовного “я” людини та вимагає сприятливих зовнішніх умов.

Однією з найбільших складностей діагностики духовного розвитку особистості на основі тестування є те, що цей метод може бути недостатньо об'єктивним, оскільки будується на суб'єктивному оцінюванні респондентами власних особистісних якостей. До того ж, за допомогою традиційного тестування неможливо визначити показники духовного розвитку дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Вказані недоліки зумовили потребу подальшої розробки психодіагностичного інструментарію.

3.3. Застосування методики комплексної оцінки гармонійного розвитку в дослідженні духовно спрямованої поведінки дітей і молоді

Одним з важливих показників прояву духовного потенціалу учнівської молоді є поведінка особистості. Дослідження духовно спрямованої поведінки – довготривалий процес, результати якого мають доповнювати діагностичні дані, отримані за допомогою тестування.

Виходячи з цього, у ході подальшого дослідження було розроблено методику комплексної оцінки гармонійного розвитку особистості, що ґрунтується на методі експертних оцінок поведінки особистості в колективі.

Застосування комплексу експертних оцінок для дослідження духовно спрямованої особистості в групі відкриває можливість розробки психодіагностичного інструментарію, який може використовуватися в усіх ланках освіти (від дошкільної до ВНЗ), що значною мірою розв'язує проблему наступності процесу психодіагностики. При цьому показники духовного розвитку можуть досліджуватися в єдності з іншими показниками особистісного розвитку, а гармонійний особистісний розвиток розглядається спрощено як збалансований розвиток 4-х сфер - фізичної, емоційно-вольової, інтелектуальної та духовної (рис. 3.8). За відповідні показники розвитку учнів прийнято такі: фізична культура, культура спілкування, успішність, творчий розвиток, духовний розвиток особистості.

Фізична культура характеризується, зокрема, такими складовими як фізична активність людини, дотримання здорового способу життя, незалежність від шкідливих звичок.

Культура спілкування знаходить прояв у ввічливості, тактовності, вмінні знаходити спільну мову з іншими, керувати власними емоційними станами.

Творчий розвиток передбачає винахідливість, нестандартність мислення, оригінальність у розв'язанні завдань.

Найбільш важливими показниками духовного розвитку обрано спрямованість на допомогу іншим, здатність піклуватися про людей і природу, що свідчило про ступінь егоцентризму в поведінці особистості.

Конкретизація показників гармонійного розвитку особистості дозволяє розробляти системи діагностики розвитку школярів і студентів, порівнювати між собою минулі та сьогоденні показники зростання особистості, підпорядковувати навчально-виховний процес його дійсній меті - розвитку особистості в учнівському колективі.

Рис. 3.8. Визначення психолого-педагогічних критеріїв гармонійного розвитку особистості.

Недостатнє задовільнення потреб розвитку школярів у фізичній сфері призводить до ослаблення їхнього здоров'я. Недостатній розвиток емоційно-вольової сфери позначається на невмінні молоді керувати власними емоційними станами, низькому рівні культури спілкування. Гіпертрофічний розвиток

інтелектуальної сфери відбувається, як правило, за рахунок перевантаження пам'яті учнів і студентів. Нарешті, недостатній розвиток духовної сфери характеризується відсутністю вищих прагнень, ідеалів, цінностей, зведенню життєвої мети до біологічних потреб.

Звичайно, учні не зобов'язані досягати вершин особистісного і, зокрема, духовного розвитку, як не зобов'язані вчитися на відмінно, однак, призначення системи освіти полягає в забезпеченні психолого-педагогічних умов, сприятливих для особистісного, і в тому числі, духовного зростання молоді.

Розроблена методика комплексної оцінки гармонійного розвитку у дослідженні духовно спрямованої поведінки учнівської молоді [347], [348] не є традиційним тестуванням. Практика доводить, що використання тестів як основного діагностичного інструментарію не дозволяє забезпечити систематичне відстеження одних і тих самих показників розвитку школярів протягом усього періоду їх навчання. У цьому випадку потрібно було б щороку застосовувати нові, незнайомі учням тести, між результатами яких важко встановити абсолютну залежність. До того ж, об'єктивність результатів тестування не може бути абсолютною, адже психологічні тести за своєю сутністю являють засіб самооцінки на основі стандартизованих запитань. На відміну цьому, розроблена методика спрямована, перш за все, на дослідження поведінки особистості, а не тільки її уявлень про себе.

Підвищенню об'єктивності результатів психодіагностики та систематизації роботи сприяє застосування соціометричного підходу із залученням однокласників, одногрупників, класних керівників, кураторів і батьків щодо оцінювання поданих їм параметрів особистісного розвитку учня. Репрезентація отриманих даних у кількісному виразі дає змогу об'єктивно порівнювати минулі та сьогоденні показники розвитку учнів.

Для підвищення об'єктивності результатів діагностики також враховуються вікові особливості дітей і молоді. Так, у дошкільному віці та початкових класах рівень об'єктивності самооцінки дітей досить низький, тому більш ефективним є оцінювання розвитку учня з боку його батьків, вихователя або класного керівника (рис. 3.9 а). У середніх та старших класах рівень об'єктивності самооцінки зростає

(рис. 3.9 б), тому в оцінюванні бере участь і сам учень. У юнацькому віці зростає об'єктивність самооцінки, яка виходить на перший план і доповнюється оцінкою куратора та одногрупників студента.

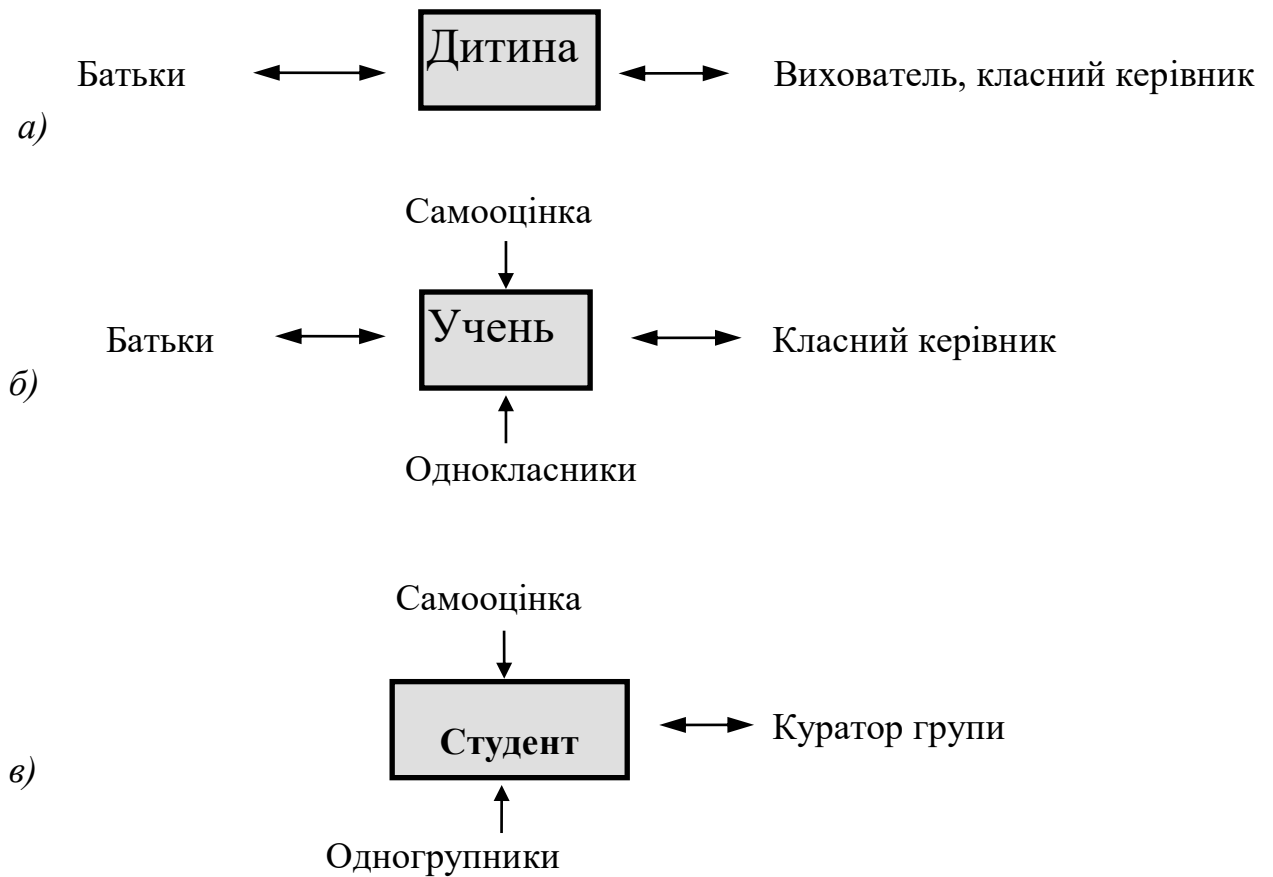

Рис. 3.8. Принцип комплексної оцінки розвитку дітей і молоді:

- а) у дошкільному закладі та початкових класах;
- б) у середніх і старших класах;
- в) в ВНЗ.

Врахування вищезазначених вимог знайшло відображення в змісті спеціальної анкети (табл. 3.14). Перша група питань анкети співвідноситься з рівнем фізичної культури учнів; друга - з культурою спілкування; третя - з розвитком творчих показників; четверта - з показниками духовного розвитку.

Розвиток інтелектуальної сфери має бути відображений у рівні успішності учня за його навчальною діяльністю, а кількісною мірою при цьому є об'єктивні шкільні оцінки.

1 **Етапи проведення комплексної оцінки.** Оцінка гармонійного розвитку учнів може проводитися у взаємодії шкільного психолога (психологічної служби) і класних керівників (кураторів) на початку та наприкінці навчального року. Можливе також проведення методики раз на рік.

Перший етап включає в себе підготовчу бесіду з учнями, заповнення оцінкового аркуша анкети (табл. 3.14) прізвищами учнів класу (групи) та подальше тиражування анкет.

Під час підготовчої бесіди більше уваги приділяється питанню самопізнання, що є передумовою самовдосконалення особистості. В цікавій формі дітей ознайомлюють із перевагами та можливостями гармонічно розвиненої людини, активізуючи у них прагнення до самовдосконалення. Акцентується увага на тому, що всі разом ми здатні допомогти один одному побачити свої сильні та слабкі сторони. Це конкретизує наші подальші зусилля по самовдосконаленню особистості.

На другому етапі учням класу (групи) роздається анкета з прізвищами однокласників (одногрупників), в якій вони оцінюють рівень фізичної культури (як свій, так і інших), окреслюючи одну з чотирьох літер напроти кожного прізвища. Коли оцінювання за I розділом завершено, переходять аналогічно до II розділу - культури спілкування, потім до III - творчого розвитку та IV розділу - духовного розвитку. Так само на батьківських зборах анкету заповнюють батьки, оцінюючи тільки свою дитину, а також класний керівник (вихователь, куратор), оцінюючи всіх учнів класу (групи).

Розвиток інтелектуальної сфери оцінюється за показниками успішності учня або студента (за середнім арифметичним).

Таблиця 3.14.

Анкета для комплексної оцінки гармонічного розвитку дітей і молоді

1.1 I	<p>А. Дотримується 3-х правил здорового способу життя:</p> <p>1) активно займається фізкультурою, спортом;</p> <p>2) зміцнює здоров'я загартуванням чи іншими способами;</p> <p>3) не має шкідливих звичок.</p> <p>Б. Дотримується двох названих правил.</p> <p>В. Дотримується одного з названих правил.</p> <p>Г. Не дотримується жодного правила здорового способу життя.</p>
II	<p>А. Завжди ввічливий, сприяє покращенню взаємин у класі (групі).</p> <p>Б. Здебільшого ввічливий.</p> <p>В. Здебільшого неввічливий.</p> <p>Г. Не контролює проявів грубості, злості, роздратованості.</p>
III	<p>А. Творчо, з натхненням виконує будь-яку справу.</p> <p>Б. Творчо займається лише тією діяльністю, до якої має здібності.</p> <p>В. Рідко включає елементи творчості у свою діяльність.</p> <p>Г. Виконує будь-яку справу механічно, без творчої ініціативи.</p>
IV	<p>А. Піклується про людей, тварин, рослин, природу.</p> <p>Б. Піклується про людей або природу.</p> <p>В. Піклується тільки про окремих людей або тварин.</p> <p>Г. Піклується тільки про себе.</p>

Оцінковий аркуш анкети

№	ШБ учня	I	II	III	IV
1		А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г
2		А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г
3		А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г
4		А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г
5		А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г
6		А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г
7		А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г

Оцінювання та фіксація діагностичних даних. Принцип оцінювання, застосований у методиці, ґрунтується на кваліметричному підході [147]. Кожна з літер, що окреслюється школярами в анкеті, дорівнює певному балу: А - "5", Б - "4", В - "3" і Г - "2". Відповідно оцінка від 4 до 5 балів вважається свідченням високого рівня; 3 бали – середнього і 2 бали низького рівня прояву духовного потенціалу в поведінці особистості. Кожний учень набирає певну суму балів, яка

вираховується за принципом середнього арифметичного та відповідає загальноприйнятій шкалі оцінок.

Для фіксації діагностичних даних і виявлення динаміки розвитку учнів використовують форму підсумкової картки (табл. 3.15).

Один зразок картки зберігається у класного керівника, вихователя, куратора (психолога), а другий разом із табелем роздається для ознайомлення учням і батькам.

Таблиця 3.15.

Підсумкова картка з результатами контрольного зрізу розвитку школяра

Показник розвитку:	Клас: № зрізу:	5-й		6-й		7-й		8-й		9-й		10-й		11-й	
		1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
Духовний розвиток															
Творчий розвиток															
Успішність															
Культура спілкування															
Фізична культура															

До картки заносять результати контрольних зрізів у 1-му та 2-му півріччі кожного навчального року. Завдяки стислості та інформативності даних підсумкова картка є універсальним довгостроковим документом, який здатний забезпечити наступність між дошкільним закладом, початковою, середньою та старшою школою.

Використання методики комплексної оцінки гармонійного розвитку учнів у діяльності керівника школи. Ефективність управлінської діяльності керівника школи залежить, з одного боку, від його вміння визначати стратегію розвитку навчального закладу, накреслювати довгострокову мету та перспективні завдання, а з іншого - вирішувати сьогоденні проблеми, підтримувати сприятливий психологічний клімат як у педагогічному, так і в учнівському середовищі. В умовах використання методики комплексної оцінки стратегія розвитку школи набуває конкретизації, допомагає спрямувати освітню діяльність на розвиток особистості учня й учителя. Отримані результати особистісного розвитку учнів виконують функцію зворотного зв'язку між метою діяльності школи та рівнем її досягнення. Загальний показник розвитку школи складається з окремих показників розвитку

кожного класу та заноситься до карти розвитку учнівського колективу школи (табл. 3.16).

Таблиця 3.16.

Узагальнена карта розвитку школярів покласно																								
Загальний показник розвитку учнів школи:																								
3,7					4,0					4,4					4,1					4,2				
11-а клас					11-б клас					11- в клас														
3,9 4,2 4,3 4,0 3,9					3,1 3,9 4,0 3,8 3,3					3,7 4,3 4,2 4,9 4,7														
.					.					.														
.					.					.														
.					.					.														
1-а клас					1-б клас					1- в клас														
3,7 3,0 3,4 2,6 2,4					2,6 3,1 3,2 3,1 3,2					2,7 4,0 4,1 4,9 4,3														

Наступний крок у процесі управління навчальним закладом полягає у плануванні заходів, які сприятимуть підвищенню показників розвитку учнів кожного класу. Таким чином реалізуються основні етапи системного управління: визначення мети, планування та корегування навчально-виховного процесу на основі зворотних результатів (рис. 3.9).

Рис. 3.9. Принцип застосування комплексної оцінки у моделі управління освітнім процесом загальноосвітньої школи.

Впровадження методики комплексної оцінки гармонійного розвитку особистості сприяло не тільки упорядкуванню діяльності навчального закладу, але й підвищенню мотивації всіх учасників навчально-виховного процесу.

Впровадження методики дає змогу планувати навчально-виховну роботу диференційовано для кожного класу (учня) з огляду на реальні потреби розвитку школярів, а це, в свою чергу, позначається на їхньому ставленні до школи, процесу навчання взагалі.

Наведені підходи дозволяють використовувати комплексну оцінку і як засіб вимірювання ефективності діяльності вчителів. У творчого вчителя, який спрямовує дітей на особистісне зростання, показники гармонічного розвитку учнів будуть підвищуватися. На основі цього керівник навчального закладу може здійснювати стимулювання педагогічних працівників. Практика показує, що крім учнів, до оцінкового аркуша анкети також можна заносити прізвища вчителів (у разі їх згоди), що значно підвищує інтерес учнів до особистості вчителя, зменшує рівень авторитарності в стосунках.

Проблема активізації особистісного розвитку вчителя вимагає нині особливої уваги, оскільки на відміну від учнів, вчитель має сам турбуватися про свій фізичний стан, самостійно шукати засоби емоційної підтримки та підвищення культурного, духовного рівня. У зв'язку з цим школа має забезпечити для вчителів сприятливі матеріально-технічні умови розвитку. У світовій практиці це реалізується через надання до послуг педагогічних працівників спортивного та тренажерного залів, комп'ютерного класу з мережею Інтернет, проведення спортивних змагань, КВК, концертів, свят творчості, пізнавальних візитів до інших навчальних закладів тощо.

Таким чином авторитарні риси жорсткої управлінської системи набувають гуманістичного змісту, орієнтують всіх учасників навчально-виховного процесу на розвиток особистості як учня, так і вчителя.

Використання результатів комплексної оцінки в роботі заступника директора. Впровадження методики надає роботі завуча конкретності, сприяє її оперативності. Якщо раніше завуч з виховної роботи здійснював свою діяльність на основі власної інтуїції та фактів правопорушень школярів, то тепер він отримує можливість завчасно побачити ті проблеми класу, які тільки виникають. Низький показник розвитку учня в певній сфері життєдіяльності є індикатором проблеми, що тільки народжується.

Оперуючи даними комплексної оцінки, завучі з навчально-виховної та наукової роботи мають можливість перевіряти ефективність проведених заходів, спрямованих на розвиток учнів певних класів. На основі діагностичних даних завуч має змогу диференційовано планувати подальші психолого-педагогічні заходи, спрямовані на покращення результатів розвитку учнів кожного класу школи.

Через півріччя повторний діагностичний зріз дозволить зробити висновки про ефективність проведених організаційних заходів. Завданням завуча є складання узагальненої карти розвитку учнів покласно. Карта складається раз на рік чи на півріччя і дозволяє координувати розрізнені зусилля всіх учасників навчально-виховного процесу (у тому числі батьків, оскільки вони також приймали участь у діагностуванні).

Завдяки використанню даних, отриманих на основі комплексної оцінки, педагогічні наради в школі набувають конкретності та цілеспрямованості, оскільки психолого-педагогічний склад закладу краще усвідомлює спільну мету і має можливість спостерігати конкретні результати досягнення мети діяльності школи.

Використання результатів комплексної оцінки в роботі шкільного психолога. На жаль, робота шкільного психолога в сучасних умовах нерідко позбавлена систематичності. У великій школі діяльність психолога базується на функції "швидкої допомоги", адже один шкільний психолог може досить ефективно працювати, охоплюючи своєю діяльністю 2-3 класні паралелі. У разі збільшення клієнтів (учнів, батьків, вчителів) ефективність роботи суттєво знижується.

Використання комплексної оцінки в цьому випадку дає значні переваги. Згідно з принципом розвитку, людина (свідомо чи безсвідомо) прагне до

самовдосконалення, до розширення власних можливостей. З цієї точки зору розроблена методика створює сприятливі умови для саморозвитку особистості.

Знаючи свої сильні та слабкі сторони, учні природно прагнуть до самопокращення, що значно полегшує досягнення мети психологічної роботи. До того ж, зміна ставлення вчителів до потреб розвитку учнів сприяє позитивізації і ставлення школярів до навчання. Як наслідок, покращується психологічна атмосфера в учнівському та в педагогічному колективах. Отримані результати дають змогу школярам скорегувати самооцінку та визначити за допомогою психолога чи класного керівника програму власного самовдосконалення. Наступний діагностичний зріз визначає ефективність обраних методів і докладених школярами зусиль.

На основі результатів комплексної оцінки психолог, маючи конкретні результати розвитку дітей, формує групи для проведення з ними спеціальних психологічних тренінгів, бесід чи занять з метою підвищення їхнього духовного, творчого рівня, культури спілкування чи фізичної культури. Надалі обмін отриманою інформацією на семінарах, зустрічах і конференціях з практичними психологами освітніх установ дає змогу порівняти ефективність психологічних заходів.

Використання результатів комплексної оцінки у роботі класного керівника. Впровадження методики значно конкретизує і роботу класного керівника. Перш за все, це стосується формування колективу класу. Найчастіше, клас розподілений на кілька активних осередків і учнів, які до них не увійшли. Більш повільні типи - флегматики та меланхоліки - традиційно залишаються осторонь шкільного життя та уваги вчителів. Також, нерідко, учні сприймають як несправедливість авторитарність призначення вчителем формальних лідерів класу. Процедура комплексної оцінки активізує механізм учнівського самоврядування і надає можливість висловитися кожному учню, не боячись, що його думка буде засуджена більшістю. Учень, який отримав найвищу сумарну оцінку, може по праву зайняти місце лідера класу. Його помічниками стають лідери з 5 основних напрямів. Кожен із лідерів визначає кінцевий результат своєї діяльності (найвищий бал, якого

зможе досягти клас за певною сферою), накреслює план заходів, які дозволять досягти запланованого результату (рис. 3.10) і таким чином керує певним напрямом роботи в класі.

Наприклад, лідер фізичної культури організовує спортивні змагання, турніри. Лідер спілкування сприяє підвищенню культури спілкування в класі, організовуючи культурні заходи, зустрічі з цікавими особистостями. Лідер інтелектуальної сфери оформлює стенди, на яких містяться задачі, ще не вирішені людством, організовує КВК у класі та за його межами. Лідер творчості організовує виставки та свята творчості у класі. Лідер духовності очолює проекти духовної допомоги потребуючим, організовує перегляд високодуховних відеофільмів, запрошує на зустрічі високодуховних особистостей.

Загалом, кожен із лідерів класу докладатиме зусиль до підвищення рівня розвитку однокласників. Ці зусилля будуть помітні через півроку завдяки наступному зрізу комплексної оцінки. І при пасивному ставленні до справи місце лідера за справеливістю посяде переможець.

Перший зріз комплексної оцінки може мати недостатню об'єктивність, оскільки деякі учні можуть завищувати оцінку собі та своїм друзям. Однак у такому випадку необ'єктивно обраний лідер окремої сфери з часом засвідчить свою невідповідність посаді, що в подальшому змусить учнів об'єктивізувати самооцінку та своє ставлення до інших.

Впровадження методики у закладах вищої освіти вимагає врахування вікової специфіки учнівської молоді. Зокрема, зростання самосвідомості, рефлексії, збільшення об'єктивності уявлень студентів про себе зумовлює необхідність приділення головної уваги самооцінці духовної поведінки самими учасниками та їх товаришами по навчанню. Що ж стосується оцінки з боку кураторів, то вона в даному разі є недоречною.

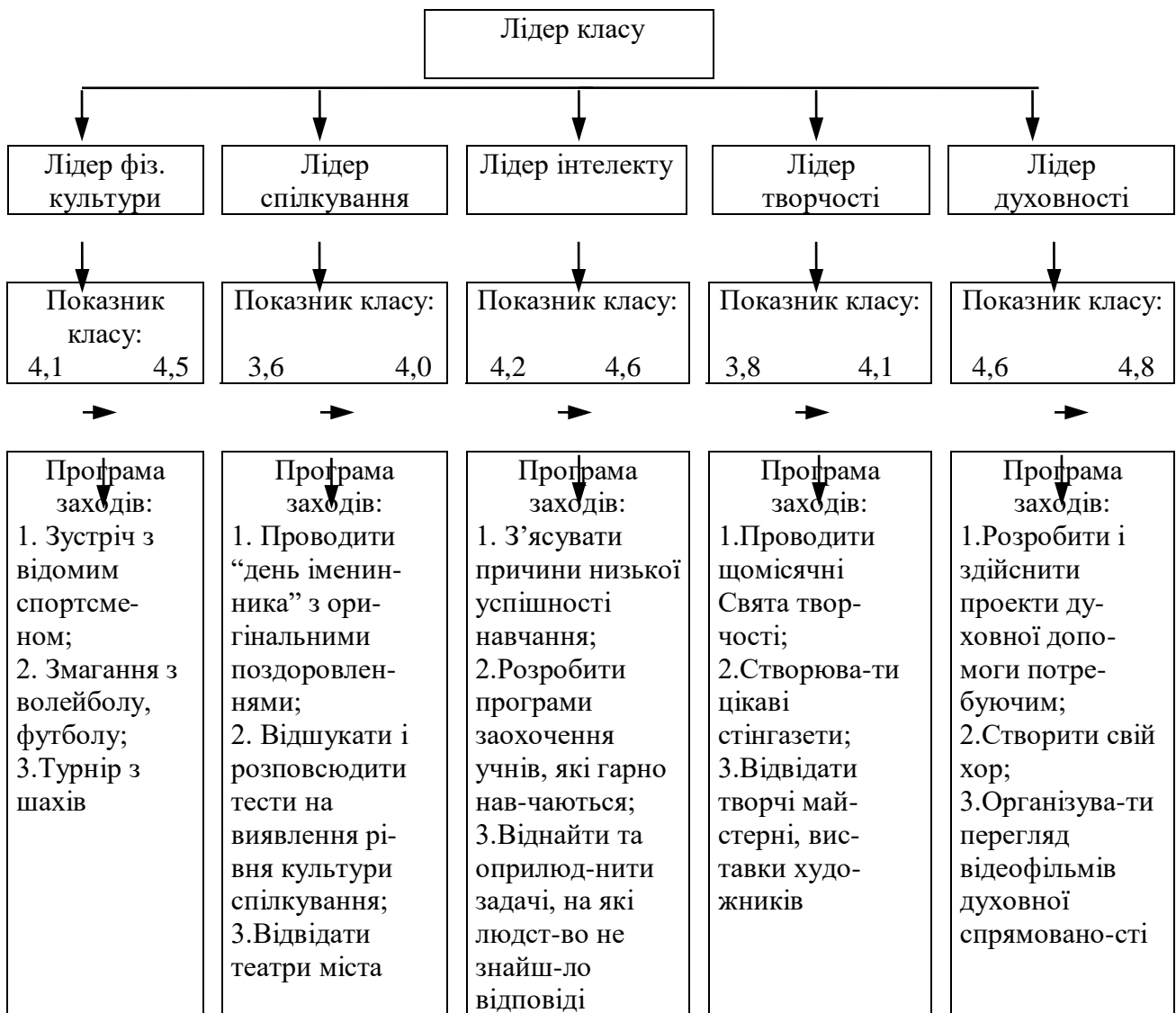

Рис. 3.10. Принцип учнівського самоврядування на основі методики комплексної оцінки розвитку школярів.

Апробація методики комплексної оцінки на етапі констатувального експерименту відбувалася на базі школи розвитку та виховання дитини “Дивосвіт” (м.Київ), ЗНЗ №221, гімназії №153 ім.О.С.Пушкіна, Палацу творчості дітей та юнацтва Солом’янського р-ну м.Києва, Республіканського еколого-натуралістичного центру, Національного авіаційного університету за участю 56 дітей дошкільного віку; 142 учнів 1-3-х класів ЗНЗ; 103 учнів 5-7-х класів ЗНЗ; 140 учнів 8-9-х класів ЗНЗ; 218 учнів 10-11-х класів ЗНЗ і гімназії та 150 студентів IV і 150 студентів V курсів.. Далі для прикладу у таблиці 3.17 наводяться показники духовного розвитку гуртківців Палацу творчості дітей та юнацтва Солом’янського

р-ну м.Києва (учні 8-11 класів шкіл району), отримані за допомогою методики “Духовний потенціал особистості” та методики комплексної оцінки гармонійного розвитку особистості на констатувальному етапі дослідження.

Таблиця 3.17.

**Показники духовного розвитку учнів, отримані за допомогою методики
“Духовний потенціал особистості” та методики комплексної оцінки
гармонійного розвитку особистості**

n= 20

№	Учень	Духовний потенціал	Комплексна оцінка
1.	А.Г	25	3
2.	Б.С.	31	4
3.	Б.Р.	24	3
4.	В.Л.	40	4
5.	Д.Т.	49	5
6.	І.О.	44	4
7.	К.Т.	26	3
8.	К.Ю.	33	4
9.	Л.Б.	46	5
10.	Л.З.	23	3
11.	М.Б.	32	4
12.	М.О.	29	4
13.	М.Є.	38	4
14.	М.Ф.	39	4
15.	Р.Д.	28	3
16.	С.Г.	37	4
17.	Т.В.	26	3
18.	Т.Я.	28	4
19.	Я.О.	22	3
20.	Я.С.	9	2

За відгуками психологів, педагогів, батьків та учнів впровадження методики сприяло активізації процесу духовного розвитку молоді, оптимізувало управлінську діяльність у закладі, поглибило гуманізацію освітнього процесу. Шкала оцінки духовного потенціалу для вікової категорії 14-18 років: 46-70 балів – високий потенціал; 20-45 – середній; до 20 балів – низький. Комплексна оцінка прояву духовності в поведінці здійснювалася за 5-ти бальною шкалою.

Дані кореляційного аналізу подано в таблиці 3.18.

Кореляційний зв'язок між духовним потенціалом та духовно спрямованою поведінкою гуртківців

n=20

	<i>Строка</i> 1	<i>Строка</i> 2
Строка 1	1	
Строка 2	0,910258	1

Отриманий коефіцієнт кореляції свідчить про стійкий взаємозв'язок між духовним потенціалом учнівської молоді та його проявом у поведінці учнів.

Аналіз узагальнених діагностичних даних (див. табл. 3.19) показав, що найбільш високий показник духовно спрямованої поведінки виявлено у студентів V курсу (3,9 балів).

Друге місце посіли результати студентів IV курсу (3,7 балів). Процес участі у методиці студенти сприймали більш відповідально, ніж школярі, хоча це не позначилося на часі проведення діагностування. Більш низькі показники духовно спрямованої поведінки є характерними для гімназистів (3,3 бали) та учнів ЗНЗ (3,1 бали) (див. рис. 3.11).

Як видно з графіку, високий рівень прояву духовно спрямованої поведінки більш притаманний студентам V курсу (6%), що можна пояснити активізацією рефлексії, яка, в даному разі, допомагає особистості більш адекватно сприймати власну поведінку, керувати власними емоційними станами тощо.

Таблиця 3.19.

Узагальнені показники духовного потенціалу та духовно спрямованої поведінки учнівської молоді, отримані на етапі констатувального експерименту

n=518

Категорія учнів/студентів	Усереднений показник духовного потенціалу, балів	Усереднений показник духовно спрямованої поведінки	Розподіл за рівнем духовно спрямованої поведінки	Кількість учнів/студентів (%)
учні ЗНЗ n=218	22,4	3,1	Високий	3%
			Середній	42%
			Низький	55%
студенти ВНЗ IV курсу n=150	25,6	3,7	Високий	5%
			Середній	56%
			Низький	49%
студенти ВНЗ V курсу n=150	29,9	3,9	Високий	6%
			Середній	58%
			Низький	36%

Найнижчий рівень прояву духовно спрямованої поведінки притаманний учням ЗНЗ. Учні, у яких цей показник виявився найнижчим відрізнялися егоцентризмом, агресивністю або байдужим ставленням до товаришів по навчанню. Нерідко такі учні входили до числа неформальних лідерів у класі та сприяли встановленню несприятливої психологічної атмосфери.

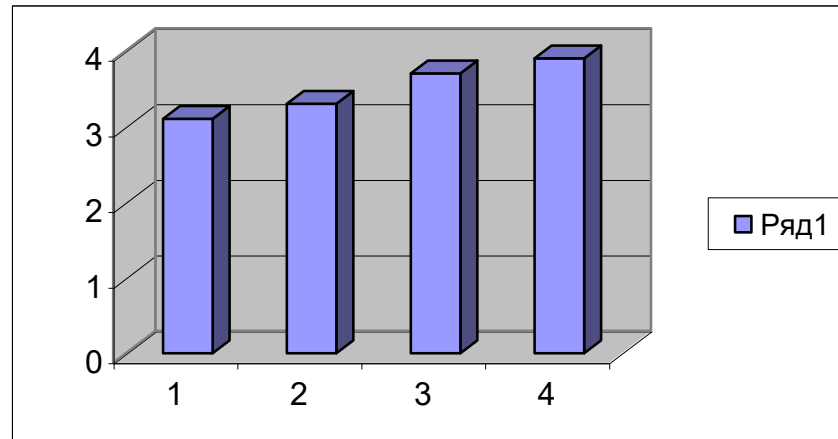

Рис. 3.11. Показники духовно спрямованої поведінки учнів ЗНЗ (1), учнів-гімназистів (2), студентів IV (3) та студентів V курсу (4).

Дані кореляційного аналізу, подані в таблиці 3.20 засвідчили наявність стійкого взаємозв'язку між духовним потенціалом учнівської молоді та його проявом у поведінці учнів і студентів.

Таблиця 3.20

Кореляційний зв'язок між духовним потенціалом та духовно спрямованою поведінкою учнів і студентів

n=518

	Строка 1	Строка 2
Строка 1	1	
Строка 20,941394		1

Таким чином за допомогою розроблених психодіагностичних методик нам вдалося виявити показники духовного розвитку учнівської молоді в індивідуально-психологічному вимірі структури особистості та в поведінці учнів і студентів. Надалі нам необхідно дослідити характер прояву духовного потенціалу в діяльнісному вимірі структури особистості.

3.4. Аналіз процесу та результатів духовно спрямованої діяльності учнів і студентів

Одним з найважливіших зовнішніх проявів особистості, що відображає унікальність її внутрішньої структури, є діяльність, тобто динамічна система взаємодій суб'єкта зі світом, у процесі яких відбувається виникнення та втілення в об'єкті психічного образу та реалізація опосередкованих ним ставлень суб'єкта у предметній дійсності [366, с.101]. Саме діяльність людини в її цілісності характеризує цілісність особистості.

Розглядаючи численні ознаки діяльності, слід відмітити, що “Розвиваючись, психічна діяльність людини диференціюється на зовнішню та внутрішню. Перша складається зі специфічних для людини дій з реальними предметами та здійснюється завдяки рухам рук, ніг, пальців. Друга відбувається завдяки “розумовим діям”, де людина оперує не з реальними предметами і не шляхом реальних рухів, а використовує для цього їх мозкові динамічні моделі. Внутрішня діяльність планує зовнішню; вона виникає на основі зовнішньої і через неї реалізується” [458, с.108-109].

Використання діяльності як пояснювального принципу мотивації, волі, емоцій, почуттів та інших особистісних процесів розкриває можливість дослідження духовного потенціалу учнівської молоді через вивчення особливостей розвиненості діяльнісного виміру структури особистості. При цьому вершинним актом духовної самореалізації особистості в певному виді діяльності є “вчинок-служіння” (І.Д.Бех).

Аналіз спрямованості та результатів діяльності учнів і студентів здійснювався із застосуванням розробленої методики дослідження процесу духовної самореалізації учнівської молоді. Згідно з умовами методики на основі діяльнісного виміру структури особистості (розробленої В.В.Рибалкою) та з використанням методу експертних оцінок досліджувався розвиток потребово-мотиваційного, інформаційно-пізнавального, цілеутворювального, результативного та емоційно-почуттєвого компонентів діяльності.

Зокрема, розвиток потребово-мотиваційного компоненту визначається наявністю стійких потреб і мотивів реалізації власного духовного потенціалу у вчинках і діяльності. Розвиток інформаційно-пізнавального компоненту знаходить відображення у пошуку й осмисленні інформації щодо можливостей реалізації духовного потенціалу, винаході шляхів і методів допомоги потребуючим тощо.

Розвиток цілеутворювального компоненту діяльності характеризується прийняттям рішення, формулюванням і розумінням мети духовно спрямованого вчинку.

Розвиток результативного компоненту оцінюється як наявність вольових зусиль щодо реалізації задуму, здатність доводити заплановане до завершення.

Розвиток емоційно-почуттєвого компоненту діяльності знаходить прояв у домінуванні позитивних емоцій (інтересу, натхнення, піднесеності, завзятості, задоволення) як під час участі у духовно спрямованій діяльності, так і після її завершення, як результат усвідомлення її потрібності.

В експертному оцінюванні брали участь психологи, класні керівники (куратори), а також самі учні, студенти (рис. 3.12). Як відомо, збільшення кількості експертів призводить до відповідного зростання валідності методики.

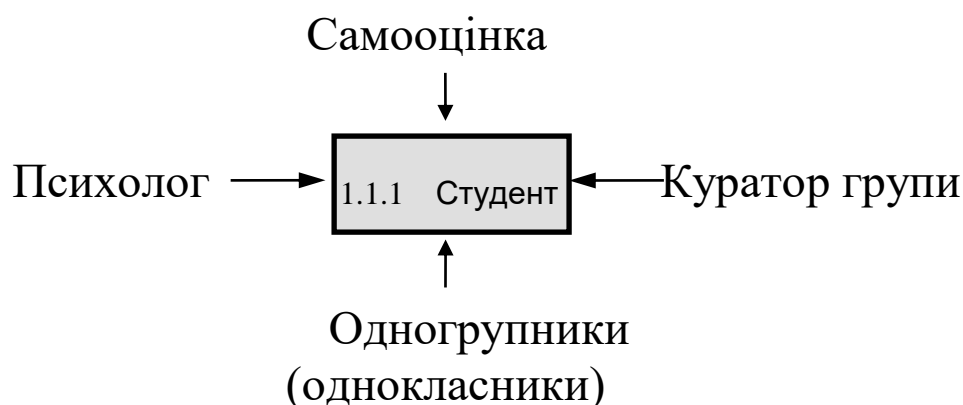

Рис. 3.12. Принцип експертної оцінки розвитку учнів і студентів.

Для оцінки процесу та результатів духовно спрямованої діяльності учнівської молоді було розроблено спеціальну анкету, яка складається з 5 відкритих запитань (форма анкети подана в додатку А). Відкрита форма анкети зумовлена потребою

отримання не стільки кількісних, скільки якісних даних щодо духовної самореалізації молоді.

Отримані відповіді респондентів заносилися в процесі констатувального та формувального експериментів (розділ 4.6) до бланків за формою, поданою нижче у табл. 3.21 та піддавалися аналізу. Розвиненість наведених у таблиці 3.21. компонентів діяльності свідчила про успішність духовної самореалізації учнівської молоді.

Таблиця 3.21.

**Результати дослідження процесу та результатів
духовно спрямованої діяльності учнів і студентів**

№	Ініціали учня (студента)	Потребово- мотивацій- ний компонент діяльності	Інформаційно- пізнавальний компонент (прийом, по- шук, переробка інформації)	Цілеутворю- вальний компонент (прийняття рішення)	Результатив- ний компонент (виконання рішення, до- сягнення ре- зультату)	Емоційно- почуттєві компоненти діяльності
1.						
2.						
3.						
4.						
5.						

Шкала оцінки реалізації духовного потенціалу в діяльності учнівської молоді включала в себе такі рівні:

Високий рівень – 4-5 балів характеризується такими особливостями розвитку потребово-мотиваційного компоненту: стійким бажанням принесення користі, здійснення допомоги потребуючим, покращення світу, відкриття нових істин тощо;

цілеутворюючого компоненту: здатністю до прийняття важливих рішень, рішучістю у здійсненні вчинків, здатністю до прийняття відповідальності за власні рішення;

результативного компоненту: здатністю реалізовувати на практиці прийняті рішення, докладати вольові зусилля для отримання результату діяльності;

емоційно-почуттєвого компоненту діяльності: зацікавленість, захоплення процесом духовно спрямованої діяльності, стійкість позитивних емоцій, піднесення від початкового до кінцевого етапів проекту, задоволення від реалізації духовного потенціалу на практиці.

Середній рівень – 3 бали характеризується такими особливостями розвитку потребово-мотиваційного компоненту: епізодичним бажанням принесення користі, здійснення допомоги потребуючим, покращення світу, відкриття нових істин тощо;

інформаційно-пізнавального компоненту: нестійким бажанням до сприйняття інформації щодо потреб і проблем інших людей, епізодичним прагненням до пошуку інформації щодо можливостей духовної самореалізації, замисленням над можливостями допомоги нужденним;

цілеутворювального компоненту: наявністю надмірних вагань у прийнятті важливих рішень, непослідовністю у здійсненні вчинків, не завжди проявленою здатністю до прийняття відповідальності за власні рішення;

результативного компоненту: епізодичною реалізацією на практиці прийнятих рішень, недостатньо проявленими вольовими зусиллями для отримання результату діяльності;

емоційно-почуттєвого компоненту діяльності: часткова зацікавленість процесом духовно спрямованої діяльності, недостатня стійкість позитивних емоцій, від початкового до кінцевого етапів проекту, часткове задоволення від реалізації духовного потенціалу на практиці.

Низький рівень – 0-2 бали характеризується такими особливостями розвитку

потребово-мотиваційного компоненту: відсутністю бажання принесення користі, здійснення допомоги потребуючим, покращення світу, відкриття нових істин тощо;

інформаційно-пізнавального компоненту: нездатністю до сприйняття інформації щодо потреб і проблем інших людей, відсутністю прагнення до пошуку інформації щодо можливостей духовної самореалізації, ігноруванням можливостей допомоги нужденним;

цілеутворювального компоненту: неспроможністю прийняття важливих рішень, нерішучістю у здійсненні корисних вчинків, нездатністю до прийняття відповідальності за власні рішення;

результативного компоненту: нездатністю реалізовувати на практиці прийняті рішення, неспроможністю докладати зусилля для отримання результату діяльності;

емоційно-почуттєвого компоненту діяльності: байдужістю чи негативним ставленням до процесу духовно спрямованої діяльності, домінуванням негативних емоцій, невдоволеністю від початкового до кінцевого етапів проекту, невдоволеність від реалізації духовного потенціалу на практиці.

До апробації методики на етапі констатувального експерименту були залучені учні 10-11 класів ЗНЗ №221, гімназії №153 ім.О.С.Пушкіна, гуртківці Палацу творчості дітей та юнацтва Солом'янського р-ну м.Києва, Республіканського еколого-натуралістичного центру учнівської молоді та студенти IV-V курсів (факультетів соціології та психології) Національного авіаційного університету (усього 520 учнів і студентів). Результати дослідження духовної самореалізації учнівської молоді подані в таблиці 3.22.

Аналіз експериментальних даних за всіма вибірками свідчить про недостатній рівень реалізації духовного потенціалу учнівської молоді в духовно спрямованій діяльності. Відсутність значної розбіжності в показниках дає підстави вважати, що віковий фактор не є визначальним у духовній самореалізації особистості. При цьому найвищий усереднений показник духовної самореалізації (2,9 балів) отримали студенти V курсу. Аналіз отриманих анкет засвідчив, що деякі студенти (4%) брали активну участь у збиранні та адресації художньої літератури та іграшок для дітей дитячих будинків. 29% студентів брали часткову участь у цій та подібних акціях, але не завжди завершували розпочату діяльність. 67% студентів V курсу не брали участь у подібних акціях, а близько 20% не мають такого бажання.

Результати дослідження духовної самореалізації учнівської молоді на етапі констатувального експерименту

n=518

Категорія учнів/студентів	Усереднений показник духовної самореалізації, балів	Розподіл за рівнем духовного потенціалу	Кількість учнів/студентів (%)
учні ЗНЗ n=138	2,2	Високий	1,4%
		Середній	15,6%
		Низький	83%
учні гімназійних класів n=80	2,8	Високий	3,8%
		Середній	17,2%
		Низький	79%
студенти ВНЗ IV курсу n=150	2,6	Високий	4%
		Середній	23%
		Низький	73%
студенти ВНЗ V курсу n=150	2,9	Високий	4%
		Середній	29%
		Низький	67%

Для зручності порівняльна характеристика результатів духовної самореалізації учнів ЗНЗ, учнів-гімназистів, студентів IV та студентів V курсу подана на рис. 3.13.

Показник духовної самореалізації, балів

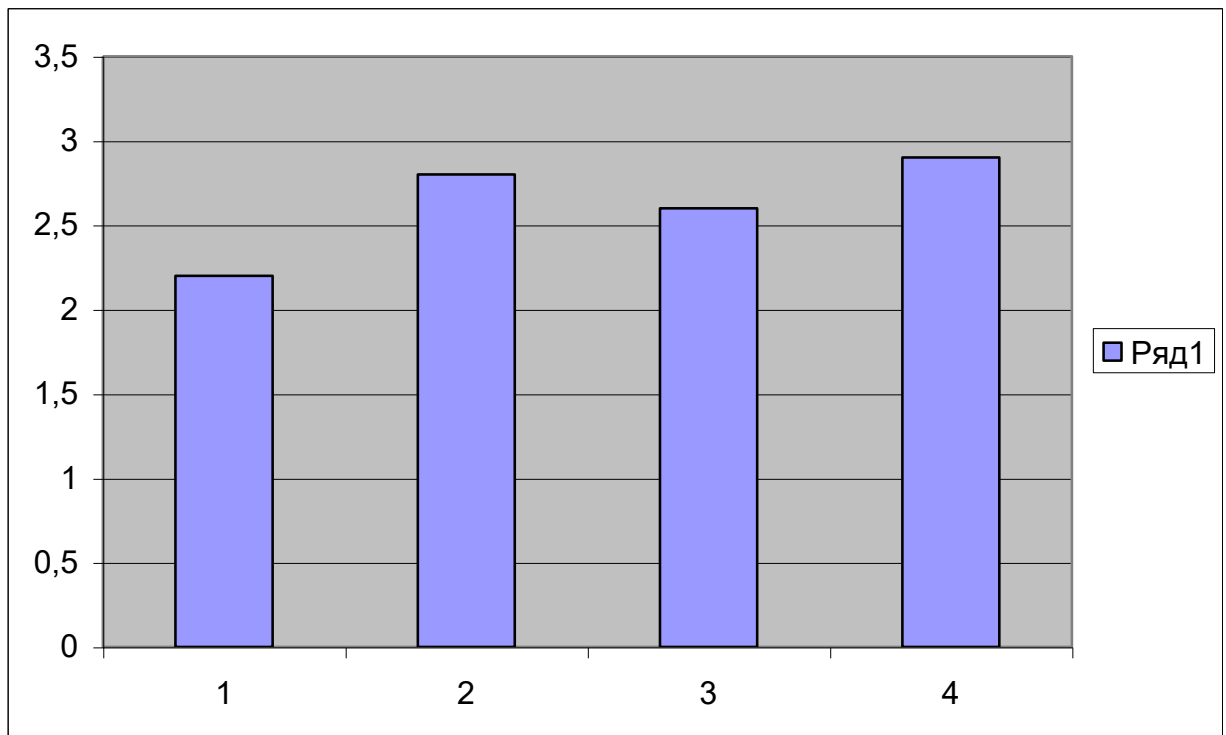

Рис. 3.13. Порівняльна характеристика результатів духовної самореалізації учнів ЗНЗ (1), учнів-гімназистів (2), студентів IV (3) та студентів V курсу (4).

На другому місці (див. рис. 3.13) виявилися показники учнів гімназії. Тут високий рівень (3,8%) був досягнутий завдяки участі старшокласників у проведенні зустрічей з ветеранами Великої вітчизняної війни. Однак більшість учнів не брала участі у розробці даного проекту та була задіяна лише на самій зустрічі з ветеранами.

Найнижчі показники духовної самореалізації виявлено в учнів ЗНЗ (2,2%). Високий рівень у даній вибірці (1,4%) зумовлений участю дітей в акції озеленення мікрорайону. Цю діяльність учні вважали духовно спрямованою, оскільки завдяки озелененню покращується екологічний стан планети. Разом із цим, низький рівень розвитку діяльнісного виміру особистості зумовлений відсутністю сформованої мотивації, творчої ініціативи, (школярам видали вже підготовлені дерева та повідомили про заздалегідь визначені місця посадки).

Важливим для нашого дослідження є характер розподілу розвиненості компонентів діяльнісного виміру структури особистості учнівської молоді, оскільки ці дані дозволять надалі спрямовувати психолого-педагогічний вплив на розвиток найменш активних компонентів діяльності. Зважаючи на це, у таблиці 3.23 подано діагностичні результати щодо розвитку цих компонентів у школярів, учнів гімназій і студентів.

Як видно з отриманих даних найбільш високі показники розвитку відповідають потребово-мотиваційному компоненту діяльності (усереднений показник 3,7 балів), що свідчить про потребу молоді в реалізації власного духовного потенціалу на практиці.

На другому місці виявився інформаційно-пізнавальний компонент (3,03 бали), що свідчить про часткову сприйнятливості молоді до інформації щодо можливостей власної самореалізації.

Набагато нижчим виявився показник розвитку цілеутворювального компоненту (2,2 балів), що свідчить про неготовність учнів і студентів до прийняття рішення щодо здійснення духовних вчинків або участі в духовно спрямованій діяльності.

Найнижчий рівень розвитку результативного компоненту діяльності (2,1) можна пояснити тим, що учням і студентам досі не вдавалося реалізувати творчі задуми на практиці.

Майже на тому ж низькому рівні (2,12 балів) виявилися емоційно-почуттєві компоненти діяльності. Очевидно, відсутність високого рівня мотивації, інтересу, натхнення у процесі розробки та реалізації проєктів духовної самореалізації, як і незначна кількість подібних заходів зумовили низький рівень цього показника.

Результати дослідження компонентів діяльнісного виміру структури особистості учнівської молоді на етапі констатувального експерименту

Категорія учнівської молоді	Потребово-мотиваційний компонент діяльності	Інформаційно-пізнавальний компонент (прийом, пошук, переробка інформації)	Цілеутворювальний компонент (прийняття рішення)	Результативний компонент (виконання рішення, досягнення результату)	Емоційно-почуттєві компоненти діяльності
учні ЗНЗ n=138	3,9	2,3	1,3	1,3	2,2
учні гімназійних класів n=80	3,7	3,6	2,4	2,1	2,2
студенти ВНЗ IV курсу N=150	3,6	3,0	2,3	2,1	2,0
студенти ВНЗ V курсу N=150	3,6	3,2	2,7	2,9	2,1
Усереднений показник	14,8:4=3,7	12,1:4=3,03	8,7:4=2,2	8,4:4=2,1	8,5:4=2,12

Узагальнення отриманих експериментальних даних дозволяє виокремити основні соціально-психологічні умови, що перешкождали повноцінній реалізації духовного потенціалу молоді у духовно спрямованій діяльності:

1. У плануванні виховної роботи, масових заходів переважна увага приділяється не духовному, а фізичному розвитку студентів (спортивні змагання, спортивні секції тощо) та їх інтелектуальному розвитку (КВК, “Брейн-ринги” тощо).

2. При проведенні духовно спрямованих акцій (матеріальна допомога безпритульним дітям, зустрічі з ветеранами війни, озеленення міста) розробка планів відповідних заходів здійснюється адміністрацією закладів освіти без участі учнівської молоді, що призводить до низької мотивації, відсутності бажання брати участь у заходах, розроблених дорослими.

3. Відсутність можливості прояву творчості в процесі духовно спрямованої діяльності зумовлює низький рівень розвитку емоційно-почуттєвого компоненту діяльності учнів і студентів.

Для співвіднесення результатів даної методики з результатами, отриманими за допомогою методик “Духовний потенціал” та Методики комплексної оцінки гармонійного розвитку учнів діагностичні дані об’єднано в таблиці 3.24.

Таблиця 3.24.

Узагальнені показники духовного потенціалу, духовно спрямованої поведінки та духовної самореалізації учнівської молоді, отримані на етапі констатувального експерименту

n=518

Категорія учнів/студентів	Усереднений показник духовного потенціалу, балів	Усереднений показник духовно спрямованої поведінки, балів	Усереднений показник духовної самореалізації, балів
учні ЗНЗ n=138	22,4	3,1	2,2
учні гімназійних класів n=80	23,8	3,3	2,8
студенти ВНЗ IV курсу n=150	25,6	3,7	2,6
студенти ВНЗ V курсу n=150	29,9	3,9	2,9

Як видно з даних таблиці, найнижчі показники відповідають діяльнісному виміру структури особистості. З цього можемо зробити висновок, що в умовах навчально-виховного процесу більшої уваги приділяється актуалізація духовного потенціалу учнівської молоді, ніж створенню умов для його реалізації.

Дані кореляційного аналізу, подані в таблиці 3.25 засвідчили наявність стійкого взаємозв’язку між духовним потенціалом учнівської молоді, його проявом у поведінці та діяльності учнів і студентів.

Кореляційний зв'язок між духовним потенціалом, духовно спрямованою поведінкою та духовною самореалізацією учнів і студентів

N=518

	<i>Строка</i> 1	<i>Строка</i> 2	<i>Строка</i> 3
<i>Строка</i> 1	1		
<i>Строка</i> 2	0,94139	1	
<i>Строка</i> 3	0,73614	0,70772	1

Таким чином за допомогою розроблених психодіагностичних методик нам вдалося виявити показники духовного розвитку дітей і молоді в індивідуально-психологічному, поведінковому та діяльнісному вимірах структури особистості учнів і студентів.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ III

1. Згідно з принципом цілісності особистості духовність розподіляється в усіх особистісних підструктурах, а її загальна сумарна характеристика визначається як духовний потенціал. Для діагностики духовного розвитку учнівської молоді було використано три методичні підходи, що засновані: на дослідженні процесу актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку у структурі особистості; на дослідженні прояву духовного потенціалу в поведінці особистості в умовах колективу; на аналізі результатів духовно спрямованої діяльності учнів і студентів.

Для виявлення духовного потенціалу учнівської молоді розроблено й апробовано авторську діагностичну методику “Духовний потенціал особистості”, за допомогою якої досліджувався процес актуалізації психологічних механізмів духовної ідентифікації, рефлексії, трансценденції та усвідомлення буттєвої єдності в підструктурах спілкування, спрямованості, характеру, самосвідомості, досвіду, інтелекту та психофізіології особистості. Валідізація методики проводилася шляхом виявлення зв'язку між рівнем виконання тестового завдання та незалежним зовнішнім критерієм, що характеризує діяльність і поведінку особистості. З цією метою до тестування було залучено респондентів (43 особи віком від 34 до 93 років), які були визначені як високодуховні особистості за результатами анкетування, проведеного на етапі пілотажного дослідження. Сумарний показник по вибірці склав 57,2 балів, що відповідає високому рівню розвитку духовного потенціалу респондентів.

Результати дисперсійного аналізу, отримані за допомогою пакету статистичної обробки даних SPSS 13, засвідчили про незначне середньоквадратичне відхилення та достатньо високий рівень актуалізації всіх психологічних механізмів духовного розвитку у даній вибірці. Високий духовний потенціал особистості зумовлює загальну актуалізацію психологічних механізмів децентрації, духовної самоідентифікації, рефлексії, трансценденції та усвідомлення буттєвої єдності у підструктурах спілкування, спрямованості, характеру, самосвідомості, досвіду, інтелекту, психофізіології особистості.

2. Констатувальний експеримент здійснювався на базі київських навчальних закладів. До експерименту були залучені учні 10-11 класів ЗНЗ №221, гімназії №153 ім.О.С.Пушкіна, гуртківці Палацу творчості дітей та юнацтва Солом'янського р-ну м.Києва, Республіканського еколого-натуралістичного центру учнівської молоді та студенти IV-V курсів Національного авіаційного університету (усього 518 учнів і студентів).

Специфіка актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку учнівської молоді досліджувалася окремо для старшокласників загальноосвітніх шкіл (n=140), учнів гімназії (n=80), студентів IV курсу (n=150) та студентів V курсу (n=150). Розрахунки дисперсійного аналізу, отримані за допомогою пакету статистичної обробки даних SPSS 13, засвідчили значне середньоквадратичне відхилення, що вказує на нерівномірну актуалізацію та недостатньо високий рівень актуалізації всіх психологічних механізмів духовного розвитку. Найбільшої актуалізації набули психологічні механізми ідентифікації та децентрації. При цьому психологічні механізми рефлексії, трансценденції та усвідомлення буттєвої єдності виявилися найменш розвиненими, що пов'язано з недостатнім усвідомленням власної життєвої мети, смислів і цінностей, низькою здатністю до самоконтролю.

Встановлено, що зростання рівня духовного потенціалу особистості супроводжується зменшенням дисперсії у показниках актуалізації психологічних механізмів децентрації, духовної самоідентифікації, рефлексії, трансценденції та усвідомлення буттєвої єдності.

3. Виявлені показники духовного потенціалу учнівської молоді порівнювалися з показниками розвитку соціально-психолого-індивідуального виміру структури особистості: загальної спрямованості (методика діагностики спрямованості особистості Б.Басса); свідомості та відповідної ціннісної орієнтації (авторська методика "Здійснення бажань"); стилю спілкування (методика Томаса); комунікативних та організаторських здібностей (методика виявлення й оцінки комунікативних і організаторських здібностей КОС-2); характеру особистості (визначення акцентуацій характеру за методикою К.Леонгарда); інтелектуальних

здібностей (вербальний тест Айзенка); екстраверсії та нейротизму (опитувальник ЕРІ, тест Айзенка); емпатії (опитувальник В.В.Бойко).

Кореляційні зв'язки між духовним потенціалом та наведеними вище показниками особистісного зростання учнівської молоді засвідчують, що високий духовний потенціал суттєво впливає на загальний розвиток особистості, і позначається переважанням стилю співробітництва у спілкуванні (0,32), відсутністю егоцентричної спрямованості (-0,37), орієнтацією на духовні, буттєві цінності, такі як вірність, доброзичливість, допомога потребуючим, гармонія з природою (0,57), проявом у поведінці таких рис характеру, як доброзичливість, відповідальність, відкритість людям і світу, емпатійністю особистості (0,56).

Встановлено, що актуалізація психологічних механізмів духовного розвитку у підструктурах особистості відбувається нерівномірно. На ранніх етапах онтогенезу найбільшого розвитку набуває психологічний механізм ідентифікації, що допомагає дитині наслідувати образ дорослого, зумовлює спочатку неусвідомлене, а потім і свідоме прагнення до самовдосконалення. Надалі, у процесі соціалізації дитини зростає вагомість психологічних механізмів децентрації та рефлексії. Ці механізми зумовлюють здатність зважати на інтереси та потреби інших, забезпечують гармонійне співіснування у сім'ї, колективі. Розвиток психологічних механізмів трансценденції та усвідомлення буттєвої єдності не забезпечуються процесами індивідуалізації та соціалізації, а зумовлений внутрішніми потребами духовного "Я" людини та вимагає сприятливих психолого-педагогічних умов.

4. Виходячи з необхідності забезпечення наступності діагностики духовного розвитку учнівської молоді, а також дослідження поведінкової складової цього процесу, здійснено розробку методики комплексної оцінки гармонічного розвитку учнівської молоді. Найбільш високий показник духовно спрямованої поведінки виявлено у студентів V курсу (3,9 балів). Друге місце посіли результати студентів IV курсу (3,7 балів). Більш низькі показники духовно спрямованої поведінки є характерними для гімназистів (3,3 бали) та учнів ЗНЗ (3,1 бали).

Кореляційний аналіз між показниками духовного розвитку учнівської молоді, отриманими за допомогою методики "Духовний потенціал особистості" та

методикою комплексної оцінки гармонічного розвитку особистості дозволив підтвердити взаємозв'язок між духовним потенціалом та його проявом у поведінці учнів (0,94). Впровадження методики сприяло активізації процесу духовного розвитку молоді, оптимізувало управлінську діяльність у закладах.

5. Аналіз спрямованості та результатів діяльності учнів і студентів здійснювався на основі розробленої методики дослідження процесу духовної самореалізації учнівської молоді. Згідно з умовами методики за допомогою розробленої анкети оцінювався розвиток потребово-мотиваційного, інформаційно-пізнавального, цілеутворюючого, результативного та емоційно-почуттєвого компонентів діяльності. В експертному оцінюванні брали участь психологи, класні керівники (куратори), а також самі учні, студенти. Аналіз експериментальних даних за всіма вибірками засвідчив недостатній рівень реалізації духовного потенціалу учнівської молоді в духовно спрямованій діяльності. Відсутність значної розбіжності в показниках учнів і студентів вказує, що віковий фактор не є визначальним у духовній самореалізації особистості. Найбільш високі показники розвитку відповідають потребово-мотиваційному компоненту діяльності (усереднений показник 3,7 балів), що свідчить про потребу молоді в реалізації власного духовного потенціалу на практиці. На другому місці виявився інформаційно-пізнавальний компонент (3,03 бали), що свідчить про часткову сприйнятливості молоді до інформації щодо можливостей власної самореалізації. Набагато нижчим є показник розвитку цілеутворювального компоненту (2,2 бали), що свідчить про неготовність учнів і студентів до прийняття рішення щодо здійснення духовних вчинків та участі в духовно спрямованій діяльності. Найнижчий рівень розвитку результативного компоненту діяльності (2,1 бали) можна пояснити тим, що учням і студентам досі не вдавалося реалізувати творчі задуми на практиці. Майже на тому ж низькому рівні (2,12 балів) виявилися емоційно-почуттєві компоненти діяльності. Відсутність високого рівня мотивації, інтересу, натхнення у процесі розробки та реалізації проектів духовної самореалізації, як і незначна кількість подібних заходів, зумовили низький рівень цього показника.

6. Серед основних соціально-психологічних умов, що перешкоджали повноцінній реалізації духовного потенціалу молоді у духовно спрямованій діяльності виокремлено такі: у плануванні виховної роботи, масових заходів переважна увага приділяється не духовному, а фізичному розвитку студентів та їх інтелектуальному розвитку; при проведенні духовно спрямованих акцій розробка планів відповідних заходів здійснюється адміністрацією закладів освіти без участі учнівської молоді, що призводить до низької мотивації, відсутності бажання брати участь у заходах, розроблених дорослими; відсутність можливості прояву творчості в процесі духовно спрямованої діяльності зумовлює низький рівень розвитку емоційно-почуттєвого компоненту діяльності учнів і студентів.

7. Використання розробленого психодіагностичного інструментарію, спрямованого на дослідження показників духовного розвитку учнівської молоді, дозволило експериментально підтвердити зумовленість процесу духовного розвитку такими психологічними механізмами як ідентифікація, децентрація, рефлексія, трансценденція та усвідомлення буттєвої єдності. Отримані дані щодо розвитку духовного потенціалу учнівської молоді зумовили необхідність пошуку та розробки ефективних психолого-педагогічних засобів забезпечення духовного зростання учнів і студентів.

Основні положення розділу подані в таких публікаціях автора:

1. Помиткін Е.О. Психологія духовного розвитку особистості: Монографія. – К.: Наш час, 2007. – 280 с. – Бібліогр.: с. 252-278.
2. Помиткін Е.О. Розвиток особистості учня і вчителя: гуманізація управління в школі. – Методичні рекомендації. - К.: ІПППО АПН України. – 1999. - 40 с.
3. Помиткін Е.О. Підготовка керівників шкіл до управління процесом гармонійного розвитку учнів // Післядипломна освіта: проблеми управління, методичне забезпечення: Навчально-методичний посібник / За ред. Г.С.Данилової, Г.А.Дмитренка. – К.: ІЗМН. - 2000. – С.76-88.
4. Помиткін Е.О. Психологічне забезпечення особистісного розвитку гімназистів // Управління гімназією: досвід, проблеми, творчий пошук: Практико-

зорієнтований посібник. Ред. рада: В.Д.Баталова (голова), В.В.Сгадова (науковий редактор) та ін. – К., 2000. – С 166-173.

5. Помиткін Е.О. Методика комплексної оцінки гармонійного розвитку особистості учнів // Психологія особистісно орієнтованої професійної підготовки учнівської молоді: Науково-методичний посібник (За ред. В.В.Рибалки). – Київ, Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – С.208-212.

6. Помиткін Е.О. Діагностика духовного розвитку учнівської молоді засобами сучасної психології // Педагогічний процес: теорія і практика / Збірник наукових праць. Випуск 2. - Київ – 2006. – С.188-198.

7. Помиткін Е.О. Психологічні підходи до діагностики духовного розвитку учнівської молоді // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми // Зб. наук. пр. У 2-х част. – Ч-1. / Редкол.: І.А. Зязюн (голова) та ін. – Київ-Вінниця: ДОВ Вінниця, 2003.- С.145-150.

8. Помиткін Е.О. Діагностика духовного розвитку в процесі формування гуманітарно-технічної еліти // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти: Збірник наукових праць / За редакцією Л.Л.Товажнянського та О.Г.Романовського. – Вип.1 (5). – Харків: НТУ “ХПІ”, 2003. – С.290-298.

РОЗДІЛ IV

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНИЙ СУПРОВІД ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ І МОЛОДІ В СИСТЕМІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ

4.1. Розробка психолого-педагогічного забезпечення навчально-виховного процесу з урахуванням психологічних закономірностей і механізмів духовного розвитку дітей і молоді

Духовний розвиток дітей і молоді є процесом не тільки внутрішньо, але й зовнішньо детермінованим. На думку І.Д.Беха, “Повноцінний морально-духовний розвиток як саморозвиток суб’єкта може стати реальністю за умови створення його внутрішнього джерела, породженого організованим виховним процесом” [60, с. 162]. Реалізація духовно-особистісного підходу в практиці освітньої діяльності вимагає врахування психологічних закономірностей і механізмів духовного зростання молоді при побудові навчально-виховного процесу, актуалізує проблему розробки принципів, методичних підходів, а також практичних засобів, спрямованих на забезпечення духовного розвитку дітей і молоді.

“Духовна еліта не може з’явитися сама собою, але завжди є штучним утворенням” – стверджує І.А.Зязюн [187, с. 34]. Результати численних психолого-педагогічних досліджень доводять необхідність оновлення змісту шкільних підручників, методик викладання, однак без істотного оновлення принципів освітньої діяльності такі заходи є мало ефективними. Наприкінці 70-х років ХХ сторіччя ЮНЕСКО визнало стан світової системи освіти кризовим. Основною причиною цього явища є орієнтація освіти не на особистість учня, а на окремі показники розвитку його інтелектуальної сфери. На жаль, як і в часи, коли інформація була дефіцитом, традиційна система освіти спрямована, переважно, на збільшення обсягу засвоєних учнем знань замість того, щоб приділяти увагу формуванню загальнолюдських духовних ідеалів, смислів і цінностей. Ціннісно-смісловий дисонанс, що є наслідком такого підходу призводить і до відповідного зниження мотивації навчання молоді.

“Будь-яке пізнання починається зі здивування” – ця відома фраза Аристотеля не втратила актуальності сьогодні. Здивування, зацікавлення поволі згасає з появою буденності, одноманітності й примусовості. Вже з перших років життя дитини батьки, стурбовані проблемою її підготовки до вступних іспитів у перший клас, наймають репетиторів, віддають малюка до підготовчої групи, а потім у початковій школі дитина протягом кількох років змушена вивчати вже відомий для неї навчальний матеріал. До втрати пізнавальної мотивації школярів призводить і той факт, що успішність вступу до ВНЗ та подальша кар'єра випускника залежать, переважно, не стільки від обсягу отриманих у школі знань, а від матеріальної спроможності батьків. До цього слід додати, що вже у старших класах підлітки, спілкуючись із дорослими, розуміють, що чимала частина шкільних знань у житті, скоріш за все, не знадобиться... І досі об'єктивним критерієм діяльності школи вважаються показники участі дітей в олімпіадах та статистичні дані вступу випускників до ВНЗ. Навіть виховний процес вважається менш важливим, ніж збільшення інформаційної обізнаності дітей. Отже, проблема розвитку особистості учня залишається не розв'язаною. Як наслідок, більшість школярів мають слабе здоров'я, не вміють керувати власними емоціями та почуттями. Інтелектуальний розвиток заохочується навіть при низькому рівні морального та духовного розвитку учнів. В.В.Зеньковський, визначаючи завдання освіти, вважав, що “Принцип всецілої “особистості” в людині дозволяє сформулювати задачу виховання дитини, як розкриття її особистості – але не в напрямі так званого “гармонічного” розвитку єства, а в напрямі внутрішньої ієрархічності в людині” [179, с. 153]. Ця ієрархічність має враховувати примат духовного начала в людині. Таким чином гуманістична орієнтація освітнього процесу вимагає реалізації духовно особистісного підходу у психолого-педагогічній практиці. Принципи врахування авторитарного та духовно-особистісного підходу до освітнього процесу наведено у таблиці 4.1.

Підкреслюючи необхідність духовного оновлення суспільства, І.А.Зязюн зазначає, що гуманітарна освіта – “чи не найосновніший і єдиний шлях поступового оздоровлення морального клімату країни. ...Можливо тоді прийде нове покоління політиків – не лише з капіталом, вченими ступенями і званнями, гарним знанням іноземної мови, але й з іншим духовним і душевним світом, що мислять не

службово-інструментально, а в контексті цінностей і смислів людського життя й культури” [187, с. 41].

Таблиця 4.1.

**Принципи авторитарного та духовно-особистісного підходу
до освітнього процесу**

Авторитарна освіта	Духовно-особистісна орієнтація освіти
Освіта - процес передачі знань, формування вмінь та навичок учня	Освіта - процес розвитку індивідуально-неповторної і в той же час духовно розвиненої особистості учня
Учень - об'єкт навчання, виховання та управлінської діяльності	Учень - суб'єкт самоосвіти, самопізнання, самовиховання та самореалізації
1.2 Роль учителя: інформаційна, виховна	Роль учителя: консультаційна, активізуюча процес самоосвіти, самовиховання та самореалізації учнів
Управлінська діяльність у навчальному закладі орієнтована на підвищення рівня успішності учнів та покращення їх поведінки	Управлінська діяльність орієнтована на забезпечення процесу особистісного розвитку учнів і педагогічного складу
Вступ абітурієнтів до ВНЗ здійснюється за результатами засвоєння інформаційного змісту певних шкільних предметів та здатності швидко відтворити навчальний матеріал на іспиті	Вступ до внз здійснюється на основі: 1) бажань та інтересів випускника; 2) професійної спрямованості старшокласника; 3) відповідності здібностей абітурієнта профілю ВНЗ та вимогам професії

Наслідки духовної кризи виявляються серед молоді як утрата конструктивних смислів, інтересу до життя, соціальна пасивність чи підвищена агресивність, наркотична й алкогольна залежність, схильність до тероризму. Виходячи з цього, у період поглиблення духовної кризи, психологічна наука повинна сприяти створенню психолого-педагогічних умов, необхідних для духовного зростання молоді.

Забезпечення процесу духовного зростання молоді вимагає розробки і впровадження в освітню ланку системи дієвих психолого-педагогічних засобів, яка враховує психологічні закономірності духовного розвитку особистості.

Однією з провідних ознак трансформації загальноосвітньої та вищої школи є психологізація навчально-виховного процесу. У загальноосвітніх навчальних закладах це знаходить прояв, передусім, у введенні посади психолога та організації

у деяких школах психологічних служб, у активній співпраці колективів закладів з психологами-науковцями, орієнтації педагогічних нарад на психологічні проблеми розвитку особистості учня тощо.

У ланці вищої освіти спостерігається процес гуманітаризації навчання, введення в його програму психологічних спецкурсів, тренінгів тощо. Розробка психолого-педагогічного супроводу духовного розвитку учнів і студентів вимагає врахування психологічних механізмів духовного зростання дітей і молоді (див. табл. 4.2).

Таблиця 4.2.

Психологічні механізми духовного розвитку дітей і молоді, психолого-педагогічні заходи щодо їх врахування та наслідки впровадження

№	Психологічний механізм	1.3 Психолого-педагогічні напрями реалізації	1.4 Наслідки, що передбачаються
1.	Ідентифікація	Організація зустрічей і спілкування дітей з особистостями – носіями високого духовного потенціалу. Ознайомлення з героями духовної історії людства	Становлення духовної самоідентифікації, формування прагнення до самовдосконалення
2.	2 Децентрація	Ознайомлення з принципами співіснування людства, духовними вченнями та заповідями	Розвиток сумління, поваги та любові до ближніх
3.	Рефлексія	Введення психологічних курсів, спрямованих на самопізнання, об'єктивізацію самооцінки, розуміння мотивів власної поведінки та діяльності молоді	Зростання інтересу до людей, відповідальності за вчинки та зміст власного життя
4.	Трансценденція	Залучення учнів і студентів до розробки творчих проєктів, спрямованих на покращення світу та допомогу потребуючим	Активізація духовної творчості молоді, зростання відповідальності за світ
5.	Усвідомлення буттєвої єдності	Створення умов для духовної самореалізації як життєвої місії людини	Усвідомлення цінності життя, почуття єдності, любові до ближніх

Серед основних соціально-психологічних факторів, що складають міцний фундамент духовного зростання дітей та підлітків, слід відокремити природні нахили, особливості сімейного виховання, засоби народного фольклору (казки, оповідання, приказки), дитячі ігри, вплив перших учителів, авторитетних друзів або

соціальних лідерів, а також статус духовності у соціумі (рис. 4.1). Як зазначає В.М.Хайруліна, “людина народжується двічі – фізично і духовно. Біля духовної колиски спочатку стоїть родина, а в шкільні роки поряд із сім’єю стає перший учитель, пізніше – учитель-наставник, педагогічний колектив, що словом, національною системою освіти прищеплюють душі дитини високі моральні цінності, якості, благородні почуття віри, любові, мудрості, компетентності, глибокої поваги до роду і народу, мови і культури, вирощують духовну культуру особистості” [464, с. 132].

Рис. 4.1. Соціально-психологічні фактори, що впливають на духовне становлення молоді.

Розглянемо наведені фактори докладніше. Природні нахили являють собою унікальний зміст внутрішнього світу дитини. Вже з перших років життя ми можемо спостерігати різницю в активності дітей, їх темпераменті. Природні задатки поступово збагачуються соціальним досвідом і можуть розглядатися як сукупність певних передумов, що детермінують інтерес до внутрішнього світу, до процесу духовного зростання. Деякі діти виявляють інтерес до людей, гуманістичну та естетичну спрямованість. Ці характеристики мають бути виявлені та враховані як вихідні для подальшого розвитку дитини.

Надалі, сімейне виховання може становити сприятливе підґрунтя для проявлення цих особистісних характеристик. У перші роки життя дитини особистий приклад батьків являє для неї ідеальний взірець досконалості. Дитина наслідує ходу, інтонації голосу, певні дії дорослих. Сімейні цінності поступово засвоюються дитиною і стають її особистими цінностями. Виходячи з цього, батьківські збори,

які подекуди перетворюються на перелік недоліків кожної дитини, слід проводити таким чином, щоб батьки, вчителі та діти відчували себе однією командою, яка прагне спільної мети і поважає цінності один одного.

Значну роль у формуванні духовного світу дитини відіграють засоби народного фольклору - казки, оповідання, приказки, в яких звеличується роль добра, краси, мудрості, пошуку істини. Так, казкові герої, які здійснюють героїчні подвиги, зустрічаються з небезпекою, навчаються мудрості або навчають інших, викликають у маленької дитини захоплення, прагнення до наслідування. Таким чином вступають у дію механізми емоційного закріплення, ідентифікації з героєм та ін. Аналізуючи змістове наповнення більшості мультиплікаційних та дитячих кінофільмів 70 - 80 років ХХ ст., ми можемо побачити чимало позитивних прикладів кіногероїв, які звеличують ідеали мудрості, потягу до знань. Опитування сучасних дошкільнят і учнів молодших класів показують, що найпопулярнішими героями для багатьох із них є Том і Джері, які намагаються нашкодити один одному. Натомість у навчальних закладах необхідно формувати відеотеки фільмів і програм духовної спрямованості, адже для багатьох дітей слухове сприйняття інформації не є провідним. Особливу увагу слід приділяти залученню дитини до пошуку шляхів розв'язання глобальних світових проблем людства, що сприятиме розвитку свідомості, планетарного мислення.

Важливе місце у духовному зростанні посідають дитячі ігри. У процесі гри дитина, немовби приміряючи різний одяг, вибирає та засвоює різні соціальні ролі, усвідомлює смисли взаємодії. Так, гра "доньки-матері" допомагає засвоїти зміст сімейних відносин, а гра "в школу" - формує схильність до засвоєння знань або навчання інших.

Досвід нашої співпраці з школою "Дивосвіт" для дітей 3 - 5 років (на базі Палацу творчості дітей і юнацтва Солом'янського р-ну м. Києва) показує, що витіснення живої гри комп'ютерною руйнівню позначається на дитячій психіці. Так, діти, які зранку грають у комп'ютерні ігри, відрізняються байдужістю до навколишнього світу, мають значні труднощі у спілкуванні. При виконанні елементарних завдань їм було важко зосередити увагу. Ці особливості зумовлені тим, що на екрані комп'ютера чи телевізора все яскраве, рухливе, а користувач

комп'ютера є активним гравцем, співучасником гри. Він сам обирає правила, не спілкуючись, не радячись з іншими.

На противагу цьому зовнішній світ не завжди такий кольоровий і рухливий; опанування ним потребує зусиль. Доволі цікавою є й позиція батьків. Вони заохочують дитину до гри, реалізуючи через неї власні дитячі бажання, адже таких яскравих іграшок у їхньому дитинстві не було.

Як правило, стійкий дитячий інтерес до певної гри у майбутньому перетворюється на професійний. Зважаючи на це, необхідним є кваліфікований відбір “живих” ігор для дітей дошкільного та молодшого шкільного віку. Провідні мотиви гри повинні бути пов'язані з духовними цінностями людства.

Не можна обминути й особливості навчання дитини та характер її зустрічі з першим вихователем, вчителем. Цієї зустрічі дитина чекає з нетерпінням, хвилюванням, а іноді - острахом. Слова першого вчителя мають величезний вплив (іноді більший, ніж слова батьків), а його образ та ім'я, найчастіше, залишаються в пам'яті на все життя. Природно, що цей образ може у подальшому зумовлювати прагнення до самопізнання, самовдосконалення та самореалізації. У зв'язку з цим надзвичайні вимоги висуваються, насамперед, до відбору, а вже потім – до підготовки вчителів початкової школи. Неприпустимою є практика зарахування абітурієнтів до педагогічних ВНЗ без урахування їх придатності для роботи з дітьми. Високий рівень духовності має стати важливою складовою професіограми сучасного педагога. Саме такий вчитель здатний створювати й підтримувати в класі психологічну атмосферу доброзичливості, творчості.

Значний вплив на духовне становлення та ціннісну орієнтацію юнака чи дівчини мають також авторитетні друзі або соціальні лідери. У спілкуванні з ними молоді люди утверджуються у власних поглядах, цінностях або змінюють свою точку зору, вподобання. Соціальна мотивація може бути дієвим засобом активізації особистісного розвитку молоді. У старших класах слід створювати умови для творчої та духовної самореалізації учнів через їх участь у колективних корисних справах, соціально значущих проектах.

При побудові психолого-педагогічних умов духовного зростання молоді слід також враховувати статус духовності у соціумі. Високий статус особистісного і,

зокрема, духовного розвитку є показником психологічного здоров'я нації, свідченням високих моральних якостей громадян у суспільстві. Навпаки, наявність “подвійної моралі” призводить до формування у молоді цинічного ставлення до здобутків батьків і людства в цілому, до відсутності мотивації духовного розвитку. Таким чином, соціально-психологічні передумови духовного становлення особистості мають у своїй основі індивідуальні властивості дитини та формуються протягом її подальшого життя, зазнаючи впливу багатьох факторів.

З урахуванням наведеного матеріалу було розроблено авторську психолого-педагогічну систему, яка поєднує у собі сучасні засоби, спрямовані на активізацію та підтримку духовного зростання молоді.

До її загальних характеристик слід віднести:

- духовну та соціальну спрямованість;
- неперервність та наступність;
- особистісну орієнтованість;
- врахування вікових потреб розвитку особистості.

Духовна та соціальна спрямованість забезпечується завдяки підпорядкуванню мети і завдань розвитку духовного потенціалу учнів, орієнтації психолого-педагогічних засобів на систему духовних цінностей, використанню виявлених психологічних закономірностей і механізмів духовного зростання молоді.

Принципи неперервності та наступності реалізуються через послідовність і взаємозв'язок запроваджених спецкурсів, методик і методів впливу, починаючи з сімейного виховання новонародженої дитини і впродовж її навчання у закладах шкільної та вищої професійної освіти.

Особистісна орієнтованість досягається завдяки використанню в основі розробки психодіагностичних та психорозвивальних методів теоретичної моделі особистості (розробленої В. В. Рибалкою).

Врахування вікових потреб розвитку особистості здійснюється на основі виявлених функціональних зв'язків між різними періодами особистісного зростання (розділ 2.4).

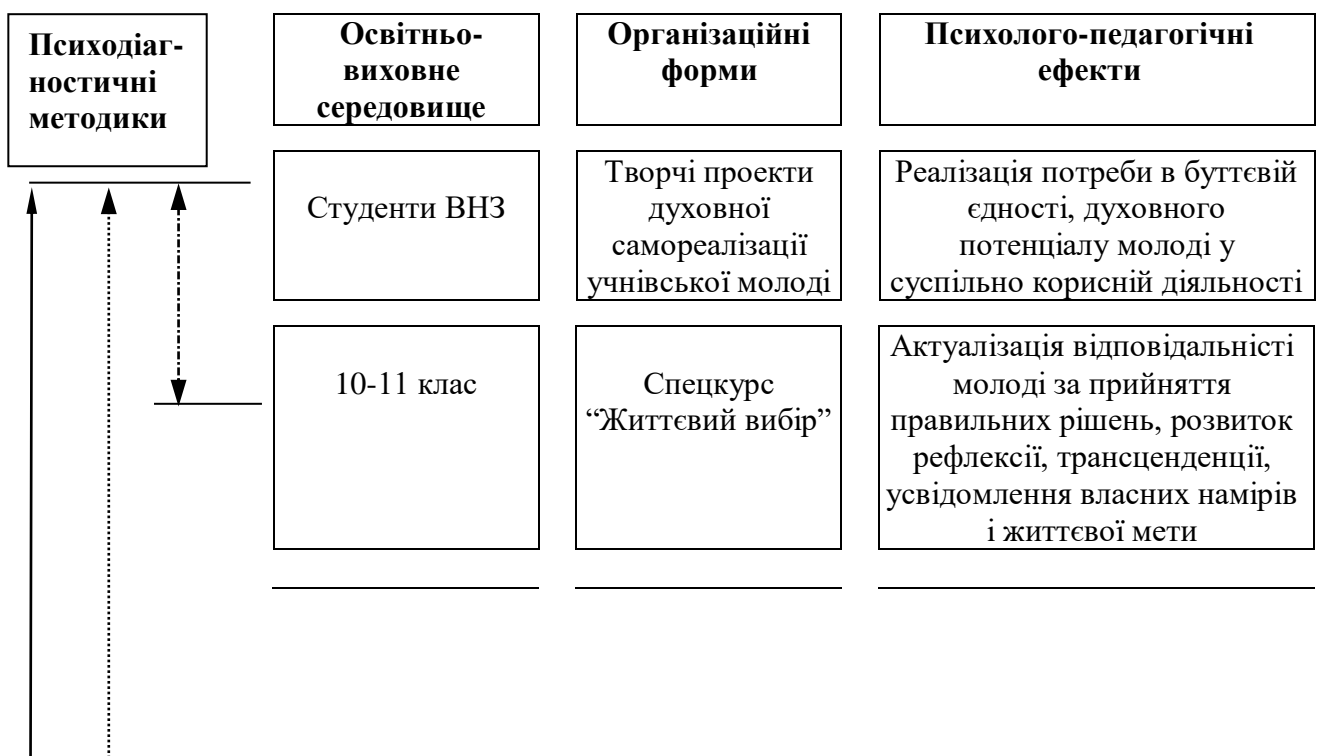
Аналіз психолого-педагогічних поглядів на проблему духовного розвитку молоді (зокрема, праці Р.Штайнера, М.Монтесорі, В.Зеньковського) свідчить, що

введення окремих спецкурсів у програму навчання дітей не може забезпечити необхідного психологічного ефекту у формуванні духовного світу молоді. Необхідним є комплексний, системний підхід, який би забезпечував створення у навчальних закладах особливої духовної атмосфери.

Блок-схему розробленої системи психолого-педагогічного забезпечення духовного зростання молоді подано на рис 4.2. До її складу увійшли засоби психологічної діагностики, психологічної просвіти, психокорекційні та психорозвивальні методики тощо.

Зокрема, для забезпечення сприятливих умов формування духовності дитини в сім'ї батькам та вихователям пропонуються психологічні поради, розподілені для дітей різного віку, що адресуються всім учасникам навчально-виховного процесу: батькам, бабусям і дідусям, вихователям, вчителям і психологам (розділ 4.2).

Для забезпечення духовного становлення дитини віком 4-6 років в умовах дошкільного навчального закладу розроблено тематичний план та програму занять за назвою "Запроси друзів" (спільно з Л.В.Помиткіною). У ході занять діти "запрошують" у свій внутрішній світ друзів - найкращі духовні якості, які допомагають людині у житті. Ці друзі приходять до них з духовно спрямованих казок, оповідань, відомих мультфільмів, що тематично підібрані до кожного заняття.

8-9 клас	Методика проведення школярами творчих авторських уроків	Розвиток рефлексії, творчого потенціалу, духовно-соціальної спрямованості та професійних інтересів учнів
5-7 клас	Спецкурс “12 шляхів духовності”	Ідентифікація з носіями високого духовного потенціалу, зростання рефлексії, формування потреби у самовдосконаленні
1-4 класи	Спецкурс “Гармонія”	Оволодіння моральними та естетичними принципами співіснування людства, розвиток децентрації
Дошкільна установа	Програма занять “Запроси друзів”	Ідентифікація дитини з позитивними героями казок, оповідань, пісень
Сімейне виховання	Психологічні поради для батьків	Створення умов для духовного розвитку дитини в сім’ї

- 1 - Методика комплексної оцінки гармонійного розвитку молоді.
- 2 - Психодіагностична методика “Духовний потенціал особистості”.
- 3 - Методика оцінки духовної спрямованості та результатів діяльності учнів.

Рис. 4.2. Психолого-педагогічний супровід духовного розвитку учнівської молоді.

Казка в даному разі виступає засобом пізнання дитиною як навколишнього, так і свого внутрішнього світу. Бажаючи бути схожою на казкового героя, дитина наслідує його поведінку, засоби спілкування, що забезпечує необхідний психологічні ефекти ідентифікації та децентрації. Крім казкових героїв, дітей відвідують діячі науки, мистецтва, культури, професіонали різних галузей, які можуть поділитися з дітьми власними духовними надбаннями, спрямувати на духовний шлях. У ході занять використовуються елементи театральної педагогіки, психогімнастики, духовно орієнтовані ігри, малювання, ліплення, аплікація, співи. Навчальний план та відомості про впровадження програми занять подано в розділі 4.3. Програма занять наводиться в додатку Д.2

Для знайомства учнів 1-4 класів із власним духовним світом та гармонізації особистісного розвитку школярів до складу системи психолого-педагогічного забезпечення включено спецкурс “Гармонія”. В ході оволодіння навчальним матеріалом учні свідомо і послідовно долають 5 ступенів любові: любов до себе, прийняття своєї індивідуальності, неповторності; любов до батьків, рідних; любов до народу, рідного краю, держави; любов до людства; любов до Природи, Буття, всіх живих істот. Такий підхід дозволяє активізувати психологічні механізми ідентифікації та децентрації. Кращі надбання світової науки, релігії, мистецтва та філософії наповнюють дитячу душу творчим натхненням, збагачують психологічними знаннями, моральними та етичними принципами співіснування людства. Навчальний план та відомості про апробацію й впровадження спецкурсу подано в розділі 4.4. Його програма наводиться в додатку Д.3

Залучення учнів 5-7 класів до скарбниці духовних надбань людства відбувалося з використанням спецкурсу “12 шляхів духовності”. Для формування у школярів духовних ідеалів використовується механізм інтересу, ідентифікації себе з визначними постатями людей, які досягли високого рівня духовного розвитку (Орфей, Будда, Мойсей, Мати Тереза та ін.). Ототожнення з героїчними особистостями – носіями високого духовного потенціалу сприяє становленню духовної ідентифікації, зростанню рефлексії. Ознайомлення з духовними вченнями, заповідями та настановами видатних духовних подвижників сприяє формуванню потреби у самовдосконаленні, розвиває здатність виходити за межі власних потреб, активізує психологічний механізм децентрації. Навчальний план та відомості про апробацію й впровадження спецкурсу подано в розділі 4.4. Його програма наводиться в додатку Д.4.

Вікові потреби особистісного розвитку учнів 8-9 класів спонукають молодь до розуміння, усвідомлення власного “Я”, порівняння своїх досягнень із досягненнями інших. Мрії про майбутню професійну діяльність активізують процеси самопізнання учнів, пробуджують в уяві молоді перспективи дорослого життя. Зважаючи на це, розроблено та апробовано методику проведення школярами творчих авторських уроків, яка призначена для розвитку рефлексії, духовно-соціальної спрямованості учнів, їх професійних інтересів та емпатії. В основі запропонованої методики

покладено принципи пізнавальної діяльності та творчої активності особистості, що сприяє розвитку професійних орієнтацій старшокласників. Принципово новим елементом, застосованим у методиці, є набуття учнями психолого-педагогічних навичок в процесі проведення авторських уроків.

Відомості про впровадження методики проведення школярами творчих авторських уроків подано в розділі 4.5.

Для учнів 10 - 11 класів, а також студентської молоді надзвичайно актуальними постають проблеми життєвих виборів, кожен із яких вимагає прийняття відповідальності. Вибір життєвої мети, вибір друзів, своєї половини – ці та інші теми покладено в основу спецкурсу “Життєвий вибір”. Програма спецкурсу враховує потреби молоді в науковому пізнанні світу, сприяє розвитку рефлексії та трансценденції. Навчальний план та відомості про апробацію й впровадження спецкурсу подано в розділі 4.5. Його програма наводиться в додатку Д.5

Для активізації психологічного механізму буттєвої єдності, надання школярам і студентам можливості збагачення та реалізації духовного досвіду, розвитку відповідальності - необхідно залучати молодь до духовно орієнтованої соціально корисної діяльності. Зважаючи на це, розроблено та апробовано методику підготовки й проведення спеціальних творчих проєктів духовної самореалізації учнівської молоді. Як приклад наводяться розробка та апробація творчих проєктів “Зустріч поколінь”, “Психологічна просвіта” та “Щастя на долоні”. Участь у кожному проєкті передбачає серію духовних вчинків, що актуалізує в структурі особистості як змістовні, так і вольові компоненти. Відомості про розробку та реалізацію проєктів духовної самореалізації учнівської молоді подано в розділі 4.6.

До складу психолого-педагогічного супроводу духовного розвитку дітей і молоді включено також діагностичні методики “Духовний потенціал особистості” (розділ 3.2), методику комплексної оцінки гармонійного розвитку особистості (розділ 3.3) та методику дослідження процесу духовної самореалізації учнівської молоді (розділ 3.4).

У цілому впровадження супроводу дає можливість здійснювати процес духовного розвитку дітей і молоді за трьохрівневою функціональною моделлю (рис. 4.3).

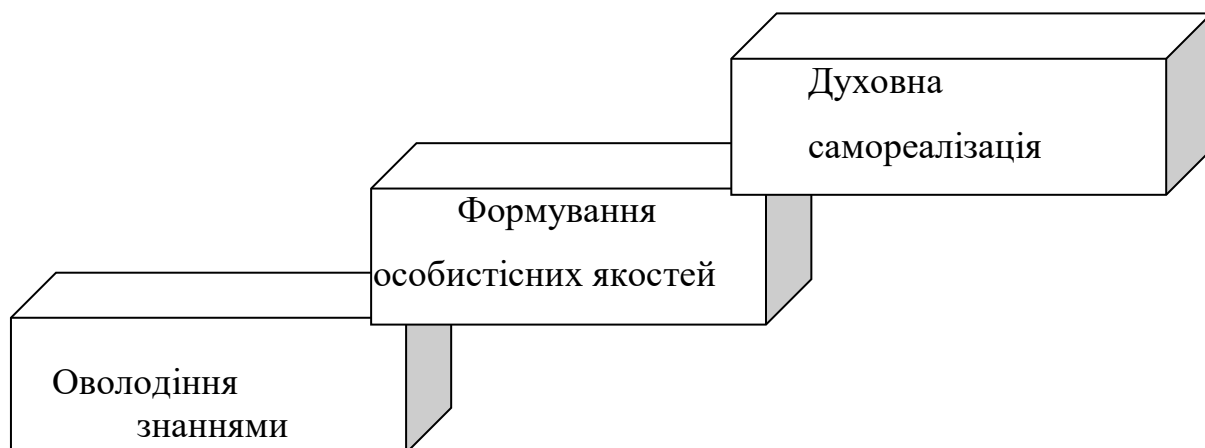

Рис. 4.3. Функціональна модель психологічного супроводу духовного розвитку дітей і молоді.

На першому рівні відбувається оволодіння певною системою цінностей та знань духовної спрямованості. Це досягається через використання духовно орієнтованих спецкурсів, знайомство з видатними особистостями, які змогли реалізувати свій духовний потенціал на користь людям.

Другий рівень забезпечує формування якостей високодуховної особистості. Формування цих якостей досягається завдяки використанню психологічних тренінгів, рольових ігор та спеціально призначених методик. Такий підхід є ефективним, але не достатнім. Досвід показує, що якості особистості, не закріплені в умовах суспільно значущої діяльності, є нестійкими, а їх прояв – тимчасовим. У даному разі необхідним є залучення учнів до спеціально організованої, духовно орієнтованої творчої діяльності.

Третій рівень моделі включає до свого складу психолого-педагогічні заходи, що забезпечують духовну самореалізацію молоді. Мова йде про розробку та запровадження спеціальних творчих особистісних проєктів духовного спрямування, участь у яких спонукає молодь до духовних вчинків, дає змогу залучитися до суспільно корисної діяльності. Розробка таких проєктів має здійснюватися за участю самих учнів, враховувати їх потреби, бажання, інтереси та цінності. Тобто з відносно пасивного спостерігача, споживача наданої інформації та чужого досвіду учень поступово перетворюється на соціально активну, творчу особистість, яка через самовдосконалення прагне змінити світ на краще.

Таким чином, отримані експериментальні дані щодо психологічних закономірностей і механізмів духовного розвитку особистості покладено в основу розробки психолого-педагогічного супроводу навчально-виховного процесу, який поєднує в собі систему сучасних засобів, спрямованих на активізацію та підтримку духовного зростання молоді.

Апробація психолого-педагогічного супроводу духовного розвитку дітей і молоді відбувалася в ході формувального експерименту на базі школи розвитку та виховання дитини “Дивосвіт” (м.Київ), київської загальноосвітньої школі №221, гімназії №153 ім.О.С.Пушкіна, Палацу творчості дітей та юнацтва Солом’янського р-ну м.Києва, Національного еколого-натуралістичного центру учнівської молоді, Національного авіаційного університету.

4.2. Створення психологічних умов для духовного зростання дитини в сім'ї

Реалізація принципу неперервності у забезпеченні психолого-педагогічних умов духовного розвитку дітей і молоді вимагає врахування періоду раннього дитинства як основи для примноження подальших духовних надбань особистості. Першими вихователями дитини стають батьки, тому важливою передумовою подальшого духовного зростання особистості є духовне виховання в сім'ї. Сучасним батькам, здебільшого, бракує часу на читання ґрунтовної наукової літератури. У свою чергу, для вихователів, класних керівників і психологів надзвичайно важливо донести до батьків основні рекомендації щодо розвитку особистості дитини. Особливо це стосується духовного розвитку.

З урахуванням виявлених у дослідженні психологічних закономірностей і механізмів духовного розвитку особистості розроблено психологічні поради, що адресуються всім учасникам навчально-виховного процесу: батькам, вихователям, вчителям і психологам. Врахування порад допоможе психологічно зважено створювати умови, сприятливі для духовного розвитку дитини, уникнути типових помилок у вихованні.

Оскільки кожен віковий період розвитку має своє головне призначення, психологічні поради розподілені для дітей за віковим принципом:

- виховання до народження;
- від народження до трьох років;
- від трьох до семи років;
- від семи до десяти років;
- від десяти до дванадцяти років.

Хоча розвиток особистості триває все життя, термін “виховання” після 12 років втрачає своє значення, поступаючись самовихованню або перевихованню. Скорочений опис змісту психологічних порад поданий нижче.

Психологічні поради для батьків, спрямовані на забезпечення сприятливих умов у період до народження дитини допомагають усвідомити важливість прийняття відповідальності за її виховання, розкривають важливість встановлення контакту з дитиною до її народження через читання духовно спрямованих казок,

оповідань, співання пісень тощо. Підкреслюється необхідність оточення майбутньої мами піднесеною музикою, прекрасними картинами, творами мистецтва, що в майбутньому здійснюватиме вплив на духовну сприйнятливість дитини.

Оскільки з народженням дитина втрачає єдність і гармонію з організмом матері, батьки мають забезпечити для неї сімейну єдність.

Психологічні поради, спрямовані на забезпечення сприятливих умов для подальшого духовного розвитку дитини до трьох років, акцентують увагу батьків на міжособистісному спілкуванні, що надзвичайно важливо для формування способів спілкування та взаємодії дитини з оточуючими. Пропонується також створювати сприятливе розвивальне середовище для малюка, доповнюючи інтер'єр предметами розвитку і творчості, такими як:

- конструктори, пластилін, олівці, фарби;
- музичні інструменти;
- спортивне знаряддя;
- безпечні робочі інструменти тощо.

З перших років життя батькам доцільно привчити дитину до найкращих зразків поезії, музики, живопису. Тоді вона зможе знаходити і цінувати прекрасне в предметах, природі, людських стосунках. У порадах звертається увага на важливість розвитку близькості дитини до природи, як умови її подальшого духовного розвитку, акцентується на недопущенні приниження гідності дитини та необхідності підкріплення її позитивних дій, вчинків через схвалення.

Поради, спрямовані на забезпечення духовного розвитку дитини від трьох до п'яти років, пропонують батькам пояснити дитині сенс життя людини, людства, рослин і тварин. Бажано ретельно вибирати казки, оповідання та твори мистецтва, які мають духовний вплив на формування особистості дитини за критерієм прояву в них ідей Краси, Добра та Істини.

В оселі має бути той, за ким дитина могла б доглядати, хто потребував би її турботи. Для того, щоб малюк звик відчувати відповідальність та задоволення, допомагаючи іншим, варто доручити йому піклуватися про квіти, рибок або

домашніх тварин. У порадах також батькам пропонується частіше стверджувати позитивно, розвивати уявлення дитини про себе як про гарну людину.

Психологічні поради для батьків, спрямовані на забезпечення сприятливих умов у період від п'яти до семи років, орієнтують виховний вплив сім'ї на формування вольових здатностей дитини, регламентацію її домашніх обов'язків. Йдеться також про необхідність берегти дитину від навалу комп'ютерної та телевізійної продукції, яка має антидуховний та аморальний вплив. Для підготовки дитини до навчання в школі батькам пропонується привчати її як до індивідуальної, так і до колективної роботи, міжособистісного спілкування.

Семиріччя - це пора активного розвитку навчальних здібностей дітей, тому батькам даються поради щодо вибору першого вчителя та навчального закладу. Важливим є розвиток та збереження пізнавальної мотивації дитини, підтримки її прагнення до істини, пошуку знань. Вимагаючи навчальних досягнень, батьки мають зважати на специфіку темпераменту дитини і не ставити перед нею завдань, які вона не здатна виконати. Для духовного розвитку доцільним також є створення ситуацій спілкування з цікавими особистостями, які можуть бути гідним прикладом для дитини.

Психологічні поради для батьків, що мають дітей від десяти до дванадцяти років допомагають зрозуміти труднощі, пов'язані із статевим становленням дитини, потребою самопізнання. Батькам пропонується не обмежувати пошук дитиною себе через участь у гуртках, секціях, а сприяти розвитку творчих здібностей молодій людині. Не зважаючи на успішність дитини в школі, батьки мають підтримувати в неї переконання в тому, що вона є гідною, відповідальною людиною; має індивідуальні здібності й таланти; з часом стане справжнім професіоналом.

Потреба розвитку особистості дитини вимагає апробації засвоєного досвіду, знань, сформованих цінностей і смислів у самостійному житті. Батькам необхідно підготуватися до того, що з кожним роком вплив сімейного виховання на дитину зменшуватиметься. Повчальні бесіди і настанови мають поступитися місцем опосередкованому підходу, через моделювання факторів соціально-психологічного впливу на дитину, які сприяють її духовному розвитку.

Експериментальна апробація розроблених психологічних порад здійснювалася на базі школи розвитку та виховання дитини “Дивосвіт”, м.Київ (довідка №73 від 20.04.07 р.), дошкільного навчального закладу I ступеня “Золотий ключик” (довідка №67 від 22.06.2007). Загалом в експериментальній апробації брало участь 26 дітей віком 3-5 років. Наведені вище поради було надруковано окремим виданням: Виховання до 12 років: психологічні поради. – Методичні рекомендації. - К., 2001. - 22 с.: іл. та розповсюджено на батьківських зборах. Крім психологічних порад книга містить на своїх сторінках щоденник розвитку дитини, розмальовку та найпростіші проєктивні тести, що можна використовувати для діагностики розвитку дитини.

На цей час з вихователями та батьками проводилися семінарські заняття на теми розвитку духовних потреб дитини дошкільного віку. У вестибулі Палацу творчості дітей та юнацтва Солом’янського р-ну м. Києва було вивішено плакат з авторською розробкою періодизації духовного розвитку особистості, яка використовувалася для психологічної просвіти батьків та планування виховної роботи в закладі.

У процесі апробації батьки та вихователі активно співпрацювали, обговорювали складні ситуації, що траплялися в ході виховання, спільно шукали з них вихід.

За оцінками вихователів впровадження психологічних порад мало такі позитивні наслідки:

- підвищення ефективності виховного впливу на дитину завдяки активізації у неї прагнення бути схожою на позитивних героїв казок, оповідань та ідентифікації з цими образами у процесі гри;
- покращення стосунків педагогів з дітьми;
- узгодження виховних впливів на дитину в сім’ї та дошкільній установі, збільшення порозуміння між батьками та педагогами;
- покращення психологічної атмосфери у дитячому колективі завдяки концентрації уваги дітей на ідеалах Краси, Добра та Істини.

Після успішної апробації психологічні поради було впроваджено в процес виховання дітей у дитячому притулку “Надія”, м.Кременчук, де вони отримали схвальну оцінку вихователів, педагогів та батьків (довідка №51 від 3.09.07).

4.3. Використання засобів фольклору під час духовно орієнтованих занять із дошкільниками

Діти дошкільного віку в більшості сприйнятливі для спілкування за духовною тематикою. Відсутність духовного впливу на дитину в цьому віці іноді неможливо компенсувати в підлітковому та юнацькому віці. З давніх часів у народних традиціях світу розроблялися своєрідні еталони смислів, цінностей та поведінки людини, які втілювалися у зміст народних казок, оповідань і пісень. У стислій та надзвичайно інформативній формі, слухаючи казку, дитина мала змогу зафіксувати кристалізований досвід народної мудрості для того, щоб у подальшому житті слідувати засвоєним зразкам у поведінці та діяльності.

Духовні ідеї пошуку та створення прекрасного, реалізації в житті допомоги потребуючим, досягнення мудрості - закладені у зміст багатьох творів народного мистецтва. Передача цього змісту від покоління до покоління несе важливу психологічну функцію духовної наступності у вихованні особистості.

Разом із цим не всі казки, оповідання та пісні спрямовані на ствердження духовних цінностей, моделюють гідну поведінку особистості, а отже - не сприяють духовному розвитку дитини. Особливо вплив негативних сюжетів на дитину прослідковується на прикладі сучасної мультиплікаційної продукції, в якій присутні елементи потворства, зла та викривлення дійсності. Потреба в ідентифікації зі значущим, але негативним образом (негативна ідентифікація) призводить до девіантної поведінки, байдужості до навчання тощо.

Створення умов для духовного розвитку дитини дошкільного віку вимагає її залучення до світу прекрасного, піднесеного, героїчного. Саме за таких умов формування духовних якостей особистості має бути ефективним. Величезну роль у цьому процесі можуть відігравати засоби народного фольклору. Зважаючи на це, у співавторстві з Л.В.Помиткіною було розроблено тематичний план і програму занять за назвою "Запроси друзів", яка використовувалася в закладах дошкільної освіти для дітей 4 - 6 років.

У ході занять діти "запрошують" у свій внутрішній світ друзів - найкращі якості, які допомагають людині у житті. Серед них – Дружелюбність, Сердечність,

Щедрість, Доброта, Тактовність, Ввічливість, Розсудливість, Пунктуальність, Чесність, Мудрість, Здатність до співчуття, Вміння поступатися, Сміливість, Рішучість, Відвертість, Терпеливість, Вміння завершувати розпочате, Віра в себе, Наявність власної думки, Спостережливість, Цілеспрямованість, Відповідальність, Великодушність, Віра і надія, Вміння розуміти інших, Турботливість, Щирість, Потяг до знань, Стриманість, Поміркованість, Надійність, Вірність, Любов до праці, Охайність, Бережливість, Правдивість та ін.

Ці друзі приходять до дітей із казок, оповідань, відомих мультфільмів, що тематично підібрані до кожного заняття. Казка в даному разі виступає засобом пізнання дитиною як навколишнього, так і свого внутрішнього світу. Бажаючи бути схожою на казкового героя, дитина наслідує його поведінку, засоби спілкування, що забезпечує необхідний психологічні ефекти ідентифікації та децентрації. Крім казкових героїв, дітей відвідують діячі науки, мистецтва, культури, професіонали різних галузей, які можуть поділитися з дітьми власними духовними надбаннями, спрямувати на духовний шлях.

Оскільки ефективно засвоєння цінностей відбувається на емоційній основі, у ході занять використовуються елементи театральної педагогіки, психогімнастики, духовно орієнтовані ігри, вправи з малювання, ліплення, аплікація тощо.

У цілому, заняття привчають дітей отримувати природну радість від процесу самопізнання, створюють сприятливі умови для формування та гармонічного розвитку особистості дитини, активізують прагнення до знань, творчості, допомагають створенню позитивної психологічної атмосфери у колективі.

План та програма занять для дошкільників “Запроси друзів” подані в додатку Д.

Експериментальна апробація та впровадження програми занять здійснювалася на базі школи-дитячого садка I ступеня “Золотий ключик”, м.Київ (довідка №67 від 22.06.07 р.) та школи розвитку і виховання дитини “Дивосвіт”, м.Київ (довідка №73 від 20.04.07 р.).

Дослідження показників духовного розвитку дітей здійснювалося на основі спостережень та за допомогою методики комплексної оцінки гармонійного розвитку молоді, що проводилася в контрольній (n=19) та експериментальній (n=17)

групах дітей. У комплексній оцінці духовно спрямованої поведінки дітей брали участь батьки та вихователі. Діагностичні результати до та після впровадження психологічних порад в експериментальній групі наведено в таблиці 4.3.

Таблиця 4.3.

Результати дослідження духовного розвитку дошкільників, отримані до та після впровадження програми занять “Запроси друзів”

n=17

№	Ініціали дитини	До впровадження, балів	Після впровадження, балів
21.	А.С	2	3
22.	А.М.	1	2
23.	Б.О.	3	3
24.	Б.Т.	2	4
25.	В.С.	2	2
26.	Д.О.	3	4
27.	І.Д.	3	3
28.	К.М.	2	4
29.	К.Є.	3	4
30.	Л.Л.	1	3
31.	М.Л.	1	3
32.	Н.П.	2	3
33.	Т.К.	3	4
34.	Ф.В.	1	2
35.	Ф.Ю.	1	2
36.	Х.С.	1	3
37.	Я.В.	2	4
Усереднений показник		33:17= 2,07	53:17=3,12

Як видно з наведених вище табличних даних, майже у всіх дітей дошкільного віку експериментальної групи показники прояву духовного потенціалу в поведінці зросли.

Для виявлення достовірності розбіжностей між результатами вимірів, які є наслідком експериментального впливу, здійснених за допомогою однієї методики в одній й тій самій групі досліджуваних доцільно використовувати Т – критерій Стьюдента для парних вибірок [196].

Діагностичні дані розрахунку Т – критерію Стьюдента для парних вибірок за допомогою програми статистичної обробки даних SPSS 13 наведено в таблиці 4.4.

Таблиця 4.4.

Розрахунок Т – критерію Стьюдента для парних вибірок прояву духовного потенціалу в поведінці дітей до та після впровадження програми занять “Запроси друзів” для дошкільників

Статистики парних вибірок

		Среднее	N	Стд. отклонение	Стд. ошибка среднего
Пара 1	комплексна оцінка на початку	2,0714	17	,82874	,22149
	комплексна оцінка після	3,1200	17	,78446	,20966

Кореляції парних вибірок

		N	Корреляция	Знч.
Пара 1	комплексна оцінка на початку & комплексна оцінка після	17	,592	,026

Критерій парних вибірок

		Парные разности				t	ст.св.	Знч. (2-сторон)	
		Среднее	Стд. отклонение	Стд. ошибка среднего	95% доверительный интервал разности средних				
					Нижняя граница	Верхняя граница			
Пара 1	комплексна оцінка на початку - комплексна оцінка після	-,92857	,73005	,19511	-1,35009	-,50706	-4,759	13	,000

У таблиці описової статистики наводиться середнє арифметичне, стандартне відхилення та стандартна помилка середньої. У таблиці кореляції парних вибірок наведено коефіцієнт параметричної кореляції Пірсона, включаючи значення коефіцієнта кореляції та його достовірність. У таблиці критерію парних вибірок наведено результати розрахунків Т – критерію Стьюдента для парних вибірок, включаючи розрахунок парних відмінностей – середньої арифметичної, стандартного відхилення, стандартної помилки середньої, верхня та нижня межа 95% довірливого інтервалу для цих відмінностей, а також безпосереднє значення критерію, число ступенів свободи та рівень достовірності критерію.

Як видно з таблиць, отримані дані свідчать про статистично значущі зміни, які підтверджують ефективність впровадження розроблених психологічних порад.

Діагностичні результати, отримані в контрольній групі, що складалася з 19 дітей дошкільного віку, наведено в таблиці 4.5.

Таблиця 4.5.

**Результати дослідження духовного розвитку вихованців школи
“Дивосвіт”, отримані в контрольній групі**

n=19

№	Ініціали дитини	Перший зріз, балів	Другий зріз, балів
1.	А.Б.	1	1
2.	Б.З.	3	3
3.	В.Д.	2	3
4.	Д.С.	1	1
5.	Ж.Л.	3	2
6.	К.М.	4	4
7.	К.Н.	2	1
8.	М.Н.	1	1
9.	Н.А.	2	3
10.	О.Б.	3	2
11.	П.Л.	2	2
12.	П.М.	1	1
13.	Р.Н.	2	2
14.	С.А.	2	2
15.	Т.Л.	3	3
16.	Т.Н.	1	2
17.	У.О.	2	2
18.	Ц.К.	1	3
19.	Ч.Л.	2	2
Усереднений показник		39:19= 2,05	40:19=2,10

Як видно з даних таблиці показники духовного розвитку дітей контрольної групи залишилися практично незмінними. Статистичне підтвердження цього висновку презентоване у таблиці 4.6.

Таблиця 4.6.

Розрахунок Т – критерію Стьюдента для парних вибірок прояву духовного потенціалу в поведінці дітей контрольної групи

Статистики парних вибірок

		Среднее	N	Стд. отклонение	Стд. ошибка среднего
Пара 1	комплексна оцінка на початку	2,0526	19	,92871	,23218
	комплексна оцінка після	2,1052	19	,92871	,23218

Кореляції парних вибірок

		N	Корреляция	Знч.
Пара 1	комплексна оцінка на початку & комплексна оцінка після	19	,768	,001

Критерій парних вибірок

		Парные разности				t	ст.св.	Знч. (2-сторон)	
		Среднее	Стд. отклонение	Стд. ошибка среднего	95% доверительный интервал разности средних				
					Нижняя граница				Верхняя граница
Пара 1	комплексна оцінка на початку – комплексна оцінка після	,00000	,63246	,15811	-,33701	,33701	,000	15	1,000

Як видно з табл. 4.6, отриманий T – критерій Стьюдента ($t=,000$) свідчить про відсутність статистично значущих змін між двома варіативними рядами – результатами методики комплексної оцінки гармонійного розвитку молоді на початковому та кінцевому етапах дослідження. За відгуками вихователів, педагогів і батьків заняття сприяли формуванню духовних якостей дітей, зростанню мотивації до взаємодії, активізували духовне спілкування. Агресивність дітей зменшилися завдяки ідентифікації з позитивними героями казок і оповідань, опануванню рольових функцій героїв гуманістично спрямованих ігор та театральних постановок.

4.4. Впровадження духовно спрямованих спецкурсів у початковій та середній ланках загальноосвітньої школи

Створення умов для розгортання психологічних механізмів духовного розвитку учнівської молоді вимагає суттєвих змін у шкільних програмах. Більшість шкільних предметів розкривають перед дитиною закономірності зовнішнього світу, його історію, культурну спадщину. Однак власний духовний світ, особисті здібності, нахили, риси характеру учня нерідко залишаються непізнаними і нерозвиненими. Навіть, залишаючи стіни школи, її випускники, нерідко обізнані у різних галузях знань, не знають власної суті, зазнають труднощів у виборі майбутньої професії та супутників життя.

Учні початкових класів приходять до школи з величезними сподіваннями. Вони сподіваються пізнати таємниці світу, навчитися всьому, що потрібно справжній людині. Якщо ці сподівання не справджуються, а замість мислення, творчості та духовності у школярів переважає навантаження на сприйняття і пам'ять, - пізнавальна мотивація поступається звичці відсиджування за партами. З кожним днем дитина, що так прагнула знань, все більш неохоче прямує вранці до школи. За таких умов навіть найцікавіші уроки не можуть компенсувати загального негативного ставлення учня до процесу навчання. Зважаючи на це, однією з головних умов впровадження поданих далі спецкурсів, проектів та методик є свобода вибору дитини.

Для знайомства учнів 1 - 4 класів із власним духовним світом, гармонізації особистісного розвитку школярів пропонується спецкурс "Гармонія" (розроблений у співавторстві з Л. В. Помиткіною). Мета спецкурсу "Гармонія" полягає у підтримці та активізації процесу духовного, інтелектуального, емоційно-вольового та фізичного розвитку учнів. Для розвитку сфери фізичної культури передбачається ознайомлення учнів з особливостями власного організму, мистецтвом праці та відпочинку, правилами здорового способу життя. Учні мають оволодіти вправами з ритмічного дихання, правильної постави, координації рухів. Знайомлячись з основними законами емоційно-вольової сфери, діти здійснюють подорож по світу емоцій та морю бажань і привчаються керувати його хвилями. Оволодіння мистецтвом спілкування допомагає розвитку комунікативних якостей і сприяє покращенню дружніх взаємин дітей. Ознайомлення з таємницями інтелектуальної сфери дає школярам можливість не заблукати в лісі думок, навчитися основам

саногенного мислення, прийомам зосередження та релаксації. І, нарешті, світ духовності залучає учнів до скарбниці найвищих людських цінностей: гуманістичних, естетичних, екологічних, цінностей самопізнання, самовдосконалення та самореалізації.

Казки, задіяні у програмі, забезпечують наступність між змістом дошкільного та шкільного виховання. Слухаючи казки та оповідання, діти замальовують у зошиті образи персонажів та певні епізоди, що сприяє розвитку просторового мислення, фантазії. Корисним доповненням до наведених тематичних казок і оповідань стають вірші, музичні та художні твори, мультфільми. На думку Г. С. Сковороди, вдячність допомагає людині цінувати життя, бути щасливою, тому виховання любові та вдячності до батьків, країни, Природи являє собою важливу частину виховного впливу курсу. З цієї точки зору необхідним є свідоме і послідовне опанування учнями 5 ступенів любові: любов до себе, прийняття своєї індивідуальності, неповторності; любов до батьків, рідних; любов до народу, рідного краю, держави; любов до людства; любов до Природи, Буття, всіх живих істот.

Перший рік навчання починається з тем-адаптацій до шкільного життя, що допомагає значною мірою компенсувати нервову напруженість дитини. Вхідження у систему навчання середніх класів також потребує від школярів певних внутрішніх якостей: самостійності, відповідальності, вміння спілкуватися з дорослими. Рольові ігри, комунікативні тренінги, що використовуються на уроках, сприяють формуванню необхідних особистісних рис.

Ефективність спецкурсу зростає в умовах професійної взаємодії психолога і вчителя та при поєднанні його, з одного боку, зі спецкурсом “Запроси друзів” для дошкільнят, а з іншого - зі спецкурсом “12 шляхів духовності” для учнів 5 - 7-х класів. План і програма спецкурсу «Гармонія» подана в додатку Д.

Апробація спецкурсу відбувалася на базі київських загальноосвітніх шкіл №60 та №221. Дослідження показників духовного розвитку учнів здійснювалося на основі спостережень та за допомогою методики комплексної оцінки гармонійного розвитку молоді, що проводилася у 1, 2 та 3-х класах на початку та наприкінці навчального року у відповідності з наказом Головного управління освіти м.Києва №130 від 25 серпня 1999 р. “Про організацію експериментально-дослідницької роботи у закладах освіти міста в 1999-2000 н.р.”

У дослідженні брали участь 142 учня 1-х – 3-х класів (з них 71 учень експериментальної та 71 учень контрольної групи). У комплексній оцінці духовно

спрямованої поведінки дітей брали участь батьки школярів та класні керівники. Діагностичні результати до та після впровадження спецкурсу в експериментальній та контрольній групах наведено в додатку Е. Результати дослідження духовного розвитку учнів контрольних та експериментальних груп подано в таблиці 4.7.

Таблиця 4.7.

Результати дослідження духовного розвитку учнів початкових класів, отримані за допомогою методики комплексної оцінки гармонійного розвитку

Учні	Групи	Показники духовного розвитку (початковий зріз)	Показники духовного розвитку (кінцевий зріз)
1 класи	Експериментальна (n=24)	2,17	2,92
	Контрольна (n=23)	1,96	2,04
2 класи	Експериментальна (n=24)	2,17	3
	Контрольна (n=23)	2,3	2,43
3 класи	Експериментальна (n=23)	2,56	3,48
	Контрольна (n=25)	2,64	2,56

Отримані діагностичні дані було піддано статистичному аналізу за допомогою пакету SPSS 13.

Розрахунок Т – критерію Стюдента для парних вибірок прояву духовного потенціалу в поведінці учнів 1 класу експериментальної групи наведено в таблиці 4.8.

Таблиця 4.8.

Розрахунок Т – критерію Стюдента для парних вибірок прояву духовного потенціалу в поведінці учнів 1-х класів експериментальної групи

Статистики парних вибірок

		Среднее	N	Стд. Отклонение	Стд. ошибка среднего
Пара 1	комплексна оцінка на початку	2,1667	24	,86811	,17720
	комплексна оцінка після	2,9167	24	,92861	,18955

Кореляції парних вибірок

		N	Корреляция	Знч.
Пара 1	комплексна оцінка на початку & комплексна оцінка після	24	,719	,000

Критерій парних вибірок

	Парные разности					Т	ст.св.	Знч. (2-сторон)
	Среднее	Стд. отклонение	Стд. ошибка среднего	95% доверительный интервал разности средних				
				Нижняя граница	Верхняя граница			
Пара 1 комплексна оцінка на початку - комплексна оцінка після	-,75000	,67566	,13792	-1,03531	-,46469	-5,438	23	,000

У таблиці описової статистики наводиться середнє арифметичне (2,1667 та 2,9167), стандартне відхилення (,86811 та ,92861) та стандартна помилка середньої на початку (,17720) та наприкінці (,18955).

У таблиці кореляції парних вибірок наведено коефіцієнт параметричної кореляції Пірсона, включаючи значення коефіцієнта кореляції (,719) та його достовірність (,000).

У таблиці критерію парних вибірок наведено результати розрахунків Т – критерію Стьюдента для парних вибірок, включаючи розрахунок парних відмінностей – середньої арифметичної (-,75000), стандартного відхилення (,67566), стандартної помилки середньої (,13792), верхня та нижня межа 95% довірливого інтервалу для цих відмінностей, а також безпосереднє значення критерію (-5,438), число ступенів свободи (23) та рівень достовірності критерію (,000).

Отримані статистичні дані свідчать про наявність статистично значущих змін до та після впровадження спецкурсу “Гармонія” у навчальний процес. Статистичні розрахунки Т – критерію Стьюдента для парних вибірок прояву духовного потенціалу в поведінці учнів 1-х класів контрольної групи наведено в таблиці 4.9.

Розрахунок Т – критерію Стьюдента для парних вибірок прояву духовного потенціалу в поведінці учнів 1-х класів контрольної групи

Статистики парних вибірок

		Среднее	N	Стд. Отклонение	Стд. ошибка среднего
Пара 1	комплексна оцінка на початку	1,9565	23	,97600	,20351
	комплексна оцінка після	2,0435	23	,82453	,17193

Кореляції парних вибірок

		N	Корреляция	Знч.
Пара 1	комплексна оцінка на початку & комплексна оцінка після	23	,737	,000

Критерій парних вибірок

		Парные разности				t	ст.св.	Знч. (2-сторон)	
		Среднее	Стд. отклонение	Стд. ошибка среднего	95% доверительный интервал разности средних				
					Нижняя граница	Верхняя граница			
Пара 1	комплексна оцінка на початку - комплексна оцінка після	-,08696	,66831	,13935	-,37596	,20204	-,624	22	,539

Як видно з даних таблиці, у контрольній групі не відбулося змін, які можна вважати статистично значущими.

Статистичний аналіз діагностичних даних, отриманих в експериментальній групі учнів 2-х класів, подано в таблиці 4.10.

Розрахунок Т – критерію Стьюдента для парних вибірок прояву духовного потенціалу в поведінці учнів 2-х класів експериментальної групи

Статистики парних вибірок

		Среднее	N	Стд. отклонение	Стд. ошибка среднего
Пара 1	комплексна оцінка на початку	2,1667	24	,86811	,17720

комплексна оцінка після	3,0000	24	,88465	,18058
-------------------------	--------	----	--------	--------

Корреляції парних вибірок

		N	Корреляция	Знч.
Пара 1	комплексна оцінка на початку & комплексна оцінка після	24	,623	,001

Критерій парних вибірок

		Парные разности				t	ст.св.	Знч. (2-сторон)	
		Среднее	Стд. отклонение	Стд. ошибка среднего	95% доверительный интервал разности средних				
					Нижняя граница				Верхняя граница
Пара 1	комплексна оцінка на початку - комплексна оцінка після	-,83333	,76139	,15542	-1,15484	-,51183	-5,362	23	,000

Отримані статистичні дані свідчать про наявність статистично значущих змін ($t=-5,362$) між двома варіативними рядами, що відповідають результатам комплексної оцінки гармонійного розвитку учнів 2-х класів до та після впровадження спецкурсу “Гармонія” у навчальний процес.

Статистичні розрахунки T – критерію Стьюдента для парних вибірок прояву духовного потенціалу в поведінці учнів 2-х класів контрольної групи наведено в таблиці 4.11.

Таблиця 4.11.

Розрахунок T – критерію Стьюдента для парних вибірок прояву духовного потенціалу в поведінці учнів 2-х класів контрольної групи

Статистики парних вибірок

		Среднее	N	Стд. отклонение	Стд. ошибка среднего
Пара 1	Комплексна оцінка на початку	2,3043	23	,92612	,19311
	Комплексна оцінка після	2,4348	23	,94514	,19707

Корреляції парних вибірок

		N	Корреляция	Знч.
Пара 1	Комплексна оцінка на початку & комплексна оцінка після	23	,777	,000

Критерій парних вибірок

		Парные разности				t	ст.св.	Знч. (2-сторон)	
		Среднее	Стд. отклонение	Стд. ошибка среднего	95% доверительный интервал разности средних				
					Нижняя граница	Верхняя граница			
Пара 1	комплексна оцінка на початку - комплексна оцінка після	-,13043	,62554	,13043	-,40094	,14007	-1,000	22	,328

Аналіз отриманих даних (зокрема, $t = ,362$ при рівні достовірності критерію $,328$) свідчить, що у контрольній групі не відбулося суттєвих змін в показниках духовного розвитку учнів які можна вважати статистично значущими.

Надалі, в таблиці 4.12 наводяться результати статистичного аналізу діагностичних даних, отриманих в експериментальній групі учнів 3-х класів.

Таблиця 4.12.

Розрахунок T – критерію Стьюдента для парних вибірок прояву духовного потенціалу в поведінці учнів 3-х класів експериментальної групи

Статистики парних вибірок

		Среднее	N	Стд. отклонение	Стд. Ошибка среднего
Пара 1	комплексна оцінка на початку	2,5652	23	,89575	,18678
	комплексна оцінка після	3,4783	23	,79026	,16478

Корреляції парних вибірок

		N	Корреляция	Знч.
Пара 1	комплексна оцінка на початку & комплексна оцінка після	23	,692	,000

Критерій парних вибірок

	Парные разности					t	ст.св.	Знч. (2-сторон)
	Среднее	Стд. отклонение	Стд. ошибка среднего	95% доверительный интервал разности средних				
				Нижняя граница	Верхняя граница			
Пара 1 комплексна оцінка на початку - комплексна оцінка після	-,91304	,66831	,13935	-1,20204	-,62404	-6,552	22	,000

Отримані дані свідчать про наявність статистично значущих змін ($t = -6,552$ при рівні достовірності критерію $,000$) між двома варіативними рядами, що відповідають результатам комплексної оцінки гармонійного розвитку учнів 3-х класів до та після впровадження спецкурсу “Гармонія”.

Очевидно, що впровадження спецкурсу призвело до зростання духовного потенціалу школярів та його відповідного прояву у повсякденній поведінці учнівської молоді.

Результати статистичного аналізу діагностичних даних, отриманих у контрольній групі учнів 3-х класів, подано в таблиці 4.13.

Таблиця 4.13.

Розрахунок Т – критерію Стьюдента для парних вибірок прояву духовного потенціалу в поведінці учнів 3-х класів контрольної групи

Статистики парних вибірок

		Среднее	N	Стд. отклонение	Стд. ошибка среднего
Пара 1	комплексна оцінка на початку	2,6400	25	,86023	,17205
	комплексна оцінка після	2,5600	25	,96090	,19218

Кореляції парних вибірок

		N	Корреляция	Знч.
Пара 1	комплексна оцінка на початку & комплексна оцінка після	25	,758	,000

Критерій парних вибірок

		Парные разности					t	ст.св.	Знч. (2-сторон)
		Среднее	Стд. отклонение	Стд. ошибка среднего	95% доверительный интервал разности средних				
						Нижняя граница	Верхняя граница		
Пара 1	комплексна оцінка на початку - комплексна оцінка після	,08000	,64031	,12806	-,18431	,34431	,625	24	,538

Дані, подані в таблиці 4.13 свідчать про відсутність статистично значущих змін ($t = ,625$ при рівні достовірності критерію $,538$) між двома варіативними рядами, що відповідають результатам початкового та кінцевого зрізу комплексної оцінки гармонійного розвитку учнів 3-х класів.

Таким чином, результати статистичного аналізу підтверджують ефективність спецкурсу “Гармонія”, що впроваджувався у 1-х, 2-х та 3-х класах ЗНЗ.

Графічна ілюстрація результатів початкового та кінцевого зрізів дослідження духовного потенціалу учнів початкових класів, отриманих за допомогою методики комплексної оцінки гармонійного розвитку подана на рис. 4.4.

Бали

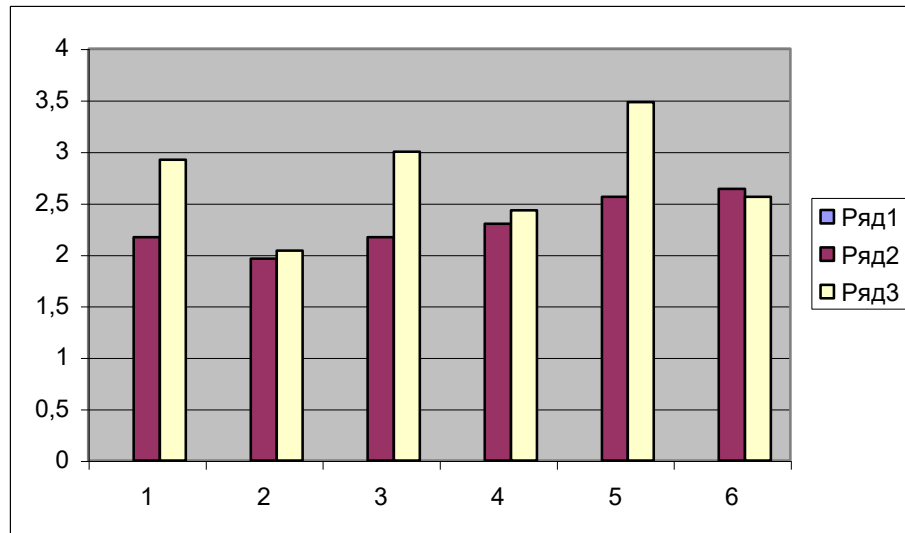

Рис. 4.4. Результати початкового та кінцевого зрізів дослідження духовного потенціалу учнів початкових класів: 1 – в експериментальній групі учнів 1-х класів; 2 - у контрольній групі учнів 1-х класів; 3 - в експериментальній групі учнів 2-х класів; 4 – у контрольній групі учнів 2-х класів; 5 - в експериментальній групі учнів 3-х класів; 6 - у контрольній групі учнів 3-х класів.

Серед якісних результатів впровадження спецкурсу “Гармонія” в навчально-виховний процес педагоги відмітили такі:

- зростання духовного потенціалу позначилося на розвитку комунікативних якостей і сприяло покращенню дружніх взаємин між дітьми;
- знайомство з власними психологічними особливостями активізувало процеси самопізнання та самовдосконалення учнів;
- отримані знання та вміння знання дозволили школярам краще враховувати свої можливості при підготовці до інших уроків.

Таким чином кількісні та якісні показники підтвердили ефективність і дієвість спецкурсу “Гармонія” у справі духовного розвитку учнів початкових класів. Учні з нетерпінням чекали занять, готували творчі завдання, брали активну участь у колективній праці.

Спецкурс "12 ШЛЯХІВ ДУХОВНОСТІ"

Авторський спецкурс "12 шляхів духовності", розроблений для учнів 5 - 6 класів, допомагає становленню духовної самоідентифікації школярів, активізує прагнення до самовдосконалення, сприяє власному життєвому самовизначенню. Під час проведення занять передбачається розвиток у школярів таких духовних якостей, як здатність до відповідальності за зміст свого життя, розуміння та врахування інтересів і потреб інших людей, прагнення до самовдосконалення. Вивчення духовних настанов і заповітів подвижників сприяє усвідомленню основних принципів співіснування людства. Програма спецкурсу допомагає школярам пізнати свій духовний шлях, відчути власну неповторність у Всесвіті.

Для активізації у школярів потреби в духовному розвитку використовується механізм природного інтересу до визначних людей в історії людства, які досягли високого рівня духовності. Знайомство з героїчним і цікавим життям таких відомих постатей, як Піфагор, Сергій Радонежський, Григорій Сковорода, мати Тереза та ін. сприяє самоідентифікації дітей з видатними особистостями.

Вивчення кожної теми завершується практикою – доброю справою для батьків, друзів, вчителів та ін. Значна увага приділяється вмінню концентрувати увагу та подальшій релаксації. Програма другого року навчання "Людина і Всесвіт" допомагає учням осягнути духовний розвиток не тільки в індивідуальному, але і в еволюційно-історичному плані. Вивчення матеріалу спрямовує мислення учнів на сприйняття людини не лише як земної, а й космічної істоти, активізує мрії, фантазію, абстрактне мислення. Це в сукупності активізує психологічні механізми трансценденції та усвідомлення буттєвої єдності.

Програма спецкурсу "12 шляхів духовності" подана в додатку Д.

Методичні розробки уроків наведено в авторському навчальному посібнику [349].

Апробація спецкурсу "12 шляхів духовності" здійснювалася на базі київської загальноосвітньої школи №221 і Палацу творчості дітей та юнацтва Солом'янського району м.Києва.

У дослідженні брали участь 103 учня 5-х – 7-х класів (з них 51 учень експериментальної та 52 учня контрольної групи). У комплексній оцінці духовно

спрямованої поведінки дітей брали участь батьки школярів, самі учні та класні керівники. Врахування в даному разі самооцінки та експертної оцінки школярів зумовлено тим, що з 10-12 років діти починають більш об'єктивно оцінювати себе самі та більшою мірою цікавляться оцінкою оточуючих.

Діагностичні результати до та після впровадження спецкурсу в експериментальній та контрольній групах наведено в додатку Е. Узагальнені результати дослідження показників духовного розвитку учнів контрольних та експериментальних груп подано в таблиці 4.14.

Таблиця 4.14.

Результати дослідження духовного розвитку учнів початкових класів, отримані за допомогою методики комплексної оцінки гармонійного розвитку

Учні	Групи	Показники духовного розвитку (початковий зріз)	Показники духовного розвитку (кінцевий зріз)
5 класи	Експериментальна (N=24)	2,83	4,00
	Контрольна (N=23)	3,21	3,25
6 – 7 класи	Експериментальна (N=27)	2,66	3,52
	Контрольна (N=29)	2,897	2,93

Отримані діагностичні дані було піддано статистичному аналізу за допомогою пакету SPSS 13.

Розрахунок Т – критерію Стьюдента для парних вибірок прояву духовного потенціалу в поведінці учнів 5 класу експериментальної групи наведено в таблиці 4.15.

Таблиця 4.15.

Розрахунок Т – критерію Стьюдента для парних вибірок прояву духовного потенціалу в поведінці учнів 5-х класів експериментальної групи

Статистики парних вибірок

		Среднее	N	Стд. отклонение	Стд. ошибка среднего
Пара 1	комплексна оцінка на початку	2,8333	24	,86811	,17720
	комплексна оцінка після	4,0000	24	,72232	,14744

Кореляції парних вибірок

		N	Корреляция	Знч.
Пара 1	комплексна оцінка на початку & комплексна оцінка після	24	,693	,000

Критерій парних вибірок

		Парные разности				t	ст.св.	Знч. (2-сторон)	
		Среднее	Стд. отклонение	Стд. ошибка среднего	95% доверительный интервал разности средних				
					Нижняя граница	Верхняя граница			
Пара 1	комплексна оцінка на початку - комплексна оцінка після	-1,16667	,63702	,13003	-1,43566	-,89768	-8,972	23	,000

У таблиці описової статистики наводиться середнє арифметичне (2,8333 та 4,0000), стандартне відхилення (,86811 та ,72232) та стандартна помилка середньої на початку (,17720) та наприкінці (,14744).

У таблиці кореляції парних вибірок наведено коефіцієнт параметричної кореляції Пірсона, включаючи значення коефіцієнта кореляції (,693) та його достовірність (,000). У таблиці критерію парних вибірок наведено результати розрахунків Т – критерію Стьюдента для парних вибірок, включаючи розрахунок парних відмінностей – середньої арифметичної (-1,16667), стандартного відхилення (,63702), стандартної помилки середньої (,13003), верхня та нижня межа 95% довірливого інтервалу для цих відмінностей, а також безпосереднє значення критерію (-8,972), число ступіней свободи (23) та рівень достовірності критерію (,000).

Отримані діагностичні дані свідчать про наявність статистично значущих змін в показниках духовного розвитку учнів експериментальної групи до та після впровадження спецкурсу “12 шляхів духовності”. Статистичні розрахунки Т – критерію Стьюдента для парних вибірок прояву духовного потенціалу в поведінці учнів 5-х класів контрольної групи наведено в таблиці 4.16.

Розрахунок Т – критерію Стьюдента для парних вибірок прояву духовного потенціалу в поведінці учнів 5-х класів контрольної групи

Статистики парних вибірок

		Среднее	N	Стд. отклонение	Стд. ошибка среднего
Пара 1	комплексна оцінка на початку	3,2083	24	,88363	,18037
	комплексна оцінка після	3,2500	24	,89685	,18307

Кореляції парних вибірок

		N	Корреляция	Знч.
Пара 1	комплексна оцінка на початку & комплексна оцінка після	24	,919	,000

Критерій парних вибірок

		Парные разности				t	ст.св.	Знч. (2-сторон)	
		Среднее	Стд. отклонение	Стд. ошибка среднего	95% доверительный интервал разности средних				
					Нижняя граница	Верхняя граница			
Пара 1	комплексна оцінка на початку - комплексна оцінка після	-,04167	,35864	,07321	-,19311	,10977	-,569	23	,575

Аналіз отриманих даних (зокрема, $t = -,569$ при рівні достовірності критерію ,575) свідчить, що у контрольній групі не відбулося суттєвих змін в показниках духовного розвитку учнів які можна вважати статистично значущими.

Статистичні розрахунки Т – критерію Стьюдента для парних вибірок прояву духовного потенціалу в поведінці учнів 6-х –7-х класів експериментальної групи наведено в таблиці 4.17.

Розрахунок T – критерію Стьюдента для парних вибірок прояву духовного потенціалу в поведінці учнів 6-х – 7-х класів експериментальної групи

Статистики парних вибірок

		Среднее	N	Стд. отклонение	Стд. ошибка среднего
Пара 1	комплексна оцінка на початку	3,0741	27	1,03500	,19919
	комплексна оцінка після	4,1111	27	,84732	,16307

Кореляції парних вибірок

		N	Корреляция	Знч.
Пара 1	комплексна оцінка на початку & комплексна оцінка після	27	,780	,000

Критерій парних вибірок

		Парные разности				t	Ст.св.	Знч. (2-сторон)	
		Среднее	Стд. отклонение	Стд. ошибка среднего	95% доверительный интервал разности средних				
					Нижняя граница	Верхняя граница			
Пара 1	комплексна оцінка на початку - після	-1,03704	,64935	,12497	-1,29391	-,78016	-8,298	26	,000

Статистичні дані, подані в табл. 4.16 (зокрема, $t = -8,298$ при рівні достовірності критерію ,000), свідчать про наявність статистично значущих змін в показниках духовного розвитку учнів експериментальної групи 6-х – 7-х класів до та після впровадження спецкурсу “12 шляхів духовності”.

Аналіз статистичних розрахунків на основі T – критерію Стьюдента для парних вибірок прояву духовного потенціалу в поведінці учнів 6-х – 7-х класів контрольної групи наведено в таблиці 4.18.

Розрахунок Т – критерію Стьюдента для парних вибірок прояву духовного потенціалу в поведінці учнів 6-х – 7-х класів контрольної групи

Статистики парних вибірок

		Среднее	N	Стд. отклонение	Стд. ошибка среднего
Пара 1	комплексна оцінка на початку	2,8966	29	,93903	,17437
	комплексна оцінка після	2,9310	29	,88362	,16408

Кореляції парних вибірок

		N	Корреляция	Знч.
Пара 1	комплексна оцінка на початку & комплексна оцінка після	29	,809	,000

Критерій парних вибірок

		Парные разности				Т	ст.св.	Знч. (2-сторон)	
		Среднее	Стд. отклонение	Стд. ошибка среднего	95% доверительный интервал разности средних				
					Нижняя граница				Верхняя граница
Пара 1	комплексна оцінка на початку - комплексна оцінка після	-,03448	,56586	,10508	-,24972	,18076	-,328	28	,745

Як видно з табличних даних, (зокрема, $t = -,328$ при рівні достовірності критерію ,745) у контрольній групі учнів 6-х – 7-х класів не відбулося змін в показниках духовного розвитку, які можна вважати статистично значущими.

Графічна ілюстрація результатів початкового та кінцевого зрізів дослідження духовного потенціалу учнів початкових класів, отриманих за допомогою методики комплексної оцінки гармонійного розвитку подана на рис. 4.5.

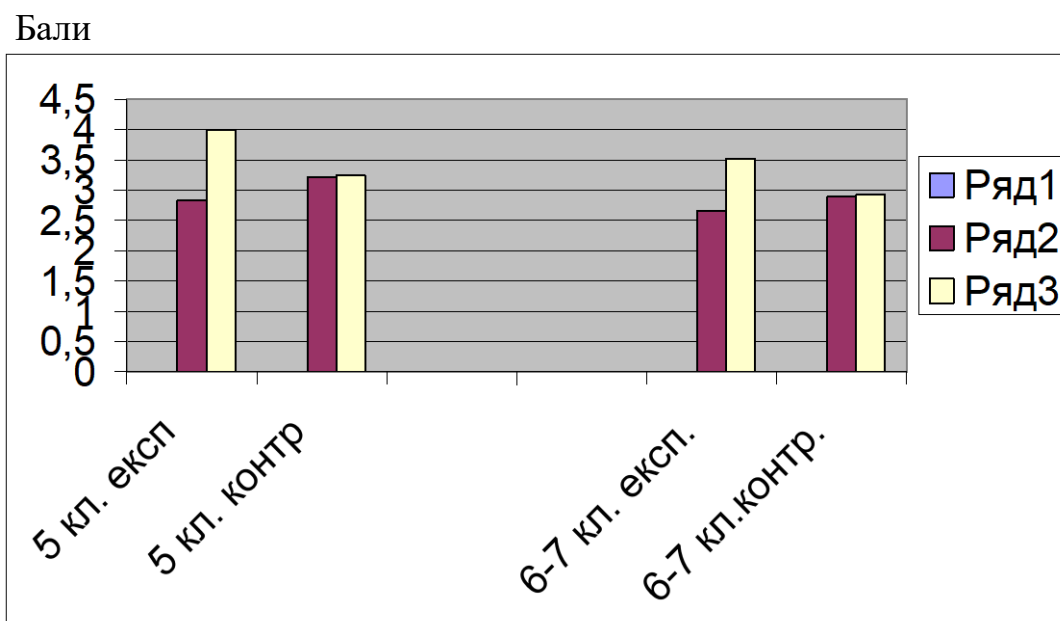

Рис. 4.5. Результати початкового та кінцевого зрізів дослідження духовного потенціалу учнів 5-7-х класів.

Таким чином результати апробації підтвердили позитивний вплив спецкурсу на зростання духовного потенціалу учнів.

За спостереженнями класних керівників, шкільних психологів і батьків ідентифікація учнів експериментальних груп з духовними подвижниками сприяла прагненню самовдосконалення, зменшенню агресивності. Вивчення духовних заповітів, настанов, порад та духовних традицій допомагало краще розуміти і враховувати інтереси інших, робити реальні кроки до встановлення дружніх взаємин у колективі, активізувало психологічний механізм децентрації.

4.5. Активізація духовного потенціалу особистості в процесі становлення професійних орієнтацій старшокласників

Сучасні дослідники вікового становлення особистості відзначають підвищення інтелектуальної активності учнів 8-9 класів, активізацію самосвідомості молоді на цьому віковому етапі. Вікові потреби особистісного розвитку спонукають молодь до психологічної рефлексії, усвідомлення власного життєвого шляху, порівняння своїх досягнень із досягненнями інших. Учні все активніше прагнуть бути не споживачами інформації, чужого досвіду, а співтворцями дорослих.

Цей період потребує створення у навчальних закладах психолого-педагогічних умов для творчості школярів. Це, передусім, робота різноманітних гуртків, секцій, шкільного театру, проведення регулярних виставок індивідуальної та колективної творчості учнівської молоді. За таких умов шкільне життя стає цікавим, змістовним; підлітки не шукатимуть самопрояву в асоціальній поведінці та злочинній діяльності.

Досвідчені психологи знають, що одним із засобів корекції спрямованості підлітків є розвиток їх професійних інтересів. Мрії про майбутню професійну діяльність складають життєві смисли, активізують психологічні механізми рефлексії та трансценденції учнів, пробуджують в уяві молоді перспективи дорослого життя. Саме ці принципові положення закладені в основі поданої далі методики проведення школярами творчих авторських уроків.

Методика проведення школярами творчих авторських уроків

В основі розробленої методики покладено принципи пізнавальної діяльності та творчої самореалізації особистості, що сприяє розвитку професійної орієнтації старшокласників. Згідно з методикою кожен учень протягом року обирає для себе особистий приклад творчої самореалізації, готує міні-урок для однокласників і проводить його протягом 15-30 хвилин за таким алгоритмом:

- Визначити, про яку систему професійної орієнтації буде йти мова (Людина-Людина, Людина – Техніка, Людина – Знак, Людина – Художній образ, Людина – Природа).

- Проасоціювати свої інтереси з обраною за приклад людиною: чому обрана саме ця особистість, чим вона здається привабливою, близькою?
- Коротко розповісти про найцікавіші події на життєвому шляху обраної особистості.
- Акцентувати увагу на тому, як ця особистість прийшла до свого винаходу, твору, досягла певного рівня професійної майстерності.
- Продемонструвати найбільш вражаючий фрагмент твору або винахід (поставити музичний запис, накреслити на дошці схему пристрою, показати копію картини тощо).
- Дати творче завдання для всіх учнів класу (провести гру, дати завдання на розв'язання загадки, таємниці, кросворда тощо).
- Відповісти на поставлені учнями запитання.
- Отримати колективну оцінку.

Оцінка за підготовлений та проведений міні-урок визначається учнями і вчителем спільно та має ґрунтуватися на таких показниках як:

1. Відповідність професійного шляху обраної особистості визначеному учнем напряму професійної орієнтації.
2. Рівень підготовленості матеріалу.
3. Вміння донести матеріал до слухачів, зацікавити їх.
4. Рівень цікавості творчих завдань, відповідей на запитання тощо.

Професійна спрямованість учнів визначається за допомогою диференційно-діагностичного опитувальника інтересів Е.Клімова або опитувальника професійної готовності Л.Карбадової [150]. У ході професійного самовизначення, вибору теми авторського уроку та його безпосередньої підготовки учні радяться з батьками, консультуються з психологом, вчителями та бібліотекарем школи.

Для активізації процесу професійного самовизначення школярів протягом року на заняття до учнів запрошуюються їх батьки (також батьки учнів інших класів), які є представниками різних професійних напрямів: актори, економісти, літературознавці, лікарі, юристи, художники, барди, психологи, винахідники, підприємці, дресирувальники тощо. Вони розповідають про специфіку своєї роботи, вимоги до представників професії, дають поради учням, які зацікавилися цим напрямом

професійної діяльності. Така спільна навчальна діяльність сприяє зміцненню взаємин між батьками та школою, підвищує авторитет батьків.

Апробація методики проведення школярами творчих авторських уроків здійснювалася на базі ЗНЗ №221 та гімназії №153 ім.О.С.Пушкіна м.Києва за участю 140 учнів 8-х та 9-х класів (з них 69 учнів експериментальної та 71 учень контрольної групи) у відповідності до експериментальної технології «Освіта для життя» (наказ Головного управління освіти м.Києва №130 від 25 серпня 1999 р.). Для прикладу показники професійної спрямованості учнів 8-А класу ЗНЗ №221 та теми їх авторських уроків подано у табл. 4.19.

Аналіз табличних даних (див. рис. 4.6) свідчить, що учні мають різну професійну спрямованість. При цьому найбільш актуальними для школярів цього класу виявилися напрями людина - художній образ (сумарний бал 67) та людина – знак (сумарний бал 64). Найнижче місце посіли напрями людина – техніка (40 балів) та людина - природа (48 балів).

Після визначення напрямів професійної орієнтації з учнями проводилися співбесіди та індивідуальне психологічне консультування на якому обговорювалися індивідуальні показники професійної спрямованості та можливості їх урахування при побудові життєвих і професійних перспектив особистості. Учні обирали для себе приклад творчої самореалізації, готували та проводили міні-урок для однокласників.

Потенціал духовного розвитку учнів визначався за допомогою психодіагностичного тесту “Духовний потенціал” до та після впровадження методики проведення школярами творчих авторських уроків. Використання цього психодіагностичного інструментарію в даному випадку зумовлено тим, що дозволяє оцінювати не тільки загальний потенціал духовного розвитку учнівської молоді, але й дає нам можливість досліджувати рівень актуалізації психологічних механізмів духовної ідентифікації, децентрації, рефлексії, трансценденції та усвідомлення буттєвої єдності у підструктурах особистості.

Таблиця 4.19.

**Приклади професійної спрямованості учнів 8-А класу ЗНЗ №221 та
теми їх авторських уроків**

Показники професійної спрямованості:	Природа	Техніка	Людина	Знак	Художній образ	Тема авторського уроку
Учень:						
Б. Ганна	4	-	5	-	8	Поетеса Ганна Ахматова
Б. Вікторія	6	-	-	6	6	Винахідник Г. Б. Бухман
Д. Артур	5	-	-	6	6	Художник Сальвадор Далі
З. Євген	-	7	-	5	4	Леонардо да Вінчі
К. Антон	-	5	5	4	-	Мореплавець Амундсен
К. Ганна	7	-	4	4	4	Вчений М. Коперник
Л. Роман	4	4	4	6	-	Письменник Ф. Достоевський
Л. Максим	2	7	4	6	1	Авіаконструктор О. Антонов
М. Олексій	2	3	6	8	1	Письменник А. П. Чехов
П. Лідія	-	5	5	6	5	Просвітниця Єкатерина Дашкова
Р. Яна	5	-	4	6	7	Письменник К.Паустовський
С. Артем	3	4	1	3	6	Музиканти "Айрон Мейден"
Т. Тетяна	5	2	7	1	7	Психолог О.Леві
Ц. Ярославна	4		5		5	Поет Ф. І.Тютчев
Ч. Іван	1	3	6	3	7	Просвітник і винахідник М. В. Ломоносов
Ш. Артур	4	3	5	6	-	Вчений і поет Піфагор
Ю. Максим	3	2	6	3	6	Композитор Л. Ван Бетховен

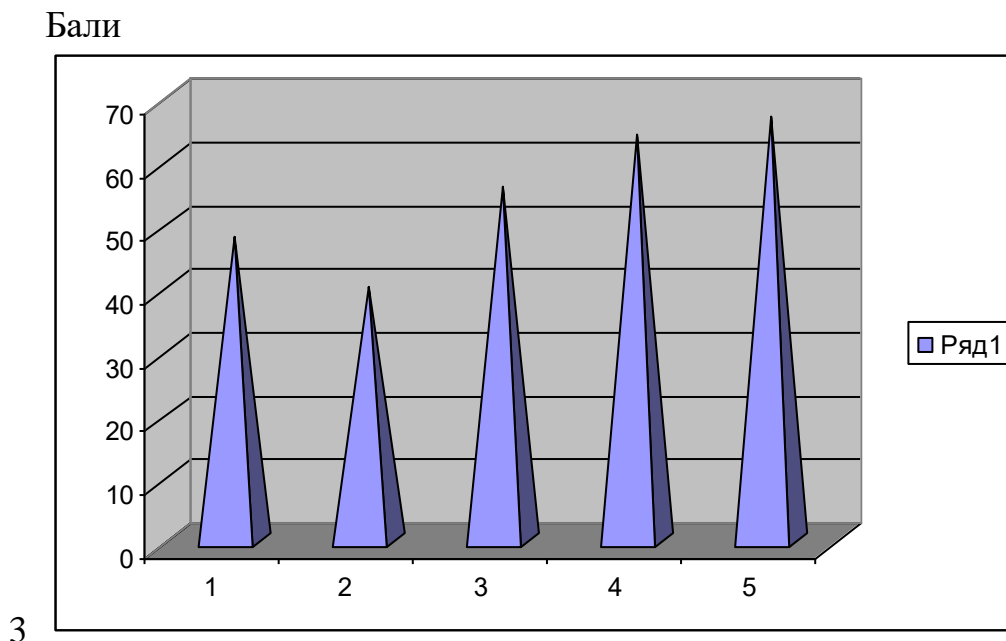

Рис. 4.6. Спрямованість професійних інтересів учнів 8-А класу ЗНЗ №221:

1 – природа; 2 – техніка; 3 – людина; 4 – знак; 5 - художній образ.

Діагностичні дані, отримані до та після впровадження методики, подані в таблиці 4.20. З даних таблиці 4.18 видно, що найвищий рівень духовного потенціалу після впровадження методики проведення школярами творчих авторських уроків виявлено в учнів 9 гімназійного класу (28,6 балів).

Таблиця 4.20.

Усереднені показники духовного потенціалу та актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку учнів учнів 8-х та 9-х класів ЗНЗ

n=140

Психологічний механізм	Учні 8 класу ЗНЗ до	Учні 8 класу ЗНЗ після	Учні 9 класу ЗНЗ до	Учні 9 класу ЗНЗ після	Учні 9 класу гімназії до	Учні 9 класу гімназії після
Ідентифікація	5,1	5,6	5,9	6,7	5,2	5,7
Децентрація	3,6	4,2	3,8	4,4	4,2	5,1
Рефлексія	3,5	4,7	4,5	5,6	4,8	5,9
Трансценденція	3,9	4,8	3,6	4,6	3,8	5,2
Усвідомлення буттєвої єдності	1,2	2,1	2,8	3,3	2,9	3,5
Духовний потенціал	17,3	21,4	20,6	24,6	20,9	25,4

Максимальна кількість балів за кожним показником = 14

Статистичні розрахунки Т – критерію Стьюдента для парних вибірок прояву духовного потенціалу учнів 8-х класів експериментальної групи наведено в таблиці 4.21.

Таблиця 4.21.

Розрахунок Т – критерію Стьюдента для парних вибірок прояву духовного потенціалу учнів 8-х класів експериментальної групи

Критерій парних вибірок

	Парные разности					t	ст.св.	Знч. (2-сторон)
	Среднее	Стд. отклонение	Стд. ошибка среднего	95% доверительный интервал разности средних				
				Нижняя граница	Верхняя граница			
Пара 1 комплексна оцінка на початку - комплексна оцінка після	-,82000	,27749	,12410	-1,16455	-,47545	-6,608	4	,003

Як видно з таблиці 4.21, статистичні дані (зокрема, $t = -6,608$ при рівні достовірності критерію ,003), свідчать про наявність статистично значущих змін в показниках духовного розвитку учнів до та після впровадження впровадження методики проведення школярами творчих авторських уроків.

Статистичні розрахунки Т – критерію Стьюдента для парних вибірок прояву духовного потенціалу учнів 9-х класів ЗНЗ експериментальної групи наведено в таблиці 4.22.

Статистичні дані (зокрема, $t = -7,016$ при рівні достовірності критерію ,002), свідчать про наявність статистично значущих змін в показниках духовного розвитку учнів 9-х класів ЗНЗ до та після впровадження методики проведення школярами творчих авторських уроків.

Розрахунок Т – критерію Стьюдента для парних вибірок прояву духовного потенціалу учнів 9-х класів ЗНЗ експериментальної групи

Критерій парних вибірок

		Парные разности				t	ст.св.	Знч. (2-сторон)	
		Среднее	Стд. отклонение	Стд. ошибка среднего	95% доверительный интервал разности средних				
					Нижняя граница	Верхняя граница			
Пара 1	VAR00001 - VAR00002	-,80000	,25495	,11402	-1,11656	-,48344	-7,016	4	,002

Статистичні розрахунки Т – критерію Стьюдента для парних вибірок прояву духовного потенціалу гімназистів 9-х класів наведено в таблиці 4.23.

Таблиця 4.23.

Розрахунок Т – критерію Стьюдента для парних вибірок прояву духовного потенціалу гімназистів 9-х класів експериментальної групи

Критерій парних вибірок

		Парные разности				t	ст.св.	Знч. (2-сторон)	
		Среднее	Стд. отклонение	Стд. ошибка среднего	95% доверительный интервал разности средних				
					Нижняя граница	Верхняя граница			
Пара 1	VAR00003 - VAR00004	-,90000	,36742	,16432	-1,35622	-,44378	-5,477	4	,005

Як видно з таблиці 4.23 статистичні дані (зокрема, $t=-5,477$ при рівні достовірності критерію ,005), свідчать про наявність статистично значущих змін в показниках духовного розвитку учнів 9-х гімназійних класів до та після впровадження методики проведення школярами творчих авторських уроків.

Таким чином статистичні дані за всіма вибірками свідчать про ефективність розробленої методики. Графічне зображення динаміки розвитку духовного

потенціалу учнів 8-х - 9-х класів до та після участі у методиці проведення творчих авторських уроків подане на рис. 4.7.

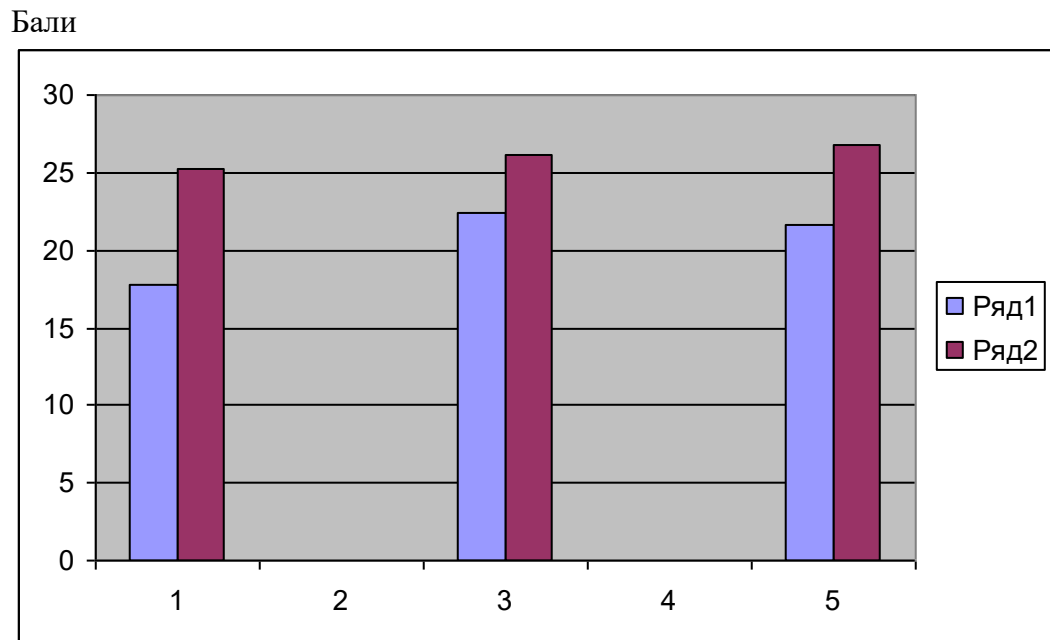

Рис. 4.7. Показники духовного потенціалу до та після участі у методиці проведення творчих авторських уроків учнями: 1 – 8-х класів; 2 – 9-х класів ЗНЗ; 3 – 9-х класів гімназії.

Важливим для нашого дослідження є виявлення характеру актуалізованості психологічних механізмів духовного розвитку учнівської молоді. З огляду на це, ми дослідили окремо динаміку розвитку психологічних механізмів ідентифікації, децентрації, рефлексії та усвідомлення буттєвої єдності у школярів. Графічне зображення отриманих діагностичних даних подано на рис. 4.8-4.12.

Зокрема, рис. 4.8 ілюструє динаміку розвитку психологічного механізму ідентифікації.

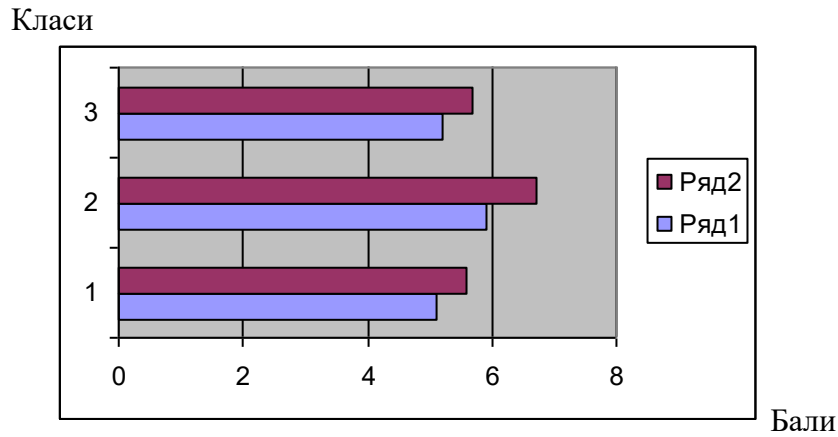

Рис. 4.8. Динаміка розвитку психологічного механізму ідентифікації в учнів: 1 - 8-х класів; 2 – 9-х класів ЗНЗ; 3 – 9-х класів гімназії.

Загалом, в усій вибірці до впровадження методики проведення школярами творчих авторських уроків загальний показник актуалізованості психологічного механізму ідентифікації дорівнював 16,2 балам. Після впровадження методики він підвищився до 18 балів, тобто зріс на 1,8 бали.

На рис. 4.9 наведено динаміку розвитку психологічного механізму децентрації.

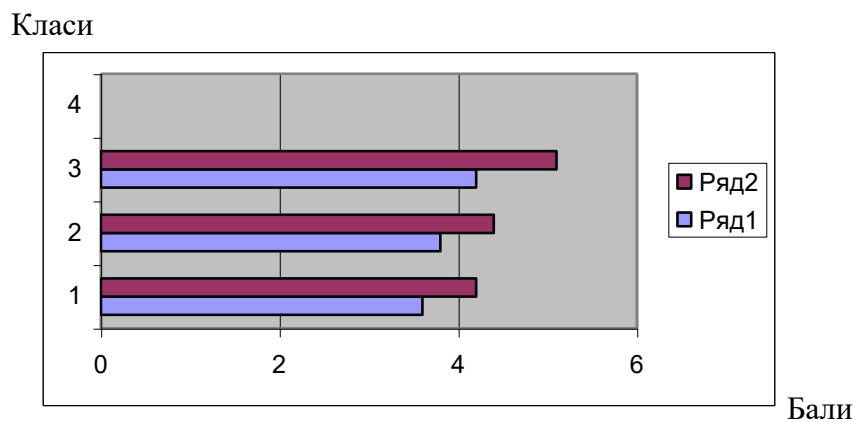

Рис. 4.9. Динаміка розвитку психологічного механізму децентрації в учнів: 1 - 8-х класів; 2 – 9-х класів ЗНЗ; 3 – 9-х класів гімназії.

По всій вибірці до впровадження методики проведення школярами творчих авторських уроків загальний показник актуалізованості психологічного механізму децентрації дорівнював 11,6 балам (див. табл. 4.20). Після впровадження методики він підвищився до 13,7 балів, тобто зріс на 2,1 бали.

На рис. 4.10 наведено динаміку розвитку психологічного механізму рефлексії.

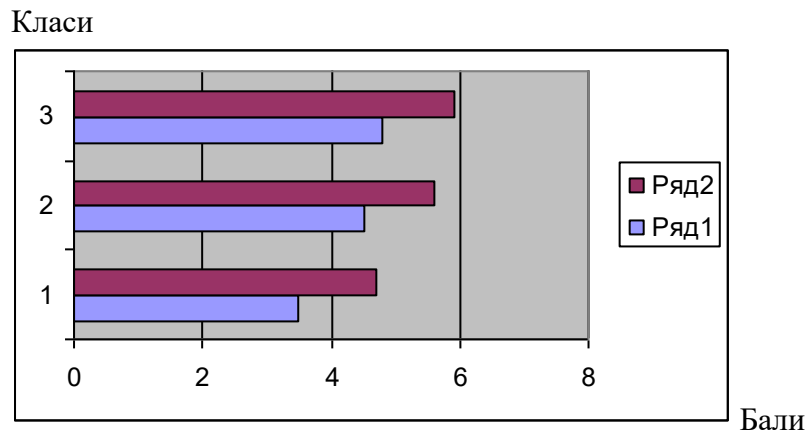

Рис. 4.10. Динаміка розвитку психологічного механізму рефлексії в учнів: 1 - 8-х класів; 2 – 9-х класів ЗНЗ; 3 – 9-х класів гімназії.

По всій вибірці до впровадження методики проведення школярами творчих авторських уроків загальний показник актуалізованості психологічного механізму рефлексії дорівнював 12,6 балам. Після впровадження методики він підвищився до 16,2 балів, тобто зріс на 3,6 бали.

Динаміка розвитку психологічного механізму трансценденції наведена на рис.4.11.

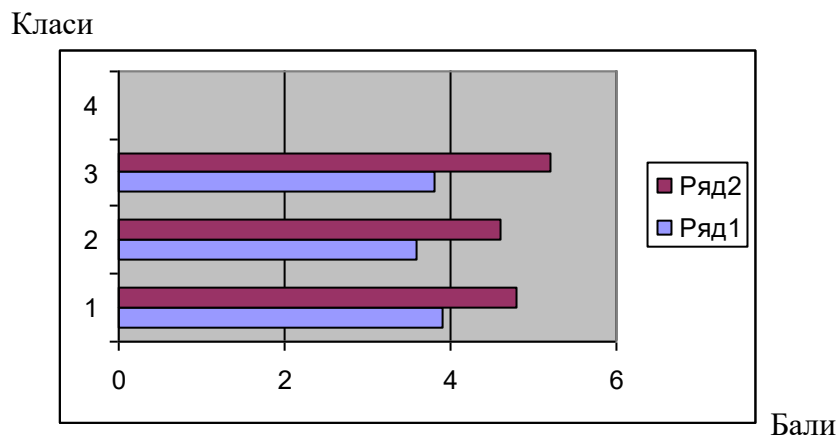

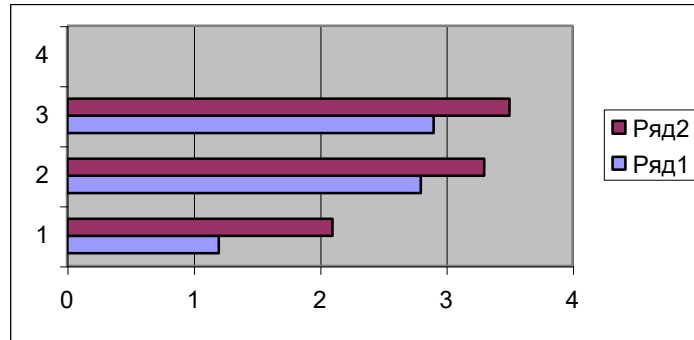
Рис. 4.11. Динаміка розвитку психологічного механізму трансценденції в учнів: 1 - 8-х класів; 2 – 9-х класів ЗНЗ; 3 – 9-х класів гімназії.

До впровадження методики проведення школярами творчих авторських уроків загальний показник актуалізованості психологічного механізму трансценденції

дорівнював 11,3 балам. Після впровадження методики він підвищився до 14,6 балів, тобто зріс на 3,3 бали.

Динаміка розвитку психологічного механізму усвідомлення буттєвої єдності наведена на рис. 4.12.

Класи

Бали

Рис. 4.12. Динаміка розвитку психологічного механізму усвідомлення буттєвої єдності в учнів: 1 - 8-х класів; 2 – 9-х класів ЗНЗ; 3 – 9-х класів гімназії.

За даними таблиці 4.20 в усій вибірці до впровадження методики проведення школярами творчих авторських уроків загальний показник актуалізованості психологічного механізму усвідомлення буттєвої єдності дорівнював 6,9 балам. Після впровадження методики він підвищився до 8,9 балів, тобто зріс на 2 бали.

Загальна динаміка актуалізації психологічних механізмів ідентифікації, децентрації, рефлексії, трансценденції та усвідомлення буттєвої єдності подана на рис. 4.12.

Узагальнення наведених даних (рис. 4.13) дає підстави вважати, що найбільшій актуалізації набули психологічні механізми рефлексії та трансценденції. Аналіз якісних експериментальних даних (відгуки класних керівників, вчителів і психологів) показав, що це пов'язано з розвитком прагнення до самопізнання, духовно-соціальної спрямованості та професійних інтересів учнів, кращим усвідомленням власної життєвої мети, смислів і цінностей, наявністю досвіду уявлення себе в професійній діяльності тощо.

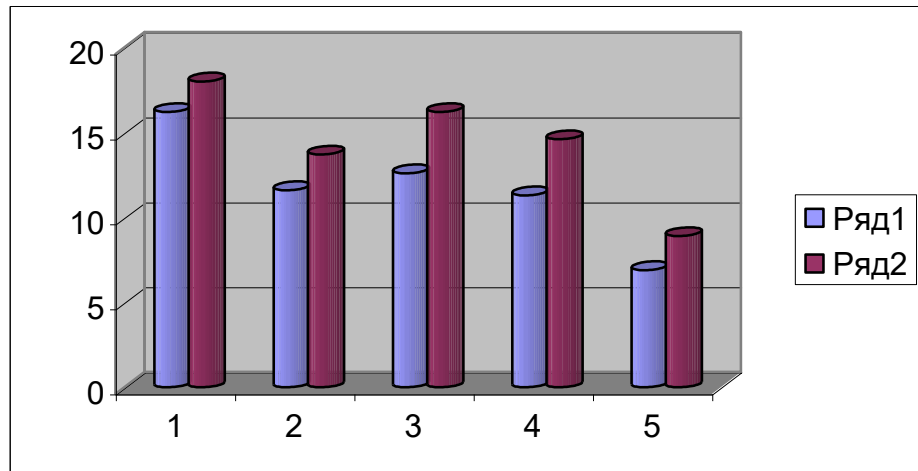

Рис. 4.13. Загальна динаміка актуалізації психологічних механізмів 1 – ідентифікації; 2 – децентрації; 3 – рефлексії; 4 – трансценденції; 5 - усвідомлення буттєвої єдності - до та після впровадження методики проведення школярами творчих авторських уроків

За відгукami батьків учні стали серйозніше ставитися до майбутніх життєвих планів, цікавилися умовами вибору професії та професійного становлення батьків. Загалом результати апробації методики в київських школах підтвердили її ефективність щодо розвитку духовного потенціалу та формування професійних орієнтацій учнів.

Спецкурс "Життєвий вибір"

Розробка спецкурсу зумовлена потребами старшокласників і студентів у психологічних знаннях, вміннях і навичках, необхідних для свідомої побудови дорослого життя, здійснення важливих життєвих виборів, знаходження свого місця у соціумі та проектування майбутнього.

У ході занять актуалізується важливість прийняття правильних рішень, здійснення життєвих виборів, зокрема: вибору способу життя друзів, професії, вибору між творчістю та споживацтвом, духовністю й бездуховністю тощо. Прагнення до здійснення правильних життєвих виборів становить основу і мотив оволодіння психологічними знаннями.

Побудова програми курсу враховує психологічні потреби учнів у спілкуванні, пізнанні та самовдосконаленні. Кожна тема спрямована на ознайомлення

старшокласників з необхідною інформацією, містить діагностику розвитку особистісних характеристик школярів та елементи психологічного тренінгу.

Тематичний план розрахований на 2 роки навчання (40 та 38 годин щороку). Вимоги до викладача зводяться до його фахової компетентності, високого рівня духовного потенціалу та психологічної культури.

Апробація спецкурсу здійснювалася на базі ЗНЗ №221, київської гімназії №153 ім. О.С.Пушкіна, Національного авіаційного університету (заняття зі студентами проводилися на кураторських годинах). До формувального експерименту залучалися учні 10-11 класів (всього 218 учнів) та 85 студентів (з них 94 учні ЗНЗ і 42 студента експериментальної та 124 учня й 43 студента контрольної групи).

Потенціал духовного розвитку учнів та рівень актуалізації психологічних механізмів духовної ідентифікації, децентрації, рефлексії, трансценденції та усвідомлення буттєвої єдності у підструктурах особистості вивчався за допомогою психодіагностичної методики “Духовний потенціал”. Прояв духовного потенціалу у поведінці школярів і студентів досліджувався на основі методики комплексної оцінки гармонійного розвитку особистості.

Шкала оцінки духовного потенціалу для вікової категорії 14-18 років: 46-70 балів – високий потенціал; 20-45 – середній; до 20 балів – низький. Комплексна оцінка прояву духовності в поведінці здійснювалася за 5-ти бальною шкалою, де оцінка від 4 до 5 балів вважається свідченням високого рівня; 3 бали – середнього і 2 бали низького рівня прояву духовного потенціалу в поведінці особистості.

Діагностичні дані, отримані до та після впровадження спецкурсу “Життєвий вибір”, подані в таблиці 4.24.

Узагальнені показники духовного потенціалу та духовно спрямованої поведінки учнівської молоді, отримані на етапі формувального експерименту

n=218

Категорія учнів/студентів	Усереднений показник духовного потенціалу, балів	Усереднений показник духовно спрямованої поведінки	Розподіл за рівнем духовно спрямованої поведінки	Кількість учнів (%)
Експериментальна група				
До впровадження спецкурсу				
учні ЗНЗ n=56	22,3	3,3	Високий	3%
			Середній	41%
			Низький	56%
учні гімназійних класів n=38	23,7	3,5	Високий	4%
			Середній	46%
			Низький	50%
Після впровадження спецкурсу				
учні ЗНЗ n=56	34,5	4,2	Високий	11%
			Середній	63%
			Низький	26%
учні гімназійних класів n=38	34,9	4,3	Високий	14%
			Середній	62%
			Низький	24%
Контрольна група				
Перший зріз				
учні ЗНЗ n=82	22,4	3,2	Високий	3%
			Середній	43%
			Низький	54%
учні гімназійних класів n=42	24	3,4	Високий	3%
			Середній	44%
			Низький	53%
Другий зріз				
учні ЗНЗ n=82	22,3	3,1	Високий	3%
			Середній	42%
			Низький	55%
учні гімназійних класів n=42	24,1	3,4	Високий	4%
			Середній	42%
			Низький	54%

Проаналізуємо спочатку діагностичні дані, отримані у експериментальній групі учнів. Як видно з таблиці 4.24 духовний потенціал учнів ЗНЗ до впровадження спецкурсу “Життєвий вибір” відповідає середньому рівню. Також

середньому рівню відповідає показник прояву духовного потенціалу в поведінці школярів.

Результати діагностики учнів гімназійних класів є дещо вищими, але суттєво не відрізняються від духовного потенціалу учнів ЗНЗ та його прояву в поведінці школярів.

Після впровадження спецкурсу “Життєвий вибір” духовний потенціал учнів ЗНЗ збільшився з 22,3 до 34,5 балів. Показники прояву духовного потенціалу в поведінці школярів також зросли з 3,3 до 4,2 балів. Подібне зростання спостерігається також у групі учнів гімназії. Після впровадження спецкурсу “Життєвий вибір” духовний потенціал гімназистів збільшився з 23,7 до 34,9 балів. Показники прояву духовного потенціалу в поведінці гімназистів також зросли з 3,5 до 4,3 балів. Духовний потенціал студентів підвищився з 25,6 до 37,2 балів (IV курсу) та з 29,9 до 38,8 балів (V курс).

Графічне зображення динаміки розвитку духовного потенціалу учнів ЗНЗ і гімназистів після впровадження спецкурсу “Життєвий вибір” подане на рис. 4.14.

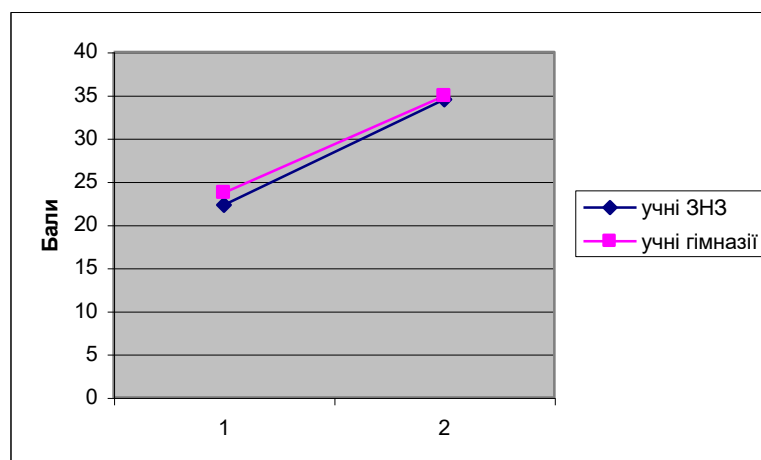

Рис. 4.14. Динаміка розвитку духовного потенціалу учнів ЗНЗ та гімназистів після впровадження спецкурсу “Життєвий вибір”.

Графічне зображення динаміки прояву духовного потенціалу в поведінці учнів ЗНЗ і гімназистів після впровадження спецкурсу “Життєвий вибір” подане на рис. 4.15.

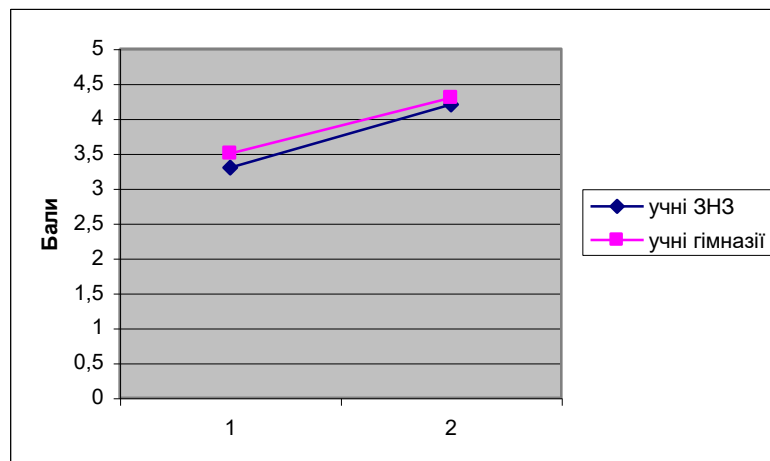

Рис. 4.15. Динаміка прояву духовного потенціалу в поведінці учнів ЗНЗ та гімназистів після впровадження спецкурсу “Життєвий вибір”.

Як видно з таблиці 4.25 духовний потенціал учнів ЗНЗ контрольної групи не відрізняються суттєво від показників експериментальної групи до впровадження спецкурсу “Життєвий вибір”.

Результати діагностики учнів гімназійних класів є дещо вищими, але не мають суттєвих відмінностей від духовного потенціалу учнів ЗНЗ та його прояву в поведінці школярів. Графічне зображення динаміки розвитку духовного потенціалу учнів ЗНЗ і гімназистів контрольної групи подано на рис. 4.16.

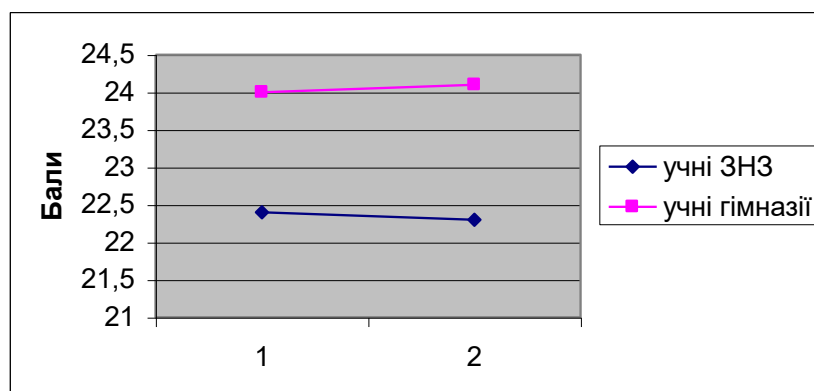

Рис. 4.16. Динаміка розвитку духовного потенціалу учнів ЗНЗ і гімназистів контрольної групи.

Графічне зображення динаміки прояву духовного потенціалу в поведінці учнів ЗНЗ і гімназистів контрольної групи подане на рис. 4.17.

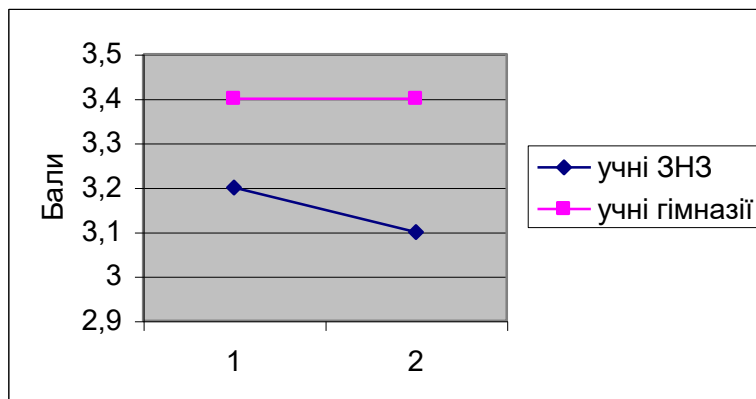

Рис. 4.17. Динаміка прояву духовного потенціалу в поведінці учнів ЗНЗ та гімназистів контрольної групи.

Як видно з наведених графіків, позитивної тенденції зростання духовного потенціалу як учнів ЗНЗ, так і гімназистів контрольної групи не зафіксовано. Таким чином аналіз отриманих результатів підтверджує ефективність спецкурсу “Життєвий вибір”.

У контексті нашого дослідження важливим є питання про вплив спецкурсу “Життєвий вибір” на актуалізацію психологічних механізмів духовного розвитку учнівської молоді. Результати дослідження актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку учнів ЗНЗ і гімназії подано в табл. 4.25.

Як видно з таблиці, в експериментальній групі в учнів ЗНЗ різниця між актуалізованістю психологічних механізмів становить 12,1 бал ($34,5 - 22,3 = 12,1$). В учнів гімназійних класів ця ж різниця складає 11,2 бали. У контрольній групі відповідно - 0,1 та 0,1 бали.

**Показники актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку
учнівської молоді до та після впровадження спецкурсу “Життєвий вибір”**

n=218

Психологічний механізм	Усереднений рівень актуалізованості, балів							
	Експериментальна група				Контрольна група			
	учні ЗНЗ до	учні ЗНЗ після	учні гімназійних класів до	учні гімназійних класів після	Учні ЗНЗ до	учні ЗНЗ після	учні гімназійних класів до	учні гімназійних класів після
Ідентифікація	6,3	8,2	6,5	8,1	6,4	6,4	5,9	5,9
Децентрація	4,8	6,6	4,7	6,4	4,6	4,5	5,9	5,8
Рефлексія	4,5	8,6	4,2	9,1	4,7	4,7	4,3	4,3
Трансценденція	3,9	7,4	5,1	7,4	3,8	3,9	4,8	4,9
Усвідомлення буттєвої єдності	2,8	3,7	3,3	3,9	2,9	2,8	3,1	3,2
Загалом	22,3	34,5	23,7	34,9	22,4	22,3	24	24,1

Проаналізуємо детальніше характер актуалізації окремих психологічних механізмів духовного розвитку до та після впровадження спецкурсу “Життєвий вибір”.

Для цього скористаємося графічним представленням результатів на рис.4.18, де подано динаміку актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку учнів ЗНЗ експериментальної групи.

Аналіз діагностичних даних дає підстави вважати, що найбільшого розвитку у гімназистів набув психологічний механізм рефлексії (8,6-4,5=4,1 балів). Друге місце посідає психологічний механізм трансценденції (7,4-5,1=2,3). Психологічні механізми ідентифікації та децентрації набули відповідно 1,6 та 1,7 балів). Найменш актуалізованим виявився психологічний механізм усвідомлення буттєвої єдності (0,9 балів).

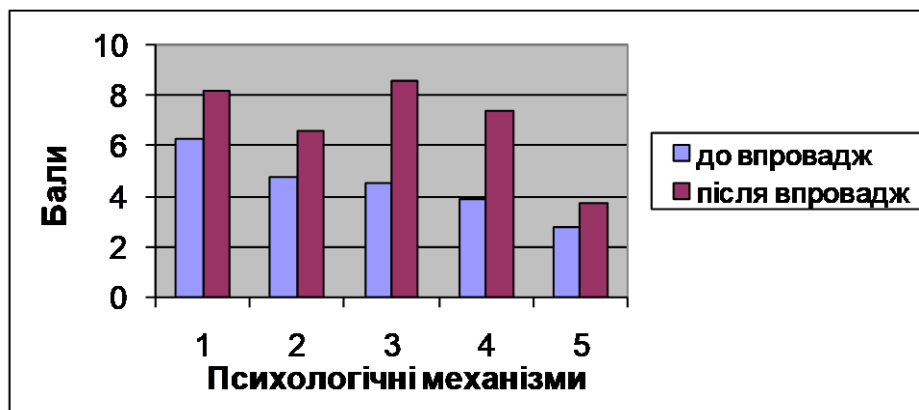

Рис. 4.18. Динаміка актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку учнів ЗНЗ експериментальної групи: 1 – ідентифікації; 2 – децентрації; 3 – рефлексії; 4 – трансценденції; 5 - усвідомлення буттєвої єдності - до та після впровадження спецкурсу “Життєвий вибір”.

Динаміку актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку учнів гімназії експериментальної групи подано на рис. 4.19.

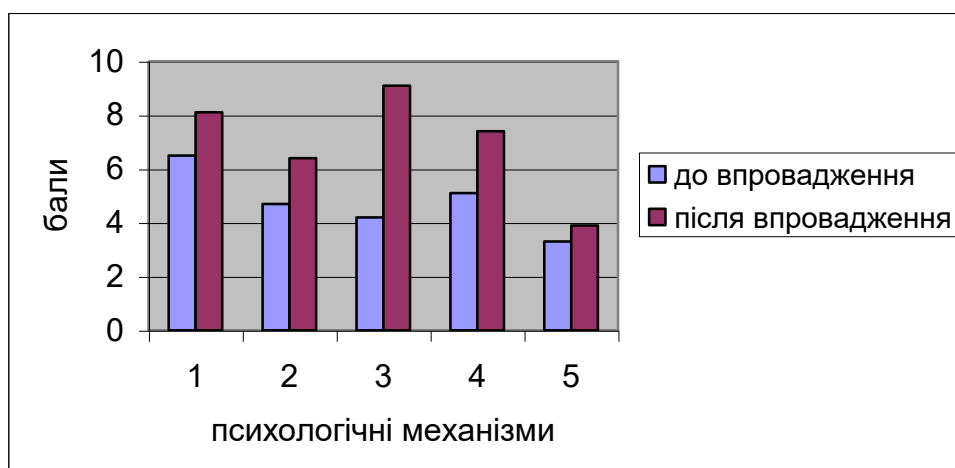

Рис. 4.20. Динаміка актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку учнів гімназії експериментальної групи: 1 – ідентифікації; 2 – децентрації; 3 – рефлексії; 4 – трансценденції; 5 - усвідомлення буттєвої єдності - до та після впровадження спецкурсу “Життєвий вибір”.

Як видно з табличних даних (табл. 4.25) і графіка (рис. 4.20) найбільшого розвитку у гімназистів набув психологічний механізм рефлексії (9,1-4,2=4,9 балів). Друге місце посідає психологічний механізм трансценденції (7,4-3,9=3,5). Майже однакової актуалізації набули психологічні механізми ідентифікації та децентрації (відповідно 1,9 та 1,8 балів). Найменш актуалізованим як до так і після

впровадження спецкурсу “Життєвий вибір” виявився психологічний механізм усвідомлення буттєвої єдності (3,9-3,3=0,6 балів).

Аналіз якісних даних свідчить, що найбільший психологічний ефект досягався з тією категорією учнів і студентів, яким уже довелося робити важливі життєві вибори, і які вже усвідомили відповідальність за прийняття правильних або невірних рішень. Серед школярів – це діти, які переходили з класу в клас, обирали профіль навчання. Деяким з учнів доводилося вирішувати в дитинстві, з ким жити після розлучення батьків.

Студентське життя оцінювалося юнаками та дівчатами як більш самостійне, наповнене свободою та необхідністю виборів. За опитуванням, проведеним серед студентів, найвідповідальнішим вибором більшість визначили вибір ВНЗ та майбутньої професії. Проте одружені студенти на перше місце поставили вибір супутника життя. Важливим також визначено вибір чи жити далі з батьками, чи окремо. На старших курсах студенти все частіше замислюються над проблемою успішного працевлаштування після закінчення навчання або паралельно з ним.

Найвідповідальнішим вибором більшість школярів визначили вибір ВНЗ та майбутньої професії. Більш високі філософські вибори (духовність чи бездуховність, творчість або споживацтво) були актуальними лише для 6-7% опитаних у процесі констатувального експерименту. Після впровадження спецкурсу їх кількість зростає до 14-16%. Очевидно, ці проблеми є перспективними для учнівської та студентської молоді.

Узагальнення отриманих розрахунків свідчить про те, що впровадження спецкурсу “Життєвий вибір” здійснило найбільший вплив, передусім, на актуалізацію психологічного механізму рефлексії та трансценденції. Подальша розробка психологічних засобів духовного розвитку учнівської молоді має бути спрямована на розвиток психологічного механізму усвідомлення буттєвої єдності.

4.6. Моделювання психолого-педагогічних умов для духовної самореалізації учнівської молоді

Недостатня розвиненість психологічного механізму усвідомлення буттєвої єдності учнівської молоді пов'язана, передусім, з відсутністю в учнів і студентів достатнього досвіду допомоги потребуючим, в процесі якої відбувається духовне єднання різних поколінь, світоглядних позицій. Цей досвід можливо набути лише в умовах практичної духовно спрямованої діяльності. Потреба духовної самореалізації юнаків та дівчат є протилежною потребі самозабезпечення, що домінує у поведінці маленької дитини. Спочатку дитина потребує від дорослих уваги, турботи, піклування, однак підростаючи, молода людина стає здатною не тільки отримувати, але й віддавати, реалізовувати свій духовний потенціал. Самовіддача – це завжди вчинок, який актуалізує вольові зусилля особистості. Порівняно з минулим, соціально-психологічні умови розвитку сучасної української молоді мають істотні відмінності, серед яких:

- свобода від “сімейного тиску” та водночас, нестача уваги батьків;
- доступність інформації та переважно несприятливий вплив засобів телекомунікації;
- надання переваги недрукованим засобам інформації;
- значна інформаційна обізнаність та відсутність як професійних, так і соціальних навичок самореалізації.

У минулі десятиріччя потреба в самореалізації учнівської молоді задовольнялася через участь у корисних справах піонерів, комсомольців, тимурівців. Діяльність цих організацій була соціально спрямованою і приносила чимало позитивних наслідків. На сьогодні цінності споживацтва та егоцентричні орієнтири в суспільній свідомості ускладнюють процес духовної самореалізації молоді, а без набуття відповідного досвіду духовний потенціал залишається нереалізованим. В освітній практиці потреба в наданні учням можливості збагатити та реалізувати свій духовний потенціал вимагає розробки та впровадження спеціальних творчих особистісних проєктів духовного спрямування, участь у яких дає змогу залучитися до суспільно корисної діяльності.

На етапі констатувального експерименту було виявлено соціально-психологічні умови, що перешкоджали повноцінній реалізації духовного потенціалу молоді у духовно спрямованій діяльності, зокрема, приділення переважної уваги не духовному, а фізичному розвитку учнів і студентів (спортивні змагання, спортивні секції тощо) та їх інтелектуальному розвитку (КВК, “Брейн-ринги” тощо); пасивність значної частини молоді у процесі проведення духовно спрямованих акцій, які розробляються дорослими; відсутність можливості прояву творчості в процесі духовно спрямованої діяльності тощо.

Таким чином розробка проектів духовної самореалізації має здійснюватися за участю самих учнів і студентів, враховувати їх потреби, бажання, інтереси та цінності. Тобто з відносно пасивного спостерігача, споживача наданої інформації та чужого досвіду учень поступово перетворюється на соціально активну творчу особистість, яка своїми вчинками прагне змінити світ на краще. Така зміна позиції підвищує самооцінку, допомагає відчутти себе потрібним, а отже – дорослим.

Слід зазначити, що метод проектів дедалі активніше входить у простір сучасної освіти, адже він особливим чином поєднує психолого-педагогічну теорію і практику, розкриває перспективи для творчої, конструктивної діяльності. Серед сучасних дослідників цього методу можна назвати таких вчених, як Л. М. Ващенко, С. Б. Кримський, І. Г. Єрмаков, О. В. Онопрієнко, В. В. Рибалка, Г. С. Сазоненко, С. О. Сисоєва, Л. В. Сохань та ін. [285].

У ході формувального експерименту нами було розроблено та апробовано 3 варіанти творчих духовно орієнтованих проектів, у яких автор виступав як науковий консультант. До участі у проектах залучалася учнівська молодь, яка вивчала спецкурс „Життєвий вибір” на шкільних уроках та кураторських годинах у ВНЗ. Зокрема, учні 11-х класів ЗНЗ №221 м.Києва, 7 (11-х) класів київської гімназії №153 ім.О.С.Пушкіна та студенти IV-V курсів Національного авіаційного університету (загалом 175 осіб). Із загального числа до експериментальної групи було включено 87 осіб, з них - 22 учня ЗНЗ, 21 гімназист, 22 студенти IV та 22 студенти V курсів. До контрольної групи увійшли 88 осіб, з яких - 23 учня ЗНЗ, 22 гімназиста, 22 студента IV та 21 студент V курсу.

Творчий духовно орієнтований проект “Зустріч поколінь”

Мета проекту: створення психолого-педагогічних умов для обміну життєвим досвідом, поглядами та цінностями між ветеранами сцени та гімназистами. З боку учнів і студентів передбачалася активізація інтересу, потреби в мудрості, у здійсненні посильної допомоги старшому поколінню, у духовній самореалізації.

З боку ветеранів сцени активну участь у проекті брали 12 осіб, серед яких:

Шовковий Ярослав Андрійович – у минулому провідний соліст Львівського, Свердловського, Одеського, Казахського та Киргизького оперних театрів;

Сеннікова Раїса Денисівна – викладач історії театру Інституту театрального мистецтва імені І. К. Карпенка-Карого;

Бедненко Борис Миколайович – соліст балету Львівського оперного театру;

Ліна Біленька – дитяча письменниця та інші діячі культури і мистецтв.

Етапи здійснення проекту

I. Потребово-мотиваційний. На даному етапі здійснювалась активізація у молоді таких потреб, бажань і прагнень, як:

- потреба в сприйнятті та передачі духовного досвіду під час спілкування;
- бажання відновити втрачені зв'язки між поколіннями;
- прагнення самовдосконалення;
- бажання знайти в соціумі власне місце для принесення максимальної користі,

для виконання життєво важливої місії.

II. Інформаційно-пізнавальний. На цьому етапі учням була повідомлена інформація про існування Будинку ветеранів сцени та про умови проживання пенсіонерів, які присвятили своє життя служінню мистецтву. Адміністрація Будинку також повідомила про потребу наведення ладу на присадибній ділянці навколо будинку. Необхідно було скопати землю, обрізати садові дерева, прибрати сміття тощо. Ця робота була непосильною для пенсіонерів.

III. Цілеутворювальний етап. На цьому етапі необхідно було об'єднати учнів навколо ідеї допомоги ветеранам сцени, структурувати висловлені учнями думки та пропозиції щодо цієї теми. Було вирішено, що в процесі зустрічі будуть обговорюватися найактуальніші проблеми людського життя: життєві смисли,

цінності, перемоги та помилки. Головне – приділити увагу пристарілим, надати пенсіонерам можливість висловитися й бути вислуханими.

Для отримання згоди на проведення зустрічі спільно з активом класу було здійснено окрему поїздку до Будинку ветеранів сцени. Пенсіонери радо відгукнулися на пропозицію, активно включилися в обговорення умов її проведення.

IV. Результативний етап. На цьому етапі здійснюється активний розвиток у старшокласників таких компонентів духовно орієнтованої діяльності:

- здатність до надання духовної допомоги потребуючим у різних формах спілкування;
- здатність створювати й підтримувати в колективі атмосферу поваги, порозуміння, творчої співпраці;
- сердечність, великодушність, доброта;
- здатність контролювати свої думки, емоційні стани, слова, дії;
- готовність виносити самостійні моральні судження, здатність бачити ситуацію із зовні, з позиції мудрості, любові;
- здатність свідомого керування увагою тощо.

Зустріч із мешканцями Будинку ветеранів сцени розпочалася з творчої праці гімназистів на присадибній ділянці. Важливо було те, що діти принесли з собою власні садові інструменти, оскільки у розпорядженні Будинку їх не вистачало. Пенсіонери виходили на подвір'я, вітали дітей, дякували їм.

Старшокласники, не відчуваючи примусу, працювали з особливим натхненням. Деякі з них признавалися, що вдома батьки не можуть їх примусити працювати на дачі, а тут... Тут все по-іншому. Пам'ятне фотографування учнів з ветеранами посилювало ефект святковості.

Після активної фізичної праці учасники зібралися у невеличкому актовому залі. Учні почали поволі ставити запитання. Ветерани сцени розповідали про свій життєвий шлях, показували старенькі афіші, співали та декламували вірші. Всі присутні неначе стали учасниками єдиної мистецької дії, опинившись одночасно перед театральною сценою та за її кулісами, оскільки артисти розкривали перед слухачами маловідомі секрети театального мистецтва.

По дорозі додому старшокласники обговорювали епізоди зустрічі, згадували найбільш пам'ятні моменти. Дві учениці домовилися з ветеранами про наступну зустріч і запропонували однокласникам узяти в ній участь.

Анкетування, проведене серед старшокласників, включало в себе такі запитання:

1. Який найбільш цінний підсумок принесла зустріч особисто Вам?
2. Чи відбулися зміни у Ваших поглядах на життя?
3. Який епізод Вам запам'ятався особливо?
4. Як уплинула зустріч на Ваше особистісне зростання?
5. Яким був загальний вплив зустрічі на колектив класу?

У відповідях на перше запитання анкети учні відповіли, що найцінніший підсумок – збагачення життєвим досвідом, знаннями про майбутнє доросле життя, розумінням, що вибір професії істотно впливає на хід подальшого життя людини.

Наведемо кілька типових відповідей на це запитання.

Ірина П.: “Я зрозуміла, що є люди, які проходять через життя із зіркою, – своєю мрією та долею. Вони вірять у те, що досягнуть бажаного в житті. Дуже добре, що є ще такі мрійливі, сильні та цілеспрямовані люди”.

Ольга П.: “Було надзвичайно цікаво побачити людей, яким ми зобов'язані культурним розвитком нашої країни. Бо саме ці люди присвятили своє життя тому, щоб збагатити культуру суспільства”.

На друге запитання схвально відповіли 70% гімназистів. Проілюструємо цю тенденцію висловлюванням Анастасії Ч.:

“Я впевнилася, що слід завжди домагатися своєї мети і не зневірятися навіть у самих важких ситуаціях. Ці люди стали для мене прикладом”.

Інші 30% відповіли, що все, що відбулося під час зустрічі, лише підтвердило їх попередні погляди на життя.

Серед епізодів, що найбільш запам'яталися, учні називали фрагменти творчих виступів та спогади ветеранів, розповіді про творчу діяльність.

Відповіді про вплив зустрічі на особистісне зростання виявилися суто індивідуальними й неповторними, що ускладнює їх узагальнення. Наведемо лише кілька з них:

Катерина Б.: “Я відчула, що можу змінити світ, що можу дарувати людям позитивні емоції”.

Ірина Ш.: “Захотілося якось допомогти цим людям, розвеселити їх, проявити свою турботу. Тепер є бажання й сили робити в житті щось хороше”.

Артур У.: “Не можу виокремити нічого позитивного, але й негативно ця зустріч на моє особистісне зростання не вплинула”.

На останнє запитання щодо загального впливу зустрічі на колектив класу влучною видається відповідь Тетяни К.: “Стало якось тепліше, всі зрозуміли, що комусь потрібні. Підвищилася свідомість колективу”.

Анкетування, проведене серед ветеранів сцени, включало такі запитання:

1. Що найбільш цінне, на Ваш погляд, відбулося під час зустрічі?
2. Ваша головна порада школярам.
3. Від яких життєвих помилок Вам хотілося б застерегти молоде покоління?
4. Ваше побажання школярам.
5. Чи необхідно проводити подібні зустрічі надалі?

У відповідях на перше запитання ветерани повідомили, що найціннішою була сама зустріч поколінь, прояви уваги й зацікавленості. За висловом актриси Клавдії Титівни Мудиянової, “Крапля добра–допомоги, яку принесли школярі людям похилого віку, може змінити світ на краще, а ще зустріч примушує замислитися як вижити в цьому світі, де безперервно йде боротьба добра і зла? І як сказав А. Ейнштейн, “Щоб вижити, нам потрібен інший спосіб мислення...””.

Поетеса Ліна Біленька так охарактеризувала сутність взаємодії ветеранів і молоді:

“Повеселіли ветерани, а діти помудрішали.

Зігріті сонечком весняним, всі разом подобрішали”.

Серед головних порад школярам провідне місце займали моральні настанови: “Завжди залишатися собою, пізнавати й усвідомлювати своє призначення для утвердження життя на землі!”, “Любити Бога, Батьків, Батьківщину”, “Більше знайомитися не з телевізійним, а з реальним мистецтвом театру”.

У більшості відповідей на третє запитання містилося застереження проти вживання наркотиків, алкоголю, тютюну. Ярослав Андрійович Шовковий, зокрема,

наголошував на моральній чистоті: “Будьте уважними в інтимних взаєминах. Не інтерес, а тільки любов виправдовує близькість”, а Ліна Біленька висловила своє перестереження у віршах:

“У житті не легковажте, спершу думайте, все зважте,
Поміркуйте, як вчинити, щоб невтішних сліз не лити”.

Серед численних побажань, які ветерани адресували школярам, переважали бажання творчої та особистісної самореалізації, поради радіти малому і бути щасливим у житті, “любити життя, а не себе у житті, адже життя – це подарунок, який приносить радість усьому людству!”.

Всі ветерани одностайно висловилися за продовження таких зустрічей: “Такі зустрічі – Радість і Добра Надія”;

«Нам спілкуватися не лінь – живе хай дружба поколінь!
Нам спілкування – як життя, а юнь – це наше майбуття.

Про майбуття прекрасне мрієм. Хай дружба поколінь міцніє!»

Аналіз спрямованості та результатів діяльності учнів здійснювався із застосуванням розробленої методики дослідження процесу духовної самореалізації учнівської молоді. В оцінюванні діяльнісного виміру структури особистості (розробленої В.В.Рибалкою), зокрема, потребово-мотиваційного, інформаційно-пізнавального, цілеутворювального, результативного та емоційно-почуттєвого компонентів діяльності брали участь психологи, класні керівники (куратори) та самі учні. Отримані результати подано в додатку Е. Розвиненість наведених у додатку Е компонентів діяльності свідчить про успішність духовної самореалізації учнівської молоді.

Для прикладу проаналізуємо відповіді на запитання анкети учениці Ірини П.:

1. Мені завжди хотілося зробити щось визначне у житті, але я не уявляла собі, що духовне спілкування може приносити стільки користі та задоволення...
2. Найбільше мене вразила інформація про те, що більшість мешканців Будинку ветеранів сцени не мають близьких людей, здатних про них піклуватися.
3. Моє рішення зумовлено бажанням бути корисною, зробити в житті щось значуще.

4. Брала активну участь у підготовці та проведенні заходу: розробляла проект, працювала на присадибній ділянці біля Будинку ветеранів сцени, ставила запитання під час спілкування з пенсіонерами.

5. Я зрозуміла, що є люди, які проходять через життя із зіркою, – своєю мрією та долею. Вони вірять у те, що досягнуть бажаного в житті. Дуже добре, що є ще такі мрійливі, сильні та цілеспрямовані люди.

6. Здається, я стала більш відповідальною та цілеспрямованою.

7. Декламування віршів та розповідь про власний життєвий шлях поетеси Ліни Біленької.

8. Я отримала емоційний поштовх для розвитку себе, хочу побудувати власне життя так, щоб воно було не марним.

9. Під час підготовки – піднесення. Під час спілкування з ветеранами – зацікавленість і трошки хвилювання.

Відповіді Ірини П. свідчать про розвиненість потребово-мотиваційного компоненту діяльності (відповідь щодо бажання зробити щось визначне у житті), інформаційно-пізнавального компоненту (відповідь щодо значущості інформації про те, що більшість мешканців Будинку ветеранів сцени не мають близьких людей, здатних про них піклуватися), цілеутворювального компоненту (прийняття рішення бути корисною, зробити в житті щось значуще), результативного компоненту (про що свідчить активна участь у підготовці та проведенні заходу: розробка проекту, праця на присадибній ділянці біля Будинку ветеранів сцени, активна участь у спілкуванні з пенсіонерами), та емоційно-почуттєвого компонентів діяльності (емоційний поштовх, піднесення, зацікавленість і хвилювання).

Таким чином, у ході здійснення проекту старшокласники отримали можливість реалізувати власний духовний потенціал у суспільно корисній діяльності, а мешканці Будинку ветеранів сцени відчували свою потрібність як носії мудрості та досвіду, необхідного прийдешнім поколінням.

За результатами зустрічі школярами було створено стінгазету, прикрашену пам'ятними фотознімками.

”Психологічна просвіта”

Мета проекту: створення психолого-педагогічних умов, сприятливих для духовної самореалізації молоді у соціальному середовищі через розповсюдження духовно спрямованих ідей у формі закликів до громадськості. Основні етапи розробки та впровадження проекту були наповнені таким змістом:

1. Мотиваційний. На цьому етапі активізувалося бажання учнів принести користь людям, світу, залишити після себе щось цінне, потрібне іншим. Аналізувалися заповітні мрії, бажання (навіть фантастичні), актуалізувалися поняття життєвої мети, сенсу життя.
2. Інформаційно-пізнавальний. Школярам надавалася інформація щодо здійснення творчих проектів духовної самореалізації їхніми попередниками. Учні знайомилися з книгами, творчими роботами і думками випускників минулих років, обговорювали результати відвідування їхніми попередниками мешканців Будинку ветеранів сцени [319], [444].
3. Цілеутворюючий. На цьому етапі висловлювалися та зіставлялися думки, приймалися рішення щодо змісту і форми реалізації проекту. Спочатку гімназисти пропонували ідею написання колективної книги, апелюючи до того, що це найкращий вияв не лише духовної, а й профільної спрямованості учнів гуманітарного класу. Разом із цим деякі учні висловили сумнів відносно того, що подібна книга допоможе щось змінити на краще, адже наклад подібної праці буде зовсім невеликий. До жвавої дискусії приєдналися навіть ті учні, які на більшості предметів не виявляли активності. Обговорювалися також ідеї різноманітних зустрічей – з дітьми, які не мають батьків, пенсіонерами, які потребують уваги тощо. Після бурхливих дебатів було вирішено зробити те, чого ще не робили попередники, – звернутися до киян та гостей міста з інформацією психологічного спрямування. Ця інформація повинна була принести людям користь, змусити їх замислитися над вічними і в той же час актуальними нині проблемами життя. Привабливість такого проекту була очевидною для всіх, адже результати акції можна буде спостерігати відразу, в процесі її здійснення.
4. Результативний етап – етап безпосереднього здійснення задуму. Спочатку учні намагалися створити спільне звернення до перехожих, однак тексти, які

подобалися одним, не задовольняли своїм змістом або формою інших. Під час дискусії колектив поділився переважно на дві частини, які очолювали два лідери – Аліна й Оля. Дівчата активно пропагували свої варіанти звернення і закликали інших до підтримки. Але значна частина учнів не схотіла бути споживачами інтелектуальної власності дівчат. Виходячи з цього, у результаті обговорення було прийнято рішення, що кожен бажаючий складе свій текст звернення і учні, яким він сподобається, будуть розповсюджувати саме цей варіант. Ось деякі з них:

10 років тому лише нетямуща дитина могла кинути папірець на тротуар. Зараз чимало дорослих дозволяють собі таке. Наше місто, наша планета, наш світ стають дедалі бруднішими. Ми - за чистий світ, а **Ви?**

Негативні емоції – такі як злість, роздратування й образа, роблять людей нещасливими, скорочують час життя.
День позитивних емоцій – це день справжнього здоров'я. Чому б його не прожити **сьогодні?**

Ви не зобов'язані цього читати!

Але ми просимо Вас не бути байдужими. Добрим словом можна вилікувати або заспокоїти людину, а образливим – зруйнувати людську сутність. На жаль, оточуюче суспільство змушує нас одягати маски байдужості, погорди, ненависті. Але якщо ми захочемо зняти цю маску, то побачимо, що люди, спілкуючись із нами, також зміняться. Навіщо ж приносити шкоду тим, кого ми любимо?

Нарешті, в день реалізації проекту учні розташувались біля метро “Політехнічний інститут” поряд із розповсюджувачами рекламних листівок. Перехожі, у більшості, автоматично брали учнівські звернення, але після першого ж погляду на інформацію здивовано оглядалися, багато хто посміхався, а деякі підходили до гімназистів і доброзичливо спілкувалися. Чимало пенсіонерів хвалили ініціативу дітей, розповідали про власні добрі вчинки у “тимурівських” загонах. Були й такі, які викидали звернення, навіть не проглянувши їх. Частина листівок учні також розклеїли на дошках оголошень біля житлових будинків.

Після розповсюдження звернень відбулося обговорення результатів. Однокласники ділилися свіжими враженнями, висловлювали власні думки. У більшості з них виникло переконання, що їх почули, на них звернули увагу, що їхні

заклики були актуальними для громадян. Деякі учні висловлювали впевненість, що світ після цього стане хоч трошки кращим.

Проект духовної самореалізації молоді

”Щастя на долоні”

Творчий задум учнів, покладений в основу розробки та реалізації проекту “Щастя на долоні”, полягав у здійсненні позитивного психологічного впливу на киян через спрямування їх уваги на хвилюючу і вічно актуальну тему людського щастя. Під час підготовки до проекту учні вирізали з паперу жовто-сонячного кольору долоні, на яких записували знайдені ними висловлювання про людське щастя, зокрема: “Щастя – це не станція призначення, а спосіб подорожування”, “Щастя на боці того, хто задоволений”. У ході реалізації проекту (квітень, 2006 р.) ці долоні вони роздавали перехожим та спостерігали за їх реакцією. Особливо діти раділи, коли похмурий настрій перехожих змінювався на позитивний. У цілому було роздано близько 200 “щасливих долонь”.

Подібні проекти можуть здійснюватися у різних модифікаціях. Серед визначальних умов їх проведення слід назвати підготовленість учнів, координованість психолого-педагогічних зусиль працівників закладів, які беруть участь у проекті, а також високий рівень їх психолого-педагогічної майстерності.

Оцінка результативності проектів та їх впливу на розвиток духовного потенціалу учнівської молоді здійснювалася за допомогою методики дослідження процесу духовної самореалізації учнів і студентів. Отримані показники дослідження процесу та результатів духовно спрямованої діяльності учнів наведено в додатку Ж. Надалі діагностичні дані співставлялися з показниками розвитку духовного потенціалу особистості, а також з результатами духовного розвитку, отриманими за допомогою методики комплексної оцінки гармонічного розвитку учнівської молоді.

Узагальнені діагностичні результати, отримані за допомогою методики дослідження процесу духовної самореалізації учнів і студентів до та після проведення формувального експерименту, подано у таблиці 4.26.

Як видно з даних таблиці найвищий показник духовної самореалізації на етапі констатувального експерименту виявлено у студентів V курсу. Друге місце посіли

показники учнів гімназійних класів. Найнижче місце виявлено у старшокласників ЗНЗ.

На етапі формувального експерименту встановлений рейтинг змінився. Найвищий показник духовної самореалізації виявився у студентів V курсу. На другому місці опинилися показники студентів IV курсу, тоді як показники учнів гімназії та ЗНЗ посіли відповідно третє та четверте місце.

Зміна рейтингу може бути пояснена тим, що студенти є більш вільними та водночас відповідальними за своє життя, навчання та діяльність. Тому, вони змогли більш активно включитися у процес розробки та впровадження творчих духовно орієнтованих проектів, поставившись до них не формально, з більшою відповідальністю.

Таблиця 4.26.

Результати дослідження духовної самореалізації учнівської молоді до та після впровадження творчих духовно орієнтованих проектів

n=87

Категорія учнів/ студентів	Усереднений показник духовної самореалізації до впровадження проектів, балів	Усереднений показник духовної самореалізації після впровадження проектів, балів	Розподіл за рівнем духовної само-реалізації	Кількість учнів/ студентів до (%)	Кількість учнів/ студентів після (%)
учні ЗНЗ	2,2	4,04	Високий	1,4%	17%
			Середній	15,6%	59%
			Низький	83%	24%
студенти IV курсу	2,6	4,38	Високий	4%	26%
			Середній	23%	56%
			Низький	73%	18%
студенти V курсу	2,9	4,44	Високий	4%	27%
			Середній	29%	57%
			Низький	67%	16%

Статистична значущість динаміки духовної самореалізації учнівської молоді до та після впровадження творчих духовно орієнтованих проектів виявлялася за допомогою статистичної обробки даних SPSS 13. Для виявлення достовірності розбіжностей між результатами вимірів, які є наслідком експериментального впливу використовувався Т – критерій Стьюдента для парних вибірок.

Дані розрахунку T – критерію Стьюдента для парних вибірок за допомогою програми статистичної обробки даних SPSS 13 наведено в таблиці 4.27.

У таблиці описової статистики наводиться середнє арифметичне, стандартне відхилення та стандартна помилка середньої. У таблиці кореляції парних вибірок наведено коефіцієнт параметричної кореляції Пірсона, включаючи значення коефіцієнта кореляції та його достовірність.

Таблиця 4.27.

Розрахунок T – критерію Стьюдента для парних вибірок до та після впровадження творчих духовно орієнтованих проєктів

Статистики парних вибірок

		Среднее	N	Стд. отклонение	Стд. ошибка среднего
Пара 1	До впровадження	2,6250	4	,30957	,15478
	Після впровадження	4,2350	4	,20421	,10210

Кореляції парних вибірок

		N	Корреляция	Знч.
Пара 1	До впровадження	4	,572	,428
	Після впровадження			

Критерій парних вибірок

		Парные разности				t	ст.св.	Знч. (2-сторон)
		Среднее	Стд. отклонение	Стд. ошибка среднего	95% доверительный интервал разности средних			
					Нижняя граница	Верхняя граница		
Пара 1	До впровадження	-1,61000	,25534	,12767	-2,01631	-1,20369	-12,610	3
	Після впровадження							

У таблиці критерію парних вибірок наведено результати розрахунків T – критерію Стьюдента для парних вибірок, включаючи розрахунок парних відмінностей – середньої арифметичної, стандартного відхилення, стандартної помилки середньої, верхня та нижня межа 95% довірливого інтервалу для цих

відмінностей, а також безпосереднє значення критерію, число ступіней свободи та рівень достовірності критерію.

Як видно з таблиць, отримані дані свідчать про статистично значущі зміни, які підтверджують ефективність впровадження творчих духовно орієнтованих проектів.

Графічне зображення отриманих діагностичних результатів подане на рис. 4.21.

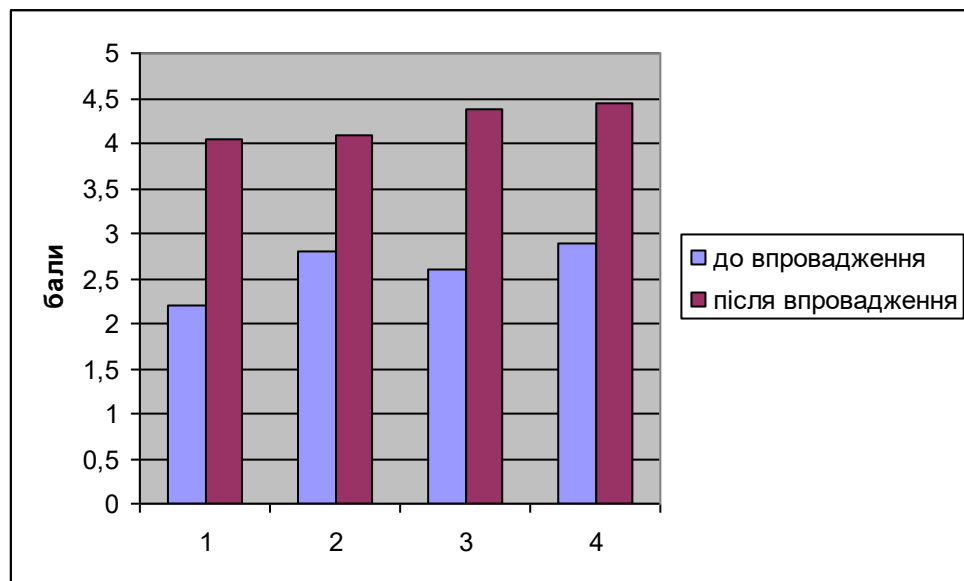

Рис. 4.21. Динаміка рівня духовної самореалізації учнівської молоді до та після впровадження творчих духовно орієнтованих проектів: учнів ЗНЗ (1), учнів-гімназистів (2), студентів IV (3) та студентів V курсу (4).

Для нашого дослідження важливо також з'ясувати яким чином впровадження творчих духовно орієнтованих проектів позначилося на розвиненості компонентів діяльнісного виміру структури особистості учнівської молоді. Діагностичні дані дослідження компонентів діяльнісного виміру структури особистості учнівської молоді до та після впровадження творчих духовно орієнтованих проектів подано в таблиці 4.28.

Аналіз наведених даних дає підстави вважати, що позитивна динаміка присутня в розвитку всіх компонентів діяльнісного виміру структури особистості - потребово-мотиваційного, інформаційно-пізнавального, цілеутворюючого,

результативного та емоційно-почуттєвого. При цьому найбільшого розвитку набули емоційно-почуттєві компоненти діяльності (2,58). Це, очевидно, пов'язано з тим, що для більшості учнів і студентів залучення до духовно орієнтованої діяльності відбувалося вперше.

На другому місці за розвитком виявлено показники цілеутворюючого компоненту (1,63). Очевидно, прийняття рішення взяти участь у важливій і корисній справі сприяло зростанню самооцінки учнів і студентів, допомагало ототожнити себе з дорослими людьми, які здатні до відповідальності.

Таблиця 4.28.

Результати дослідження компонентів діяльнісного виміру структури особистості учнівської молоді до та після впровадження творчих духовно орієнтованих проектів

n=87

Категорія учнівської молоді	Потребово-мотиваційний компонент діяльності		Інформаційно-пізнавальний компонент (прийом, пошук, переробка інформації)		Цілеутворюючий компонент (прийняття рішення)		Результативний компонент (виконання рішення, досягнення результату)		Емоційно-почуттєві компоненти діяльності	
	до	після	до	після	до	після	до	після	до	після
учні ЗНЗ	3,9	4,4	2,3	4,2	1,3	3,4	1,3	3,3	2,2	4,9
студенти IV курсу	3,6	4,8	3,0	4,4	2,3	4,1	2,1	3,9	2,0	4,7
студенти V курсу	3,6	4,9	3,2	4,6	2,7	4,1	2,9	4,1	2,1	4,5
Усереднений показник	3,7	4,63	3,03	4,38	2,2	3,83	2,1	3,65	2,12	4,7
Різниця	0,93		1,35		1,63		1,55		2,58	

Достатньо значущі зміни відбулися в розвитку показників результативного (1,55) та інформаційно-пізнавального компонентів діяльності (1,35). Разом із цим на останньому місці виявилися показники потребово-мотиваційного компоненту, що свідчить про необхідність подальшої мотивації процесу духовної самореалізації молоді.

Отримані діагностичні дані співставлялися з показниками розвитку духовного потенціалу особистості, отриманими за допомогою методики “Духовний потенціал

– 2” та з показниками духовно спрямованої поведінки, отриманими на основі методики соціометричної оцінки гармонічного розвитку учнівської молоді. Узагальнені діагностичні дані подано в таблиці 4.29.

Таблиця 4.29.

Узагальнені показники духовного потенціалу, духовно спрямованої поведінки та духовної самореалізації учнівської молоді, отримані до та після формувального експерименту

n=175

Категорія учнів/ студентів	Духовний потенціал, балів до	Духовний потенціал, балів після	Духовно спрямована поведінка балів, до	Духовно спрямована поведінка балів, після	Духовна самореалізація, балів до	Духовна самореалізація, балів після
учні ЗНЗ	22,4	35,6	3,1	3,9	2,2	4,04
студенти IV курсу	25,6	37,5	3,7	4,2	2,6	4,38
студенти V курсу	29,9	39,4	3,9	4,4	2,9	4,44
Загалом	46		2,7		6,44	
Контрольна група						
учні ЗНЗ	23,1	23,2	3,4	3,4	2,4	2,4
студенти IV курсу	26,7	26,7	3,5	3,6	2,7	2,7
студенти V курсу	29,2	29,3	3,6	3,6	2,9	2,8
Загалом	0,1		0,2		0,1	

Узагальнені показники рівня духовного розвитку школярів і студентів у відсотковому співвідношенні, що були отримані до та після проведення формувального експерименту подано у таблиці 4.30.

Як видно з табличних даних найвищі показники духовного потенціалу зафіксовано у студентів V курсу (15,42%).

Загалом, кількість дітей і молоді з високим духовним потенціалом зростає серед школярів з 3,67% до 11,43%, серед студентів ВНЗ IV курсу - з 7,33% до 14,86%, серед студентів V курсу – з 8% до 15,42%.

Показники рівня духовного розвитку учнівської молоді, отримані до та після проведення формувального експерименту

n=175

До проведення експерименту									
Показники духовного розвитку	Рівень духовного потенціалу, %			Рівень прояву духовного потенціалу в поведінці, %			Рівень духовної самореалізації у діяльності, %		
	Високий	Середній	Низький	Високий	Середній	Низький	Високий	Середній	Низький
Учнівська молодь									
учні ЗНЗ	3,67	44,95	51,38	3,21	42,6	54,19	-	23	77
студенти IV курсу	7,33	52,00	40,67	5,1	56,8	38,1	2,29	32	65,71
студенти V курсу	8,00	54,67	37,33	6,3	58,22	35,48	5,71	36	58,29
Після проведення експерименту									
учні ЗНЗ	11,43	60,57	28	9,14	58,86	32	12	70,86	17,14
студенти IV курсу	14,86	70,86	14,28	11,43	68,57	20	18,86	72	9,14
студенти V курсу	15,43	72	12,57	11,43	70,86	17,71	18,29	69,14	12,57

Статистичний аналіз динаміки показників духовного потенціалу учнівської молоді, здійснений за допомогою комп'ютерної програми обробки даних SPSS 13, подано в таблицях 4.31 – 4.33.

Таблиця 4.31.

Розрахунок T – критерію Стьюдента для показників духовного потенціалу молоді до та після впровадження творчих духовно орієнтованих проектів

Духовний потенціал	Парные разности					t	ст.св.	Знч. (2-сторон)
	Среднее	Стд. отклонение	Стд. ошибка среднего	95% доверительный интервал разности средних				
				Нижняя граница	Верхняя граница			
Пара 1 До впровадження Після	-11,50000	1,53406	,76703	-13,9410	-9,05897	-14,993	3	,001

Розрахунок T – критерію Стьюдента для показників духовно спрямованої поведінки молоді до та після впровадження творчих духовно орієнтованих проектів

Духовна спрямована поведінка		Парные разности					T	ст.св.	Знч. (2-сторон)
		Среднее	Стд. отклонение	Стд. ошибка среднего	95% доверительный интервал разности средних				
						Нижняя граница	Верхняя граница		
Пара 1	До впровадження Після	-,67500	,20616	,10308	-1,00304	-,34696	-6,548	3	,007

Як видно з даних таблиць 4.31 - 4.33, розрахунки T – критерію Стьюдента для парних вибірок показників духовного потенціалу, його прояву у поведінці та діяльності учнів і студентів, включаючи розрахунок парних відмінностей – середньої арифметичної, стандартного відхилення, стандартної помилки середньої, верхньої та нижньої межі 95% довірливого інтервалу для цих відмінностей, а також безпосереднього значення критерію, числа ступіней свободи та рівня достовірності критерію свідчать про достатньо високу значущість змін за всіма показниками. Водночас статистично значущих змін у показниках духовного розвитку учнів і студентів контрольної групи не виявлено.

Таблиця 4.33.

Розрахунок T – критерію Стьюдента для показників духовної самореалізації молоді до та після впровадження творчих духовно орієнтованих проектів

Духовна самореалізація		Парные разности					t	ст.св.	Знч. (2-сторон)
		Среднее	Стд. отклонение	Стд. ошибка среднего	95% доверительный интервал разности средних				
						Нижняя граница	Верхняя граница		
Пара 1	До впровадження Після	-1,61000	,25534	,12767	-2,01631	-1,20369	-12,610	3	,001

Особливий інтерес для нашого дослідження становить динаміка актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку учнівської молоді до та після

впровадження творчих духовно орієнтованих проєктів. Дослідження характеру актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку духовних лідерів та учнівської молоді, здійснене нами на етапі констатувального експерименту, дозволило встановити, що з підвищенням рівня духовного потенціалу особистості зменшується середньоквадратичне відхилення від норми, що позначається на рівномірності актуалізації всіх психологічних механізмів духовного розвитку.

Результати виявлення характеру актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку учнівської молоді після проведення формувального експерименту подано в таблиці 4.34.

Таблиця 4.34.

Усереднені показники актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку учнівської молоді після проведення формувального експерименту

n=87

Психологічний механізм	Усереднений рівень актуалізованості, балів			
	учні ЗНЗ	учні гімназії	студенти IV курсу	Студенти V курсу
Ідентифікація	7,5	7,3	7,8	7,6
Децентрація	7,3	6,6	7,5	7,7
Рефлексія	6,8	6,9	7,2	8,1
Трансценденція	6,9	7,2	7,4	8,1
Усвідомлення буттєвої єдності	7,1	7,2	7,6	7,9
Загалом	35,6	35,2	37,5	39,4

Як свідчать дані таблиці найвищої актуалізації набули психологічні механізми духовного розвитку студентів V курсу (39,4 бали). При цьому актуалізованість психологічних механізмів рефлексії та трансценденції у цієї групи є найбільшою.

На другому місці опинилися результати актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку студентів IV курсу (37,5 балів). При цьому найбільш актуалізованими тут виявилися психологічні механізми ідентифікації та усвідомлення буттєвої єдності.

Третє місце посіли показники актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку учнів ЗНЗ (35,2 бали). За цими показниками учні ЗНЗ незначною мірою випередили учнів гімназії (35,6 балів). Очевидно, надана школярам можливість взяти участь у духовно спрямованій діяльності стала для них чи не єдиним засобом самоактуалізації в умовах не навчальної діяльності, що й зумовило відповідну активність.

Для аналізу впливу окремих психологічних механізмів на змінність духовного потенціалу особистості використовувався дисперсійний аналіз (див. табл. 4.35 - 4.37).

Дані дисперсійного аналізу актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку учнів ЗНЗ після формульовального експерименту свідчать про незначне середньоквадратичне відхилення від норми (0,328).

Таблиця 4.35.

**Дисперсійний аналіз актуалізації психологічних механізмів
духовного розвитку учнів ЗНЗ після формульовального експерименту**

<i>Источник вариации</i>	<i>SS</i>	<i>df</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>P-Значение</i>	<i>F критическое</i>
Между группами	0,328	4	0,082	65535	#ЧИСЛО!	#ЧИСЛО!
Внутри групп		0	65535			
Итого	0,328	4				

Результати дисперсійного аналізу актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку учнів гімназії подано в таблиці 4.36.

Таблиця 4.36.

**Дисперсійний аналіз актуалізації психологічних механізмів
духовного розвитку учнів гімназії після формульовального експерименту**

<i>Источник вариации</i>	<i>SS</i>	<i>df</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>P-Значение</i>	<i>F критическое</i>
Между группами	0,332	4	0,083	65535	#ЧИСЛО!	#ЧИСЛО!
Внутри групп		0	65535			
Итого	0,332	4				

Отримані статистичні дані свідчать про незначне підвищення середньоквадратичного відхилення від норми (0,332) у порівнянні з показниками середньоквадратичного відхилення від норми у групі учнів ЗНЗ. При цьому зазначимо, що духовний потенціал учнів ЗНЗ після формувального експерименту виявився дещо вищим, ніж у гімназистів.

Результати дисперсійного аналізу актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку студентів IV курсу подано в таблиці 4.37.

Дані дисперсійного аналізу актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку студентів IV курсу свідчать про зменшення дисперсії (0,21) у порівнянні з аналогічними показниками учнів ЗНЗ і гімназії.

Таблиця 4.37.

Дисперсійний аналіз актуалізації психологічних механізмів

духовного розвитку студентів IV курсу після формувального експерименту

<i>Источник вариации</i>	<i>SS</i>	<i>df</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>P-Значение</i>	<i>F критическое</i>
Между группами	0,21	4	0,05	65535	#ЧИСЛО!	#ЧИСЛО!
Внутри групп	0	0	65535			
Итого	0,21	4				

Результати дисперсійного аналізу актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку студентів V курсу подано в таблиці 4.38.

Таблиця 4.38.

Дисперсійний аналіз актуалізації психологічних механізмів

духовного розвитку студентів V курсу після формувального експерименту

<i>Источник вариации</i>	<i>SS</i>	<i>df</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>P-Значение</i>	<i>F критическое</i>
Между группами	0,208	4	0,052	0	#ЧИСЛО!	#ЧИСЛО!
Внутри групп	5,68E-14	0	65535			
Итого	0,208	4				

Як видно з табличних даних зниження рівня дисперсії (до 0,208) спостерігається і в групі студентів V курсу. Зазначимо при цьому, що показники

духовного потенціалу студентів V курсу в результаті формувального експерименту виявилися найвищими. Таким чином можемо констатувати наявність певної залежності між рівнем духовного потенціалу та рівномірністю актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку учнівської молоді (табл. 4.39).

Таблиця 4.39

**Показники духовного потенціалу та дисперсії
актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку учнів і
студентів**

n=87

Категорія учнів/студентів	Духовний потенціал, балів до	Рівень дисперсії актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку	Духовний потенціал, балів після	Рівень дисперсії актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку
учні ЗНЗ	22,4	6,588	35,6	0,328
Учні гімназії	23,8	5,592	35,2	0,332
студент и IV курсу	25,6	5,348	37,5	0,21
студент и V курсу	29,9	4,888	39,4	0,208

Для зручності порівняння графічне зображення виявленої залежності між духовним потенціалом та рівномірністю актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку учнівської молоді на етапі констатувального експерименту подано на рис. 4.22.

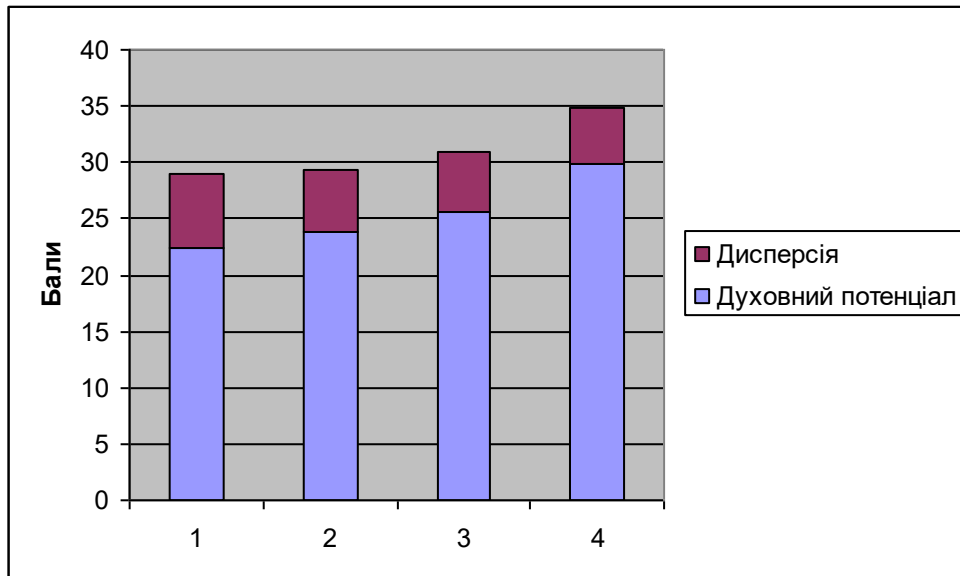

Рис. 4.22. Залежність рівня дисперсії, виявлена між показниками актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку, від духовного потенціалу учнів ЗНЗ (1), гімназистів (2), студентів IV курсу (3), V курсу (4).

На рис 4.23 подано графічне зображення залежності між духовним потенціалом та рівномірністю актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку учнівської молоді на етапі формувального експерименту.

Як видно з наведених графіків, на етапі констатувального експерименту зростання духовного потенціалу учнівської молоді супроводжувалося зниженням дисперсії між показниками актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку.

Таку ж саму закономірність спостерігаємо після проведення формувального експерименту: найнижчому показнику духовного розвитку у старшокласників ЗНЗ (35,6 балів) відповідає найменший показник середньоквадратичного відхилення (0,328).

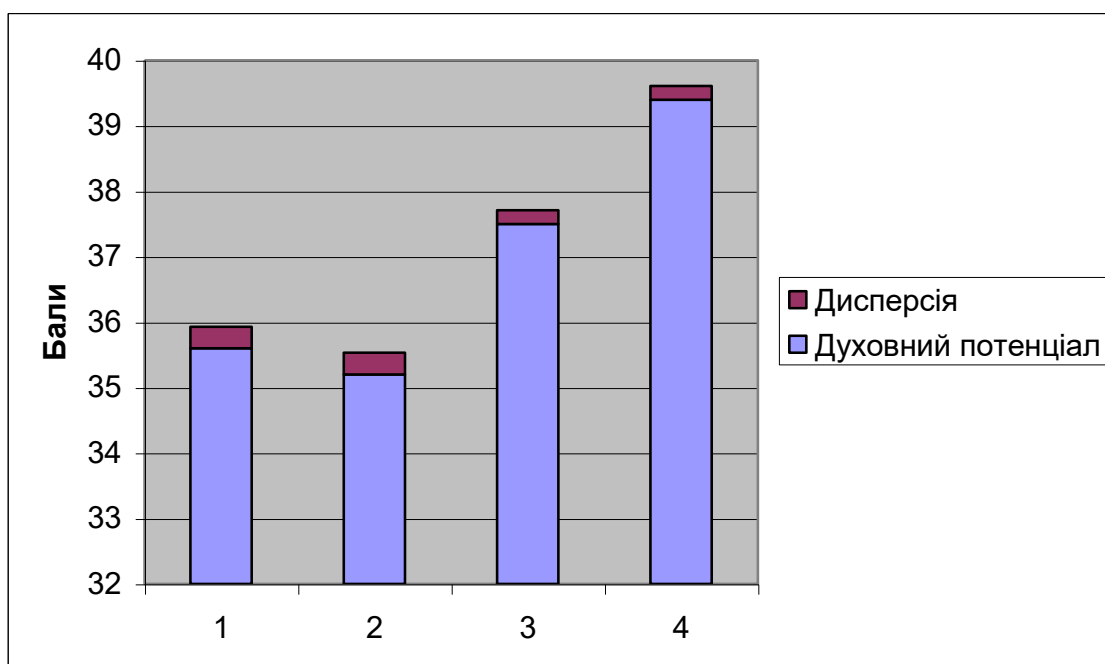

Рис. 4.23. Залежність рівня дисперсії, виявлена між показниками актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку, від духовного потенціалу учнів ЗНЗ (1), гімназистів (2), студентів IV курсу (3), V курсу (4).

Водночас найбільшому показнику духовного розвитку у студентів V курсу (39,4 бали) відповідає найменший показник середньоквадратичного відхилення (0,208).

Таким чином рівень дисперсії між показниками актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку має зворотно пропорційну залежність від духовного потенціалу особистості.

Підводячи підсумок, зазначимо, що створення можливостей для духовної самореалізації учнівської молоді не тільки актуалізувало окремі психологічні механізми духовного розвитку особистості, але й загалом справило значний довготривалий вплив на розвиток духовного потенціалу учнів і студентів. До цього висновку призводить аналіз результатів лонгітюдних спостережень за особливостями життєвих шляхів учнів – випускників київської гімназії №153 ім. О.С.Пушкіна та Палацу творчості дітей та юнацтва Солом'янського р-ну м.Києва, які вивчали спецкурси “12 шляхів духовності”, “Життєвий вибір”, брали участь у духовно спрямованих тренінгах, творчих особистісних проектах духовного спрямування.

У ході навчання та подальшої трудової діяльності вони відстоювали духовні переконання у повсякденному житті: організовували зустрічі з дітьми-сиротами у дитячих будинках м.Києва та області, здійснювали екологічні рейди по вивозу сміття на півострові Тарханкут (Крим), відвідували мешканців Будинку ветеранів сцени у Пущі-Водиці тощо.

Таким чином, аналіз кількісних та якісних результатів формувального експерименту підтвердив ефективність розроблених психолого-педагогічних засобів.

Загалом врахування психологічних закономірностей і механізмів духовного зростання особистості дозволило розробити ефективний психолого-педагогічний супровід процесу духовного розвитку дітей і молоді в усіх освітніх ланках, зокрема, в системі дошкільної, шкільної та вищої освіти. Розроблені при цьому методичні підходи та практичні заходи можуть бути впроваджені окремо, однак їх ефективність значно підвищиться у випадку комплексного впровадження з урахуванням принципів системності та неперервності.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ IV

1. Реалізація духовно-особистісного підходу в освітній практиці вимагає врахування психологічних закономірностей і механізмів духовного розвитку особистості при побудові навчально-виховного процесу. Аналіз психолого-педагогічних поглядів на проблему духовного розвитку молоді (зокрема, праці Р.Штайнера, М.Монтесорі, В.Зеньковського) свідчить, що введення окремих спецкурсів у програму навчання дітей не може забезпечити необхідного психологічного ефекту у розвитку духовного потенціалу молоді. Необхідним є комплексний, системний підхід, який би забезпечував створення у навчальних закладах особливої духовної атмосфери.

Реалізація духовно-особистісного підходу вимагає розробки та впровадження цілісного психолого-педагогічного супроводу духовного розвитку дітей і молоді, що базується на психологічних закономірностях і механізмах духовного розвитку особистості, поєднує у собі сучасні засоби (методичні поради, спецкурси, психодіагностичні та розвивальні методики, творчі проекти), спрямовані на активізацію духовного потенціалу учнів і студентів. Розроблений в ході дослідження психолого-педагогічний супровід духовного розвитку учнівської молоді враховує фактори, які впливають на духовне становлення особистості і поєднує у собі сучасні засоби, спрямовані на активізацію та підтримку духовного зростання молоді. До його характеристик слід віднести духовну та соціальну спрямованість; неперервність; наступність; особистісну орієнтованість; врахування вікових потреб духовного розвитку особистості.

2. Реалізація розробленого супроводу на практиці забезпечує актуалізацію психологічних механізмів духовного розвитку та дозволяє здійснювати процес духовного зростання молоді в навчальному закладі за трирівневою моделлю. На першому рівні відбувається оволодіння учнями духовно орієнтованою системою знань і цінностей, що досягається через використання духовно орієнтованих спецкурсів, знайомство з видатними особистостями, які змогли реалізувати свій духовний потенціал на користь людям. Другий рівень забезпечує формування духовних якостей особистості (прагнення до самовдосконалення, мудрості, любов

до ближніх тощо), що відбувається з використанням психологічних тренінгів, рольових ігор та спеціально призначених методик. Третій рівень моделі включає до свого складу психолого-педагогічні заходи, що забезпечують духовну самореалізацію молоді, спонукають до духовних вчинків, сприяють зростанню творчої та соціальної активності учнів і студентів. Забезпечення цілісності процесу духовного розвитку дітей і молоді вимагає реалізації моделі на практиці в усіх освітніх ланках: закладах дошкільного виховання, загальноосвітніх школах, закладах позашкільної освіти та вищих навчальних закладах.

3. Реалізація принципу неперервності у забезпеченні психолого-педагогічних умов духовного розвитку дітей і молоді вимагає врахування періоду раннього дитинства як основи для примноження подальших духовних надбань особистості. Зважаючи на це, розроблено психологічні поради, які призначені для широкої аудиторії читачів: батьків, вихователів, вчителів і психологів щодо забезпечення сприятливих сімейних умов для духовного розвитку дитини. Поради розподілені для дітей різного віку, відповідно до періодизації духовного розвитку особистості.

За оцінками вихователів впровадження психологічних порад мало такі позитивні наслідки: підвищення ефективності виховного впливу на дитину завдяки активізації у неї прагнення бути схожою на позитивних героїв казок, оповідань та ідентифікації з цими образами у процесі гри; покращення стосунків педагогів з дітьми; узгодження виховних впливів на дитину в сім'ї та дошкільній установі, збільшення порозуміння між батьками та педагогами; покращення психологічної атмосфери у дитячому колективі завдяки концентрації уваги дітей на ідеалах Краси, Добра та Істини.

4. Створення умов для духовного розвитку дитини дошкільного віку вимагає її залучення до світу прекрасного, піднесеного, героїчного. Для забезпечення духовного розвитку дітей віком 4-6 років в умовах дошкільних навчальних закладів розроблено тематичний план та програму занять "Запроси друзів". На заняттях діти "запрошують" у свій внутрішній світ друзів - духовні якості, які допомагають у житті. Ці друзі приходять з казок, оповідань, відомих мультфільмів, що тематично підібрані до кожного заняття. Бажаючи бути схожою на казкового героя, дитина

наслідує його поведінку, засоби спілкування, що й забезпечує ефект духовної ідентифікації.

У ході занять використовуються елементи театральної педагогіки, психогімнастики, духовно орієнтовані ігри, малювання, ліплення, аплікація, співи. Дослідження показників духовного розвитку дітей здійснювалося на основі спостережень та за допомогою методики комплексної оцінки гармонійного розвитку молоді, що проводилася в контрольній та експериментальній групах дітей. Статистичні розрахунки із застосуванням T – критерію Стьюдента для парних вибірок підтвердили наявність позитивної динаміки. За відгуками вихователів, педагогів і батьків заняття сприяли духовному становленню дітей, покращенню їх настрою, зростанню мотивації до взаємодії, активізували духовне спілкування. Конфліктність і агресивність дітей зменшилися завдяки ідентифікації з позитивними героями казок і оповідань, опануванню рольових функцій героїв гуманістично спрямованих ігор та театралізованих постановок.

5. Для знайомства учнів 1-4 класів із законами внутрішнього світу, активізації процесів самопізнання та самовдосконалення розроблено та апробовано спецкурс “Гармонія”. В ході оволодіння навчальним матеріалом учні опановують 5 ступенів любові: любов до себе, прийняття своєї індивідуальності, неповторності; любов до батьків, рідних; любов до народу, рідного краю, держави; любов до людства; любов до Природи, Буття, всіх живих істот. Інтегративність підходу досягається завдяки домірному поєднанню різних світоглядних позицій в єдину картину світу. Кращі надбання світової науки, релігії, мистецтва та філософії наповнюють дитячу душу творчим натхненням, збагачують психологічними знаннями, моральними та етичними принципами співіснування людства, що сприяє актуалізації психологічного механізму децентрації.

Апробація спецкурсу здійснювалося на основі спостережень та за допомогою методики комплексної оцінки гармонійного розвитку молоді. Отримані в експериментальних і контрольних групах дані засвідчили наявність статистично значущих змін. Серед якісних результатів впровадження спецкурсу “Гармонія” педагоги відмітили такі: зростання духовного потенціалу позначилося на розвитку комунікативних якостей і сприяло покращенню дружніх взаємин між дітьми;

знайомство з власними психологічними особливостями активізувало процеси самопізнання та самовдосконалення учнів; отримані знання та вміння дозволили школярам краще враховувати свої можливості при підготовці до інших уроків.

6. Актуалізація психологічних механізмів ідентифікації та децентрації учнів 5-7 класів здійснювалася шляхом їх залучення до скарбниці духовних надбань людства з використанням спецкурсу “12 шляхів духовності”. Для формування у школярів духовних ідеалів використовувався механізм ідентифікації з духовними подвижниками через ознайомлення з їх героїчним і цікавим життям.

Вивчення духовних настанов і заповітів подвижників сприяло усвідомленню основних принципів співіснування людства, актуалізувало психологічний механізм децентрації. Аналіз статистичних розрахунків на основі T-критерію Стьюдента для парних вибірок дозволив виявити позитивну динаміку прояву духовного потенціалу в поведінці учнів. За спостереженнями класних керівників, шкільних психологів і батьків ідентифікація учнів з духовними подвижниками сприяла прагненню самовдосконалення, зменшенню агресивності. Вивчення духовних заповітів, настанов, порад та духовних традицій допомагало учням краще розуміти і враховувати інтереси інших, робити реальні кроки до встановлення дружніх взаємин у колективі.

7. Вікові потреби особистісного розвитку учнів 8-9 класів спонукають молодь до психологічної рефлексії, самоусвідомлення, порівняння своїх досягнень із досягненнями інших. Учні все активніше прагнуть бути не споживачами інформації, чужого досвіду, а співтворцями дорослих. Розроблена в цьому контексті методика проведення школярами творчих авторських уроків спрямована на розвиток професійних інтересів підлітків, створення умов для сублимації емоційної енергії у творчий потенціал особистості. Мрії про майбутню професійну діяльність складають життєві смисли, актуалізують психологічні механізми рефлексії та трансценденції учнів, пробуджують в уяві молоді перспективи дорослого життя.

Згідно з методикою кожен учень протягом року обирає для себе особистий приклад творчої самореалізації та готує міні-урок для однокласників. Для активізації процесу професійного самовизначення школярів протягом року на заняття до учнів запрошуються їх батьки, які є представниками різних професійних напрямів.

Потенціал духовного розвитку учнів визначався за допомогою психодіагностичного тесту “Духовний потенціал особистості” до та після впровадження методики проведення школярами творчих авторських уроків.

Узагальнення експериментальних даних дозволило встановити, що найбільшій актуалізації набули психологічні механізми рефлексії та трансценденції. Аналіз якісних експериментальних даних (відгуки класних керівників, вчителів і психологів) показав, що це пов’язано з розвитком прагнення до самопізнання, духовно-соціальної спрямованості та професійних інтересів учнів, кращим усвідомленням власної життєвої мети, смислів і цінностей, наявністю досвіду уявлення себе в професійній діяльності тощо. За відгуками батьків учні стали серйозніше ставитися до майбутніх життєвих планів, цікавилися умовами вибору професії та професійного становлення батьків.

8. Учні 10-11 класів, а також студенти все глибше усвідомлюють відповідальність за своє життя і шукають тих знань, які будуть корисними у самостійному житті, замислюються над якість, які є необхідними для успішної самореалізації в сучасному світі. Ці знання повинні мати випереджаючий характер і виконувати роль наступної ступені перспективного розвитку особистості. Зважаючи на це, до складу системи психолого-педагогічного забезпечення духовного розвитку учнівської молоді включено спецкурс “Життєвий вибір” для старшокласників і студентів.

У ході занять актуалізується важливість прийняття правильних рішень, здійснення життєвих виборів: вибору друзів, професії, вибору між творчістю, духовністю та споживацтвом тощо. Здійснення вибору вимагає розвиненої психологічної рефлексії, трансценденції, усвідомлення власних намірів і життєвої мети. Вивчення кожної окремої теми завершується закріпленням результатів у практичних діях: спостереженнях, опитуваннях однолітків, інтерв’юванні батьків.

Прагнення до здійснення правильних життєвих виборів складає основу і мотив оволодіння психологічними знаннями. Побудова програми курсу враховує психологічні потреби учнів у спілкуванні, пізнанні та самовдосконаленні. Кожна тема спрямована на ознайомлення старшокласників з необхідною інформацією,

передбачає діагностику розвитку особистісних характеристик школярів та елементи психологічного тренінгу.

Духовний потенціал учнів та рівень актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку вивчався за допомогою психодіагностичної методики “Духовний потенціал особистості”. Прояв духовного потенціалу у поведінці школярів досліджувався на основі методики комплексної оцінки гармонійного розвитку особистості.

Після впровадження спецкурсу “Життєвий вибір” духовний потенціал учнів ЗНЗ збільшився з 22,3 до 34,5 балів. Показники прояву духовного потенціалу в поведінці школярів зросли з 3,3 до 4,2 балів. Духовний потенціал гімназистів збільшився з 23,7 до 34,9 балів. Показники прояву духовного потенціалу в поведінці гімназистів також зросли з 3,5 до 4,3 балів. Найбільшого розвитку у гімназистів набув психологічний механізм рефлексії (4,1 балів). Друге місце посідає психологічний механізм трансценденції (2,3). Психологічні механізми ідентифікації та децентрації набули відповідно 1,6 та 1,7 балів. Найменш актуалізованим виявився психологічний механізм усвідомлення буттєвої єдності (0,9 балів).

Аналіз якісних даних свідчить, що найбільший психологічний ефект досягався з тією категорією учнів, яким уже довелося робити важливі життєві вибори, і які вже усвідомили відповідальність за прийняття правильних або невірних рішень. Найвідповідальнішим вибором більшість визначили вибір ВНЗ і майбутньої професії. Більш високі філософські вибори (духовність чи бездуховність, творчість або споживацтво) були актуальними для 3-4% опитаних на етапі констатувального експерименту. Після впровадження спецкурсу “Життєвий вибір” їх кількість зросла до 11-14%.

9. Недостатня розвиненість психологічного механізму усвідомлення буттєвої єдності учнівської молоді пов’язана, передусім, з відсутністю в учнів і студентів достатнього досвіду допомоги потребуючим, у процесі якої відбувається духовне єднання різних поколінь, світоглядних позицій. Потреба учнівської молоді у збагаченні та реалізації духовного потенціалу вимагає розробки й запровадження спеціальних творчих особистісних проєктів духовного спрямування, участь в яких

надає змогу здійснити “вчинок-служіння”, залучитися до суспільно корисної діяльності.

Розробка проектів має здійснюватися за участю самих учнів, враховувати їх бажання, інтереси, що дозволить з відносно пасивного спостерігача перетворити учня на соціально активну творчу особистість, яка прагне змінити світ на краще. З урахуванням цих вимог розроблено та апробовано 3 варіанта проектів: творчий духовно орієнтований проект “Зустріч поколінь”, проект духовної самореалізації молоді “Психологічна просвіта” та проект духовної самореалізації молоді “Щастя на долоні”. До участі у проектах залучалися учні 11-х класів ЗНЗ №221 м.Києва, 7 (11-х) класів київської гімназії №153 ім.О.С.Пушкіна та студенти IV-V курсів Національного авіаційного університету.

Оцінка результативності проектів та їх впливу на розвиток духовного потенціалу учнівської молоді здійснювалася за допомогою методики дослідження процесу духовної самореалізації учнів і студентів. Надалі діагностичні дані співставлялися з показниками розвитку духовного потенціалу особистості, а також з результатами духовного розвитку, отриманими за допомогою методики комплексної оцінки гармонічного розвитку учнівської молоді. Отримані діагностичні дані засвідчили статистично значущі зміни в усіх експериментальних групах, що підтверджує ефективність впровадження творчих духовно орієнтованих проектів.

10. Для виявлення впливу окремих психологічних механізмів на змінність духовного потенціалу особистості використовувався дисперсійний аналіз, за допомогою якого встановлено наявність зворотно пропорційної залежності між рівнем духовного потенціалу та рівномірністю актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку. Загалом апробація психолого-педагогічного супроводу процесу духовного розвитку учнівської молоді підтвердила його ефективність.

Основні положення розділу подані в таких публікаціях автора:

1. Помиткін Е.О. Психологія духовного розвитку особистості: Монографія. – К.: Наш час, 2007. – 280 с. – Бібліогр.: с. 252-278.
2. Помиткін Е.О. Психологічне забезпечення особистісного розвитку гімназистів // Управління гімназією: досвід, проблеми, творчий пошук: Практико-орієнтований посібник. Ред. рада: В.Д.Баталова (голова), В.В.Сгадова (науковий редактор) та ін. – К., 2000. – С 166-173.
3. Помиткін Е.О. Духовна самореалізація в контексті життєтворчості особистості. // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: Наук.-метод. зб. / Редкол: Н.Софій (голова), І. Єрмаков (кер. автор. колективу і наук. ред.), та ін. – К.: Контекст, 2000. – С.129-134.
4. Помиткін Е.О. Програма спецкурсу “12 шляхів духовності”. – К.: Освіта України, 2007. – 28 с.
5. Помиткін Е.О. Методика проведення школярами творчих авторських уроків // Психологія особистісно орієнтованої професійної підготовки учнівської молоді: Науково-методичний посібник (За ред. В.В.Рибалки). – Київ, Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – С.220-222.
6. Помиткін Е.О. Спецкурс “Гармонія” для учнів початкової школи // Психологія особистісно орієнтованої професійної підготовки учнівської молоді: Науково-методичний посібник (За ред. В.В.Рибалки). – Київ, Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – С.222-225.
7. Помиткін Е.О. Психолого-педагогічні засоби розвитку духовного потенціалу учнівської молоді // Педагогічний процес: теорія і практика: Наукові записки. – 2002. - Випуск 1. – С. 216-225.
8. Помиткін Е.О. Психолого-педагогічне забезпечення процесу духовного зростання учнівської молоді в закладах освіти. Педагогічна освіта: Теорія і практика. Психологія. Педагогіка: Зб. наук. праць. – К.: КМПУ ім. Б.Д.Грінченка, 2006. - №5. – С.33-40.
9. Помиткін Е.О. Проектування навчально-виховного процесу у загальноосвітній школі з урахуванням закономірностей духовного розвитку особистості // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія №12.

Психологічні науки: Сб. наукових праць.- К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2006. - № 15 (39). – С.55-59.

10. Помиткін Е.О. Утвердження єдності між поколіннями як засіб духовної самореалізації молоді // Наукові студії із соціальної та політичної психології: Зб. статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології; Редкол.: С.Д.Максименко, М.М.Слюсаревський та ін. – К.: Міленіум, 2007. – Вип.17 (20). - С.186-192.

РОЗДІЛ V

ІНДИВІДУАЛЬНЕ ПСИХОЛОГІЧНЕ КОНСУЛЬТУВАННЯ ДІТЕЙ І МОЛОДІ З УРАХУВАННЯМ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗАКОНОМІРНОСТЕЙ І МЕХАНІЗМІВ ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

5.1. Принципи консультативної діяльності практичного психолога на основі духовно-особистісного підходу

Розроблений та апробований психолого-педагогічний супровід духовного розвитку дітей і молоді передбачає, перш за все, групові форми роботи. Однак глибинно-психологічні прояви духовного “Я” особистості не можуть і не повинні зводитися до математично обрахованих та статистично підтверджених величин. Процес духовного розвитку особистості нерідко супроводжується кризами, духовним дисонансом і потребує кваліфікованої індивідуально-психологічної допомоги. Підвищена емпатійність, чутливість, небайдужість до життєвих доль інших нерідко робить духовно спрямовану особистість вразливою, беззахисною. Особливо це стосується перших етапів духовного сходження, коли у вирії злетів і падінь людина не усвідомлює, що з нею відбувається, неадекватно ставиться до особистісних змін. За таких умов життєво необхідною для особистості може стати кваліфікована індивідуальна психологічна допомога.

Британський психотерапевт Е.С.Робін Скіннер відзначає, що “Зазвичай, ті пацієнти, які пізніше будуть шукати духовний шлях, дають мені ясні вказівки на це вже завчасно. Вони в якійсь мірі більш відкриті й ранимі, більше усвідомлюють себе частиною всього людства, частиною всесвіту, “листям дерева”. Їх більше хвилює та глибше цікавить сенс власного існування всередині цілого, ніж смисл того, що відбулося з ними вчора або в дитинстві, ніж страхи та надії відносно того, що станеться з ними завтра. Вони поводять себе так, ніби отримали можливість поглянути додолу з височини гори; неясні спогади про це видовище надалі приводять їх до пошуків того, що вони вже давно бачили” [368, с. 44].

Закономірно, що психологічна допомога клієнту у процесі духовного розвитку має свою специфіку. Вона повинна спиратися, передусім на знання процесу духовного розвитку, його закономірності та психологічні механізми.

У своїй практичній роботі психологи активно використовують як вітчизняні, так і світові напрацювання. Аналізуючи сучасні підходи, які активно застосовуються у діяльності практичного психолога, дослідники виокремлюють особистісний, поведінковий, діяльнісний, когнітивний, психоаналітичний, екзистенційно-гуманістичний підхід, гештальттерапію, психодраму, тілесно орієнтований підхід, психосинтез, трансперсональний підхід, християнську психотерапію тощо.

Кожен із представлених підходів являє собою дорогоцінну знахідку в справі психологічної допомоги людині, кожен має переваги й недоліки в залежності від сфери його застосування, конкретної проблеми, що вирішується, нарешті – від особистості психолога й клієнта. Водночас чимало сучасних вчених звертають увагу на певну безпорадність психіатричної практики перед вічними проблемами життя й смерті, сенсу існування, нарешті, людського щастя. Як зазначає професор філософії державного університету у Сан-Франциску Джекоб Нідлмен “Психоаналітик, харизматичний у минулому, замкнувся всередині рутинної медичної роботи і сам перетворився в об’єкт усе більшого публічного цинізму. Біхевіорист, який колись вражав світ, визначаючи людину як згусток керованих реакцій, нині обмежився простим філософствуванням і практикою часткової психологічної косметики. У полі психофізіології, яке розширюється, ми чуємо оклики про “прорив” у таємниці загадкової структури мозку, що викликає благоговіння, однак у цих окликах немає справжньої впевненості. Що ж стосується експериментальної психології, то вона просто оніміла, і маса накопичених за цілі десятиріччя дослідницьких даних, отриманих при нагляді за тваринами, не має ніякого зв’язку (здається цей зв’язок ніколи і не буде встановлений) із стражданнями, страхами й розчаруваннями повсякденного життя людини” [368, с. 21]. Вихід із цього критичного становища вчений бачить у поєднанні, синтезі психологічних і духовних практик.

Впровадження духовно-особистісного підходу у консультативну діяльність зумовлює приділення першочергової уваги не психологічному добробуту особистості, а пошуку шляхів і можливостей її духовного зростання, визначення ідеалів, ціннісних орієнтацій та смислів, які для людини є життєво важливими. У випадку ціннісно-сміслового дисонансу, тобто неузгодженості між ідеалами, цінностями та смислами особистості, психолог допомагає клієнту усвідомити причини та впорядкувати ці компоненти.

Реалізуючи духовно-особистісний підхід у психологічній практиці, психолог спирається на такі основні принципи:

Принцип вищої доцільності. Відповідно до нього, всі події у житті клієнта мають сенс і цінність. У подіях та ситуаціях, в яких опиняється клієнт, віднаходиться певна сторона, яка дозволяє аналізувати їх з точки зору потреби для розвитку особистості. Минуле, сьогоденне та майбутнє постають в одній площині. Будь-який досвід розглядається як надбання людини, що допомагає в майбутньому уникати подібних життєвих помилок.

Принцип цілісності. Згідно з цим принципом, життя особистості розглядається як цілісний мистецький твір, в якому розподіл на важливе й другорядне є умовним. Дотримання цього принципу в процесі психологічної роботи дозволяє вбачати в кожній “дрібниці” частину великого та значного, не принижувати ролі вражень, переживань, станів, світоглядних переконань, а розглядати їх із позицій єдності людини й світу.

Принцип свідомої взаємодії. Робота з клієнтом будується на основі усвідомленого ставлення до проблеми та спільного пошуку шляхів її розв’язання. Цей принцип означає надзвичайно важливу роль самоусвідомлення клієнтом мети психологічної роботи, її основних етапів та завдань. За таких умов між клієнтом і психологом зростає довіра, вони природним чином стають партнерами у спільній справі – розв’язанні психологічної проблеми.

Принцип розвитку свідомості. Згідно з цим принципом, розв’язання психологічної проблеми здійснюється в контексті підвищення рівня свідомості клієнта. Цей принцип означає, що крім тактичної мети роботи – розв’язання актуальної на сьогодні проблеми – психолог має орієнтуватися на стратегічну мету

своєї діяльності, яка пов'язана з допомогою у розвитку свідомості клієнта. Визначаючи в процесі діагностики наявний рівень свідомості, психолог використовує його як базовий для досягнення наступного рівня.

Принцип свободи волевиявлення клієнта. Робота з клієнтом не повинна перешкоджати його самостійності. Дотримання цього принципу забезпечує право клієнта на самостійний пошук шляхів розв'язання проблеми, запобігає виникненню типової ситуації, коли психолог свідомо чи несвідомо намагається “прив'язати” до себе, зробити залежним. Цей принцип узгоджується з ідеями багатьох авторів, які працюють в руслі гуманістичної психології і вважають, що клієнт здатний вільно обирати цінності, смисли, ідеали, далекі й близькі цілі, нарешті, поведінку, яка б узгоджувалась із духовними смислами” [135].

Принцип детермінованості зовнішнього та внутрішнього. Використання цього принципу дозволяє розглядати особистісну проблему як маршрутну схему на шляху розвитку особистості клієнта, а ставлення до проблеми - як показник рівня свідомості. Цей принцип підкреслює зв'язок між особистістю клієнта та подіями, що мають місце в його житті. Життєві складнощі розглядаються з позиції тієї користі, яку може мати для клієнта процес їх подолання. В свою чергу, ставлення до проблеми визначає характеристики свідомості клієнта та дозволяє накреслювати зону її найближчого розвитку.

Звісно, застосування цих принципів на практиці вимагає високого рівня професійної підготовки психолога, однак ті проблеми, які пов'язані з цінностями та смислами, є найскладнішими проблемами людського існування. Їх розв'язання не допускає некомпетентного втручання. Як зазначає Джекоб Нідлмен ...”тисячі чоловіків і жінок в усій Америці не знають, яка допомога їм потрібна – психологічна чи духовна. Лінія, що відокремлювала психотерапевта від духовного вчителя, стала непомітною” [368, с. 25]. Отже, духовно-особистісний підхід має широку сферу застосування і може складати основу психотерапевтичної практики. Результатом його впровадження є комплексні перетворення у структурі особистості клієнта.

Звертаючись до психолога, клієнт певною мірою усвідомлює проблему як невідповідність між бажаним і дійсним. Значення ж кожної особистої проблеми

безпосередньо залежить від рівня свідомості, тобто від тієї височини, з якої робиться погляд на життя і, зокрема, на особисту проблему. Відомий вислів Марка Аврелія “Зміни своє ставлення до речей, які тебе турбують, і ти будеш від них у безпеці” - відображає саме цю істину. Водночас зміна ставлення до певних життєвих ситуацій - це лише перший крок у внутрішньому світі, за яким з’являється необхідність у конструктивних змінах світу навколишнього. З підвищенням рівня свідомості поступово розширюється світогляд людини, її турбують і цікавлять багато явищ, подій світу. Значення ж особистих проблем поступово зменшується (рис. 5.1). Так, для світосприйняття першого рівня (1-1') особиста проблема здається досить значною, вона займає третину поля зору людини. Зокрема, невдача у працевлаштуванні може призвести до зниження самооцінки, самозвинувачень у нікчемності, роздумів про самогубство.

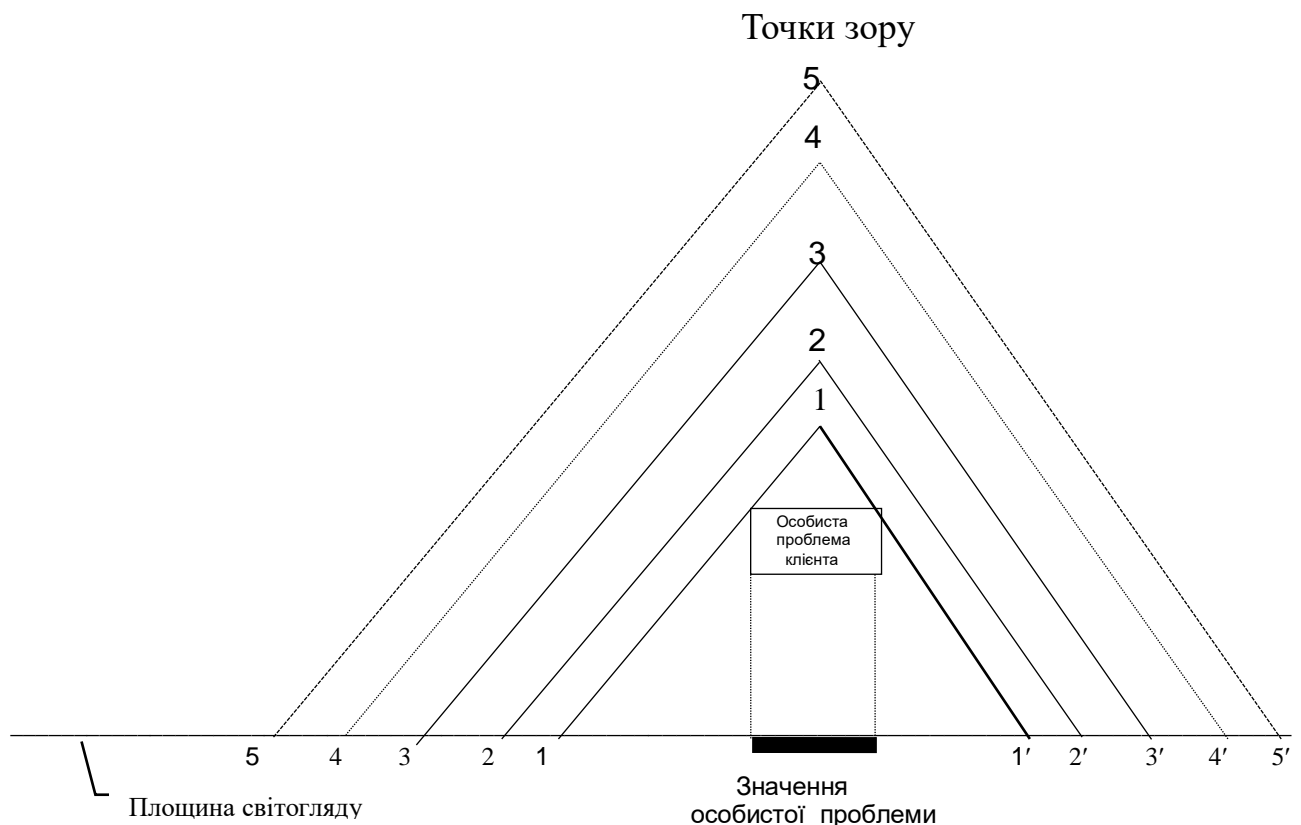

Рис. 5.1. Значення особистої проблеми для людини залежно від рівня її свідомості.

При розширеному світогляді (5-5') людина усвідомлює себе частиною величезного Всесвіту, її особиста проблема втрачає значущість, оскільки думки та прагнення спрямовані переважно на вищі потреби, духовні цінності. В цьому

випадку невдача у працевлаштуванні може дати поштовх до подальшого самовдосконалення та пошуків умов кращої самореалізації.

Духовний рівень синтезує й містить у собі всі інші рівні, що зумовлює цікаву закономірність: духовно розвинена особистість краще розуміє запити й потреби інших, оскільки сама вже пройшла їх попередній шлях розвитку. Можна сказати, що вищі рівні духовного зростання, по-перше, допомагають людині бути менш емоційно залежною від особистих проблем і, по-друге, дозволяють бачити справжні причини виникнення проблеми, а отже - приймати правильні рішення щодо її розв'язання.

Найсуттєвіші проблеми для високодуховної людини - це проблеми пов'язані з допомогою іншим у процесі особистісного розвитку, з удосконаленням себе та покращенням навколишнього світу. Розвиток свідомості призводить до збільшення ступенів свободи, допомагає людині бути незалежною від егоїзму, емоцій агресивності чи страху, інших вітальних інстинктів, які характерні для тваринного світу. Водночас любов (або, точніше, прихильність) людини лише до себе поступово трансформується у любов до всього Буття, що і є справжньою любов'ю до себе, а особисті турботи залишають місце піклуванню про інших. Народна мудрість правильно помічає, що "всі біди людини - від її егоїзму". Отже, звільняючись від егоїстичної обмеженості, людина у процесі самореалізації природно звільняється від впливу характерних особистих проблем.

Духовно-особистісний підхід спрямований, передусім, на можливе (хоча б і тимчасове) підвищення рівня свідомості клієнта, яке здійснюється паралельно з вирішенням окремої проблеми. При цьому психолог повинен знайти спільну мову з клієнтом, спираючись на його інтереси, цінності та життєві смисли, тобто враховуючи його рівень свідомості. Саме на цій основі будується індивідуальна програма особистісного розвитку, реалізація якої вимагає сходження від егоцентризму до більш високого рівня свідомості. Альфред Адлер стверджував, що "втрата егоцентризму невід'ємно супроводжує будь-яке покращення психічного здоров'я і, мабуть, є найбільш фундаментальним перетворенням" [367, с. 46].

У процесі розвитку свідомості, звільняючись від чергових меж відповідного рівня, людина звільняється і від характерних для минулого проблем. За змінами у

внутрішньому світі відбуваються обов'язкові зміни у світосприйнятті, життя вступає у новий, сприятливіший період. “Духовні впливи зцілюють (часом і тоді, коли зазнає невдачі традиційна психотерапія), бо вони розв'язують психічні й емоційні вузли, які заважають життєвій силі робити свою справу” – вважає професор психології Дейвід Елкінз [135, с. 125].

У роботі “Природа благополуччя” Еріх Фромм зазначає: “Так само, як ми визнали, що виліковування певного симптому та попередження формування майбутнього симптому неможливе без аналізу і зміни характеру, ми повинні визнати, що і зміна тієї чи іншої риси невротичного характеру неможлива, якщо ми не переслідуємо більш радикальну мету – мету повного перетворення людини” [368, с. 114]. Саме тому активізація потреби у духовному розвитку має особливе значення.

Духовний розвиток спрямовує людину на шлях активного перетворення власної сутності у відповідності з місцем і завданням у єдиному організмі Всесвіту. Роблячи істотний крок у цьому напрямі, клієнт починає розуміти, що власні проблеми не є в повному розумінні власними, а проблеми інших входять до числа власних проблем. Звідси зростає мотивація саморозвитку: покращення себе призводить до покращення світу.

У цілому духовно-особистісний підхід у практиці психологічного консультування є тим доповненням до традиційної психологічної теорії та практики, необхідність якого зумовлена потребами духовного розвитку особистості.

5.2. Специфіка актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку особистості в консультативній діяльності з дітьми та молоддю

Актуалізація психологічних механізмів духовного розвитку особистості вимагає використання на практиці специфічних методик психологічної допомоги клієнту. Як правило, методики розподіляють на діагностичні, корекційні та розвивальні. Однак діагностика передбачає активність її суб'єкта, а отже, за своєю сутністю вже є певним впливом, корекцією особистості. Психологічна корекція як вид психологічної допомоги клієнту передбачає розробку індивідуальної корекційної програми розвитку тих чи інших психологічних процесів, особистісних якостей чи видів діяльності. Часто вплив здійснюється не лише на особистість, а й на її оточення, на організацію життєдіяльності в умовах навчання чи роботи. В сучасній психологічній літературі термін психокорекція, як правило, вважається синонімом до терміна психотерапія, оскільки види діяльності психолога, що позначаються даними термінами, за своїм змістом часто бувають тотожними [365].

Надалі наводяться розроблені автором методики психологічної допомоги, які ґрунтуються на принципах духовно-особистісного підходу, спрямовані на актуалізацію психологічних механізмів духовного розвитку, а також приклади здійснення психокорекційної роботи з клієнтами. Згідно з вимогами психологічної етики, імена й деякі факти приватного життя клієнтів змінено.

“ВІКОВІ СХОДИ”

Мета: усвідомлення клієнтом своїх ідентифікацій, допомога клієнту в пізнанні власного духовного світу та рефлексії умов духовного розвитку в дитинстві.

Короткий опис: за допомогою розробленої періодизації духовного розвитку клієнт здійснює ретроспективний аналіз життєвих подій та усвідомлює особливості та зміст своїх ідеалів, смислів і цінностей.

Інструкція.

1. Заповніть таблицю, в якій наведено вікові періоди зростання та зміст психологічних факторів впливу на формування особистості:

Віковий період	Зміст	+ \ -
До народження	Позитивні враження матері	
Народження	Бажаність дитини, надання переваги її статі	
0-3 роки	Стиль спілкування батьків	
3-5 років	Зміст і герої улюблених казок, пісень, ігор	
5-7 років	Воля, труд, завершення розпочатого	
7-10 років	Радість від пізнання	
10-12 років	Відвідання гуртків, секцій	
12-14 років	Можливість самореалізації	

2. Проставте “+” чи “-“ в залежності від наявності чи відсутності наведених факторів у Вашому вихованні.

3. Підрахуйте кількість плюсів і мінусів та проаналізуйте вплив сформованого у дитинстві досвіду на Вашу особистість.

“ПОЗИТИВНА САМООЦІНКА”

Мета: упорядкування власних ідентифікацій, нейтралізація духовних дисонансів, конструювання позитивного образу «Я» клієнта в минулому, нейтралізація негативної самооцінки (почуття провини, неповноцінності, невдоволення) за допомогою мудрості всепрощення, всерозуміння.

Короткий опис: відбувається зустріч двох «Я» – «Я» сьогоденного і «Я» минулого. Здійснюючи позитивне сприйняття себе у минулому, ми зменшуємо кількість внутрішніх конфліктів і перетворюємо особистість на більш життєздатну, цілісну й цілеспрямовану.

Інструкція.

1. Згадаєте найбільш сором’язливий момент життя. Намагайтеся відчутти себе в минулому, відчутти те, що відчували тоді.

2. Без осуду, як дорослий до дитини, поставтеся до своїх правильних і неправильних думок, висловлювань та дій. Дивіться на все очима Бога з погляду мудрості та всепрощення.
3. Похваліть себе, усміхніться, обійміть та заспокойте у разі потреби. Щиро захоплюйтеся власними вчинками і цінують досвід, який отримали у будь-яких ситуаціях.
4. Закінчивши з першим епізодом і відчувши задоволення, переходьте до наступного.

Ефективність методики зростає при поєднанні з методикою «Історія життя».

“КОЛО СПІЛКУВАННЯ”

Мета: актуалізація психологічних механізмів ідентифікації, децентрації, рефлексії та усвідомлення буттєвої єдності, допомога клієнту у виявленні характеру взаємин з оточуючими; діагностика пріоритетів впливу; здійснення в ході консультування спостережень за змінами у сфері спілкування клієнта.

Короткий опис: “Скажи мені, хто твій друг”... – стародавній та дієвий спосіб визначення людської сутності, однак нерідко людина сама не може однозначно визначити, які друзі та знайомі її оточують і як впливають на неї. Свідомий вибір кола спілкування сприяє необхідним особистісним змінам, а спостереження за зміною зовнішнього оточення допомагають з'ясувати, які саме зміни відбуваються у внутрішньому світі людини.

Інструкція.

1. Намалюйте 4 концентричні кола (одне в одному). У найменше внесіть своє ім'я чи намалюйте себе.
2. Впишіть у друге коло тих, кого вважаєте найближчими людьми.
3. У третє коло впишіть тих, з ким маєте «теплі стосунки».
4. У четверте – людей, з якими б не хотіли зустрічатися.
5. Проставте біля кожної людини бал, що відповідає її значущості для Вас (за 10 бальною шкалою: 10 – найвища значущість).

У ході проведення методики психолог використовує такі опорні запитання:

- ✓ Що Вам приносить спілкування з цими людьми (чи є взаємозбагачення емоціями, натхненням)?
- ✓ Як часто зустрічаєтеся?
- ✓ Чому не включили матір, дружину, чоловіка (чи інших) до найближчого кола?
- ✓ Що Вас поєднує з цими людьми?
- ✓ Як би Вам хотілося поміняти місце розташування людей?
- ✓ Що Ви можете для цього зробити?

“ПРОБЛЕМНЕ КОЛО”

Мета: активізація психологічного механізму рефлексії, конкретизація психологічної проблеми клієнта та виявлення зон його успішності в особистому та соціальному житті.

Короткий опис: особливо доцільно використовувати при встановленні першого контакту з клієнтом, коли необхідний рівень довіри тільки досягається, а проблема не сформульована остаточно. З часом повторне проведення методики дозволяє виявити та порівняти відрефлексовані клієнтом особистісні та соціальні зміни як результат проведеної психологічної роботи.

Інструкція.

1. Намалюйте коло та розбийте його на декілька секторів, які відобразатимуть різні аспекти Вашого життя (стосунки з батьками, друзями, коханою людиною, навчання, роботу тощо).
2. Підпишіть кожний сектор та оцініть за 10 бальною шкалою успішність власного прояву (0 балів – справи зовсім погані; 10 балів – все чудово).
3. Прокоментуйте подані Вами оцінки, починаючи від сектора найбільшого успіху.

“ВЛАСНА ІСТОРІЯ”

Мета: актуалізація психологічних механізмів рефлексії та трансценденції, допомога клієнту в усвідомленні смислів і цінностей життя, відокремлення доленосних подій, виявлення конфліктних зон клієнта, проектування майбутнього.

Короткий опис: для рефлексії досвіду і правильної оцінки життєвого змісту важливо поглянути на життя як на закінчений мистецький твір і з цієї позиції дати

коментар окремим подіям. У процесі проведення методики актуалізуються спогади, витіснені у підсвідоме, стає більш зрозумілою логіка подій.

Інструкція.

1. Розріжте лист паперу вздовж і з'єднайте отримані смужки шириною близько 7 см між собою, створивши щось на зразок довгої відеоплівки.
2. Розділіть за допомогою олівця отриманий простір на кадри (сторінки).
3. На першому кадрі напишіть назву фільму, мультфільму або книги про Ваше життя.
4. Починаючи з 4-5, заповнюйте кадри малюнками - життєвими подіями.
5. Коли всі малюнки будуть готові, допишіть під кожним текст - озвучення Вашого фільму (це доцільно робити разом із психологом).
6. Внесіть перші кадри малюнки своїх дитячих спогадів чи спогадів про Вас батьків. Також додайте до них письмовий коментар. Дайте назву твору.
7. Домалюйте декілька кадрів Вашого майбутнього, наповнивши їх бажаним змістом.

“ВПЕРШЕ”

Мета: актуалізація психологічних механізмів рефлексії та трансценденції, здійснення допомоги в підвищенні емоційного потенціалу особистості, виведення клієнта зі стану депресії.

Короткий опис: у дитинстві величезний потенціал емоційності зумовлений тим, що дитина багато чого робить вперше. Перші враження, як правило, найсильніші, а все нове вабить можливістю пізнання. Депресивний стан клієнта може розглядатися як наслідок нестачі емоційних сил. Для їх відновлення доцільно використовувати ефект новизни.

Інструкція.

1. Пригадайте, як Ви щось робили вперше.
2. Напишіть список цікавих дій, справ, які Ви ще ніколи не робили, але хотіли б зробити (від простого до складного). У цьому списку можуть бути дитячі мрії, нереалізовані творчі проекти, спортивні досягнення тощо.
3. Реалізуйте. Щодня записуйте 1-2 справи, які Ви зробили вперше.

“КООРДИНАТИ ЖИТТЯ”

Мета: актуалізація психологічних механізмів рефлексії та трансценденції, допомога клієнту в самопізнанні, структуризації цінностей, переорієнтації свідомості на головні життєві пріоритети, усвідомленні життєвої місії, корекції поведінки.

Короткий опис: схематичне зображення життєвих подій допомагає виокремити головне та краще зрозуміти досягнення і помилки, без яких неможливе людське життя. Планування подій на майбутнє та конкретизація шляхів і термінів виконання життєвих планів сприяє більш усвідомленому ставленню до власного життя.

Інструкція. Методика проводиться послідовно, крок за кроком.

1. Намалюйте пряму - лінію життя, що не має межі.
2. Відзначте на ній координату свого народження.
3. Відзначте координати теперішнього перебування в часі й відокремте перпендикуляром минуле від майбутнього.
4. У лівому верхньому секторі перелічіть у стовпчик свої найбільші досягнення в минулому.
5. У лівому нижньому – те, що хотілося б змінити чи не робити в житті взагалі.
6. У правому верхньому секторі наведіть головні життєві досягнення, які б зробили в майбутньому Ваше життя повноцінним, цікавим, наповненим.
7. У правому нижньому - перелічіть у стовпчик конкретні шляхи здобуття цих досягнень і орієнтовні терміни реалізації задуманого, починаючи від сьогодні.

“ПОДОРОЖ ДО ДИТИНСТВА”

Мета: актуалізація психологічних механізмів трансценденції та увідомлення буттєвої єдності, активізація емоційної енергії через розкриття дитячих спогадів, які є цінними для клієнта.

Короткий опис: разом з клієнтом психолог відвідує місця (можливо, подумки), з якими пов'язані важливі життєві події, дитячі спогади. Спогади, що виникають при доторканні до дверної ручки будинку дитинства або дитячої гойдалки, активізують

асоціативний ряд, допомагають згадати дитячі думки, події дитинства, викликають позитивні емоції та додають натхнення.

Інструкція.

1. Пригадайте вулиці, якими Ви зробили свої перші кроки, будинки та квартири, з якими пов'язані приємні дитячі спогади, перших друзів, знайомих. Уявіть цих людей всіх разом біля Вас. Відчуйте єдність з ними та вдячність за те, що вони були частиною Вашого життя.
2. Здійсніть прогулянки цими місцями з людиною, яка може Вас уважно та доброзичливо вислухати.
3. Дайте волю дитячим спогадам, почуттям, враженням від зустрічей і подій, уявляючи минуле, теперішнє та майбутнє як єдиний життєвий шлях.

Приклади здійснення психологічної допомоги у контексті духовно-особистісного підходу

“Я” - концепція визначає долю?

З приводу змісту ідеалів, смислів та цінностей дітей батьки, на жаль, звертаються до психолога тоді, коли засвоєні у минулому негативи вже проявляються у поведінці дитини. Наведемо типовий приклад. Сергій – восьмикласник. У 4 роки вчинив пожежу в квартирі, після чого з острахом ставиться до вогню. Не хоче навіть запалювати газову плиту.

Запит батьків: “Після кількомісячного від'їзду батьків за кордон Сергій став надзвичайно агресивним, дозволяє собі грубощі у спілкуванні з бабусею та вчителями, перестав учитися, кілька разів йшов з дому після суперечок із мамою. Почав курити. Є підозри на вживання наркотиків”.

Із розповіді Сергія: “Коли батьків не було, я відчув себе нікому не потрібним. Тільки деякі вуличні друзі мене підтримували. Хочу, щоб усе було як колись, але розумію, що я вже не такий”.

Аналіз життєвих пріоритетів Сергія з використанням методики “Координати життя” показав, що в нього чимало нереалізованих життєвих смислів: навчання у ВНЗ, створення сім'ї тощо (див. рис. 5.2).

Навчився грати на гітарі Вивчаю іноземні мови	Стати видатною людиною Вступ до ВНЗ Створення міцної сім'ї
Пожежа в квартирі Погані звички Небажані знайомства	Більше читати про видатних людей та наслідувати їх прикладу “Підтягнути” навчання Познайомитися з гарною дівчиною

Рис. 5.2. Впровадження методики “Координати життя” у процес консультативної роботи з Сергієм.

У подальшій психологічній роботі обговорюємо, що означає стати видатною людиною. Актуалізуємо психологічний механізм ідентифікації з видатними особистостями. Конкретизуємо уявлення про ідеальну сім'ю, стиль спілкування в родині, ролі чоловіка в сім'ї (трансцендентальні роздуми). Використання методики “Коло спілкування” на різних етапах психологічної роботи дозволило спостерігати, як поступово змінилося оточення хлопця – зникли старі друзі, що пов'язували з минулим. Активізувалося бажання щось зробити у житті, чогось досягти.

Діагностика професійної спрямованості дозволила активізувати творчі інтереси, здібності. Начебто все йшло добре, але...

На черговій зустрічі я побачив маму Сергія в розпачі: “Він увесь час нас обманює! Подивіться на це” – в руках голки, шприци та інші прилади відповідного призначення.

“Невже Ви думаєте, що я не контролюю ситуацію”? – запитує підліток, коли залишаємося наодинці.

Минуло 3 роки. Цей випадок нагадував про те, що психолог – не чарівник, який керує людськими долями. Іноді ми спілкувалися з батьками Сергія по телефону. З того часу хлопець перебував у наркологічному диспансері, психіатричній лікарні, але від своєї залежності не звільнився.

Одного вечора зателефонувала мама Сергія: “Ми вже давно Вас розшукуємо. Давайте зустрінемося!” При зустрічі вона розповіла, що півроку тому син сам відмовився від вживання наркотиків.

“Це Ваша заслуга. Все, що Ви тоді робили було не марним. Воно проявилось зараз... Спасибі Вам”.

“Як тобі це вдалося?” – запитав я у Сергія.

“Я вичерпав усі смисли й цінності, які пов’язували мене з наркотиками і зрозумів, що далі шляху немає. Я зрозумів, що таке життя не для мене, бо насправді я - інший”.

Таким чином духовний дисонанс між глибинними особистісними ідеалами, смислами та цінностями і тими, що стали важливими у підлітковому віці призвів до кризи, яка закінчилася важливим життєвим вибором.

Нині Сергій активно працює. Сім’я знову живе повноцінним життям. Діагностування показало орієнтацію на рівень не тільки сімейних, але й соціальних цінностей. Дійсно, “Я”- концепція особистості багато в чому визначає її долю.

4 Ідентифікація та вибір життєвого шляху

Як сформовані смисли й цінності впливають на життєву та професійну долю людини? Досвід індивідуальної психологічної роботи підтверджує, що життєві позиції і навіть подальше професійне самовизначення особистості нерідко визначають... герої її улюблених казок.

Євген – студент 1 курсу. З дитинства має хвороби опорно-рухової системи.

Запит батьків: “Наш син не хоче вчитися, не ночує вдома, записує музику, яка всім (!) видається бездарною”.

Із розмови з Євгеном: “Мені важко зрозуміти себе, свою непослідовність... Здається, що в мені є декілька суперечливих “я”. Одне з них прагне свободи, незалежності, друге – творчості. Разом з цим не хочу засмучувати батьків, які нерідко чекають на мене вночі”...

Аналіз змісту ціннісно-сміслової сфери Євгена за допомогою методики “Вікові сходи” показав, що провідні мотиви його поведінки значною мірою пов’язані з улюбленою казкою дитинства – “Бременські музики”. Потяг до свободи, незалежності, схильність до музичної творчості є провідними рисами її позитивних героїв. Герої для дитини – це приклади для наслідування. Але на відміну від

Трубадура у Євгена були батьки, які намагалися (нехай і по-своєму) піклуватися про нього.

Подальша психологічна робота з юнаком полягала в розкритті перед ним закономірностей розвитку психологічних механізмів ідентифікації, децентрації, рефлексії, трансценденції та усвідомлення буттєвої єдності, спільному усвідомленні значення ситуації, що виникла, в узгодженні існуючих протиріч у внутрішньому світі. Паралельно з цим у бесідах з батьками обговорювалися особистісні потреби молодшої людини, такі, як свобода, можливість самореалізації та роль батьків на різних етапах розвитку дитини. Наслідком спільних зусиль Євгена та батьків стало порозуміння.

Безумство чи найвища доцільність?

Післяродовий психоз – з таким діагнозом потрапила Яна до психіатричної лікарні. Голоси, які ночами переслідували її, стверджували, що Яна повинна зробити щось важливе для людства, а сусідка хотіла чимось отруїти, щоб відібрати дитину. У цей період Яна відчувала величезний підйом життєвих сил, енергії. Їй здавалося, що вона може зробити для людей, для своєї дитини надзвичайно багато. Вона телефонувала до редакцій журналів, щоб поділитися ідеями щодо виховання дитини, розмірковувала над іграми, які слід організувати для дітей. Багато з її ідей були дійсно конструктивними.

Але лікарі з Яною не спілкувалися – їй робили укол за уколом і годували таблетками. Тільки через півроку вона змогла вийти з лікарні і звернутися за психологічною допомогою. Яна повільно розмовляла і з труднощами розмірковувала. У голові крутилися уривки думок: ідеї С. Лазарева про карму, усвідомлення своєї провини, грішності. Яна боялася залишитися наодинці з дитиною, щоб не зробити їй зле. Після лікарні її вага збільшилася на 17 кг, значно погіршилася пам'ять, емоції та почуття стали невиразними, а головне – вона так і не зрозуміла: що сталося? Чутлива і сприйнятлива дівчина, вона з дитячих років прагнула до духовного розвитку, цікавилася психологією, була життєрадісною та відкритою.

Психологічну роботу розпочали з аналізу останніх життєвих подій. За допомогою методики “Історія життя” повільно прибирали провали в пам’яті, виконували вправи для відновлення працездатності тіла. Сонливість поступово зменшувалася, але таблетки за рекомендаціями лікарів слід було приймати ще декілька місяців. Кожну зустріч проходили сходами від духовного до фізичного і навпаки, наводячи порядок у думках, почуттях, емоціях, відчуттях тіла.

Нарешті, підступилися до страхів і почуття провини. Використання методики “Позитивна самооцінка” допомогло виявити два найбільші страхи: потрапити до Пекла та страху, що помре мама. Працюємо послідовно з першим, а потім з другим. Розглядаємо різні релігійні погляди на Пекло.

- А хто попадає до Пекла?
- Грішники, майже всі люди...

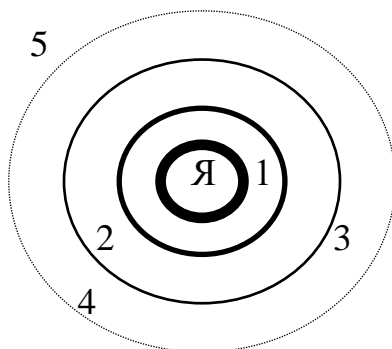
Поступово уточнюємо, що грішники – це люди, які не виконують релігійних заповітів.

- Які саме заповіді ти не виконуєш?
- Я згадую про Бога у метушні, наприклад: “О, Боже”, “Боже, що ти робиш”?
- У чому, по-твоєму смисл цього заповіту?
- У поважному ставленні до Бога.
- Ти не поважно до Нього ставишся?
- Зовсім ні.
- Отже, ти виконуєш сутність цього заповіту?
- Виходить, так...

Переходимо до другого страху та відповідного почуття провини.

- Як давно ти боїшся смерті мами?
- З дитинства, з 3 - 4 років, із часу, як помер тато.
- Ти бачила, як він помер?
- Ні, але мама часто повторювала: “Якщо ви з братом не будете слухатися, я помру, як тато, і ви залишитеся одні у світі” (сплеск емоцій, сльози).

За допомогою методики “Коло спілкування” виявляємо, що найдорожчою людиною для Яни є її дитина, далі – чоловік (рис. 5.3).

1 – дитина; 2 – чоловік; 3 – мама; 4 – брат; 5 – тітка.

Рис. 5.3. Впровадження методики “Коло спілкування” у консультативну роботу з Яною.

Разом шукаємо смисли та заглиблюємося в природу страху:

- Яна, тобі не здається дивним, що ти боїшся смерті не своєї дитини, не свого чоловіка, а саме смерті мами? Давай зазирнемо в очі страху: що саме може статися з твоєю мамою після смерті?
- Вона може потрапити до Пекла. Мабуть, я боялася саме цього...
- Вона погана людина?
- Ні, взагалі, ні...
- Якщо непогані люди попадають до Пекла – це несправедливо?
- Так.
- Невже Бог у твоїй уяві є несправедливим?
- Звичайно, ні. Тепер я розумію, що це дитячі страхи.

Почуття провини, яке культивується в певних релігійних течіях, може бути конструктивним лише тимчасово. Надалі, воно сковує ініціативу людини щодо виправлення помилок, пригнічує емоційний стан. Енергії вистачає тільки на повернення до минулого. Завдяки родовому стресу це почуття у Яни змінилося ідеями покращення світу. Ці ідеї були настільки значущими, що природа відкрила всі можливості для їх виконання, відкинула всі бар’єри, навіть межі здорового глузду.

Схоже, що саме цей механізм лежить в основі багатьох психічних захворювань. Саме тому в палатах психіатричних лікарень ми зустрічаємо

Наполеонів, Сталіних та інших відомих історичних постатей. Людиною оволодіває дуже важлива думка, ідея, яка призводить до емоційного злету. Почуття переповнюють, а отже, додають життєвої енергії, сили. Все інше здається дріб'язковим. І тут Природа, відчуваючи таку впевнену у собі людину, знімає всі гальмівні механізми, щоб людина здійснила величний задум.

Високодуховна людина здатна керувати думками, володіти великими ідеями, але не опиняється в їх полоні.

Самовдосконалення – в першу чергу

Роману скоро йти до школи, але його мама дуже стурбована: “Він не відходить від мене ані на крок. Не можу вдома залишити самого. Навіть у квартирі як хвостик. Засинає тільки поряд. До того ж серед однолітків Рома відрізняється невпевненістю, боїться образ і глузування”.

Пояснювати свою поведінку Роман відмовлявся навіть найближчим людям. Можливо, причина в посиленій залежності від мами, з народження? Однак ця залежність не виявлялася ще рік тому. Розповісти про потаємні думки, страхи та мрії дитина може тільки людині, якій безмежно довіряє. Отже, по-перше, слід подружитися.

Знайомство починаємо з інтересів і захоплень хлопця. Перебираємо іграшки та конструктори. Сидимо разом на ковдрі - малюємо свої мрії. Кожні 10 - 15 хвилин Роман вибігає з кімнати – перевіряє, чи є на кухні мама. Так проходить кілька зустрічей. Як спонукати дитину розповісти про те, що заважає повноцінно жити?

Малюємо на аркуші ідеальний образ героя та випикуємо якості, притаманні, на думку хлопця, досконалій людині. Намагаємося оцінити, наскільки ці якості у Романа вже розвинені. Найменш розвиненими виявилися сміливість і мужність. Отже, перед дитиною постає серйозний життєвий вибір: стати героєм або все життя носити всередині свій страх.

Цей вибір притаманний тільки людині. Тільки людина приймає свідоме рішення: розвиток чи деградація? У тваринному світі простіше – зупинився – став жертвою; погано літаєш – розіб'єшся. Вибору немає.

Можливо, Роману ніколи не доводилося приймати таке важливе рішення.

Психологічний принцип розвитку зумовлює прагнення людини до більшого, кращого, досконалішого. Реалізація цього прагнення пробуджує величезні емоційні сили: радість, натхнення, рішучість. Цією зброєю можна перемогти будь-який страх.

Разом із Романом виписуємо страхи, щоб краще роздивитися, що заважає стати героєм:

1. Темрява та вогонь.
2. Порожні та, особливо, зачинені кімнати.

Складаємо програму тренування сміливості і намагаємося її реалізувати. Спочатку "розбираємося" з темрявою. Зачиняємося з секундоміром і ліхтариком у темній ванній кімнаті. Перша спроба – 5 секунд – непогано! Роман вибігає і ділиться враженнями від маленької перемоги з мамою. Надалі доводимо час перебування в темряві до хвилини, двох. Наступного разу домовляємося робити в темряві записи – спостереження.

Паралельно з тренуванням сміливості намагаємося розібратися, звідки цей страх. Методика "Історія життя" виявила дуже важливий епізод. Приблизно рік тому хлопчик подивився відеофільм, який надзвичайно його вразив. Біля входу в гавань височила гігантська статуя Колоса Родоського. Коли вночі до гавані наближалися ворожі кораблі, з величезної чаші в руках ісполіна виливалося полум'я і спалювало всіх, хто опинявся під нею. Так поєдналися темрява й вогонь, які склали перший пункт у нашому списку страхів.

Поступово пригадали й другий епізод. Коли мами не було вдома, а няня дивилася телевизор у сусідній кімнаті - Роман підпалив папірець. Відчуваючи запах, няня прибігла і дуже розізлилася. Вона зачинила 4-річну дитину в кімнаті на кілька годин і сказала: "Якщо побачу щось подібне – не вийдеш із кімнати ніколи!" Роман плакав, тривалий час стукав у двері. Коли прийшла мама – не розповів нічого, щоб не сварила за досліди з вогнем. Можливо, саме з того часу страх бути зачиненим у кімнаті знайшов собі місце у внутрішньому світі дитини.

Знання – сила, якщо правильно ним користуватися. Розпрощалися з Ромою, коли мама спокійно залишала його дома наодинці. Хлопчик виніс із ситуації важливий урок – самовдосконалення перемагає страх.

Навіщо страх маленьким дівчаткам?

Асі 22 роки. Протягом усього свідомого життя вона була позбавлена нормального сну. Прокидалася 5-6 разів за ніч, знов і знов намагалася заснути, але страх не давав їй цього зробити. Вона боялася спати ще з дитинства. У темряві кликала маму. За час перебування в дитячому садку заснула лише один раз, а прокинулася від того, що вихователька з віником у руці проходила поміж ліжками і перевіряла, хто не спить.

У шість років батьки поселили доньку в окрему кімнату, де всю ніч горіла настільна лампа. Зі світлом дівчинка боялася менше. Коли вже в 14 років мама раптово увійшла в кімнату, Ася довго кричала від страху і не могла заспокоїтися. З роками хронічне недосипання впливає негативно не тільки на здоров'я, але й на психічні процеси. Серед студентів Ася відрізняється неухважністю, невпевненістю. Очікування нічної боротьби зі страхом викликає негативні емоції, почуття неповноцінності.

Разом формулюємо психологічну проблему: страх заважає спати. Приймаємо рішення: перестати боятися.

За допомогою методики “Вікові сходи” занурюємося в дитинство. Перші згадки у 3-4 роки. Батьки часто сваряться. Страх і почуття провини перед батьком – він хотів не доньку, а сина. Тепер усе життя Ася буде доводити, що вона не гірше...

Дитячі ігри: тато ховається за дверима, раптово вистрибує й гавкає... У дівчинки стан між переляком і радістю – тато з нею грається!

Близько 4-5 років старші брати теж вирішили пограти: обгорнули ковдрою і не випускали. Ася спочатку намагалася вибратися, кричати, потім стала задихатися і стихла. Що було потім – не пам'ятає. Не пам'ятає переляканих братів, бабусю, яка поспішала допомогти. Все це - у підсвідомості. Коли підсвідома інформація спливає на поверхню свідомості – повторюються і відчуття: темно, задушливо під ковдрою. З цього моменту ковдра стане для дівчинки атрибутом ворожості, але якби хтось допоміг Асі це усвідомити ще в дитинстві!

Зустріч за зустрічю обережно поринаємо у природу страху. Страх – механізм інстинкту самозбереження. Малюємо шлях від біологічної до духовної природи

людини. Нарешті, Ася зважилася зобразити свій страх – темний, пухнастий і рухливий. Звідки він?

У 10 років дівчинка просить дружину двоюрідного брата розповісти їй страшні історії про домовиків. Вона відчуває особливий інтерес до всього страшного й таємничого, бо страх – значна частина її життя. Може пригадати одну таку розповідь, яка вразила найбільше. Ця історія відома багатьом поколінням і цікава не з точки зору достовірності, а з позиції впливу на внутрішній світ дитини:

“Одна жінка працювала на фабриці. Якось вночі вона побачила біля свого ліжка страшну фігуру із закривавленою рукою. Мабуть, це був домовий. Вона почала будити чоловіка, але він не прокидався. Наступного дня на фабриці вона була покалічена – залишилася без руки”...

Більше за все Асю вразило те, що чоловік не прокинувся і не зміг допомогти. З цієї пори Ася перестала просити маму спати з нею – не допоможе. Тільки двері в її кімнату вночі були завжди відчинені та обличчям вона завжди лежала до дверей.

Розповідь про домовика не тільки злякала Асю, вона їй чимось подобалася, адже у її страху з’явилося виправдання – вона боялася темряви та домовиків, як і багато інших дітей. Страх перед домовиком з цього моменту виправдовував її безсоння, неуважність та майже всі життєві невдачі. Ася вже не хотіла розлучатися з цим новим страхом.

Але дівчина дорослішала, а для дорослої людини виправдання неповноцінності, навіть обґрунтовані – не кращі за повноцінне життя. Так, робота з безсонням трансформувалася в роботу над звільненням від потреби боятися. Зараз Ася про свій страх згадує з посмішкою. У книзі відгуків про психологічну допомогу зберігається її запис: “Сплю, як бабак”!

Всі чоловіки – однакові або як звільнити свою жіночість?

Ярині 20 років. Вона хотіла б узяти участь у конкурсі краси в університеті, але “не вміє” бути жіночою, що в її розумінні означає “вміти фліртувати”.

- Ярино, якщо жіночість означає для тебе те, що ти сказала, то навіщо тобі брати участь у конкурсі?

- Перш за все, щоб довести собі, що я це можу. Я доволі розумна, можу співати. А жіночість у мене теж є, тільки я навчилася уникати різних ситуацій, коли можна у щось вплутатися, уникати сумнівних знайомств. Усі чоловіки однакові...

Ця штапована фраза, що зустрічається в різних комбінаціях (вся їх, родина така! Квартирантів не буває добрих! Усі жінки... і т. п.), з одного боку, виправдовує зневіру, переадресовує відповідальність, а з іншого, – свідчить про можливі психотравми її носія.

Першого разу, коли дівчинці було 4 - 5 років, на дачі Ярину покликав дідусь-сусід. Посадив дитинку на руки і почав “руками нишпорити не там, де треба”. Дівчинка вирвалася і залізла на дерево. Батькам не сказала – боялася покарання.

- Яким був цей дідусь?
- Невисокий, лисий, бридкий. З того часу стала обходити його десятою дорогою.

Чому діти не розповідають батькам про такі випадки? Згадаємо наше дитяче сприйняття дорослих. Батьки не раз нам повторюють: “Скільки тобі казати – слухайся дорослих”, “дорослі знають краще”, “дорослих треба поважати”. Можливо, саме ці установки, які дитина чує від найрідніших людей, призводять до того, що дії однолітків діти оцінюють критично, а от дорослий у їх сприйнятті - «завжди правий».

Наступний спогад Ярини близько 6 - 7 класу. День народження в квартирі однокласниці: тато ганяється за гостями – дітьми. Ловить її та несе в іншу кімнату. Там намагається роздягти. Ярина кричить, кличе на допомогу. Мама однокласниці на кухні пече пироги, дівчатка сміються, гримить музика. Ярина виривається від високого темноволосого чоловіка. Тепер вона чітко засвоїла формулу: всі чоловіки – однакові (незалежно від віку й зовнішності).

Подальші роки вона буде уникати чоловіків, придушувати свою жіночість, здригатися навіть від ненавмисних дотиків. У підсвідомості Ярини чітко сформована життєва стратегія: подалі від будь-яких чоловіків.

Час спливає. Поглиблюється духовний дисонанс між ідеалами, цінностями та смислами минулого і теперішнього. Ярина хоче подобатися, зустрічатися, але

обирає саме тих хлопців, які нею не цікавляться! Ось і черговий, за яким “сходила з розуму”, одружується. Знов одна...

Чому Ярина обирає саме таких – зрозуміло. Для безпеки. З такими не повториться досвід дитинства, такі до неї і не доторкнуться. Відсутність жіночості стала для дівчини гарантією безпеки.

Але Ярина хоче взяти участь у конкурсі краси. Це один з найважливіших смислів сьогодення. Як звільнити свою жіночість, приховану так далеко? Як нейтралізувати в пам’яті негативні емоційні переживання?

Вона береться за вивчення психології: відвідує заняття консультативної школи науково-практичної психології, занурюється в літературу, поринає в таємниці внутрішнього світу. Перший раз замість джинсів свідомо одягла сукню. Перемога настає тоді, коли минулі смисли свідомо узгоджуються з новими.

Таким чином поступово розв’язується конфлікт між ідеалами, смислами і цінностями, наслідком чого і є народження цілісної „Я” – концепції особистості.

В чому смисл красти, якщо грошей досталь?

Анюті 12 років. Прекрасно малює, вчиться у художній школі. Мама тривалий час не зважувалася звернутися до психолога – думала проблема зникне “сама”. Потім обставини змусили...

Анюта прийшла на зустріч залякана, як злодій на місці крадіжки. Разом малювали, потім грали, аналізували малюнки з альбому. Надзвичайний талант! Після встановлення довірливих стосунків зробили методичку “Координати життя”. У лівому нижньому секторі серед вчинків, яких краще б не було – дві крадіжки (рис.5.4).

У ході спілкування робимо акцент на різницю між “Я” минулим і “Я” теперішнім, ділимося досвідом “поганих справ” та за допомогою методики “Позитивна самооцінка” розглядаємо їх без осуду, як помилки, що дозволили отримати досвід. Говоримо про те, що у внутрішньому світі все повинно бути красивим, гармонійним, впорядкованим – ця мотивація є зрозумілою для естетичного світосприйняття дівчини. Все, що мучить, не дає спокійно спати - слід осмислити й відпустити.

Навчилася плавати	Стати художницею
Участь у виставці художніх робіт	Заробити багато грошей
Перемога в конкурсі малюнків	Допомагати батькам
Крадіжки	Об'їздити світ
Погані звички	Перемогти погані звички
Казала неправду батькам	Удосконалювати свої таланти
	Покращити стосунки з батьками

Рис. 5.4. Впровадження методики “Координати життя” у процес консультативної роботи з Анютою.

Анюта розповідає про вкрадений в однокласниці плеєр, який намагалася продати. Ділиться тим, як взяла у знайомої ключі від квартири тощо Надзвичайно важко про це розповідати, але вона старається.

Для чого Анюта це робила, коли батьки живуть досить заможнo – вона не може сказати. Клептоманія? Хвороба, а не психологічна проблема? Такий висновок спрямував би дівчину до лікаря.

За допомогою методики “Історія життя” поринаємо у сімейні спогади, потім розглядаємо фото. Коли дівчині було 3-4 роки батьки часто сварилися, майже під час кожної сварки лунали звинувачення в нестачі грошей. У глибинах дитячої пам’яті фрази: “потрібні гроші та хіба їх чесно заробиш?”, “треба платити за .., а грошей немає”.

Усвідомлена турбота про сім’ю та підсвідома потреба в грошах для сім’ї дивно поєдналися в особистості дівчини через схильність до крадіжок. Знову й знову розглядаємо цей механізм – малюємо, проговорюємо. Поступово почуття провини трансформуємо у новий смисл – самовдосконалення.

Домовляємося, що при будь-якому бажанні взяти щось чуже, Анюта просто зателефонує. Пройшли роки. Батьки Анюти іноді телефонують і вітають зі святами. Добре, коли можемо знайти причини. Добре, коли вистачає сміливості ці причини визнати. Турботлива дитина – скарб для батьків, але форми турботи бувають різними.

Боротьба зі світом або як стати особистістю

Тарасу – 12. Батьки скаржаться на втрату інтересу до навчання, відсутність самостійності. Що сталося і коли? За методикою “Проблемне коло” виявляємо, що найменш успішним сектором є школа (рис. 5.5). Аналізуємо причини.

Зміни відбулися близько року тому, коли хлопець вирішив взяти участь у телевізійній програмі “Найрозумніший”. Дивно, чому дорослі не роблять передач на зразок “Найдобріший”, “Найтурботливіший” – невже це менш важливо для суспільства? Скоріше - не престижно, але престиж визначають люди...

Рис. 5.5. Впровадження методики “Проблемне коло” у процес консультативної роботи з Тарасом.

Тарас думав, що для виграшу в цьому шоу достатньо бути інтелектуалом: помилився. Під час підготовчих турів створювалася нестерпна для нього психологічна атмосфера жорсткої конкуренції.

- Я вперше зустрівся з такою несправедливістю, – з хвилюванням згадував хлопець.

Його турбувало навіть не те, що розгубився і програв, а більше те, що не зміг стримати сльози перед відеокамерою. Зустріч із несправедливістю, яка культивується дорослими, яку не в змозі подолати – врешті-решт робить дитину байдужою. Байдужість, у даному випадку - наслідок руйнації ідеального образу дорослого в уявленні дитини. Це позначилося і на ставленні до світу, а, зокрема, – до навчання. Навіщо бути розумним, коли цінують зухвалих та самовпевнених?

Змінити світогляд - проблема не з легких. Тарас має потяг до історії. Разом розглядаємо життєві шляхи високодуховних особистостей – вони жили в такому ж несправедливому світі, але не здалися. Актуалізуємо психологічний механізм ідентифікації. Обговорюємо, що Тарасу подобається у кожному образі.

За допомогою методики “Історія життя” складаємо кадри подій особистої історії Тараса. Стільки цікавого! Виявляється, ще з перших років він прагнув до справедливості!

Для відновлення емоційних сил здійснили ”Подорож у дитинство”. Пригадали перші дитячі мрії. Виявили професійні інтереси. Зосередилися на якостях, які необхідні для успішної професійної діяльності. Запит батьків реалізовано.

Але звідки беруться такі значні протиріччя між внутрішнім світом дитини та соціальним середовищем? У чому смисл цієї війни із соціумом? Протилежний випадок - діти із дуже заможних родин, для яких усі двері відчинені, які мають все і не хочуть нічого. Нерідко наркотики та пияцтво - єдині “розвагами” для них. Тут – протилежна ситуація. Можливо, саме в боротьбі з найгіршими сторонами світу і народжується справжня особистість?

Виховання на все життя або розвиток особистості

Станіславу 24 роки. На вигляд – високий гарний хлопець, от тільки вираз обличчя стурбований, похмурий.

- Не можу себе зрозуміти й пробачити – сформулював він власну проблему.

Іноді з’являються думки покінчити з собою...

Втрата смислів є однією з найпоширеніших причин самогубства. Починаємо з найгострішого - самозвинувачення. Самозвинувачення можна розглядати як програму поступового самознищення. Якщо людина замість конструктивних дій, спрямованих на вирішення проблеми, тільки аналізує свою провину, вона бездіяльністю демонструє свою непотрібність Природі. Можливо, звідси – поява у хлопця алкогольної залежності? Шукав життєвих смислів усюди – у церкві, в містицизмі, магії.

За допомогою методики “Історія життя” поринаємо в минуле. У Станіслава був молодший на 2 роки брат Сашко. Сашкові завжди перепадало більше уваги й

турботи батьків. Від Станіслава вони вимагали “бути дорослим” вже з 4-5 років. Батьків часто не бувало вдома, і старшому брату доводилося брати на себе і справи по господарству, і виховання молодшого. Нерівне ставлення батьків до дітей з часом посилювалось: навіть гроші та куплені речі розподілялися, на думку Станіслава, несправедливо.

Сашко, маючи багато свободи, зустрів негарну компанію, захопився наркотиками... Його знайшли у батьківському гаражі, отруєного автомобільним газом. Підготовка до похоронів, кладовище, а у Станіслава замість смутку – радість і полегшення. Батьки ведуть до психіатра. Курс лікування. Що далі? Він упевнений, що в усьому винен саме він.

Починаємо з методики “Позитивна самооцінка”. Відділяємо бачення подій з позиції дитини від дорослого розуміння. Поступово все стає на свої місця: нерівне ставлення до дітей призвело до ревнощів, суперництва братів. Доки молодший брат був живий, Станіслав був гіршим, невдахою. Після смерті брата не треба нікому доводити, що він гідний – звідси і полегшення. Самопізнання, розуміння себе приводить людину і до самопрощення.

Тест Томаса засвідчив переважання у спілкуванні стилю уникнення. У правому верхньому куті за методикою “Координати життя” серед головних життєвих досягнень – добре оплачувана робота, нова машина, кар’єрне зростання та виїзд за кордон. Як правило очікування майбутнього виїзду за кордон полишає молодь будь-яких бажань у сьогоденні. Навіщо вчитися, якщо все одно система навчання за кордоном інша? Навіщо працювати, якщо *там* за цю ж роботу платять набагато краще? Проте, виїзд за кордон може розтягнутись на роки, а жити треба кожного дня.

Працюємо за методикою “Вперше”. Пишемо список цікавих дій, справ, які Станіслав ще ніколи не робив:

1. Стати лікарем
2. Навчитися грати в теніс
3. Виграти в лотерею
4. Знайти кохану людину.

Бажання пробуджують емоції, помалу з'являється енергія для життя. При кожній зустрічі обговорюємо досягнення, накреслюємо нові перспективи. Зараз Станіслав – відомий лікар-професіонал. Має свій приватний кабінет. Життям задоволений, але в лотерею нічого значного поки не виграв.

Втрата єдності

Втрата єдності – одна з найбільших втрат у житті людини. Чому саме людини? У тварин батьки через деякий час не впізнають своїх нащадків, а іноді - ворожо до них ставляться. Завдяки цьому маленька тварина навчається самостійності, що забезпечить її виживання в природі.

У людей все по-іншому. Людина свідомо прагне єдності: з близькими, коханими, з Природою, Богом.

Христині 26. Її хлопець, з яким прожили 2 роки, мріяли про міцну сім'ю і дітей, повернувся з відпустки, але не до неї. Зателефонував і сказав: “Хочу побути один і розібратися в собі”. Минуло 2 тижні. Христина бачила його з іншою дівчиною. Начебто все ясно, але цю болісну ясність Христина відштовхує від себе, прикриває її самозвинуваченням: “Це все я винна. Я приходила з роботи і розповідала про дрібні проблеми, погані стосунки в колективі. Я повторювала, що не вистачає грошей, що речі розкидані по квартирі, що він день пробайдкував. Тепер мені не хочеться жити... Вранці боюсь прокидатися, плачу майже цілодобово, чекаю на його дзвінок. Повертаюся з роботи до порожньої квартири. Хочу постійно телефонувати йому, але розумію, що вже набридла”.

Христина пізнала втрату єдності з коханою людиною. Чим можна хоча б частково компенсувати втрачену єдність? Разом малюємо “проблемне коло” (рис. 5.6) та оцінюємо 10 бальною шкалою успішність у кожному секторі.

Рис. 5.6. Впровадження методики “Проблемне коло” у процес консультативної роботи з Христиною.

Найбільш проблемним є сектор, в якому позначено стосунки з коханим (усього 1 бал), але й інші оцінки вкрай низькі. Коли декілька суттєвих проблем з'являються на життєвому шляху одночасно, сила їх впливу помножується, настає “проблемний резонанс”. Для його подолання необхідна термінова психологічна допомога.

Детально аналізуємо кожну проблему, починаючи з головної (як здається зараз). Даємо вільний вихід сльозам, емоціям. Христина розповідає про стосунки з коханим із болем, звинувачує тільки себе. Вона палить одну цигарку за іншою, ми йдемо парком, не зменшуючи швидкості. Сублімація емоційної енергії через фізичне навантаження робить свою справу – голос тремтить все менше, дихання стає ритмічнішим. Прощаємося, а в очах надія: “Ви допоможете мені?”

З другою зустріччю не відтягуємо – стан дівчини близький до критичного. Потроху розглядаємо інші проблеми, а їх чимало. Мати страждає алкоголізмом і регулярно просить грошей. На роботі начальниця тримає весь відділ у напрузі, маніпулює співробітниками. Незважаючи на слабе здоров'я, Христина не може кинути палити. Пошуки життєвих сил у дитинстві не призводять до бажаного результату. Дівчині не знаходилося місця у напівзруйнованій батьківській сім'ї; у школі вчителі змінювалися одна за одною, а двері музичної школи для неї були зачинені через нестачу грошей. На основі методики “Історія життя” працюємо з дитячими та дорослими образами на маму, на школу, на коханого та на себе.

Виявляємо високий показник духовного розвитку за допомогою методики “Духовний потенціал – 2”. Доброзичливість, вірність, допомога потребуючим, єдність з природою – ось те, що повинно складати основу щастя. Намагаємося разом, за розповідями Христини, визначити ідеали, смисли та ціннісну орієнтацію її обранця. Що він цінував найбільше? Чому приділяв свій час? До чого прагнув?

Христина неначе відсторонено згадує свого обранця. Він жив у своє задоволення, на роботу ходив двічі на тиждень. Цілими днями дивився телевізор, спільні гроші витрачав, як заманеться. Коли поїхав у відпустку, залишив її з копійками. Та найболісніше... Коли Христина зателефонувала і сказала, що їй дуже погано, відрубав: “Це твої проблеми”.

З'ясовуємо, чи бажає дівчина присвятити життя егоїстичній людині.

“Яка я?” – запитує Христина на одній із зустрічей.

“Високий духовний потенціал – надзвичайна цінність, яку можливо мати у внутрішньому світі. Така людина усвідомлює себе частиною Всесвіту і відчуває зв’язок з усіма істотами та явищами. Вона прямує шляхом самовдосконалення і допомагає іншим навести порядок у собі та в світі. Ти відчуваєш таку потребу?”

“Так, я хочу зробити своє життя гармонічним, хочу бути самодостатньою, хочу, щоб люди навколо були радісними”.

За декілька тижнів Христина встигає дивовижно багато: вона знаходить кращу роботу, забезпечує лікування для мами, кидає палити і, нарешті, ставить крапку в стосунках з хлопцем, який її покинув. Фіксуємо її успіхи за допомогою методики “Проблемне коло” (рис.5.7):

Рис. 5.7. Результати методики “Проблемне коло” після консультативної роботи з Христиною.

У чому сенс усього, що відбулося? Зрозуміти кожну сторінку Книги власного життя нелегко, але головне - Христина робить спроби: “Ця ситуація дала мені поштовх. Поштовх до розуміння себе, до самовдосконалення. Зараз я розумію, що стояла на місці, витратила життєвий час із людиною, яка не могла мене кохати посправжньому. Тепер я внутрішньо вільна і сподіваюся відшукати свою половинку”.

Втрата єдності – одна з найзначніших втрат у житті людини, однак іноді саме втрати й трагедії пробуджують людський дух і спонукають особистість досягати нових вершин.

Приклади актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку у процесі індивідуального психологічного консультування в контексті духовно-особистісного підходу можна було б продовжувати, але, підсумовуючи, слід зазначити, що цей підхід не повинен розглядатися як радикально відокремлений від

традиційних психологічних напрацювань. Швидше, він являє собою те доповнення, необхідність якого зумовлена духовним розвитком людини та людства.

Успішність впровадження духовно-особистісного підходу детермінується багатьма факторами: особистістю психолога й клієнта, наявністю довірливих стосунків між ними, умовами проведення психологічної роботи.

Для фіксації процесу й результатів психологічної роботи з клієнтом на практиці ми використовували карту індивідуальної психологічної роботи, яка заповнювалася після кожної зустрічі. Приклад такої узагальненої форми поданий у додатку 3. За її допомогою в ході консультування психолог відмічає біографічні дані, особливості сприйняття, спілкування, спрямованість (загальну та професійну), розвиненість психічних процесів, духовний потенціал, смисли та ідеали, актуалізованість психологічних механізмів духовного розвитку, тип світосприйняття (науковий, релігійний, естетичний чи філософський), риси характеру, розвиненість волі, емоційні характеристики й тип темпераменту. В процесі психологічної роботи відмічаються зміни в колі спілкування клієнта, взаємин у сім'ї, його ставленні до навчання чи праці, професійній орієнтації, зміни інтересів, здоров'я.

Загалом позитивні результати здійснення психологічної допомоги дозволяють зробити висновок про те, що врахування психологічних закономірностей і механізмів духовного розвитку особистості в консультативній практиці сприяє зростанню ефективності професійної діяльності практичного психолога.

5.3. Методичні рекомендації щодо професійної підготовки психологів до консультативної роботи на засадах духовно-особистісного підходу

Успішність професійної самореалізації практичного психолога залежить не тільки від загальнопрофесійних знань та вмінь, а й від рівня духовного розвитку, від взаємодії з клієнтом, який є носієм певної системи духовних знань, цінностей та досвіду, що може втілюватися у формах релігійної, мистецької або філософської свідомості. Важко уявити собі ситуацію, коли практичний психолог намагається допомогти клієнту, який має значно вищий духовний потенціал. Навряд чи таку психологічну допомогу можна назвати ефективною.

Звичайно, в ході індивідуального консультування відбувається певне взаємозбагачення психолога і клієнта, однак це не знижує вимог до професійного рівня та особистості фахівця. Порушуючи питання духовності й консультаційної практики, Джералд Портер зазначає, що для духовно налаштованого консультанта важливо вміти відрізнити критичні стани особистості, що прямує шляхом духовного розвитку від психопатології.

У першому випадку "...духовний шукач потребує часу й підтримки з боку оточення, щоб внести свій трансперсональний досвід у систему свого саморозуміння. І, мабуть, найбільше він потребує підтвердження того, що не збожеволів, а натомість переживає драматичний досвід непереборної трансформації, який у кінцевому рахунку несе добро" [135, с. 67]. Отже, реалізація духовно-особистісного підходу вимагає специфічної підготовки практичних психологів.

Активний розвиток вітчизняної практичної психології свідчить про посилення суспільної уваги до людини, проблем самопізнання, саморозвитку та самореалізації особистості. Поступово підвищується попит на психологічні послуги в різних сферах суспільної діяльності, а отже, зростають вимоги до системи професійної підготовки психологічних кадрів. У чому ж полягають особливості професійної підготовки психологів до роботи з використанням духовно-особистісного підходу?

Специфіка професії психолога зумовлена вимогами пізнавальної діяльності, в центрі якої є людина. Сучасний психолог - це кваліфікований фахівець у галузі

людинознавства, який досліджує закономірності розвитку та функціонування психіки, здійснює гуманістичну допомогу у розв'язанні особистісних і міжособистісних проблем людини, в її гармонічному розвитку.

Гуманістична спрямованість діяльності психолога полягає в тому, що в різних соціальних та психологічних умовах, надаючи допомогу дитині, батькам, вчителям, бізнесменам, політикам, хворим чи злочинцями, подібно лікарю, який лікує тіло, психолог працює над зціленням людської душі, полегшує її страждання, спрямовує особистість на вищі загальнолюдські цінності.

У своїй роботі психологічні працівники керуються Етичним Кодексом психолога, який являє собою сукупність етичних норм, правил поведінки, що склалися у психологічному співтоваристві. Згідно з Кодексом, діяльність психолога характеризується такими ознаками, як відповідальність, компетентність, захист інтересів клієнта, конфіденційність, професійна кооперація, додержання етичних правил у психологічних дослідженнях, здійснення кваліфікованої пропаганди психології [163].

На практиці критерієм ефективності професійної підготовленості психолога є здатність спеціаліста успішно адаптуватися в новому колективі та здійснювати продуктивну діяльність, визначену посадовими обов'язками. Слід зазначити, що основними проблемами, що виникають у ході адаптації психологічних кадрів до умов професійної діяльності, є:

- ✓ відсутність достатніх практичних навичок (наприклад, шкільний психолог, часом, не знає, з чого розпочинати діяльність, не може скласти варіативний план своєї роботи);
- ✓ несформованість відповідних професійних якостей особистості.

Перша проблема зумовлена розбіжністю між теоретичною підготовкою у ВНЗ і практичними вимогами до діяльності психолога на місцях. Її розв'язання потребує оновлення навчальних програм, створення не тільки теоретичних, а й практично орієнтованих підручників нового покоління.

Друга проблема є набагато складнішою. Система професійно важливих особистісних якостей є багатовимірним утворенням. Її формування вимагає незрівнянно більшого часу та зусиль, ніж засвоєння обсягу знань із певних

дисциплін. Тому доцільно встановлювати відповідність особистісних якостей абітурієнта, який зараховується на факультет психології, до професійних якостей сучасного психолога. Високий духовний потенціал є професійно важливою складовою якостей як психолога, так і педагога. Виявлення духовного потенціалу має бути однією з головних умов подальшого навчання.

В ідеальному випадку динаміка розвитку професійно важливих якостей майбутніх спеціалістів має відстежуватися протягом тривалого часу, починаючи з дошкільного та шкільного віку. При вступі до ВНЗ саме ця система якостей, доповнена відомостями про спрямованість особистості й бажання займатися відповідною діяльністю, мають відігравати провідну роль для зарахування абітурієнта до навчального закладу.

Однак, у процесі зарахування молодшої людини до ВНЗ головним критерієм придатності абітурієнта досі вважають успішність одноразового складання вступних іспитів та співбесід із певних шкільних дисциплін. Як правило, практикуються вступні іспити з таких предметів: біологія, “Людина і світ”, основи держави та права, українська та іноземна мови. Яке безпосереднє відношення ці предмети мають до професійної успішності майбутнього психолога, встановити важко.

Неврахування особистісних якостей під час прийому абітурієнтів до ВНЗ як основного фактора їх професійної придатності призводить до того, що дипломовані психологи демонструють на практиці відсутність емпатії, терпіння, доброзичливості, толерантності, а інколи - переносять власні особистісні проблеми на процес взаємодії з клієнтами. Як наслідок, професійна кар'єра такого “спеціаліста” не відзначається успішністю, що нерідко сприяє виникненню кризи особистісного розвитку. Результати діяльності професійно неспроможного психолога дискредитують психологічну науку, а його навчання у вищому навчальному закладі позбавляє можливості стати фахівцем дійсно талановитого майбутнього психолога.

Аналізу та подальшого врахування потребують і окремі недоліки психологічної підготовки фахівців. Специфіка умов праці, розбіжність професійних обов'язків вимагає диференційованого підходу до професійної підготовки психологічних кадрів. Так, психолог-дослідник у процесі навчання потребує більш ґрунтовної теоретичної підготовки, тоді як практичний психолог повинен проходити

стажування в різних умовах практичної діяльності. Спілкування з випускниками психологічних факультетів засвідчує, що в ході навчання вони оволодівають лише окремими елементами технології психологічної допомоги. Зокрема, вони володіють навичками загальної психодіагностики (за виключенням виявлення показників духовного розвитку особистості), але що робити з отриманими результатами, які наступні кроки психологічної корекції – як правило, не знають.

Нерідко в певних галузях необхідним є створення психологічних служб – об'єднання психологів-фахівців, які мають спільний предмет праці. За таких умов робота психолога пов'язана з процесом колективної взаємодії з колегами. В процесі такої взаємодії успішність професійної діяльності психологів залежить від системи соціально-психологічних факторів, серед яких:

- різні особистісні характеристики працівників (темперамент, характер, спрямованість тощо);
- розбіжності професійної підготовки (різні психологічні школи);
- різні рівні кваліфікації співробітників;
- різні професійні напрацювання (професійний досвід).

Зважаючи на це, в ході навчання майбутніх психологів слід розвивати здатність до професійної взаємодії, кооперації як із колегами-психологами, так і з педагогами.

Особливості професійної підготовки психологів до роботи з використанням духовно-особистісного підходу ґрунтуються, перш за все, на знаннях про духовний розвиток особистості, про його закономірності та психологічні механізми, духовні кризи і злети.

В ході практичної підготовки слід створювати ситуації спілкування та взаємодії між майбутніми психологами та особистостями, які можуть бути прикладами духовної самореалізації. Ці зустрічі відіграватимуть роль певного камертону, який допоможе психологам надалі краще орієнтуватися у проблемах духовного сходження людини. При підготовці професійних психологів слід враховувати також і те, що система особистісних якостей знаходиться в постійному розвитку, динаміці видозмін. Результативність професійної підготовки психологів значно зростає, коли студент у процесі навчання бере активну участь у діагностиці саморозвитку, здійснює самооцінку, накреслює програму самовдосконалення та шукає шляхи

власної самореалізації. Ефективність духовно спрямованої підготовки практичного психолога визначає успішність його подальшої професійної діяльності, під час якої духовні знання, цінності й досвід збагачуються особистісними надбаннями фахівця та стають здобутками суспільної свідомості.

Оволодіння духовно-особистісним підходом вимагає введення до загальної програми підготовки практичних психологів додаткових навчальних дисциплін. Виходячи з цього, розроблено спецкурс “Психологічні аспекти духовного розвитку особистості” для психологів, педагогів та керівників системи освіти. План, програма спецкурсу та література до нього подані в додатку Д. Програма спецкурсу “Психологічні аспекти духовного розвитку особистості” розрахована на 50 годин.

Апробація спецкурсу здійснювалася в Інституті післядипломної освіти педагогічних кадрів (довідка №01-14/346 від 13.06.07 р.). Слухачі курсів підвищення кваліфікації (психологи, директори шкіл, методисти та вчителі) схвально оцінили спецкурс. У своїх відгуках вони відзначили, що вивчення спецкурсу “Психологічні аспекти духовного розвитку особистості” сприяло розкриттю нових можливостей забезпечення процесу духовного розвитку молоді та висловили бажання впровадити його елементи на практиці у навчальних закладах своїх регіонів.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ V

1. Масові заходи з розвитку духовного потенціалу учнів і студентів не можуть в повній мірі здійснювати вичерпний вплив на глибинно-психологічні прояви духовного “Я” людини. Процес духовного розвитку особистості нерідко супроводжується кризами, духовним дисонансом, коли людина не усвідомлює, що з нею відбувається, неадекватно ставиться до особистісних змін і потребує кваліфікованої індивідуальної психологічної допомоги.

2. Впровадження духовно-особистісного підходу у консультативну діяльність зумовлює приділення першочергової уваги не психологічному добробуту особистості, а пошуку шляхів і можливостей її духовного зростання, визначення ідеалів, ціннісних орієнтацій та смислів, які для людини є життєво важливими. Зростання духовного потенціалу клієнта супроводжується зменшенням егоцентризму та емоційної залежності від особистих проблем і дозволяє бачити справжні причини виникнення проблеми, а отже - приймати правильні рішення щодо її розв’язання.

3. Реалізація духовно-особистісного підходу на практиці передбачає дотримання таких принципів: принцип вищої доцільності; принцип цілісності; принцип свідомої взаємодії; принцип розвитку свідомості; принцип свободи волевиявлення клієнта; принцип детермінованості зовнішнього та внутрішнього.

4. Впровадження духовно-особистісного підходу потребує використання специфічних методик і прийомів психологічної корекції, що зумовило розробку та апробацію психокорекційних методик:

- “Вікові сходи”, яка спрямована на усвідомлення клієнтом своїх ідентифікацій, пізнання власного духовного світу та рефлексії умов духовного розвитку в дитинстві;

- “Позитивна самооцінка”, що допомагає клієнту в упорядкуванні власних ідентифікацій, нейтралізації духовних дисонансів, передбачає конструювання позитивного образу свого “Я”;

- “Коло спілкування”, яка сприяє актуалізації психологічних механізмів ідентифікації, децентрації, рефлексії та усвідомлення буттєвої єдності, дозволяє впорядкувати стосунки з оточуючими;

- “Власна історія”, спрямовану на актуалізацію психологічних механізмів рефлексії та трансценденції, усвідомлення змісту та цінностей життя, відокремлення головного від другорядного, конструювання подій майбутнього;

- “Координати життя”, яка актуалізує психологічні механізми рефлексії та трансценденції, сприяє активізації самопізнання, структуризації ідеалів, цінностей та смислів, усвідомленню життєвої місії особистості;

- “Подорож до дитинства”, яка актуалізує психологічні механізми трансценденції та усвідомлення буттєвої єдності, сприяє активізації духовного потенціалу через розкриття дитячих спогадів, які є цінними для клієнта та інші.

5. Позитивні результати здійснення психологічної допомоги дозволяють зробити висновок про те, що реалізація духовно-особистісного підходу у консультативній практиці сприяє зростанню ефективності професійної діяльності практичного психолога. Для фіксації процесу й результатів психологічної роботи з клієнтом на практиці розроблено карту індивідуальної психологічної роботи, яка заповнюється психологом.

6. Необхідність оволодіння навичками психологічного консультування у парадигмі духовно-особистісного підходу висуває особливі вимоги до професійної підготовки психологів, що ґрунтуються, передусім, на знаннях про психологічні закономірності та механізми процесу духовного розвитку сучасної молоді, вікові потреби духовного розвитку особистості. Виходячи з цього, розроблено методичні рекомендації щодо професійної підготовки психологів до консультативної роботи з використанням духовно-особистісного підходу.

7. У процесі професійної підготовки слід створювати ситуації спілкування та взаємодії між майбутніми психологами та особистостями, які можуть бути прикладами духовної самореалізації. Ефективність духовно орієнтованої підготовки практичного психолога визначає успішність його подальшої професійної діяльності, під час якої духовні знання, цінності та досвід збагачуються особистісними надбаннями спеціаліста і стають здобутками суспільної свідомості.

Основні положення розділу подані в таких публікаціях автора:

1. Помиткін Е.О. Актуальні питання духовно орієнтованої підготовки та діяльності практичного психолога // Актуальные проблемы профессиональной подготовки практических психологов: Сб. науч. тр. Приложение № 10 (15) к научному журналу “Персонал”, № 5 (59), 2000. – С.37-39.
2. Помиткін Е.О. Підготовка до науково-гуманітарних професій (на прикладі професії психолога) // Психологія праці та професійної підготовки особистості: Навчальний посібник / За ред. П.С. Перепелиці, В.В.Рибалки. – Хмельницький: ТУП, 2001. – С.241-248.
3. Помиткін Е.О. Актуальні питання духовно орієнтованої підготовки практичних психологів // Професійна освіта: педагогіка і психологія: Польсько-український щорічник. Ченстохова; Київ, 2001. – С. 497-509.
4. Помиткін Е.О. Духовно-орієнтований підхід в процесі психологічного консультування учнів // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. – К.: Наук. Світ, 2002. – Випуск 3. – С. 102-106.
5. Помиткін Е.О. Індивідуальне психологічне консультування учнівської молоді на засадах духовно орієнтованого підходу // Вісник Національного технічного університету України “Київський політехнічний інститут”. Філософія. Психологія. Педагогіка: Зб. наук. праць. – Київ: ІВЦ “Політехніка”, 2006. - №2 (17). – С.101-104.
6. Помиткін Е.О. Ціннісно-смысловий дисонанс як фактор внутрішньоособистісного конфлікту // Конфліктологічна експертиза: теорія і методика / Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. Т-во конфліктологів України. Вип.5: Актуальні проблеми конфліктологічної експетризи – 2006. – С.68-74.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі представлено теоретичне узагальнення та експериментальне розв'язання проблеми дослідження психологічних закономірностей і механізмів духовного розвитку дітей і молоді, розкрито психологічний зміст, мотиваційні чинники та суперечності процесу духовного розвитку особистості, висвітлено його соціокультурні умови, досліджено специфіку актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку на різних вікових етапах, здійснено розробку й експериментальну апробацію психологічного супроводу духовного розвитку дітей і молоді в умовах навчально-виховного процесу, визначено провідні принципи, методичні засоби та прийоми впровадження духовно-особистісного підходу в практику психологічного консультування учнів і студентів.

1. У процесі історичного становлення психологічних поглядів духовність, розглядалася як філософська категорія, пов'язана з ідеалами Краси, Добра та Істини, а дослідження особистісного розвитку не враховували належним чином мотивів, закономірностей і механізмів процесу духовного розвитку. У відповідності з розробленим духовно-особистісним підходом філософські погляди на духовність інтегруються з психологічними уявленнями про особистість, її структуру та внутрішні процеси. Серед основних принципів духовно-особистісного підходу виокремлено та обґрунтовано: принцип духовно-особистісної інтеграції; принцип ієрархічності та принцип ціннісно-сміслової детермінації.

Духовний розвиток - це процес свідомого самовдосконалення особистості, що спрямовує людину на підпорядкування свого природного та соціального "Я" вищим ідеалам, цінностям і смислам у руслі Краси, Добра та Істини, гармонізацію поведінки та способу життя, збагачення духовних надбань людства результатами власної діяльності. На відміну від психологічного, духовний розвиток, зумовлений не тільки соціалізацією людини, але й активізацією духовного "Я", яке може вступати у протиріччя з "Я" соціальним і "Я" природним (біологічним).

В основі мотивації високодуховної особистості є мотиви самовдосконалення (відтворення прекрасного та досконалого у собі), допомоги потребуючим

(примноження добра, покращення світу), мудрості (пошук і примноження істини), праведності (дотримання духовних принципів, відтворення гармонії у власному житті) та святості (прийняття та виконання духовної місії, духовне подвижництво та наставництво).

Кризові стани у процесі духовного розвитку особистості зумовлені неузгодженістю ідеалів, смислів та цінностей і призводять до духовного дисонансу - негативного спонукального стану, що зумовлений дією декількох суперечливих ціннісно-сміслових установок, які формувалися одночасно або на різних вікових етапах життя.

2. Психологічні закономірності духовного розвитку дітей і молоді утворюють об'єктивно існуючі стійкі причинно-наслідкові зв'язки психічних явищ, які повторюються в процесі духовного розвитку особистості. Виявлено та експериментально підтверджено такі психологічні закономірності:

- духовні ідеали, смисли та цінності, засвоєні у ранньому дитинстві, справляють значний вплив на духовне зростання особистості;

- характерною ознакою подальшої духовної спрямованості особистості є замислення в роки дитинства над глобальними світовими проблемами, такими суперечностями світу як життя і смерть, знедолені та ображені діти;

- активізація прагнень до духовного розвитку в молоді роки нерідко відбувається завдяки зустрічі з особистістю - носієм високого духовного потенціалу. Така зустріч відіграє роль доленосної. У більш зрілому віці духовне пробудження настає внаслідок інформаційного поштовху – читання певних книг або важливих життєвих подій, втрат, що змушують замислитися над сенсом життя;

- на початку духовного сходження людина захоплюється одним певним ученням, але надалі будує власний світогляд на синтезі духовних знань, віддаючи перевагу ідеям краси, добра, істини, милосердя, любові до ближніх;

- перші етапи духовного розвитку особистості нерідко супроводжується емоційним злетом, прагненням залучити до свого світогляду інших. Надалі, в процесі самовдосконалення особистості, духовність знаходить прояв у рисах характеру та елементах поведінки. Ставлення до поглядів інших стає більш толерантним;

– духовні вчинки та поведінка не підпорядковуються правилам формальної логіки, виходячи за її межі. Особистість не орієнтується на соціальне схвалення, а більшою мірою керується вищими цінностями та сумлінням;

– у процесі духовного зростання людина прагне, насамперед, до удосконалення характеру, поведінки, нерідко залишаючи осторонь удосконалення власного тіла;

– зростання рівня духовного розвитку супроводжується підвищенням емпатійності та розширенням меж відповідальності (за себе, за ближніх, за людство, за світ у цілому);

– духовний розвиток особистості нерідко супроводжується вищими переживаннями, розкриттям незвичайних здібностей, які є не метою, а дороговказами на духовному шляху;

– життя високодуховної особистості є актом служіння, здійснення місії, своєрідним витвором мистецтва.

Сучасні соціокультурні умови духовного розвитку особистості характеризуються такими ознаками як збільшення обсягу інформації, інтеграція духовних знань, зближення світоглядних позицій тощо. Серед факторів, що ускладнюють процес духовного розвитку дітей і молоді - нестача уваги батьків; переважно несприятливий вплив засобів телекомунікації; відсутність навичок духовної самореалізації.

3. Психологічні механізми духовного розвитку дітей і молоді утворюють низку психічних функцій, які актуалізуються у віковому вимірі особистості та забезпечують духовне зростання. До їх складу віднесено ідентифікацію, децентрацію, рефлексію, трансценденцію та усвідомлення буттєвої єдності. Духовна ідентифікація зумовлює інтерес до духовних подвижників, їх життєвих доль та вчень, пов'язана з уявленнями особистості про свій ідеальний образ, духовне "Я". Психологічний механізм децентрації допомагає звільнитися від егоцентризму, зважати на потреби та інтереси інших. Саморефлексія сприяє зростанню здатності особистості осягнути власне буття, віднайти смисли, сформувати цінності. Психологічний механізм трансценденції зумовлює прагнення особистості покращити світ, допомогти потребуючим. Усвідомлення буттєвої єдності забезпечує

розуміння та переживання спорідненості людини з іншими, з природою, компенсує втрачену від народження біологічну єдність з організмом матері на буттєвому рівні.

Специфіка актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку на ранніх етапах онтогенезу полягає в тому, що найбільшій активності набуває психологічний механізм ідентифікації, що допомагає дитині наслідувати образ дорослого, зумовлює спочатку неусвідомлене, а потім свідоме прагнення до самовдосконалення. У процесі соціалізації зростає вагомість психологічного механізму децентрації, який зумовлює здатність зважати на інтереси та потреби інших, забезпечує гармонійні стосунки в сім'ї, колективі. У підлітковому віці набуває актуалізації психологічний механізм рефлексії, що дозволяє аналізувати та контролювати власні стани, поведінку. Розвиток психологічних механізмів трансценденції та усвідомлення буттєвої єдності в юнацькому віці зумовлений внутрішніми потребами духовного "Я" людини та вимагає сприятливих психолого-педагогічних умов.

4. Психологічна модель процесу духовного розвитку дітей і молоді з урахуванням принципів духовно-особистісного підходу (принципу духовно-особистісної інтеграції, ієрархічності та ціннісно-сміслової детермінації) дозволяє здійснити інтеграцію філософсько-психологічних уявлень щодо процесу духовного розвитку з психологічними уявленнями про особистість дитини, учня, студента. У відповідності до моделі в результаті актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку відбувається активне формування ціннісно-сміслової сфери, упорядкування ідеалів, смислів і цінностей, гармонізація духовних дисонансів особистості. Зростання активності духовного "Я" спонукає особистість до духовно спрямованої поведінки, вищим проявом якої є вчинок-служіння і через серію таких вчинків, об'єднаних духовними мотивами, метою та результатами, трансформується в духовно спрямовану діяльність, яка виступає умовою духовної самореалізації.

Психологічні закономірності духовного розвитку дітей і молоді утворюють постійні причинно-наслідкові зв'язки, які об'єднують особистісні новоутворення в часовому вимірі, детермінуючи послідовність їх прояву в поведінці та духовно

спрямованій діяльності. У відповідності до розробленої моделі основним критерієм духовного розвитку дітей і молоді є актуалізованість психологічних механізмів цього процесу в структурі особистості, а показником – духовний потенціал який визначено як ступінь духовного розвитку особистості, що зумовлює естетичну, гуманістичну та пізнавальну спрямованість, знаходить прояв у її поведінково-діяльнісній активності.

5. Діагностика духовного потенціалу можлива на основі трьох методичних підходів, що передбачають дослідження процесу актуалізації психологічних механізмів духовного розвитку у структурі особистості; дослідження прояву духовного потенціалу в поведінці дітей і молоді в колективі; аналіз результатів духовно спрямованої діяльності учнів і студентів.

Високий духовний потенціал притаманний незначній кількості сучасної молоді. При цьому актуалізація психологічних механізмів духовного розвитку носить нерівномірний характер. Найбільшій актуалізації набувають психологічні механізми ідентифікації та децентрації, а психологічні механізми рефлексії, трансценденції та усвідомлення буттєвої єдності є найменш розвиненими, що пов'язано з недостатнім усвідомленням власної життєвої мети, смислів і цінностей, низькою здатністю молоді до самоконтролю. Недостатній рівень духовного потенціалу зумовлює потребу в розробці психолого-педагогічного супроводу духовного розвитку дітей і молоді.

6. Психолого-педагогічний супровід духовного розвитку дітей і молоді повинен базуватися на закономірностях і механізмах духовного розвитку особистості, поєднувати сучасні засоби активізації та підтримки духовного потенціалу особистості (методичні поради, спецкурси, психодіагностичні та розвивальні методики, творчі проекти), спрямовані на активізацію духовного потенціалу учнів і студентів. Його характеристиками є духовна та соціальна спрямованість; неперервність; наступність; врахування вікових потреб розвитку дітей і молоді.

Впровадження психолого-педагогічного супроводу забезпечує актуалізацію психологічних механізмів ідентифікації, децентрації, рефлексії, трансценденції, усвідомлення буттєвої єдності та зростання духовного потенціалу дітей і молоді.

7. Реалізація духовно-особистісного підходу у консультативній діяльності

зумовлює приділення першочергової уваги пошуку шляхів і можливостей духовного розвитку особистості, визначенню ідеалів, ціннісних орієнтацій та життєвих смислів. При наявності духовного дисонансу психолог допомагає клієнту усвідомити причини цього явища та впорядкувати компоненти ціннісно-сміслової сфери особистості.

Впровадження духовно-особистісного підходу передбачає дотримання принципів вищої доцільності, свідомої взаємодії, розвитку свідомості, свободи волевиявлення клієнта, детермінованості зовнішнього та внутрішнього, а розроблені авторські психокорекційні методики сприяють більш ефективному розв'язанню психологічних проблем, пов'язаних з духовними кризами молоді, духовним дисонансом, життєвою дезорієнтацією тощо.

Необхідність оволодіння навичками психологічного консультування в парадигмі духовно-особистісного підходу висуває особливі вимоги до професійної підготовки психологів, що ґрунтуються, передусім, на знаннях про психологічні закономірності та механізми процесу духовного розвитку дітей і молоді, вікову специфіку духовного розвитку особистості. Розроблено методичні рекомендації щодо професійної підготовки психологів до консультативної роботи з використанням духовно-особистісного підходу. У процесі практичної підготовки слід створювати ситуації спілкування та взаємодії між майбутніми психологами та особистостями, які є прикладами духовної самореалізації, що допоможе психологам надалі краще орієнтуватися у проблемах духовного розвитку людини.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми духовного розвитку дітей і молоді. Подальшого теоретичного осмислення та експериментального вивчення потребують питання взаємодії компонентів структури особистості в процесі духовного розвитку, розробки та впровадження системи професійної підготовки педагогів і психологів до виявлення, збереження та примноження духовного потенціалу учнів і студентів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Абдыраимова Р. А.* Истоки духовной культуры кыргызского народа / Р.А. Абдыраимова // АПН Украины, Ин-т пробл. воспитания. – К.: Довіра, 1997. – 167 с.
2. *Абрамова А. Г.* К проблеме духовно-нравственного воспитания личности / А. Г. Абрамова // Обновляющаяся Россия: формирование нового гуманитарного пространства. – Саранск, 1997. – С. 232–235.
3. *Абсаттаров Р.* Духовная культура национальных меньшинств: вопр. теории и практики / Р. Абсаттаров, Д. Мен, Г. Самиков // Изв. АН Каз. ССР. Сер. Обществ. науки – 1990. – № 4. – С. 34–39.
4. *Абульханова-Славская Н.А.* Деятельность и психология личности: / Н.А. Абульханова-Славская. – М.: Наука, 1980. – 230 с.
5. *Аванесова Г. А.* Трактовка духовной культуры и духовности в отечественной аналитике в прошлом и теперь / Г. А. Аванесова // Наука о культуре: итоги и перспективы. – М., 1997. – Вып. 1. – С. 29–43.
6. *Авдыкулов А.* Ценностные ориентации и особенности профессиональной направленности учащихся 8-10 классов: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. психол. наук. / А. Авдыкулов. – М., 1990. – 26 с.
7. *Аверин Н. М.* Духовный опыт народа и нравственная жизнь общества / Н. М. Аверин // II Державенские чтения. – Тамбов, 1996. – С. 20-21.
8. *Адлер А.* Наука жить / А. Адлер; [пер. с англ. и нем.]. – К.: Port-Royal, 1997. – 288 с.
9. *Азаров Ю. П.* Тайны педагогического мастерства: [учеб. пособ.] / Ю. П. Азаров. – М.: НПО «МОДЭК», 2004. – 432 с.
10. *Акимов И.О* природе таланта. «О мальчике, который умел летать, или Путь к свободе» / И. Акимов, В. Клименко. – Т. 1: Концепция. – 224 с.
11. *Актуальні проблеми духовності: зб. наук. доп. та реф. викладів повідомлень* // II Всеукр. конф. у Кривому Розі / [Т. А. Хорольська (ред.) та ін.]; Криворіз. пед. ін-т;– Кривий Ріг, 1997. – Вип.2. – 397 с.

12. *Актуальные проблемы возрождения духовности, развития народного художественного творчества и подготовки кадров в вузах культуры: материалы Всерос. науч.-практ. конф. (24-26 дек. 1991 г.) / МГИК. – М., 1993. – 116 с.*

13. *Алексеев В. В. Развитие самосознания на рубеже подросткового и юношеского возрастов: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. психол. наук / В. В. Алексеев. – М.: 1985. – 19 с.*

14. *Алексеева В. Г. Место ценностных ориентаций в построении типологии личности / В. Г. Алексеева // Социологические исследования. – 1980. – №1. – С. 34-43.*

15. *Алексеева В. Г. Ценностные ориентации как фактор жизнедеятельности и развития личности / В. Г. Алексеева // Психологический журнал. – 1984. – Т. 5. – № 5. – С. 63-70.*

16. *Алфімов В. Н. Творческая личность старшеклассника: модель и развитие / В. Н. Алфімов, Н. Е. Артемов, Г. В. Тимошко. – К.; Донецк: Ассоциация лицеев и гимназий Украины, 1993. – 64 с.*

17. *Амонашвили Ш. Почему не прожить нам жизнь героями духа / Ш. Амонашвили. – М.: Издательский Дом Шалвы Амонашвили, 2003. – 64 с.*

18. *Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды: [в 2-х т.] / Б. Г. Ананьев. – М.: Педагогика, 1980. – Т.1. – 232 с.*

19. *Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – Л., 1969. – 338 с.*

20. *Ананьев О. В. "Новый град": проект духовного и социального переустройства мира / О. В. Ананьев, А. А. Ермичев // Фил. и о-во. – 1998. – № 1. – С. 154-172.*

21. *Анастаси А. Психологическое тестирование: [в 2-х кн.]. – М.: Педагогика, 1982. – Кн. 2. – 296 с.*

22. *Андреев С. С. Информационная культура: уровень содержательности духовных ценностей / С. С. Андреев // Социально-политический журнал. – М., 1998. – № 2. – С. 79-112.*

23. *Андреева И. С. Тело, дух, душа, мир / И. С. Андреева // Человек: образ и сущность. – М., 1997. – С. 90-107.*

24. *Андриевский Б. П.* Эволюция духовности человека и общества к концу XX столетия в России / Б. П. Андриевский // Эволюция и революция: опыт и уроки мировой и рос. истории: материалы междунар. науч. конф. – Хабаровск, 1997. – С. 357-360.
25. *Андрущенко В.П.* Науково-освітній потенціал нації: погляд у XXI століття / Віктор Андрущенко // [авт. упоряд. В. Литвин, В. Андрущенко, С. Довгий, В. Зайчик, В. Кремінь; М-во освіти і науки України. – К.: Навчальна кн., 2003. – Кн. 1: Пріоритет інтелекту. – 608 с.
26. *Андрущенко В.П.* Роздуми про освіту: Статті. Нариси. Інтерв'ю / В.П. Андрущенко. – К.: Знання України, 2005. – 804 с.
27. *Аникеева Н. П.* Психологический климат в коллективе / Н. П. Аникеева. – М.: Просвещение, 1989. – 224 с.
28. *Анисимов С.Ф.* Духовные ценности: производство и потребление / С. Ф. Анисимов. – М.: Мысль, 1988. – 253 с.
29. *Анцыферова Л. И.* Методологические проблемы психологии развития / Л. И. Анцыферова // Принцип развития в психологии; [под ред. Л. И. Анцыферовой. – М.: Наука, 1978. – С. 3-20.
30. *Апулей Л.* Амур и Психея: [репринтное воспроизведение с издания А. С. Суворина] / Л. Апулей. – 1990. – 94 с.
31. *Аронец М.* Відроджене джерело духовної єдності мистецтва і релігії / М. Аронец // Писанка. – 1994. – № 1. – С. 26-27.
32. *Архиепископ Лука (Войно-Ясенецкий).* Дух, душа и тело. Украинская православная церковь / Архиепископ Лука (Войно-Ясенецкий). – ЗАО “Тираж-51”, 2002. – 136 с.
33. *Аскин Я. Ф.* Творчество как элемент духовной жизни и социальный детерминизм / Я. Ф. Аскин // Интеллигенция и либерализм в России. – Саратов, 1995. – С. 5-8.
34. *Асмолов А. Г.* Психология личности: [учебник] / А. Г. Асмолов. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 367 с.
35. *Ассаджиоли Р.* Психосинтез: теория и практика / Р. Ассаджиоли. – М.: REFL-book, 1994. – 314 с.

36. *Афанасьев А. И.* Духовность общества и ценности молодежи / А. И. Афанасьев, В. А. Кузьмин // Вторая научная сессия «Социальный механизм государственного управления». – М., 1995. – С.153-158.

37. *Ахметгалеев Э. Д.* Об особенностях формирования духовного потенциала населения региона в переходный период / Э. Д. Ахметгалеев // Социально-экономические и политико-правовые аспекты становления рыночных отношений в республике Татарстан: материалы респ. науч.-практ. конф. (Казань, 10-11 окт., 1996 г.). – Казань, 1996. – С. 107-109.

38. *Баєв Б. Ф.* Психологічне вивчення учнів / Б. Ф. Баєв. – К.: Радянська шк., 1977. – 109 с.

39. *Балабанов П. И.* Сравнительный анализ особенности человеческого духа и проектирования / П. И. Балабанов // Истина духа и целостность человека. – Кем.о, 1994. – С. 152-166.

40. *Балл Г. О.* Категорії значення і смислу в аналізі духовної культури / Георгій Балл // Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників: міжвід. наук. зб. / [за ред. А. І. Комарова, Ю. П. Богущкий та ін.]. – К.: Науково-дослідний інститут “Проблеми людини”, 1999. – Т. 14. – С. 153–155.

41. *Балл Г. А.* Концепция самоактуализации личности в гуманистической психологии / Г. А. Балл. – К.; Донецк: "Ровесник", 1993. – 32 с.

42. *Балл Г.А.* Проблема самоактуализации личности в гуманистической психологии: аналитический обзор / Г. А. Балл // сост. Г. А. Балл. – К., 1991. – 153 с.

43. *Барабаш О.* Парадигма духовності в сучасній педагогіці / О. Барабаш // Обрії. – 1998. – № 1. – С. 22.-24.

44. *Баранівський В. Ф.* Проблема духовності особистості в сучасному українському суспільстві. / В. Ф. Баранівський // Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників: міжвід. наук. зб. / [за ред. А. І. Комарова, Ю. П. Богущкий та ін.]. – К.: Науково-дослідний інститут “Проблеми людини”, 1999. – Т. 14. – С. 68–80.

45. *Барановский В. Ф.* Духовность личности: социальный механизм развития / В. Ф. Барановский // НАН Украины. – К., 1995. – 167 с.
46. *Баранова Н.А.* Духовные основы культуры и рыночная экономика / Н. А. Баранова // Сер. Методология науки. – Томск, 1997. – Вып. 2: Нетрадиционная методология. – С. 10–13.
47. *Бахтин М. М.* Проблемы поэтики Достоевского / М. М. Бахтин. – М.: Сов. писатель, 1963. – Изд. 2-е. – 363 с.
48. *Бейли А.* От интеллекта к интуиции / А. Бейли; [пер. с англ.]. – Geneva: Association Lucts Trust, Geneva, 1994; Новочеркасск: Агентство УСАГУНАФ, 1994. – 214 с.
49. *Бейли А.* Свет души (Пересказ Йога Сутр Патанджали) / А. Бейли. – М.: Изд-во “Навна-3”, 2000. – 384 с.
50. *Белецкий М. И.* Национально-культурные и идеологические ориентации населения Украины: по данным социологических опросов / М. И. Белецкий, А. К. Толпыго // Полис. – 1998. – №4. – С. 74-89.
51. *Беликов П.* Рерих / П. Беликов, В. Князева // Жизнь замечательных людей. – М.: Молодая гвардия. – Вып. 3 (510). – 1972. – 254 с.
52. *Бенеш Т.* Соотношение духовного и материального / Т. Бенеш // Наука, философия, религия: наука в христианском мире. – Дубна, 1995. – С. 74-78.
53. *Бердяев М.* Філософія вільного духу / М. Бердяев. – М, 1994. – С. 26-27.
54. *Бердяев Н. А.* Спасение и творчество / Н. А. Бердяев / Путь: Орган русской религиозной мысли. – М., 1992. – Кн.2. – С. 161-176.
55. *Берн Э.* Трансакционный анализ и психотерапия / Э. Берн; [пер. с англ.]. – СПб.: Изд-во "Братство", 1992. – 224 с.
56. *Бесконечная история.* UNIVERSAL TEACHING STUDENTI EDITION, Юнивер. – М.: Полимед, 1992. – 32 с.
57. *Беспарточный Б. Д.* Общественное мнение и духовная жизнь общества / Б. Д. Беспарточный // Духовное обустройство России. – Курск, 1996. – С. 107-119.
58. *Бессонов Б. Н.* Цивилизация и философия: необходимость новых ценностей / Б. Н. Бессонов // Философские перспективы человечества. – М., 1993. – С. 4-10.

59. *Бех І. Д.* Від волі до особистості: [метод. посіб.] / Іван Бех. – К.: Україна–Віта, 1995. – 202 с.
60. *Бех І. Д.* Виховання особистості: сходження до духовності: наук. вид. / І.Д. Бех. – К.: Либідь, 2006. – 272 с.
61. *Бех І. Д.* Духовні цінності в розвитку особистості / Іван Бех // Педагогіка і психологія: наук.–теорет. та інформ. журн. / АПН України. –1997. – № 4 (14). – С. 124–129.
62. *Бех І. Д.* Духовна енергія вчинку: [наук.-метод. посіб.] / Іван Бех. – Рівне.: РДГУ, 2004. – 42 с.
63. *Бехтерев В. М.* Бессмертие человеческой личности как научная проблема / В. М. Бехтерев. – Пг., 1918. – 24 с.
64. *Библія.* Книги священного писання Ветхого и Нового Завета. – Москва. – 1990. – 296 с.
65. *Битинас Б.* Процесс воспитания. Приобщение к ценностям / Б. Битинас. – Вильнюс, 1995. – 72 с.
66. *Битянова Н. Р.* Психология личностного роста. Практическое пособие по проведению тренинга личностного роста психологов, педагогов, социальных работников / Н. Р. Битянова. – М.: Междунар. пед. академия, 1995. – 64 с.
67. *Бычков В.* Религиозно-эстетическое сознание в России XIX-XX веков: пролегомены к тексту о современном этапе поисков духовного в искусстве / В. Бычков // Вопросы искусствознания. – 1997. – № 1. – С. 317-340.
68. *Блаватская Е. П.* Тайная доктрина. Синтез науки, религии и философии / Е. П. Блаватская // Космогенезис. – Т. 1., ч. 1: Космическая эволюция. – Ленинград. – 1991. – 361 с.
69. *Божович Л. И.* Личность и ее формирование в детском возрасте / Л. И. Божович. – М., 1968. – 464 с.
70. *Болтівець С.І.* Педагогічна психогігієна: теорія та методика: монографія / Сергій Болтівець. – К.: Редакція “Бюлетня ВАК України”, 2000. – 302 с.
71. *Бом Д.* Наука и духовность: необходимость изменений в культуре / Д. Бом // Человек. – М., 1993. – Вып. 1. – С. 7-17.

72. *Бондаренко А. Ф.* Психологическая помощь: теория и практика: [учеб. пособ. для студ. ст. курсов психол. фак. и отд-ний ун-тов] / А. Ф. Бондаренко. – К.: Укртехпрес, 1997. – 216 с.

73. *Бондаровська В. М.* Духовність та моральні цінності сучасної української молоді: деякі соціально-психологічні аспекти / В. М. Бондаровська // Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників: міжвід. наук. зб. / [за ред. А. І. Комарова, Ю. П. Богуцький та ін.]. – К.: Науково-дослідний інститут “Проблеми людини”, 1999. – Т. 14. – С. 240–244.

74. *Боришевський М. Й.* Духовні цінності в становленні особистості громадянина / М. Й. Боришевський // Педагогіка і психологія: наук.–теорет. та інформ. журн. / АПН України. – 1997. – №1 (14). – С. 144–150.

75. *Боришевський М. Й.* Моральна саморегуляція поведінки особистості: понятійний апарат / М.Й. Боришевський. – К.: ІП АПН України, 1993. – 24 с.

76. *Боришевський М. Й.* Духовність у становленні та розвитку особистісного потенціалу людини / М.Й. Боришевський // Актуальні проблеми психології: зб. наук. ст. / [за заг. ред. академіка С.Д. Максименка та канд. психол. наук С.О. Ладивір]. – К., 2007. – Т. IV: Психолого-педагогічні основи розвитку особистісного потенціалу дитини в сучасному суспільстві. – С. 4–15.

77. *Борсяков Ю. И.* Материальное и духовное в современном обществе / Ю.И. Борсяков // Новые идеи в философии: зб. науч. тр. – Пермь, 1997. – Вып. 6. – С. 97–103.

78. *Боус Г. Н.* Способы номинации понятий духовной сферы человека: (на материале православного вероисповедания) / Г. Н. Боус // Духовная сфера деятельности человека. – Саратов, 1996. – С. 48-53.

79. *Братусь Б. С.* Нравственное сознание личности: психологическое исследование / Б. С. Братусь. – М.: Знание, 1985. – 64 с.

80. *Братусь Б. С.* Психология и этика. Возможна ли нравственная психология? / Б. С. Братусь // Человек. – 1998. – № 2. – С. 50-59.

81. *Брюханцева Н. В.* Фантазия в образовании и становлении духовности / Н. В. Брюханцева // Современные образовательные стратегии и духовное развитие личности. – Томск, 1996. – Ч. 1. – С. 93-96.
82. *Буева Л. П.* Духовная культура личности в современном образовании / Л. П. Буева // Современные проблемы культурологического образования. – М., 1993. – С. 58-65.
83. *Булах І.С.* Психологія особистісного зростання підлітка: [монографія] / Ирина Булах. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2003. – 340 с.
84. *Булах І.С.* Психологічні аспекти міжособистісної взаємодії викладачів і студентів: навч.–метод. посіб. / І. Булах, Л. Долинська. – К., 2002. – 114 с.
85. *Бурлачук Л. Ф.* Словарь-справочник по психологической диагностике / Л. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов. – К.: Наук. думка, 1980. – 200 с.
86. *Буянов Р. А.* О духовности и национальной идее / Р. А. Буянов // Социализм – выбор истории. – Новосибирск, 1998. – С.76-81.
87. *Бхагван Шри Раджнеш.* Дар Атиши / Бхагван Шри Раджнеш. – СПб.: Альманах Реверс, 1991. – 32с
88. *Вавилова Л. Н.* Научно-гуманистическое мировоззрение как феномен современной духовной культуры / Л. Н. Вавилова // Духовная культура: идея, история, реальность. – Казань, 1994. – С. 113-114.
89. *Васильев Г. Н.,* Человек: Генезис Духа: (Диалоги философа, психолога и математика) / Г. Н. ВасильевЭ. Р.А. Зобов, В. Н. Келасьев. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербург. ун-та, 1994. – 290 с.
90. *Васьківська С. В.* Основи психологічного консультування: [навч. посіб.] / С.В. Васьківська. – К.: Четверта хвиля, 2004. – 256 с.
91. *Ващенко Г.* Виховний ідеал / Григорій Ващенко. – Полтава: Ред. газ. “Полтавський вісник”, 1994. – 191 с.
92. *Верба И.* Процесс духовного развития – это процесс целостный / И. Верба // Образование и рынок. – 1997. – № 3. – С. 47–58.
93. *Вернадский В. И.* Дневники 1917-1921: январь 1920 – март 1921 / В. И. Вернадский. – К.: Наукова думка, 1997. – 328 с.

94. *Вернадский В. И.* Начало и вечность жизни / В. Вернадский. – М.: Сов. Россия, 1989. – 704 с.
95. *Вечерський В.* Втрачені цінності (огляд преси) / В. Вечерський, О. Суцценко // Пам'ятки України. – 1998. – № 1. – С. 191-193.
96. *Вікова та педагогічна психологія:* [навч. посіб.] / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук та ін. – К.: Просвіта, 2001. – 416 с.
97. *Выготский Л.С.* Собрание сочинений: в 6-ти т. / Л.С. Виготский // [под ред. Т.А. Власовой]. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 5: Основы дефектологии – 368 с.
98. *Виховання естетичної культури школярів:* навч. посіб. / І. А. Зязюн, Н. І. Миропольська, Л. О. Хлібнікова та ін. // Ін-т змісту і методів навчання. – К.: ІЗМН, 1998. – 153 с.
99. *Виховання молодого покоління на принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України:* зб. наук. праць / НАН України. Ін-т укр. археографії та джерелознавства. Острозьке від-ня. – Острог, 1997. – 232 с.
100. *Владимиров Н. П.* Проблема личности в духовном возрождении России / Н. П. Владимиров // Социология: материалы по спецкурсам. – М., 1993. – С. 64–72.
101. *Вовк Л.* Духовне відродження нації: з історії проблеми / Л. Вовк // Рад. шк. – 1995. – №2. – С. 16–19.
102. *Вовканич С.* Пріоритет еліти: інтелект і творчість у злагоді з духовністю / С. Вовканич // Сучасність. – 1997. – №7/8. – С. 189-197.
103. *Войно-Ясенецкий В. Ф.* О духе, душе и теле / В. Ф. Войно-Ясенецкий // Философские науки. – 1998. – № 1. – С. 143-150.
104. *Войтенко В. П.* Людина на зламі тисячоліть. Метанойя / В. П. Войтенко. – К.: Гіпократ, 1998. – 140 с.
105. *Волков А.Н.* Проблемы духовной философии / А. Н. Волков. – М.: Агенство "ДОК", 1995. – Т. 1. – 163 с.; Т. 2, кн. 2. – 203 с.
106. *Волкова Н. А.* Динамика ценностных ориентаций в структуре личных характеристик у школьников: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. психол. наук / Н. А. Волкова. – М., 1983 – 15 с.

107. *Воробьев Ю. Л.* Кризис духовности / Ю. Л. Воробьев, В. Е. Касимова // Человек в научной и философской картине мира XXI века: тез. докл. и выступлений Всерос. науч. конф. – Курск, 1996. – Ч. 2. – С. 22-24.
108. *Воронин Г. Л.* Духовная организация личности и общества как объект социологического изучения: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. социол. наук / Г. Л. Воронин. – М., 1995. – 33 с.
109. *Выготский Л. С.* Воображение и творчество в детском возрасте. Психологический очерк: [кн. для учителя] / Л.С. Выготский. – М.: Просвещение, 1991. – 3-е изд. – 93 с.
110. *Выготский Л. С.* Развитие личности и мировоззрения ребенка. Психология личности: тексты / Л. С. Выготский. – М.: 1982. – С. 161–165.
111. *Выжлецов Г. П.* Ценности российской духовности: кризис и возрождение / Г. П. Выжлецов // Человек и духовно-культурные основы возрождения России. – СПб., 1996. – С. 12-33.
112. *Ганзен В. А.* Системные описания в психологии / В. А. Ганзен. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – 176 с.
113. *Гармаев А. Ц.* Обрести себя / А. Ц. Гармаев // Свет православия. Христианский собеседник. Издание Макариев-Решемской Обители. – 1999. – Вып. 49. – 288 с.
114. *Гармаев А. Ц.* Этапы нравственного становления ребенка / А. Ц. Гармаев. – М.: Центр межнационального и сравнительного образования, 1991. – 145 с.
115. *Гасимова Г.* Роль художественной культуры в духовном процессе личности: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филос. наук / Г. Гасимова. – Баку, 1992. – 21 с.
116. *Гегель Г. В.* Феноменология духа: собр. соч.: [в 14-ти т.] / Г.В. Гегель: – М.: Соцэкгиз, 1959. – Т. 4. – 440 с.
117. *Гегель Г.В.* Энциклопедия философских наук / Г. Гегель // [отв. ред. Е. П. Ситковский]. – М.: “Мысль”, 1977. – Т. 3: Философия духа. – 471 с.
118. *Генон Р.* Кризис современного мира / Р. Генон // Наш современник. – 1992. – № 10. – С. 157.
119. *Гессе Г.* Игра в бисер / Г. Гессе. – М.: Правда, 1992. – 495 с.

120. *Гизатова Г. К.* Духовная культура как система элементов / Г. К. Гизатова // Духовная культура: идеи, история, реальность. – Казань, 1994. – С. 14-15.
121. *Гільбух Ю. З.* Розумово обдарована дитинина: психологія, діагностика, педагогіка / Ю. З. Гільбух. – К.: ВІПОЛ, 1993. – 75 с.
122. *Гільбух Ю. З.* Темперамент і пізнавальні здібності школяра (Діагностика, педагогіка) / Ю. З. Гільбух. – К., 1992. – 216 с.
123. *Глассер У.* Школи без неудачників: учеб. пособ. / У. Глассер // [пер. с англ.; общ. ред. и предисл. В.Я. Пилиповского]. – М.: Прогресс, 1991. – 184 с.
124. *Говорун Т.В.* Гендерна психологія: [навч. посіб.] / Т.В. Говорун, О.М. Кікінежді. – К.: Видавничий центр “Академія”, 2004. – 308 с.
125. *Говорун Т.В.* Соціалізація статі та сексуальності: монографія / Т.В. Говорун. – Т.: Навчальна книга–Богдан, 2001. – 240 с.
126. *Голубева М. В.* Религиозное мировоззрение и духовная жизнь современного общества / М. В. Голубева // Сознание и теория мировоззрения: история и современность. – Иваново, 1992. – С. 48-56.
127. *Гончаренко С.У.* Український педагогічний словник / Семен Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
128. *Гончаров В. П.* Философия образования в условиях духовного обновления России / В. П. Гончаров, В. Н. Филиппов. – Барнаул: Изд-во Барн. пед. ун-та, 1994. – 376 с.
129. *Гор Э.* Земля на чаше весов: экология и человеческий дух / Э. Гор // [пер. с англ. И.А. Вишневской, В. С. Киргизова]. – М.: ППП, 1993. – 431 с.
130. *Горак А. И.* К постановке проблемы соотношения материального и духовного в общественной жизни / А. И. Горак // Материальное и духовное в социальном развитии. – К: Вища шк., 1986. – 127 с.
131. *Грабовський С.* Самовизначення людини як проблема сучасної доби / С. Грабовський // Сучасність. – 1999. – № 9. – С. 50-65.
132. *Грот М.Я.* Вибрані психологічні твори / М.Я. Грот // [упоряд., передм. М.Д. Бойправ]. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2006. – 296 с.

133. *Гроф Станислав. Духовный кризис: статьи и исследования / Гроф Станислав.* – М., 1995. – 255 с.
134. *Гуманізм і духовність у контексті культури / [ред. Т. Біленко]; НАН України. Ін-т філософії.* – Дрогобич, 1995. – Кн. 1: Духовність у гуманістичних виявах творчості. – 266 с.
135. *Гуманістична психологія: антологія: в 3-х т. / [упоряд.: Г. Балл, Р. Трач].* – К.: ПУЛЬСАРИ, 2005. – Т. 2: Психологія і духовність: (світоглядні аспекти гуманістично зорієнтованих напрямів у сучасній західній психології). – 279 с.
136. *Гумбольдт В. О духе, присущем человеческому роду: язык и философия культуры / В. Гумбольдт.* – М.: Прогресс, 1995. – 337 с.
137. *Гуняк М. Роль літературного краєзнавства у становленні духовності учнів М. Гуняк // Педагогіка і психологія професійної освіти: результати досліджень і перспективи: зб. наук. пр. / за ред. І.А. Зязюна та Н.Г. Ничкало.* – 1997. – №3/4, ч.2. – С. 143–148.
138. *Гусейнов А. А. Словарь по этике / А. А. Гусейнов, И. С. Кон.* – М.: Политиздат, 1989. – 447 с.
139. *Д'Адамо П. 4 группы крови – 4 образа жизни / Д'Адамо П., Уитни К.; [пер. с англ. Г. И. Левитган].* – Мн.: ООО «Попурри», 2002. – 464 с.
140. *Даниленко О. И. О роли духовной культуры как психогигиенического фактора / О. И. Даниленко // Человек и духовно-культурные основы возрождения России.* – СПб., 1996. – С. 249-266.
141. *Дахній А. Й. Культурне відродження України в контексті європейської духовної традиції: (екзистенціальні мотиви в українській культурі) / А. Й. Дахній // Вісник Львів. ун-ту. Сер. Сусп. науки.* – 1993. – Вип. 31. – С. 9–16.
142. *Два крила державності: економіка і духовність: [розмова І. Дзюби з А. Єпіфановим] // Сучасність.* – 1999. – № 12. – С. 95–100.
143. *Державна національна програма "Освіта" (Україна ХХІ століття).* – К.: Райдуга, 1994. – 62 с.
144. *Деркач В. Л. Поняття духовності в контексті сучасного соціокультурного бачення. / В. Л. Деркач // Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки,*

пропозиції наукових та практичних працівників: міжвід. наук. зб. / [за ред. А. І. Комарова, Ю. П. Богуцький та ін.]. – К.: Наук.-дослід. ін-т “Проблеми людини”, 1999. – Т. 14. – С. 117–120.

145. *Деякі аспекти морального виховання*: практичний матеріал для класних керівників, вихователів і вчителів / [авт.-уклад. В. К. Демиденко]. – К.: ІСДО, 1995. – 40 с.

146. *Джонс Джордж Арнсби*. Паломничество Джеймса. Одиссея внутренних миров / Джонс Джордж Арнсби // [пер. с англ. Кири Скрыбиной–Редин]; РАН. – М.: “Восточная литература”, 1996. – 112 с.

147. *Дзюба І*. Духовний потенціал нашого народу не вигас / І. Дзюба // Слово і час. – 1993. – № 7. – С.3-5.

148. *Дмитренко Г. А.* Стратегічний менеджмент. Цільове управління освітою на основі кваліметричного підходу: [навч. посіб.] / Г.А. Дмитренко. – К.: ІЗМН, 1996. – 140 с.

149. *Добкина Н. Н.* Нравственное содержание духовности: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филос. наук / Н. Н. Добкина. – М., 1996. – 20 с.

150. *Довідник професій* / [упоряд.: Д.О. Закатнов, Н.В. Жемера, М.П. Тименко]. – К.: “Українська книга”, 1999. – 312 с.

151. *Долинська Л. В.* Активні методи в роботі практичного психолога / Л. В. Долинська, М.В. Левченко, Н.В. Чепелева, Л.І. Уманець. – К.: УДПУ ім. М. П. Драгоманова, 1994. – 80 с.

152. *Донченко Н.Н.* Національні ігри як елемент духовної культури народу / Н.Н. Донченко // Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників: міжвід. наук. зб. / [за ред. А. І. Комарова, Ю. П. Богуцький та ін.]. – К: Наук.-дослід. ін-т “Проблеми людини”, 1999. – Т. 14. – С.273-277.

153. *Драч І*. Духовна булава чи храм світла? / І. Драч // Дніпро. – 1990. – № 6. – С. 113-121.

154. *Дух і Космос: наука і культура на шляху до нетрадиційного світосприйняття* // [ред. і уклад. Я.М. Білик]; Харк. наук.-освіт. асоціація «Цілісність». Харк. ун-т. – Х., 1995. – 196 с.

155. *Духовна культура України: Якій їй бути завтра?: тези доп.* / Міжнар. фестиваль укр. фольклору «Берегиня»: наук.–практ. конф. (24-26 верес. 1993 р., м. Луцьк). – Луцьк, 1993. – 44 с.

156. *Духовная деятельность и проблемы ее мировоззренческой обоснованности* // Мировоззренческие основания человеческой деятельности на рубеже XXI века. – Уфа, 1997. – С. 53-90.

157. *Духовная культура населения Украины с древнейших времен: темат. сб. науч. тр.* // [редкол.: Ю. Д. Кибальник (отв. ред.) и др.]; Музей. Объед. "Киево–Печер. исторический–культурный заповедник" – К., 1991. – 130 с.

158. *Духовність і технічний прогрес: пробл. гармонізації* / [ред.: О. В. Колос, О. І. Хома, О. І. Кедровський та ін.]; Вінниц. техн. ун-т. – Вінниця: "Універсум-Вінниця", 1997. – 224 с.

159. *Духовно-культурные процессы в современной России* / [под общ. ред. П. Г. Тимофеева]; Рос. акад. гос. службы при Президенте Рос. Федерации. – М.: РАГС, 1998. – 141 с.

160. *Душевная жизнь детей. Очерки по педагогической психологии* // [под ред. А. Ф. Лазурского и А. П. Нечаева]. – М.: "Польза", 1910. – 282 с. – С 91 рис. в тексте.

161. *Евстифеева Е. А. Ценностно-смысловое поле сознания: пути расширения* / Е. А. Евстифеева, В. В. Федоров, М. В. Федоров // Горизонты культуры накануне XXI века. – Тверь, 1997. – С. 69-77.

162. *Ермоленко В. Д. Психологические особенности развития ценностных ориентаций детей в периоды перехода в младший школьный и подростковый возраст: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. психол. наук* / В. Д. Ермоленко. – М., 1984. – 24 с.

163. *Етичний кодекс психолога.* – Т., 1996. – 14 с.

164. *Жайворонок В. В. Мова і духовний розвиток народу* / В. В. Жайворонок // Мовознавство. – 1991. – № 3. – С. 22-30.

165. Жуков Ю. М. Ценности как детерминанты принятия решения / Ю. М. Жуков // Психологические проблемы социальной регуляции поведения. – М.: Наука, 1976. – С. 254-277.
166. Жукова Л. П. Экологическая культура как составляющая духовной культуры личности / Л. П. Жукова // Духовная культура: идеи, история, реальность. – Казань, 1994. – С. 108-109.
167. Жулинський М. Духовна енергія нації: проблеми створення цілісної концепції української культури / М. Жулинський // Українська культура. – 1991. – № 6. – С. 2-5.
168. Жулинський М. Духовна епоха в історії України: (до 200-ліття виходу в світ “Енеїди”) / М. Жулинський // Київ. Старовина. – 1998. – № 5. – С. 3-8.
169. Журба К. О. Виховання духовності в сучасній родині / О. К. Журба // Педагогіка і психологія. – К.: Педагогічна думка, 1998. – №4 (21). – С. 60-67.
170. Залевская А. А. Введение в психолінгвістику / А. А. Залевская. – М., 2000. – 175 с.
171. Залевская А. А. Индивидуальное знание: специфика функционирования / А. А. Залевская. – Тверь, 1992. – 86 с.
172. Залевская З. Г. Духовно-культурные ценности: сущность, особенности, функционирование: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филос. наук / З. Г. Залевская. — К., 1990. –16 с.
173. Зберегти життя на землі. Природне оздоровлення людини за системою П.К. Іванова: матеріали наук.–практ. конф. медичних і педагогічних працівників України (м. Київ, 24 жовт. 1992 р.). – К.: МОЗ України, 1993. – 63 с.
174. Звонок Н. С. Релігійний аспект духовних пошуків (на матеріалах української та російської художньої літератури 60-80 –х років): автореф. дис. на соискание науч. степени канд. філос. наук / Н. С. Звонок. – К., 1999. – 19 с.
175. Зейгарник Б. В. Теории личности в зарубежной психологии / Б. В. Зейгарник. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С. 128.
176. Зельманов А. Б. Научно-техническая революция и противоречия духовной жизни общества / А. Б. Зельманов // Диалектика развития и функционирования сознания. – Иваново, 1990. – С. 68–77.

177. *Зельманов А. Н.* Место мировоззрения в духовной жизни общества // А. Н. Зельманов // Сознание и теория мировоззрения: история и современность. – Иваново, 1992. – С. 32–48.
178. *Зеличенко А.И.* Психология духовности / А. И. Зеличенко. – М.: Изд-во Трансперсонального Института, 1996. – 400 с.
179. *Зеньковский В. В.* Проблемы воспитания в свете христианской антропософии / В.В. Зеньковский. – М.: Изд-во Свято-Владимирского Братства, 1993. – 224 с.
180. *Знаков В.В.* Научно-психологические и религиозно-философские подходы к изучению духовных ценностей понимающего мир субъекта / В. В. Знаков // Ценностное сознание личности в период преобразования общества. – М., 1997. – С. 76-95.
181. *Знаков В.В.* Духовность человека в зеркале психологического знания и религиозной веры / В. В. Знаков // Вопросы психологии. – 1998. – №3. – С.19-26.
182. *Знамя преподобного Сергия Радонежского.* – Новосибирск: Сибирь, 1991. – 204 с.
183. *Зоткин А. О.* Методологическая оппозиция принципов "духовного воспроизводства" и "духовного развития" / А. О. Зоткин // Современные образовательные стратегии и духовное развитие личности. – Томск, 1996. – Ч. 1. – С. 110–112.
184. *Зотова О. И.* Ценностные ориентации и механизм социальной регуляции поведения / О. И. Зотова, М. И. Бобнев // Методические проблемы социальной психологии. – М.: Наука, 1975. – С. 241–254.
185. *Зуев Д. Д.* "Духовность" как категория гуманной педагогики / Д. Д. Зуев // Понятийный аппарат педагогики и образования. – Екатеринбург, 1998. – Вып. 3. – С. 29–31.
186. *Зуева Л. Л.* Духовность, художественное творчество, нравственность / Л. Л. Зуева // Вопросы философии. – 1996. – №2. – С. 3–40.
187. *Зязюн І. А.* Духовна еліта у суспільстві: інтелігентність і громадянськість / Іван Зязюн // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-

технічної еліти: зб. наук. пр.: [у 2-х ч.] / за ред. Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКОГО, О. Г. РОМАНОВСЬКОГО; НТУ «ХП». – Х., 2003. – Ч. 1(5). – С. 32–42.

188. *Зязюн І. А.* Педагогіка добра: ідеали і реалії: Наук.-метод. посіб. - К.: МАУП, 2000. – 312 с.

189. *Зязюн І. А.* Педагогічна майстерність як мистецька дія: посіб. для вчителів І.А. Зязюн // Рідна шк. – 1995. – № 7/8. – С. 31–50. – (Книжка в журналі).

190. *Ивандаев В. И.* Философия и проблема формирования духовности в образовании /В. И. Ивандаев, С. И. Крамчакова // Современные образовательные стратегии и духовное развитие личности. – Томск, 1996. – Ч. 1. – С. 92-93.

191. *Иваненкова С. І.* Для духовного збагачення людини / С. І. Іваненкова // Політика і час. – 1991. – № 3. – С. 22-25.

192. *Искусство стать и быть человеком: учебник живой духовности.* – М.: Центр "Юнивер", 1991. – 192 с.

193. *Каган М.С.* О духовном / М. С. Каган // Вопросы философии. – 1985. – № 9. – С.91–102.

194. *Казанцева С. А.* Тайна духовной пирамиды / С. А. Казанцева // Человек и искусство. – 1998. – Вып. 1. – С. 36–46.

195. *Какурин А. А.* Теория духовности / А. А. Какурин. – СПб., 1997. – 40 с.

196. *Калинин С. И.* Компьютерная обработка данных для психологов / С. И. Калинин // [под науч. ред. А. Л. Тулупьева]. – СПб.: “Речь”, 2002. – 134 с.

197. *Канышева О. А.* Духовные основания любви: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филос. наук / О. А. Канышева. – СПб., 1994. – 15 с.

198. *Канрукова З. Р.* Музыка – интегральная часть духовной культуры человечества / З. Р. Канрукова // Вопросы философии в культурологии. – Нижневартовск, 1997. – С. 131–135.

199. *Карлгрен Франс.* Воспитание к Свободе / Карлгрен Франс // пер. с нем. – М.: Моск. Центр вальдорфской педагогики, 1992. – 272 с.: ил.

200. *Кемеров В. Е.* Конкретизм духовности / В. Е. Кемеров, Н. П. Коновалова // Культуры в диалоге. – Екатеринбург, 1994. – Ч.1. – С. 8-19.

201. *Кісарчук З. Г.* Спеціалізована психологічна служба: основні види психологічної допомоги населенню. [методичні рекомендації для психологів-

практиків] / З. Г. Кісарчук, Н. Ю. Журавльова, Г. І. Оніщенко, Т. П. Юрченко. – К.: Мінчорнобиль України, АПН України, 1995. – 46 с.

202. *Кіхно О. В.* Святість і геніальність як ступені людської еволюції / О. В. Кіхно // Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників: міжвід. наук. зб. / [за ред. А. І. Комарова, Ю. П. Богуцький та ін.]. – К.: Наук.-дослід. ін-т “Проблеми людини”, 1999. – Т. 14. – С.300–301.

203. *Киричук А. В.* Духовно-катарсическая активность личности: сущность, функции, педагогическое стимулирование / А.В. Киричук // Развитие педагогической и психологической наук в Украине (1992-2002): зб. наук. праць до 10-річчя АПН України / Академія педагогічних наук України. – Х.: «ОВС», 2002. – Ч. 1. – С. 527–537.

204. *Киричук А. В.* К взаимопониманию через взаимодействие: метод. рек. / А.В. Киричук, И.Л. Федоришина. – К.: Знание, 1991. – 24 с.

205. *Клайн П.* Справочное руководство по конструированию тестов: введение в психометрическое проектирование / П. Клайн. – К.: ПАН Лтд, 1994. – 284 с.

206. *Клизовский А.* Основы миропонимания новой эпохи / А. Клизовский. – Рига, 1991. – Т. 1–3. – 269 с.

207. *Климишин О. І.* Психологічні особливості розвитку духовності старшокласників у процесі навчання. автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук / О. І. Климишин. – Івано-Франківськ – 2004. – 19 с.

208. *Клюев А. С.* Язык музыки как выражение духовной природы человека / А. Клюев // Культура – цивилизация – образование: материалы междунар. конф. (5-9 декаб. 1994, Тверь.). – Тверь, 1995. – С. 78–82.

209. *Коваль Н. А.* Духовность в личностном поле, пространстве, времени и обществе / Н.А. Коваль // Вестн. Тамбов. ун-та. Сер.: Гуманитарные науки. – 1997. – Вып. 7. – С. 55–59.

210. *Коваль Н. А.* Психология духовности личности / Тамб. ун-т. – Тамбов, 1996.-153 с.

211. *Коваль Н. А.* Социокультурный контекст как фактор духовного становления и развития личности специалиста / Н. А. Коваль // Вестник Тамбов, ун-та. Сер. Гуманит. науки. – 1996. – Вып. 2. – С. 38-46.
212. *Коваль Н. А.* Теоретические основы изучения духовности личности / Н. А. Коваль. – РАГС, 1997. – 64 с.
213. *Коган Л. Н.* Духовный потенциал провинции вчера и сегодня / Л. Н. Коган // СоцИс: Соц. исслед. – 1997. – № 4. – С. 122-129.
214. *Кожевников Н. Н.* Духовность и самоорганизация в природе / Н. Н. Кожевников // В. И. Вернадский и Н. Д. Кондратьев: Великий синтез творческих наследий: (через цикличность к моделированию будущего). – СПб., 1997. – С. 213-217.
215. *Козленко В.* Духовна свобода і свобода світогляду / В. Козленко // Філософська думка. – № 2. – С. 38-62.
216. *Козлов В. В.* Работа с кризисной личностью [метод. пособ.] / В. В. Козлов. – М.: Изд-во Ин-та психотерапии, 2003. – 302 с.
217. *Козлов Э. П.* Воспитание нравственного сознания школьников: метод. пособ. / Э. П. Козлов // [отв. ред. Н. Д. Носков]. – Ростов н/Д: Изд-во Ростов. ун-та, 1983. – 287 с.
218. *Колісник О.П.* Психологія духовного саморозвитку особистості: монографія / О.П. Колісник. – Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 388 с.
219. *Кон И. С.* Психология ранней юности: кн. для учителя / И. С. Кон. – М.: Просвещение, 1989. – 255 с.
220. *Кон И. С.* Психология старшеклассника: пособ. для учителей / И. С. Кон. – М.: Просвещение, 1989. – 192 с.
221. *Король В. Ю.* Духовне відродження: історія та сучасність України / В. Ю. Король // Трибуна. – 1993. – № 8/9. – С. 8–9.
222. *Косичев А.* Духовность и проблема воспитания / А. Косичев, Г. Платонов // Высш. образование в России. – М., 1998. – №1. – С. 124-127.
223. *Костюк Г. С.* Избранные психологические труды / Г. С. Костюк. – М.: Педагогика, 1988. – 304 с.

224. *Костюк Г. С.* Учебно-воспитательный процесс и психическое развитие личности / Г. С. Костюк // под ред. Л. Н. Проколиенко; [сост. В. В. Андриевская, Г. А. Балл, А. Т. Губко, Е. В. Проскура]. – К.: Рад. шк., 1989. – 608 с. – (На укр. яз.).

225. *Краткий психологический словарь* / [под общ. ред. А. В. Петровского]. – М.: Политиздат, 1985. – 431 с.

226. *Кремень В. Г.* Пріоритети розвитку освіти України на початку ХХІ століття / В. Г. Кремень // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми: зб. наук. пр.: [у 2-х ч.] / Ін-т педагогіки і психології проф. освіти, Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського; [редкол. : І. А. Зязюн, Н. Г. Ничкало, С. У. Гончаренко та ін.]. – К.; Вінниця: ДОВ Вінниця, 2002. – Ч. 1. – С.3-10.

227. *Кривега Л. Д.* Мироззренческие ориентации личности в условиях трансформации общества / Л. Д. Кривега. – Запорожье: ЗГУ, 1998. – 189 с.

228. *Круглов Б. С.* Роль ценностных ориентаций в формировании личности школьника / Б. С. Круглов // Психологические особенности формирования личности школьника. – М.: Педагогика, 1983 – С. 4–11.

229. *Круглов Б. С.* Методика изучения особенностей формирования ценностных ориентаций / Б. С. Круглов // Диагностическая и коррекционная работа школьного психолога. – М.: Изд-во АПН СССР, 1987. – С. 80–89.

230. *Крутецкий В.А.* Основы педагогической психологии / В.А. Крутецкий. – М.: Просвещение, 1972. – 255 с.

231. *Крюков И. Б.* Понятие активности в философии и духовной деятельности / И. Б. Крюков // Новое понимание философии: проблемы и перспективы. – М., 1993. – С. 47–49.

232. *Крючков В. Г.* Влияние социально-культурной среды на формирование духовных потребностей личности В. Г. Крючков // Культура и гуманизм. – М., 1991. – Вып. 2. – С. 90–108.

233. *Кузнецова Г. В.* Духовные ценности: утраты, поиски, обретения / Г. В. Кузнецова, Г. В. Максимов. – Ниж. Новгород: Волго-Вят. кн. изд-во, 1991. – 223 с.

234. *Кузьменко В. У.* Зміст та організація роботи психолога дошкільного закладу (методичні матеріали на допомогу працівникам дошкільних закладів) / В. У. Кузьменко // Київ. міжрегіон. ін-т удоскон. вчителів ім. Б. Грінченка. – К.: Навчальні посібники, 1997. – 39 с.

235. *Кузьменко В. У.* Розвиток індивідуальності дитини 3-7 років: монографія / В. У. Кузьменко // М-во освіти і науки України, НПУ ім. М. П. Драгоманова, Київ. міськ. пед. ун-т ім. Б. Д. Грінченка. – К.: НПУ, 2005. – 354 с.

236. *Кузьмичева Ж. А.* Наука и духовный мир человека / Ж. А. Кузьмичева // Актуальные проблемы естественных и гуманитарных наук. – Ярославль, 1995. – С. 85–88.

237. *Кульчицька О. І.* Застосування біографічного методу у вивченні творчої особистості / О. І. Кульчицька // Професійна освіта: педагогіка і психологія: пол.-укр. журн., укр-пол. [щорічник] / за ред. Т. Левовицького, І. Вільш, І. Зязюна, Н. Ничкало. – Ченстохова; К., 2000. – С.28-34.

238. *Кульчицька О.І.* Ранні етапи формування елітарної особистості / О. І. Кульчицька // Національна освіта та потенціал України. – Л.,1996. – С. 46–49.

239. *Кучинська І. О.* Духовне відродження особистості у творчій спадщині Івана Огієнка / І. О. Кучинська // Педагогіка і психологія. – К.: Пед. думка, 1998. – №4 (21). — С. 158–162.

240. *Лагойда К. І.* Формування духовності як передумова вирішення екологічних проблем / К.І. Лагойда // Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників: міжвід. наук. зб. / [за ред. А. І. Комарова, Ю. П. Богуцький та ін.]. – К.: Наук.-дослід. ін-т “Проблеми людини”, 1999. – Т. 14. – С. 392-394.

241. *Ланге Н. Н.* Психология. Основные проблемы и принципы / Н. Н. Ланге. – М.: Мир. – 1922. – 312 с.

242. *Лебедев В. И.* Личность в экстремальных условиях / В. И. Лебедев. – М.: Политиздат, 1989. – 304 с.

243. *Лебедева Л. В.* Роль символов в духовной жизни общества / Л. В. Лебедева // *Философия в системе духовной культуры на рубеже XXI века.* – Курск, 1997. – С.96-98.
244. *Леві В.* Нестандартна дитина / В. Леві. – К.: Радянська шк., 1992. – 225 с.
245. *Легай А. С.* Социальное и духовное развитие многонационального государства: пути консолидации народов в условиях независимости: автореф. дис. на соискание науч. степени доктора филос. Наук / А. С. Легай. – М., 1997. – 40 с.
246. *Лейтес Н. С.* Изучать одаренных детей (запись И. В. Артамонова) / Н. С. Лейтес // *Психологический журнал.* – 1992 – Т. 13. – № 1. – С. 147-164.
247. *Лейтес Н. С.* Умственные способности и возраст / Н. С. Лейтес. – М.: Педагогіка, 1971. – 280 с
248. *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1977. – Изд-е 2-е. – 304 с.
249. *Лещенко А. В.* Володимир Вернадський і його просвітницько-педагогічна діяльність / А. В. Лещенко, М. П. Лещенко. – К.: АСМТ, 2003. – 292 с.
250. *Липатов А. Г.* Состояние и проблемы нравственности и духовности современной России: проблемы ценностей и тенденции развития / А. Г. Липатов. – Йошкар–Ола, 1995. – С. 30–33.
251. *Липкин А. И.* Духовный кризис и национальное возрождение (попытка культурно-исторического анализа): филос. очерк / А. И. Липкин. – Ниж. Новгород: Изд-во Волго-Вят. кадрового центра, 1993. – 56 с.
252. *Лири Т.* Психоделический опыт: Руководство на основе «Тибетской книги мёртвых» / Т. Лири, Р. Метцнер, Р. Олперт; [пер. с англ.]. – Л.: Инициатива; К.: Ника-Центр, 1998. – 240 с.
253. *Личность и ее ценностные ориентации* // [под ред. В. А. Ядова и др.]; Информационный бюллетень АН СССР. – М., 1969. – Вып. 1. – №4/19. – 170 с.
254. *Логунова Е. П.* Монастырь в русской культуре: опыт духовного воспитания: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук / Е. П. Логунова. – СПб., 1994. – 21 с.
255. *Лосев А. Ф.* Дух / А. Ф. Лосев // *Философская энциклопедия: [в 5–ти т.]* – М.: Сов. энцикл., 1962.

256. *Лосский Н.О.* Преподобные Сергей Радонежский и Серафим Саровский / Н. О. Лосский // Путь: Орган русской религиозной мысли. – М., 1992. – С.264–266.
257. *Луньов О. Ф.* Психологічний зміст поняття “духовність”: погляд з позиції гуманістичної психології / О. Ф. Луньов // Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників: міжвід. наук. зб. / [за ред. А. І. Комарова, Ю. П. Богуцький та ін.]. – К.: Наук.–дослід. ін-т “Проблеми людини”, 1999. – Т. 14. – С. 156–162.
258. *Лутай В. С.* Філософія сучасної освіти: навч. посіб. / В. С. Лутай.– К.: Центр "Магістр-S" Творчої спілки вчителів України, 1996. – 256 с.
259. *Лучук І.* Псалтир і українська духовність / І. Лучук // Сучасність. – 1999. – № 10. – С.145–148.
260. *Лысый И.* Менталитет и духовная культура украинцев / И. Лысый // Филос. и социол. мысль. – 1995. – №11/12. – С.37–59.
261. *Майленова Ф. Г.* Духовность и интеллект: синтез или взаимоотражение? / Ф. Г. Майленова // Преподавание общегуманитарных и социально-экономических дисциплин в вузе: опыт, проблемы: материалы Межрегион. науч.-практ. конф. (22-23 мая 1997 г., Тамбов). – Тамбов, 1997. – С. 30–32.
262. *Максименко С. Д.* Генезис существования личности / С. Д. Максименко. – К.: Изд-во ООО "КММ", 2006. – 240 с.
263. *Максименко С. Д.* Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии) / С. Д. Максименко. – М.: Реал-бук; К.: Ваклер, 2000. – 320 с.
264. *Максименко С. Д.* Теорія і практика психолого-педагогічного дослідження / С. Д. Максименко. – К.: НИИП, 1990. – 240 с.
265. *Маноха І. П.* Життя як вчинок і достеменно творчість (психологічне вчення В.А.Роменця) / Ірина Маноха // Психологія і суспільство. – 2001. – №2 (4). – С. 12–17.
266. *Маноха І. П.* Провідні методологічні конструкти сучасної психології та перспективи їх подальшого розвитку: структуралізм / І. П. Маноха / Актуальні проблеми психології: наук. зап. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України /

[за ред. академіка С. Д. Максименка]. – К.: Нора-Друк, 2001. – Вип. 21. – С. 177–189.

267. *Маноха І. П.* Психологія потаємного “Я”: [монографія] / І. П. Маноха. – К.: Поліграф книга, 2001. – 448 с.

268. *Мардов І. Б.* Этапы личной духовной жизни / І. Б. Мардов. – М., 1994. – 78 с.

269. *Маркова А. К.* Формирование мотивации учения: кн. для учителя / [А.К. Маркова и др.]. – М.: Просвещение, 1990. – 192 с.

270. *Мартинюк І. В.* Національне виховання: теорія і методологія: [метод. посіб.] / І. В. Мартинюк. – К.: ІСДО, 1995. – 160 с.

271. *Марьенко І. С.* Нравственное становление личности школьника / І. С. Марьенко. – М.: Педагогика, 1985. – 103 с.

272. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / Под общ. ред. Г. А. Балла, А. Н. Киричука, Д. А. Леонтьева. – М.: Смысл, 1999. – 425 с.

273. *Маслоу А.* Самоактуалізація особистості та освіта / А. Маслоу // [передм. Г. А. Балла; пер. с англ.]. – К.; Донецьк, 1994. – 52 с.

274. *Матвеев В.* Елемент духовної культури [мова] / В. Матвеев // Політика і час. – 1993. – №9. – С. 75-77.

275. *Матюша І. К.* Гуманізація виховання і навчання в загальноосвітній школі: [навч. посіб.] / І. К. Матюша. – К.: ІСДО, 1995. – 160 с.

276. *Махова Н. П.* Взаимодействие духовного и практического аспектов в морали / Н. П. Махова // Полит. и соц.-экон. пробл. перестройки (регион, аспект): межвуз. сб. науч. тр. / Гос. ком. РСФСР по делам науки и высш. шк. Омск. политехн. ин-т. – Омск, 1991. – С. 25-33.

277. *Маценко В. Ф.* Науково-методичні основи моніторингу розвитку особистості та методи його проведення / В. Ф. Маценко // Практична психологія: теорія, методи, технології: матеріали наукового семінару (м. Київ, 9–10 черв. 1997 р.) – К., 1997. – С. 187.

278. *Машбиць Ю. І.* Психологічні механізми навчання: теоретико-методологічні аспекти / Ю. І. Машбиць // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні

(1992–2002): зб. наук. пр. до 10-річчя АПН України / Академія педагогічних наук України. – Х.: ОВС, 2002. – Ч. 1. – 640 с.

279. *Машбиц Ю. И.* Психологические основы управления учебной деятельностью / Ю. И. Машбиц. – К.: Вища шк., 1987. – 224 с.

280. *Менегетти А.* Мудрец и искусство жизни / А. Менегетти. – Пермь, 1993. – 75 с.

281. *Ментальність. Духовність. Саморозвиток особистості:* тез. доп. та матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Луцьк, 18-23 черв. 1994 р.) / Волин. ун-т АПН України. Ін-т психології; [за ред. О В. Киричука та ін.]. – Луцьк, 1994. – Ч. 1. – 177 с.

282. *Мерелл-Вольф Франклин.* Пути в иные измерения / Мерелл-Вольф Франклин. – К.: «София», 1993. – 384 с.

283. *Мистецтво і духовне збагачення суспільства* / В. А. Афанасьєв, Н. М. Капельгородська, Ю. О. Станішевська та ін. – К.: Наук. думка, 1989. – 209 с.

284. *Мельников А. П.* Национальная культура и духовное возрождение / А. П. Мельников // Национальное возрождение, цивилизационная специфика и процессы международной интеграции. – М., 1996. – С. 290-296.

285. *Метод проектів:* традиції, перспективи, життєві результати: практико зорієнтований зб. – К.: Департамент, 2003. – 500 с.

286. *Мойсеїв І. К.* Храм української культури (філософія семіосфери): посіб.– дослідж. / І. К. Мойсеїв // Всеукр. фольклор.-етногр. центр "Рідна хата". – К., 1995. – 464 с.

287. *Молодежь Украины:* ожидания, ориентации, поведение / В. Е. Пилипенко, А. И. Вишняк, Е. А. Донченко и др.; АН Украины. Ин-т социологии. – К.: Наук. думка, 1993. – 159 с.

288. *Моляко В. А.* Творческая одаренность и воспитание творческой личности. – К.: Знание, 1991. – 20 с.

289. *Монтессори М.* Самовиховання і самонавчання в початковій школі / М. Монтессори. – К., 1995. – 108 с. – Рос. мовою.

290. *Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах* (теоретико- методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді): [зб. наук. пр.]. – К/: Пед. думка, 2000. – Кн. 1. – 340 с.

291. *Моргун В. Ф.* Концепція багатовимірного розвитку особистості та її застосування / Володимир Моргун // Філософська і соціальна думка: респ. наук.-теорет. часоп. – 1992. – № 2. – С. 27-40.

292. *Моргун В. Ф.* Кризові та еволюційні періоди розвитку особистості від народження до смерті: психологія людської долі / В. Ф. Моргун // Єдність педагогіки і психології у цілісному навчально-виховному процесі: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 4–5 квіт. 1995 р.); [за ред. А. М. Бойко]. – Полтава, 1995. – С. 135-139.

293. *Мороз В. В.* Ідея "філософсько-математического синтеза" в системе духовной культуры XXI века / В.В. Мороз // Философия в системе духовной культуры на рубеже XXI века. – Курск, 1997. – С. 43-45.

294. *Мороз Л. І.* Особливості прояву ціннісних орієнтацій у міжстатевій поведінці молоді ранньоюнацького віку: дис... канд. психол. наук / Мороз. Л. І. – К. – 1993. – 153 с.

295. *Мороз О. Г.* Педагогіка і психологія вищої школи: навч. посіб. / Мороз О. Г., Падалка О. С., Юрченко В. І.; [за заг. ред. О. Г. Мороза]. – К.: НПУ, 2003. – 267 с.

296. *Моченов П. М.* Духовность как ценностное свойство человека гуманного / П. М. Моченов // Человекознание: гуманистические и гуманитарные ориентации в образовании. – Курск, 1994. – С. 146-148.

297. *Москалець В. П.* Психологічне обґрунтування української національної школи / В. П. Москалець. – К., 1994. – 120 с.

298. *Мулдашев Э. Р.* В поисках Города Богов / Э. Мулдашев. – СПб.: Нева, 2004. – Т. 3.: В объятиях Шамбалы. – 528 с.

299. *Муляр В. І.* Самореалізація особистості як соціальна проблема: філос.-культурол. Аналіз / В. І. Муляр. – Житомир: ЖІТІ, 1997. – 213 с.

300. *Мурніна Г. С.* Розвиток духовності учнів професійно-технічного училища на уроках зарубіжної літератури / Г.С. Мурніна // Педагогічний процес: теорія і

практика: зб. наук. пр. / Благод. фонд ім. А.С. Макаренка; [голов. ред. С.О. Сисоєва]. – К., 2002. – Вип. 1. – С. 100-107.

301. *Налетова И. В.* О социологии духовности / И. В. Налетова // II Державинские чтения. – Тамбов, 1996. – С. 24.

302. *Научно-методологические проблемы* возрождения нравственности и духовности общества / В. Е. Павлов, В. Л. Стукан, Л. Б. Сватовская, С. К. Терле. – СПб., 1995. – С. 244-256.

303. *Неаполитанский С. М.* Наука посвящения / Неаполитанский С. М., Матвеев С. А. – СПб.: «Институт метафизики, ИПЦ «ВББ», 2002. – 434 с.

304. *Некрасов А. Л.* Ценностные критерии духовности / А. Л. Некрасов // Вопросы общегуманитарного знания. – Пятигорск, 1997. – С. 75-82.

305. Непомнящая Н. И. Ценность как центральный компонент психологической структуры личности / [Н. И. Непомнящая и др.] // Вопросы психологии. – 1980. – № 1. – С. 22-30.

306. *Нікітіна І. В.* Духовність як сутнісне самовизначення особистості / І. В. Нікітіна // Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників: міжвід. наук. зб. / [за ред. А. І. Комарова, Ю. П. Богуцький та ін.] – К.: Наук.-дослід. ін-т “Проблеми людини”, 1999. – Т. 14. – С. 114-117.

307. *Никонорова Л.В.* Мирозрение личности и возрастные особенности его формирования / Л. В. Никонорова // АН УССР, Ин-т философии. – К.: Наук. думка, 1989. – 116 с.

308. *Никулин П. Ф.* Место духовности в жизни цивилизации / П. Ф. Никулин // Современные образовательные стратегии и духовное развитие личности: материалы Всерос. науч. конф. (г. Томск, 27-28 марта 1996 г.) – Томск, 1996. – Ч. 3. – С. 70-72.

309. *Ничкало Н. Г.* Теоретико-методологічні проблеми і перспективи розвитку досліджень з неперервної професійної освіти / Н.Г. Ничкало // Неперервна професійна освіта: теорія і практика: зб. наук. пр.: [у 2-х ч.] / за ред. І.А. Зязюна, Н.Г. Ничкало. – К., 2001. – Ч. I. – С. 35-42.

310. *Новиков А. Г.* Через терпимость и понимание к возрождению достижению нового уровня духовной культуры этносов / А. Г. Новиков // *Толерантность*. – Якутск, 1994. – С. 17-31.

311. *Общая психодиагностика* // [под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина]. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 304 с.

312. *Озарение* // Познай себя в единстве мира: изд. по проблемам духовного развития личности. – Волгоград: Оптима, 1993. – Вып. 1. – 32 с.

313. *Олексюк О. М.* Нормативно-регулятивні механізми духовного розвитку особистості / О. М. Олексюк // *Педагогіка толерантності*. – 1999. – № 1. – С. 85-91.

314. *Онищенко В. Д.* Морально-духовні і творчо-пізнавальні виміри інноваційної освіти / В. Д. Онищенко // *Педагогіка і психологія проф. освіти*. – 1998. – № 1. – С. 33–39.

315. *Орлов Ю. М.* Восхождение к индивидуальности: кн. для учителя / Ю. М. Орлов. – М.: Просвещение, 1991. – 287 с.

316. *Основы педагогического мастерства: учеб. пособие для пед. спец. вузов* / [И. А. Зязюн, И. Ф. Кривонос, Н. Н. Тарасевич и др.; под ред. И. А. Зязюна]. – М.: Просвещение, 1989. – 302 с.

317. *Основы практичної психології: підруч. для студ. вищ. навч. закл.* / [В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева, В. Рибалка та ін.]. – К.: Либідь, 1999. – 536 с.

318. *Особенности обучения и психического развития школьников 13-17 лет (Педагогическая наука – реформе школы)* // [под ред. И. В. Дубровиной, Б. С. Круглова. – М.: Педагогика, 1988. – 192 с.

319. *Отражение* / [А. Асташев, А. Буртан, О. Белонина и др.]. – К., 1998 – 76 с.: фотогр.: на тит. л. указан авт.: 7-Г кл. гимназии № 153.

320. *Павленко Ю. В.* Цивилизационное развитие человечества как целостный процесс / Ю. В. Павленко // *Философия и о-во*. – 1998. – № 3. – С. 155-189.

321. *Панок В. Г.* Социальная активность личности старшеклассника / В. Г. Панок, Ю. А. Привалов. – К.: ЦСЕС, 1999. – 132 с.

322. *Панок В. Г.* Проблема визначення методологічних основ практичної психології / В. Г. Панок // *Конспект*. – № 1. – С. 6-17.

323. Панок В. Г. Психологія життєвого шляху особистості: [монографія] / В. Г. Панок. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 280 с.
324. *Парамонова О. В.* Религия в системе духовных ценностей / О. В. Парамонова // Проблемы девальвации духовных ценностей общества и системы образования. – Волгоград. – 1995. – С. 126-128.
325. *Парамонова С. П.* Типы морального сознания молодежи / С. П. Парамонова // Соц. исслед. 1997. – № 10. – С. 69-78.
326. *Патон Б.* Наша духовність: як її збагнути? / Борис Патон // Вісник міжнар. асоц. українців. – 1993. – Вип. 1. – С. 18-26.
327. *Пащенко Г.* Ослабленное поле духовности и культуры ждёт подвижнеческих рук / Г. Пащенко // Этнополитический вестник. – 1995. – № 6. – С.175-182.
328. *Пашукова Т. И.* Изменения смысла жизни и духовное преобразование человека / Т. И. Пашукова // Смысл жизни и акме: 10 лет поиска: в 2-х ч.; [под ред. А. А. Бодалёва, Г. А. Вайзер, Н. А. Карповой, В. Э. Чудновского]. – М.: Смысл, 2004. – Ч. 2. – 224 с.
329. *Пашукова Т. И.* Эгоцентризм: феноменология, закономерности формирования и коррекции / Т. И. Пашукова. – Кировоград: Центр.–Укр. изд–во, 2001. – 338 с.
330. *Перепелиця П. С.* Формування професійної орієнтації школярів / П. С. Перепелиця, Смульсон М. Л., Рибалка В. В. // Система цінностей як регулятор педагогічної взаємодії. – Дрогобич, 1994. – С. 88-91.
331. *Пестрякова Л. С.* Художественная картина мира и девальвация духовных ценностей / Л. С. Пестрякова // Проблема девальвации духовных ценностей общества и системы образования. – Волгоград, 1995. – С. 96-98.
332. *Петрова І. В.* Формування духовної культури особистості у закладах клубного типу: зарубіжний досвід / І. В. Петрова // Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників: міжвід. наук. зб. / [за ред. А. І. Комарова, Ю. П. Богущкий та ін.]. – К.: Наук.–дослід. ін–т “Проблеми людини”, 1999. – Т. 14. – С.244-250.

333. *Петровская Л. А.* Теоретические и методические проблемы социально-психологического тренинга / Л. А. Петровская. – М.: Изд-во Моск. ун-та. – 1982. – 216 с.
334. *Петровский А. В.* Личность. Деятельность. Коллектив / А. В. Петровский. – М.: Политиздат, 1982. – 255 с.
335. *Платон.* Сочинения: в 3-х т. / Платон; [пер. с древнегреч.; под общ. ред. А. Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса. – М., «Мысль», 1971.
336. *Платонов К. К.* Краткий словарь системы психологических понятий: учеб. пособ. / К. К. Платонов. – М.: Высшая шк., 1981. – 175 с.
337. *Платонов К. К.* Система психологи и теория отражения / К. К. Платонов. – М.: Наука. – 1982. – 310 с.
338. *Побірченко Н. А.* Професійно-ціннісна спрямованість старшокласників / Н. А. Побірченко // Директор школи. – 1999. №5 (53). – С. 9.
339. *Пов'якель Н.І.* Професіогенез мислення психолога-практика в системі вищої школи: монографія / Н. І. Пов'якель.– К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – Вид. 2, випр. і доп. – 298 с.
340. *Пов'якель Н.І.* Психологічні детермінанти конструктивності професійних інтерпретацій у психоконсультуванні / Н. І. Пов'якель // Психологія: зб. наук. пр.– К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 1999. – Вип. 3 (6). – С.281-289.
341. *Полежаев Д. В.* Девальвация духовных ценностей: (менталитет: изменения ценностных ориентации личности) / Д. В. Полежаев // Проблемы девальвации духовных ценностей общества и системы образования. – Волгоград, 1995. – С. 7-10.
342. *Поликарпов В. С.* Феномен человека – вчера и завтра / В. С. Поликарпов, Поликарпов В.А. – Ростов н/Д.: Феникс, 1996. – 576 с. – (По ту сторону "зеркала").
343. *Полищук Ю.* Разрушение духа нации / Ю. Полищук // Обозр. – 1999. – № 3. – С. 86-89.
344. *Положення про психологічну службу в системі освіти України* / Міністерство освіти України. – К., 1997.
345. *Поляков С. Н.* Интеллект і духовність / С. Поляков // Трибуна. – 1998. – №5/6. – С. 21.

346. *Помиткін Е. О.* Духовний розвиток учнів у системі шкільної освіти: навч.-метод. посіб. / Е.О. Помиткін. – 2-е вид., доп. – К.: ІЗМН, 1996. – 164 с.
347. *Помиткін Е. О.* Психологія духовного розвитку особистості: монографія / Едуард Помиткін. – К.: Наш час, 2007. – 280, [2] с. – Бібліогр.: с. 252-278.
348. *Помиткін Е. О.* Розвиток особистості учня і вчителя: гуманізація управління в школі: метод. рек. / Е. О. Помиткін. – К.: ІПППО АПН України, 1999. – 40 с.
349. *Помиткін Е. О.* Формування духовних цінностей старшокласників у діяльності шкільної психологічної служби. дис... кандидата психол. наук: 19.00.07 / Помиткін Едуард Олександрович. – К.: ІПППО АПН України, 1998 – 146 с.
350. *Помыткин Э. А.* 12 путей духовности. учеб. пособ. /Э. А. Помыткин – К., “Освита України”, 2007. – 110 с., ил.
351. *Пономаренко В. А.* Психология духовности профессионала / В. А. Пономаренко. – М.: РАО ГНИИИ МО РФ, 1997. – 296 с.
352. *Практические советы матери Терезы* / [подг. текста Е. Яновской]. – Мн.: Литература, 1998. – 208 с.
353. *Практична психологія у системі освіти.* Питання організації та методики: матеріали на допомогу шкільним психологам, соціальним педагогам, класним керівникам / [за заг. ред. В. Г. Панка]. – К.: ІСДО, 1995. – 132 с.
354. *Приходько Ю.О.* Нариси становлення та розвитку дитячої психології: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Ю. О. Приходько // НПУ ім. М. П. Драгоманова. – К., 1999. – 205 с.
355. *Приходько Ю.О.* Формування позитивних взаємин у дитячому колективі: [посіб.] / Ю. О. Приходько. – К.: Рад. шк., 1987. – 123 с.
356. *Прозументова Г. Н.* Некоторые вопросы определения сформированности ценностных ориентаций учащихся / Г. Н. Прозументова // Психолого-педагогические вопросы организации учебно-воспитательного процесса. – Томск, 1978. – С. 37-63.
357. *Прозументова Г. Н.* Система деятельности как фактор формирования всесторонних и гармонических ценностных ориентаций школьников: автореф.

дисна здобуття наук. ступеня канд. пед. наук / Г. Н. Прокументова. – М., 1979. – 17 с.

358. *Прокопьев И. И.* О ценностных ориентациях в общении подростков / И. И. Прокопьев // Психологические условия и механизмы воспитания подростков. – М.: Просвещение, 1983. – С. 75-83.

359. *Пролеев С. В.* Духовность и бытие человека / С. В. Пролеев. – К.: Наук. думка, 1991. – 112 с.

360. *Просандеєва Л. Є.* Проблеми формування духовної цілісності підлітків / Л. Є. Просандеєва // Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників: міжвід. наук. зб. / [за ред. А. І. Комарова, Ю. П. Богуцький та ін.]. – К.: Наук.-дослід. ін-т “Проблеми людини”, 1999. – Т. 14. – С. 354-359.

361. *Профессиограммы и профессиокарты основных профессий:* метод. пособ.; [под ред. В. В. Ерасова]. – Кн. 2. – С. 195.

362. *Психологическая диагностика:* проблемы и исследования / [под ред. К. М. Гуревича]. – М.: Педагогика, 1981. – 232 с.

363. *Психологические аспекты буддизма.* – Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1991. – 2-е изд. – 187 с.

364. *Психологія і педагогіка життєтворчості:* навч.-метод. посіб. / [за ред. Л. В. Сохань, І. Г. Ермакова]. – К.: ВІПОЛ, 1996 р. – 792 с.

365. *Психологічний словник* / [за ред. В. І. Войтка]. – К.: Вища шк., 1996. – С. 48.

366. *Психология:* словарь / [под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – 2-е изд., испр. и доп. – 494 с.

367. *Психология самосознания:* [хрестоматия]. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ-М», 2000. – 672 с.

368. *Психотерапия и духовные практики:* подход Запада и Востока к лечебному процессу / [сост. В. Хохлов; пер. с англ. Н. В. фон Бока]. – Мн.: «Вида – Н», 1998. – 320 с.

369. *Путь:* орган русской религиозной мысли. – М., 1992. – 752 с.

370. *Райгородский Д. Я.* Практическая психодиагностика. Методики и тесты: учеб. пособ. / Д. Я. Райгородский. – Самара: Издательский Дом «БАХРАХ – М», 2002. – 672 с.
371. *Рерих Н. К.* О Вечном... / Н. К. Рерих. – М.: Республика, 1994. – 462 с.
372. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций / Я. Рейковский; пер. с польского. – М.: Прогресс, 1979. – 392 с.
373. *Pina Н.* Виховання духовного світу школярів / Н. Ріпа, В. Слюсаренко // АПН України. Ін-т педагогіки, Київ. міжрегіон. ін-т удосконалення вчителів. – К., 1995. – 252 с.
374. *Рибалка В. В.* Методологічні питання наукової психології (Досвід особистісно центрованої систематизації категоріально-поняттєвого апарату): навч.–метод. посіб. / Валентин Васильович Рибалка.– К.: Ніка–Центр, 2003. – 204 с.
375. *Рибалка В. В.* Особистісний підхід у профільному навчанні старшокласників: [монографія] / В.В. Рибалка; за ред. Г.О. Балла. – К., 1998. – 160 с.
376. *Рибалка В. В.* Теорії особистості у вітчизняній психології: навч. посіб. / В.В. Рибалка / Ін-т педагогіки і психології профес. освіти АПН України. – К., 2006. – 529, [1] с.
377. *Робер и Никола Дешарн.* Сальвадор Дали / Робер и Никола Дешарн. – “Паламед”. – 1996. – 384 с.
378. *Рогов Е. И.* Настольная книга практического психолога в образовании: [учеб. пособ.] / Е. И. Рогов. – М.: Владос, 1996. – 528 с.
379. *Роджерс К.* Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Роджерс. – М.: Изд. группа "Прогресс", Универс, 1994. – 480 с.
380. *Родыгин Е. Р.* Гуманистическая психология: теория и способы практического использования / Е. Р. Родыгин, А. Я. Шестюк. – К.: Ин–т психологии АПН Украины, 1994. – 50 с.
381. *Розвиток духовної культури слов'янських народів:* [зб. наук. пр.] / АН УРСР. Ін-т мовознавства. – К.: Наук. думка, 1992. – 90 с.
382. *Роллан Р.* Жизнь Рамакришны. Жизнь Вивекананды. / Р. Роллан; пер. с фр. – К.: Изд–во “Україна”, 1991. – 349 с.

383. *Роменець В. А.* Історія психології епохи Просвітництва / В. А. Роменець. – К.: Вища шк., 1993. – 567 с.
384. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии: [в 2-х т.] / С. Л. Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1989. – Т. 1 – 488 с.
385. *Рудестам К.* Групповая психотерапия. Психокоррекционные группы: теория и практика / К. Рудестам; [общ. ред. Л. П. Петровской; пер. с англ.]. – М.: Прогресс, 1993. – 368 с.
386. *Савенкова Л. А.* Духовное возрождение как феномен культурной жизни региона: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филос. наук /Л. А. Савенкова. – М., 1993. – 17 с.
387. *Савчин М. В.* Духовний потенціал людини / Мирослав Савчин. – Івано-Франківськ: Вид-во “Плай” Прикарпатського ун-ту, 2001. – 203 с.
388. *Сагатовский В. Н.* Феномен духовной атмосферы и возрождение России / В. Н. Сагатовский // Человек и духовно-культурные основы возрождения России. – СПб., 1996. – С. 77-89.
389. *Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности* / [под ред. В. Я. Ядова]. – Л.: Наука, 1979. – 264 с.
390. *Сафар Г.* Культура-духовность-профессия / Г. Сафар // Высшее образование в России. – 1996. – № 2. – С. 114-117.
391. *Сверстюк С.* Культура і святість / С. Сверстюк // Вісник Міжнар. асоц. українців. – 1991. – № 1. – С. 72-75.
392. *Свобода совести, вероисповедания и религиозных организаций: положения конституций постсоц. стран, государств Зап. Европы, США, Канады и Японии, междунар. правовых документов* / [М. Е. Бабий (сост.); А. Н. Колодный (науч. ред.)]; Укр. асоц. Религиоведов. – К., 1996. – 90 с.
393. *Святошинські вісті* // Жовт. – 2005. – С. 7.
394. *Сейдалина А. А.* Культура и духовный мир личности / А. А. Сейдалина // Философская культура и ее роль в развитии личности. – М. – 1996. – С. 71-93.
395. *Семенов Ю. И.* Всемирная история как единый процесс развития человечества во времени и пространстве / Ю. И. Семенов // Филос. и о-во. - 1997. – № 1. – С. 156-217.

396. *Семенюк Е. П.* Інформатизація суспільства і духовна творчість людини / Е. П. Семенюк // Проблеми філософії. – К., 1992. – Вип. 91. – С. 33-38.
397. *Семиченко В. А.* Психологія особистості / Валентина Семиченко. – К.: Видавець Ешке О. М., 2001. – 427 с.
398. *Серков А. Е.* Воспитание в структуре духовной культуры / А. Е. Серков // Культура и традиции. – Екатеринбург; Нижневартовск, 1995. – С. 206-215.
399. *Сиверц ван Рейзема Я. В.* Философия планетаризма / Сиверц ван Рейзема Я. В. // Ин-т семиотики мышления. – М.: Фонд "Новое Тысячелетие", 1995. – 336 с.
400. *Сивков В. В.* Духовное развитие человека с позиции Адвайта-Веданты / В. В. Сивков // Смысл человеческой жизни: диалог мировоззрений. – Н. Новг., 1992. – С. 115-117.
401. *Симонов П. В.* Происхождение духовности / [П. В. Симонов, П. М. Ершов, Ю. П. Вяземский]. – М.: Наука, 1989. – 352 с.
402. *Синектика духовности: традиционные и нетрадиционные подходы* // Респ. симпоз. с междунар. участием. / Рос. психол. общ-во и др. – Уфа, 1994. – 151 с. – (Прил. к тез. докл.).
403. *Синьбухова В. П.* Понятие духовности в контексте культур / В. П. Синьбухова // Философия культуры'97. – Самара, 1997. – С. 65-68.
404. *Сисоєва С. О.* Технології педагогічної творчості в системі освітніх технологій / С. О. Сисоєва // Освітні технології у школі та вузі: зб. ст. до Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Миколаїв, 14–16 квіт. 1999 р.) / АПН України, Ін-т педагогіки і психології проф. освіти та ін.); [наук. ред. В. Д. Будак, О. М. Пехота... С. О. Сисоєва]. – Миколаїв: МФ НАУКМА, 1999. – С. 25–27.
405. *Скрипченко О.В.* Психолого-педагогічні основи навчання: навч. посіб. для викладачів психології і педагогіки, аспірантів, студ. пед. навч. закл. та курсантів військових училищ / О. В. Скрипченко, О. С. Падалка, Л. О. Скрипченко. – К.: Укр. центр духовної культури, 2005. – 712 с.
406. *Сковорода Г.* Твори: [в 2-х т.] / Григорій Сковорода. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961.

407. *Сластенко Е. Ф.* Культура – мировоззрение – познание: [науч.-метод. пособ.] / Е. Ф. Сластенко, С. В. Синяков // Киев. междунар. ун-т гражд. авиации. – К., 1998. – 203 с.

408. *Слимов Ю. В.* Духовное общение как культурная ценность / Ю. В. Слимов // Общество и современность: вопросы мировоззрения, экономики и культуры. – Казань, 1993. – С. 35-112.

409. *Сліпкань З. І.* Система роботи школи по самореалізації особистості як наукова проблема / З. І. Сліпкань // Український колеж. – 1993. – № 1. – С. 31. – (Спецвип. до "Рідної школи").

410. *Слободянюк П.* Де крила духовності / П. Слободянюк // "Вече". – 1993. – № 10. – С. 115-116.

411. *Словарь по этике* / [под ред. А. А. Гусейнова и И. С. Кона.], – 6-е изд. – М.: Политиздат, 1989. – 447 с.

412. *Словарь практического психолога* / [сост. С. Ю. Головин]. – Минск: Харвест, 1997. – 800 с.

413. *Словарь русского языка: в 4-х т.* / [под ред. А. П. Евгеньевой]; АН СССР, Ин-т рус. яз. – 3-е изд. стереотип. – М.: Русский язык, 1985-1988. Т.1. А-Й. 1985. – 696 с.

414. *Словарь-справочник по психологической диагностике* / Бурлачук Л. Ф., Морозов С. М.; [отв. ред. Крымский С. Б.]. – К.: Наук. думка, 1989. – 200 с.

415. *Смирнова Л. Н.* Духовность как социально-философская проблема / Л. Н. Смирнова // Духовно-культурные процессы в современной России. – М., 1998. – С. 31-39.

416. *Смирнова Л. Н.* Феномен духовности: социально-философский аспект анализа: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филос. наук / Л. Н. Смирнова. – М., 1997. – 23 с.

417. *Смирнова Н. М.* От социальной метафизики к феноменологии "естественной установки" (феноменологические мотивы в современном социальном познании) / Н. М. Смирнова. – М., 1997. – 222 с.

418. *Смирнова Т. В.* Художественно-эстетическое сознание как средство формирования духовности личности / Т. В. Смирнова // *Язык и культура*. – К., 1992. – С. 62-63.

419. *Смирнов Л. М.* Анализ опыта разработки экспериментальных методов изучения ценностей / Л. М. Смирнов // *Психологический журнал*. – 1996. – Т.17. – № 1. – С. 157-168.

420. *Смульсон М. Л.* Психологія розвитку інтелекту: [монографія] / М. Л. Смульсон. – К., 2001. – 276 с.

421. *Современные образовательные стратегии и духовное развитие личности: материалы Всерос. науч. конф. (Томск, 27-28 марта 1996 г.)*– Томск, 1996. – Ч. 2: *Язык в социально-культурном пространстве*. – 118 с.

422. *Соловьёв В. С.* Чтения о Богочеловечестве / В. С. Соловьёв. – М.: ООО “Издательство АСТ”, 2004. – 251 с.

423. *Социальная психология: учеб. пособ. для студ. пед. ин-тов* / А. В. Петровский, В. В. Авраменкова, М. Е. Зеленова.; [под ред. А. В. Петровского]. – М.: Просвещение, 1987. – 224 с.

424. *Становлення особистості*. – Кам’янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2007. – 212 с.

425. *Старец Силуан*. Жизнь и поучения. Православная община. – М.; Ново-Казачье; Минск. – 464 с.

426. *Степанишин Б.* Реанімація духовності / Б. Степанишин // *Українська культура*. – 1991. – № 12. – С. 26-27.

427. *Степанков Е. И.* Духовные потребности и социальное обновление / Е. И. Степанков // *Ежегодник философского общества СССР (1989-1990): Человек и человечество: духов. традиции и перспективы*. – М., 1990. – С. 160-180.

428. *Степашко Л. А.* Философия воспитания и образования в системе духовных ценностей современной цивилизации / Л. А. Степашко // *Актуальные проблемы современной цивилизации*. – Хабаровск, 1996. – С. 167-182.

429. *Страковский Я. С.* Грозящая всему человечеству духовная катастрофа и как с нею бороться / Я. С. Страковский // В. И. Вернадский и Н. Д. Кондратьев:

Великий синтез творч. наследий: (через цикличность к моделированию будущего). – СПб., 1997. – С. 222-232.

430. *Стрельников В. Ю.* Педагогічні основи забезпечення особистісного і професійного розвитку студентів засобами інноваційних технологій навчання / В. Ю. Стрельников. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2002. – Кн 1. – 295 с.

431. *Сулейманова Л. А.* Ценностные ориентации личности как регулятор межличностных отношений / Л. А. Сулейманова. – Баку, 1982. – 24 с.

432. *Суровягин С. П.* Нравственная целостность личности: когнитивное чувство добра: (К теории познания духовности): автореф. дис. на соискание науч. степени доктора филос. наук / С. П. Суровягин. – Тюмень, 1995. – 47 с.

433. *Сухомлинский В. А.* Сто советов учителю / В. А. Сухомлинский. – К.: Радянська шк., 1984. – 254 с.

434. *Сухомлинский В. А.* Серце отдаю детям. Рождение гражданина. Письма к сыну: [избр. произв. в пяти т.] / В. А. Сухомлинский. – К.: Радянська шк., 1989. – 115 с.

435. *Сучасна вища школа: психолого-педагогічний аспект: [монографія] / за ред. Н. Г. Ничкало.* – К.: ВПОЛ. – 450 с.

436. *Таранов П. С.* Анатолия мудрости: 120 философов: [в 2-х т.] / П. С. Таранов. – Симф.: Таврия, 1996. – Т.1. – 624 с.: ил.

437. *Татенко В. А.* Психология в субъектном измерении: монография / В. А. Татенко. – К.: Просвита, 1996. – 404 с.

438. *Тейяр де Шарден П.* Феномен человека / Тейяр де Шарден П. – М.: Наука, 1987. – 262 с.

439. *Титаренко В. Я.* Семья и формирование личности / В. Я. Титаренко. – М.: "Мысль", 1987. – 352 с.

440. *Титаренко Т. М.* Кризове психологічне консультування / Т. М. Титаренко. – К.: Главник, 2004. – 96 с.

441. *Тихоплав Т. С.* Физика веры / Т. С. Тихоплав, В. Ю. Тихоплав. – СПб.: ИГ «Весь», 2005. – 256 с.

442. *Ткаченко А. А.* Духовно-природная психотерапия. (Эстахологический аспект). Личностная и профессиональная элитарность / А. А. Ткаченко. – Кировоград: КОД, 2001. – 220 с.
443. *Традиции и обновление: диалог мировоззрений: материалы Междунар. симпоз.* (Ниж. Новгород, 6-8 июня 1995 г.). – Ниж. Новгород: Изд-во ВВаГС, 1995. – Ч.1. – 209 с.; Ч. 2. – 136 с.
444. *Трамплин в будущее* / [Гончаренко Т., Білоус А., Омельченко Д., Срибная Л. и др.]. – ученики 7-Г класса киевской гимназии №153 им. А. С. Пушкина // Созвучие №6. – 2000 г.- 28 с.
445. *Трубников А.* Духовность образования и трансценденция / А. Трубников // *Alma mater: вестн. высш. шк.* – 1998. – № 8. – С. 8-13.
446. *Угледов Л. К.* Духовная жизнь общества / Л. К. Угледов. – М.: Мысль, 1980. – 271 с.
447. *Узунова В. Г.* Роль ценностных ориентаций и социальных установок как факторов мотивации поведения личности / В. Г. Узунова // *Вестник ЛГУ.* –1975. – № 29., вып. 4. – С. 135 - 138.
448. *Указ Президента України* від 27.04.1999р. “Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян” / *Орієнтир*, 6 трав. 1999 р. – С. 1-2.
449. *Українська духовна культура в системі національної освіти: тез. доп. та повідомл. наук конф.* (Харків, 18-19 квітня 1995р.) / [відп.ред. В. С. Калашник та ін.]; ХДУ, ХДПУ, Фундація ім. О. Ольжича. – Х.: ХДУ, 1995. – 176 с.
450. *Українська душа: зб. наук. пр./* [відп. ред. та авт. вступ. ст. В. Храмова]. – К.: Фенікс, 1992. –128 с.
451. *Успенский П. Д.* Tertium organum. Ключ к загадкам мира / П. Д. Успенский. – СПб. – 1992. – 242 с.
452. *Ушинський К. Д.* Про сімейне виховання / К. Д. Ушинський. – К.:Радянська шк. – 1974. – 150 с.
453. *Федас Й.* Ще раз про «дух» духовності / Й. Федас // *Культура і життя.* – 1994. – № 37. – С. 2.

454. *Федоришин Б. О.* Психолого-педагогічні основи професійної орієнтації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук: 13.00.04 – «Теорія і методика професійної освіти». – К.: ІПППО АПН України, 1996. – 50 с.
455. *Федотова В. Г.* Душевное и духовное / В. Г. Федотова // *Философские науки.* – 1988. – № 7. – С. 50-58.
456. *Федотова Л. Г.* Проблема культуры и духовности личности в свете гуманизации образования / Л. Г. Федотова // *Наука и философия на рубеже тысячелетий: перспективы и горизонты.* – Курск, 1995. – С. 100-101.
457. *Ферштейн В.* Проблеми формування гармонійної особи і становлення сучасної національної школи /В. Ферштейн // *Воля і Батьківщина.* – 1997. – № 1. – С. 14-35.
458. *Философский словарь* / [под ред. М. М. Розенталя]. – Изд. 3-е. – М., Политиздат, 1972. – 496 с.
459. *Флоренский П. А.* Собрание сочинений: [в 4-х т.] / П. А. Флоренский. – М.: Правда, 1990. – 448 с.
460. *Флоренская Т. А.* Диалогическое общение как путь духовного преображения личности / Т. А. Флоренская // *Гуманистические проблемы психологической теории.* – М.: Наука, 1995. – С. 24-37.
461. *Франк С. Л.* Религиозные основы общественности / С. Л. Франк // *Путь: орган русской религиозной мысли.* – М., 1992. – Кн.1. – С. 8-29.
462. *Франкл В.* Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
463. *Фрейдджер, Р., Фейдимен Д.* Личность. Теории, упражнения, эксперименты / Роберт Фрейдджер, Джеймс Фейдимен; [пер. с англ.]. – СПб.: Пройм-ЕВРОЗНАК, 2006. – 704 с.
464. *Фромм Э.* Душа человека / Э. Фромм. – М.: Республика, 1992. – 430 с.
465. *Хайруліна В. М.* Творити дивосвіт душі / В. М. Хайруліна // *Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників: міжвід. наук. зб. / [за ред. А. І. Комарова, Ю. П. Богуцький та ін.].* – К.: *Наук.-дослід. ін-т “Проблеми людини”,* 1999. – Т. 14. – С. 132-142.

466. *Хмелько І. С.* Духовне спілкування: механізм взаємозв'язку духовних відносин і духовної діяльності / І. С. Хмелько // Філософія і соціальна думка. – 1991. – № 4. – С. 113-115.

467. *Хомутиннікова Н. Н.* Життя як цінність в контексті проблеми духовного розвитку особистості. / Н. Н. Хомутиннікова // Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників: міжвід. наук. зб. / [за ред. А. І. Комарова, Ю. П. Богуцький та ін.]. – К.: Наук.-дослід. ін-т “Проблеми людини”, 1999. – Т. 14. – С. 121-123.

468. *Хорни К.* Невротическая личность нашего времени; самоанализ / К. Хорни; [общ. ред. Г. В. Бурменской; пер. с англ.]. – М.: Издат. группа “Прогресс”–“Универс”, 1993. – 480 с.

469. *Хрестоматія по історії зарубешної педагогіки* / [сост. А. И. Пискунов]. – М.: Просвещение, 1981. – 528 с.

470. *Християнство і духовність*: зб. матеріалів другої міжнар. наук. конф. циклу "Християнство: історія і сучасність" / [редкол.: А. М. Колодний та ін.]. – К.: Т-во "Знання" України, 1998. – 253 с.

471. *Художня література у духовному розвитку особистості* / [сост. О. Гальонка]; Черніг. ін-т підвищ. кваліф. та перепідготовки працівників освіти. – Чернігів, 1993. – Ч. 1. – 98 с.

472. *Художня освіта і проблеми виховання молоді*: зб. наук. ст. / [за ред. О. П. Рудницької, С. І. Уланової, О. Я. Ростовського та ін.]; Ін-т змісту і методів навчання. – К., 1997. – 164 с.

473. *Царева Е. А.* Экзистенциализм о возрастании свободы в духовном поиске человека / Е. А. Царева // Человечествознание: гуманистические и гуманитарные ориентации в образовании. – Курск, 1994. – С. 233-234.

474. *Ценностные аспекты развития науки* / [отв. ред. Н. С. Злобин, В. Ж. Келле]; АН СССР. Ин-т истории естествознания и техники. – М.: Наука, 1990. – 269 с.

475. *Цзен Н. В.* Психотренинг: игры и упражнения / Н. В. Цзен, Ю. В. Пахомов. – М., 1988. – 157 с.

476. *Цимбалюк І. М.* Психологічне консультування та корекція: [навч. посібн.] / І. М. Цимбалюк. – Рівне: ЦНТІ. – 2001. – 65 с.
477. *Цуканов Б. Й.* Час у психіці людини: монографія / Б. Й. Цуканов. – О.: Астропринт, 2000. – 220 с.
478. *Чамата П. Р.* Самосвідомість та її розвиток у дітей / П. Р. Чамата. – К.: Знання, 1965. – 48 с.
479. *Чепелева Н. В.* Теоретичне обґрунтування моделі особистості практичного психолога / Н. В. Чепелева, Н. І. Пов'якель // Психологія: зб. наук. пр. НДУ ім. М. П. Драгоманова. – К., 1998 – С. 35-41.
480. *Черній А. М.* Релігія як творчий стан людського духу / А. М. Черній // Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників: міжвід. наук. зб. / [за ред. А. І. Комарова, Ю. П. Богуцького та ін.]. – К.: Наук.-дослід. ін-т “Проблеми людини”, 1999. – Т. 14. – С. 109-113.
481. *Чжан Чжень-Цзы.* Практика Дзэн / Чжан Чжень-Цзы. – Красноярск: «Белый остров», 1993. – 292 с.
482. *Читанка з історії філософії: у 6-ти кн.* / [під ред. Г. І. Волинки]. – К.: Довіра, 1993. – Кн. 6.: Зарубіжна філософія ХХ ст. – 239 с.
483. *Чокьи Нима Ринпоче.* Путеводитель по жизни и смерти / Чокьи Нима Ринпоче. – Санкт-Петербург: “Ясный свет”, 1995. – 206 с.
484. *Чукут С. А.* Генеза духовної культури: (управлінський вимір) / С. А. Чукут // Українська Академія державного управління при Президенті України. – К.: Вид-во УАДУ, 1999. – 256 с.
485. *Шайгородский Ю. Ж.* Психологические особенности ценностных ориентаций девочек и мальчиков подросткового возраста: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. психол. Наук / Ю. Ж. Шайгородский. – М., 1992. – 24 с.
486. *Шапир М. И.* Язык быта: языки духовной культуры / М. И. Шапир // Путь: Междунар. филос. журн. – 1993. – № 3. – С. 120-138.

487. *Шаров А. С.* Взаимосвязь ценностных ориентаций и мотивов общения со сверстниками у подростков и старших школьников: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук / А. С. Шаров. – М., 1986. – 24 с.

488. *Шаян В.* Джерело сили української культури: держава і духовність нації / В. Шаян // Український світ. – 1995. – №1/3. – С. 6-7.

489. *Шевкун Т. В.* Между рационализмом и духовностью / Т. В. Шевкун // Человек в научной и философской картине мира XXI века: тез. докл. и выступлений Всерос. науч. конф. – Курск, 1996. – Ч. 1. – С. 33-34.

490. *Шевченко В.* Духовность, деятельность, культура / В. Шевченко // Свобод. Мысль. – 1993. – № 5. – С. 81-88.

491. *Шеррингтон Ч.* Интегративная деятельность нервной системы / Ч. Шеррингтон. – Л.: Наука, 1966. – С. 26.

492. *Шими́на А. Н.* О явлениях духовного упадка при кризисном состоянии общества / А. Н. Шими́на // Философия в системе духовной культуры на рубеже XXI века. – Курск, 1997. – С. 92-96.

493. *Шишков Г. Б.* Духовное производство и интеллектуальная собственность: теория, методология, практика / Г. Б. Шишков. – М., 1991. – 169 с.

494. *Школа диалога культур: Идеи. Опыт. Проблемы* / [под общ. ред. В. С. Библера]. – Кемерово: “Алеф”, 1993. – 416 с.

495. *Школа духовності* // Освіта: всеукр. громад.-політ. Тижневик. – 1997. – 8-15 жовт. (№ 68-69 (320-321)). – С. 2.

496. *Шпаковський В. В.* Проблемы патриотизма в условиях девальвации материальных и духовных ценностей общества / В. В. Шпаковський // Проблема девальвации духовных ценностей общества и системы образования. – Волгогр., 1995. – С. 79-81.

497. *Шри Чинмой.* Гирлянда душ-наций: лекции, беседы, выступления при Организации Объединённых Наций / Шри Чинмой; Центр Шри Чинмоя. – М., 1997. – 361 с.

498. *Шри Шримад А. Ч.* Бхактиведанта Свами Прабхупада. Бхагавад-гита как она есть / Шри Шримад А. Ч. – М.: ЛИТУАЛУС. – 1990. – 832 с. – (Полн. изд.).

499. *Шри Шримад А. Ч.* Бхактиведанта Свами Прабхупада. Шримад-Бхагаватам: [песнь 2 (на рус. языке)] / Шри Шримад А. Ч. – М.: "ДВАРАКА", 1992. – 673 с.
500. *Штайнер Р.* Из области духовного знания, или антропософии: статьи, лекции и драматическая сцена в переводах начала века / Р. Штайнер; [пер. с нем.]. – М.: Энигма, 1997 – 160 с.
501. *Шумилова Т. П.* Духовность как способ жизнедеятельности человека / Т. П. Шумилова // Высшая школа: гуманитарные науки и гуманистические основы образования и воспитания. – Чита, 1996. – Ч. 6. – С. 12-14.
502. *Шустров А. Г.* Проблемы образования и духовной целостности в условиях цивилизации / А. Г. Шустров // Культура. Образование. Православие. – Ярослав., 1996. – С. 40-42.
503. *Шюре Э.* Великие посвящённые. Очерк эзотеризма религий / Э. Шюре; [пер. с фр. Е. Писаревой]. – М.: Книга–СП Принтшоп, 1990. – 419 с.
504. *Юзвак Ж. М.* Духовність: психологічні аспекти / Ж. М. Юзвак // Матеріали 4-х Костюківських читань (Київ, 25 верес. 1996 р.). – К.: Вид-во Док-К, 1996. – Т. 3. – В кн.: Українська психологія: сучасний потенціал. – С. 373-378.
505. *Юзвак Ж. М.* Духовний розвиток особистості: проблеми, гіпотези, теоретична модель / Ж. М. Юзвак // Духовність і художньо-естетична культура. Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників: міжвід. наук. зб. / [за ред. А. І. Комарової, Ю. П. Богуцького та ін.]. – К.: Наук.–дослід. ін-т “Проблеми людини”, 1999. – Т. 14. – С. 123-129.
506. *Юнг К. Г.* Алхимия снов / К. Г. Юнг; [пер. с англ.] СЕМИРЫ. – СПб.: Тимошка, 1997. – 352 с.
507. *Юнг К. Г.* Проблемы души нашего времени / К. Г. Юнг; [пер. с нем.; пред. А. В. Брушлинского]. – М.: Издательская группа «Прогресс»–«Универс», 1994. – 336 с.
508. *Ямницький В. М.* Психологія життєтворчої активності особистості: монографія / В. М. Ямницький. – О.: СВД Черкасов М.П.; Рівне: РДГУ, 2004. – 360 с.

509. *Ямницький В. М.* Розвиток життєтворчої активності особистості: теорія та експеримент: монографія / В. М. Ямницький. – О.: ПНЦ АПН України–СВД Черкасов М.П., 2006 – 362 с.

510. *Яценко Т. С.* Активне соціально-психологічне навчання: теорія, процес, практика: [навч. посіб.] / Т. С. Яценко, Я. М. Кміт, Б. М. Олексієнко. – Хмельницький: Вид-во НАПВУ, 2002. – 792 с.

511. *Яценко Т. С.* Психологічні основи групової психокорекції: навч. посіб. / Т. С. Яценко. – К.: Либідь, 1996. – 264 с.

512. Allport G. *Pattern and growth personaliti.* - N. Y.: Holt, Rinehart & Winston, 1961.

513. *Бейнса Дуно (Учителя Петър Дънов).* Поучителни случки. Съставител Димитър Кочов. – «АЛФА-ДАР». – София, 1999. - 70 с.

514. *Biehler R. F., Snowman J.* *Psychology Applied to Teaching.* 5th ed.- Boston: Houghton Mifflin Company, 1986. - 718 p.

515. *Biehler R. F., Snowman J.* *Study Guide to Teaching.* 5th ed.-Boston: Houghton Mifflin Company, 1986.- 130 p.

516. *Coleman J.* *Psychology and effective behavior.* N. Y., 1969.

517. *Dupont B.* *Unequal education.* P.: UNESCO, 1981. *Egan G.* *Faceto face: the small group experience and interpersonal growth.* Calif., 1973.

518. *Falkowska M.* *Kalendarz życia, działalności i twórczości Janusz Korczaka.* – Warszawa, 1989. – 416 s.

519. *Gorey G.* *Theory and practice of counseling and psychotherapy.* Monterey, Calif., 1977.

520. *Jourard S.* *Healthy personality.* N. Y., 1974.

521. *Кирил Георгиев Попов.* Бездуховността. Университетско изд. “Св. Климент Охридски”, София, 1998 г. – 288 с.

522. *Korczak J.* *Pamiętnik // Wybor pism.* T.IV. - Warszawa, 1958.

523. *Maslow, Abraham H.* *Religions, values, and peak-experiences.* - New York ect. 1976.

524. *Maslow A. H.* *The further researches of human nature.* - N. Y.: Viking Press, 1971.

525. *Mialaret G.* Introduction to the educational sciences. P.: UNESCO, 1985.
526. *Ornstein A. C., Levine D. U.* Foundations of Education. Fourth Edition.- Boston: Houghton Mifflin Company, 1989. - 626 p.
527. *Петър Дънов* и Българите. Земен път и слово. Издателство «Астрала», София, 1994. – 224 с.
528. *Rogers C. A.* Theory of therapy, personality, and interpersonality, as developed in the client-centered framework. - In: Koch S. (ed.) Psychology: A study of a science, v.3. N. Y., 1959.
529. *Rogers C.* Encounter groups., London, 1975.
530. *Rogers C.* The process of the basic encounter group. - In: Cathcart R., Samovar L. Small group communication. N. Y., 1972.
531. *Сава Чукалов.* Българско-руски речник. – “Наука и изкуство”. – София. – 1960. – 1191 с.
532. *Schultz D. P.* Growth psychology: Models of the healthy personality. - N. Y. ect.: Van Nostrand Reinhold Co., 1977.
533. *Smith P. B.* Research into humanistic personality theories // Personality: Theory, measurement and research / Ed. by F. Fransella. L.: Methuen, 1981.
534. The School Psychologist. Mary Alice White, Ph. D. and Myron W. Harris, Ph. D. Harper & Brothers, publishers, New York, 1985.
535. UNESCO handbook for the teaching of social studies. P.: UNESCO, 1981.
536. *Фридрих Ницше.* Човешко, твърде човешко (Книга за свободните духове). В 2 Т., Издателство “Христо Ботев”. – София, 1993.
537. *Wilson W.* Sociobiology / The new Synthesis. – Harvard, 1975. – 255 p.
538. World culture report 1998: culture, creativity and markets. – UNESCO Publishing. 488 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Психодіагностичний інструментарій, розроблений та використаний у дослідженні

А. 1

АНКЕТА

для виявлення психологічних закономірностей
духовного розвитку особистості

Інструкція. З метою виявлення психологічних закономірностей духовного розвитку особистості просимо Вас дати розгорнуті відповіді на наступні запитання.

1. З якого моменту життя Ви відчули (зрозуміли, усвідомили) власні духовні потреби? _____
2. Чи замислювалися Ви в роки раннього дитинства над глобальними світовими проблемами, над розв'язанням таких суперечностей світу, як життя й смерть, бідність і багатство тощо?
3. Ваша улюблена в дитинстві казка _____
гра _____
пам'ятна мрія _____
4. Які головні події, зустрічі (можливо, сні) мали суттєвий вплив на Ваше духовне становлення? _____
5. Перша література духовної спрямованості, яка Вас зацікавила _____
6. Які духовні вчення, ідеї для Вас найбільш прийнятні? _____
7. Які провідні ознаки притаманні, на Вашу думку, високодуховній особистості? _____
8. Кого з історичних постатей та сучасників Ви вважаєте духовно розвиненими особистостями? _____
9. Чи супроводжувався Ваш духовний розвиток вищими переживаннями, екстатичними станами, видіннями, розкриттям незвичайних здібностей? (необхідне – підкреслити) _____
10. Чи вважаєте Ви своє життя актом служіння, здійснення певної місії, своєрідним твором мистецтва? (необхідне – підкреслити) _____

Прізвище, ім'я, вік

Місце роботи, посада

Сфера діяльності, в якій маєте змогу найповніше реалізувати власний духовний потенціал _____

Контактні телефони _____

Чи дозволяєте Ви використовувати отримані дані з посиланням на Вас?

Дякуємо Вам за коректні відповіді, врахування яких сприятиме створенню умов для духовного розвитку молоді.

А. 2

Методика визначення духовного потенціалу та дослідження психологічних механізмів духовного розвитку учнівської молоді “Духовний потенціал особистості”

Інструкція для учасників

Оцініть свої якості та поведінку за шкалою: 0 балів – ні; 1 бал – частково так; 2 бали – так, дійсно та внесіть відповідні бали у таблицю відповідей. Намагайтеся відповідати вдумливо, об'єктивно, пригадуючи свої вчинки та поведінку.

1. Відчуваю внутрішній дискомфорт, коли доводиться засмучувати співрозмовника.
2. Образи великих духовних подвижників викликають у мене почуття натхнення.
3. Кожен день працюю над удосконаленням власного характеру.
4. Духовні потреби для мене важливіші за матеріальні.
5. Прагну досягнення мудрості.
6. Мрію доповнити чимось корисним віковий досвід людства.
7. Веду здоровий спосіб життя.
8. У спілкуванні більше цікавлюся іншими, ніж говорю про себе.
9. Отримую задоволення від допомоги потребуючим.
10. Турбуючись про інших, нерідко жертвую власними інтересами.
11. Часто замислююсь над людськими долями, шукаю смисли та закономірності.
12. Усвідомлюю духовну єдність з іншими людьми.
13. Роблячи добрі вчинки, не очікую на подяку чи визнання.
14. Думаю, варто ризикувати власним життям, рятуючи життя незнайомої людини.
15. Дотримуюсь правила казати тільки правду.
16. Добре усвідомлюю вищу мету і призначення власного життя.
17. Не тримаю образ на людей і не вважаю нікого своїм ворогом.
18. Намагаюсь бути свідомим навіть уві сні.
19. Пізнання власного внутрішнього світу для мене не менш важливе, ніж пізнання зовнішнього.
20. Голос власної совісті є для мене важливішим, ніж схвалення чи осуд оточуючих.
21. Враховую у повсякденному житті тип свого темпераменту.
22. Залюбки спілкуюсь про місію людини у Всесвіті.
23. Намагаюсь, примножувати в світі красу, добро та істину.
24. Маю схильність відмежовуватися від конкретних ситуацій та споглядати на них неначе з космічної височини.
25. Практикую спостереження за власними думками, намагаюсь керувати процесом мислення та уяви.
26. Усвідомлюю безсмертну природу свого духовного “я”.
27. Гостро відчуваю переживання іншої, навіть незнайомої мені людини.
28. Постійно удосконалюю можливості власного тіла.
29. Подумки спілкуюсь з Природою, з усім буттям, Всесвітом, Богом.
30. Прагну об'єднувати людей, що мають різні погляди та переконання.
31. Вважаю, що всі живі істоти є цінними у Всесвіті.
32. Прагну об'єднувати людей через усвідомлення спільної мети.

33. Глобальні світові проблеми хвилюють мене не менше особистих.

34. Маю незвичайний досвід “розчинення” в океані духовних переживань любові та єдності.

35. Дбаю про здоров’я власного тіла як про частину єдиної Природи.

5 Обробка результатів тестування

Для визначення потенціалу духовного розвитку слід скористатися таблицею 1 і підрахувати кількість балів у стовпчиках та рядках таблиці. Потенціал духовного розвитку (Σ загал) визначається шляхом складання отриманих показників за всіма підструктурами особистості. Результат оцінюється окремо для дорослих і підлітків.

Шкала оцінки для вікової категорії 14-18 років: 46-70 балів – високий потенціал; 20-45 – середній; до 20 балів – низький.

Шкала оцінки для вікової категорії від 18 років: 50-70 балів – високий потенціал; 24-49 - середній; до 24 балів – низький.

Таблиця відповідей.

	Спілкування	Спрямованість	Характер	Самосвідомість	Інтелект	Досвід	Психофізіологія	
Ідент-я	1	2	3	4	5	6	7	
Децент-я	8	9	10	11	12	13	14	
Рефл-я	15	16	17	18	19	20	21	
Трансц-я	22	23	24	25	26	27	28	
Усв. бут. єдності	29	30	31	32	33	34	35	
	$\Sigma 1=$	$\Sigma 2=$	$\Sigma 3=$	$\Sigma 4=$	$\Sigma 5=$	$\Sigma 6=$	$\Sigma 7=$	Σ заг

Для визначення перспективних напрямів подальшого духовного розвитку слід проаналізувати за допомогою таблиці показники духовного потенціалу, що містяться в кожній із наведених підструктур особистості. Наближення до максимального показника (5 балів) свідчить про актуалізованість духовного потенціалу в даній підструктурі. Низький потенціал свідчить про необхідність розвитку відповідної підструктури.

Актуалізація психологічних механізмів духовного розвитку особистості визначається сумою балів у горизонтальних вимірах таблиці. Максимальний показник дорівнює 14 балам.

АНКЕТА
для дослідження процесу та результатів
духовно спрямованої діяльності учнів і студентів

Інструкція. З метою виявлення умов, сприятливих для духовної самореалізації особистості, просимо Вас дати розгорнуті відповіді на наступні запитання анкети.

6. Чи маєте Ви бажання здійснити духовний вчинок (допомога потребуючим, покращення світу тощо)?
7. Чи вдалося Вам віднайти потрібну інформацію щодо можливостей здійснення цього вчинку (вчинків)?
8. Чи прийняли остаточно рішення взяти участь у духовно спрямованій діяльності?
9. Які зусилля приклали Ви особисто для виконання Вашого рішення?
10. Які емоційні стани були у Вас у процесі підготовки та під час реалізації задуму?

Прізвище, ім'я, вік _____

Місце навчання _____

Контактні телефони _____

Дякуємо Вам за коректні відповіді, врахування яких сприятиме створенню умов для духовного розвитку молоді.

Додаток Б

Таблиця Б.1

Результати апробації методики “Духовний потенціал особистості” серед респондентів, які були визнані як духовні лідери за результатами анкетування

Респонденти	Ідентифікація	Децентрація	Рефлексія	Трансценденція	Усвідомлення буттєвої єдності	Духовний потенціал
А.В.	11	10	9	12	10	52
А.К.	10	13	11	11	11	56
Б.А.	9	14	11	11	10	55
Б.С.	12	13	11	8	8	52
Б.Ю.	11	12	12	8	9	50
Б.Я.	10	12	8	9	11	50
В.А.	11	12	10	10	9	52
В.Б.	11	13	11	9	8	52
Г.Л.	9	11	10	13	9	52
Д.Р.	12	13	12	9	11	57
Д.О.	8	12	10	10	10	50
Д.П.	12	12	9	11	11	55
З.Д.	10	10	11	10	9	50
З.О.	11	12	11	11	8	53
И.Р.	10	11	11	11	12	55
И.Ю.	9	11	11	10	9	50
К.Г.	11	12	11	7	9	50
К.Д.	10	14	13	11	10	58
К.Ж.	11	11	10	11	9	52
К.Р.	9	12	11	10	10	54
Л.А.	12	13	11	12	10	58
Л.В.	10	11	9	11	12	53
Л.У.	8	12	11	10	9	50
М.Є.	12	12	10	9	8	51
М.М.	10	13	10	10	7	50
М.Н.	11	12	9	10	11	53
М.С.	12	13	11	9	9	54
М.Ф.	9	14	10	11	11	55
Н.Д.	12	13	13	11	9	58
Н.К.	11	12	11	12	11	57
О.Т.	10	13	11	9	9	52
П.Б.	12	13	13	12	10	60
П.К.	10	14	10	11	9	54
Р.С.	11	12	11	9	8	51
Р.О.	8	12	10	11	11	52
С.Т.	12	11	9	9	10	52
Т.О.	9	14	11	11	11	57
Т.К.	12	12	9	11	9	53
Т.У.	10	10	12	11	9	52
У.С.	9	11	12	12	10	53
Х.Є.	11	12	11	10	11	55
Ц.В.	11	13	13	10	10	57
Ч.І.	9	14	8	12	11	54

Додаток В

В. 1

Лист відповідей

П.І.Б. _____

Частина 1

№				№			
1.	А	В	Б	15.	Б	В	А
2.	Б	В	А	16.	А	В	В
3.	А	В	Б	17.	А	В	Б
4.	В	Б	А	18.	А	Б	В
5.	Б	А	В	19.	А	Б	В
6.	В	А	Б	20.	В	В	А
7.	В	Б	А	21.	Б	А	В
8.	А	Б	В	22.	Б	А	В
9.	В	А	Б	23.	В	А	В
10.	А	В	В	24.	В	В	А
11.	Б	В	А	25.	А	В	Б
12.	Б	А	В	26.	В	А	Б
13.	В	А	Б	27.	Б	А	В
14.	А	В	Б				

Частина 2

різноманітні задоволення	сімейний добробут	соціальна справедливість	вірність
популярність та визнання	вигідний шлюб	порядок у країні	доброзичливість
влада та впливовість	слухняні діти в сім'ї	порозуміння між громадянами	допомога потребуючим
особиста безпека	спокійна старість	добробут країни	гармонія з природою

Частина 3

1				А	Б	16.	Б				А
2		Б	А			17.	А			Б	
3	А				Б	18.			Б		А
4			А		Б	19.		А		Б	
5		А		Б		20.		А	Б		
6	Б			А		21.		Б			А
7			Б	А		22.	Б		А		
8	А	Б				23.		А		Б	
9	Б			А		24.			Б		А
10	А		Б			25.	А				Б
11		А			Б	26.		Б	А		
12			Б	А		27.				А	Б
13	Б		А			28.	А	Б			
14	Б	А				29.			А	Б	
15				Б	А	30.		Б		А	

Частина 4

№		№		№		№		№		№		№		
1		11		21		31		2		12		22		32
3		13		23		33		4		14		24		34
5		15		25		35		6		16		26		36
7		17		27		37		8		18		28		38
9		19		29		39		10		20		30		40

Частина 5

№		№		№		№		№		№		№		
1		12		23		34		45		56		67		78
2		13		24		35		46		57		68		79
3		14		25		36		47		58		69		80
4		15		26		37		48		59		70		81
5		16		27		38		49		60		71		82
6		17		28		39		50		61		72		83
7		18		29		40		51		62		73		84
8		19		30		41		52		63		74		85
9		20		31		42		53		64		75		86
10		21		32		43		54		65		76		87
11		22		33		44		55		66		77		88

Частина 6

№		№		№		№		№	
1		2		3		4		5	
6		7		8		9		10	
11		12		13		14		15	
16		17		18		19		20	
21		22		23		24		25	
26		27		28		29		30	
31		32		33		34		35	
36		37		38		39		40	
41		42		43		44		45	
46		47		48		49		50	

Частина 7

1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.
13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.	22.	23.	24.
25.	26.	27.	28.	29.	30.	31.	32.	33.	34.	35.	36.
37.	38.	39.	40.	41.	42.	43.	44.	45.	46.	47.	48.
49.	50.	51.	52.	53.	54.	55.	56.	57.			

Частина 8

№		№		№		№		№		№		№				
1		5		9		13		17		21		25		29		33
2		6		10		14		18		22		26		30		34
3		7		11		15		19		23		27		31		35
4		8		12		16		20		24		28		32		36

Порівняння показників духовного потенціалу учнів 6 (10)-Г класу гімназії №153 ім.О.С.Пушкіна м.Києва з показниками загальної спрямованості, свідомості та ціннісної орієнтації, стилю спілкування, комунікативних та організаторських здібностей, характеру, інтелектуальних здібностей, екстраверсії, нейротизму та емпатії.

№	ПІБ Учня	Духовний потенціал	Стиль спілкування					Здібності		Загальна спрямованість			Рівень свідомості				Акцен- туації харак- теру	IQ	Екст- раверсія	Ней- ро- тизм	Емпатія
			кон- флік	спів- робі тн	ком- пром	уник- нен- ня	при- стос	кому- нікатив- ні	органі- затор- ські	я	спіл- куван- ня	діло	1 ег о це нт р	2 сі м' я	3- 4 со ц іу м	5 бу тт я					
1.	А. І.	19	1	5	8	7	8	7	9	5	12	8	19	31	28	41		84	11	7	15
2.	А.Ю.	17	2	5	8	8	7	12	8	11	11	5	30	29	41	32		91	16	4	12
3.	В.Ю.	14	6	4	8	11	1	7	9	13	5	6	19	34	31	29		92	14	6	19
4.	Г.Н.	21	1	8	8	6	6	8	7	3	14	15	38	29	42	24		110	12	3	27
5.	Г.Ф.	11	5	3	5	12	5	14	15	15	6	7	23	18	34	46	Г	85	18	6	14
6.	І.В.	15	7	3	4	8	8	9	8	8	7	8	17	22	35	38		112	20	10	16
7.	І.Н.	27	1	11	8	3	5	12	13	4	11	19	47	27	23	18		93	12	4	31
8.	К.В.	15	4	2	4	6	5	5	5	10	3	11	23	28	32	34		102	4	8	21
9.	К.Г.	24	1	10	6	5	6	7	9	3	15	17	43	26	28	21		95	18	3	30
10.	Л.Е.	14	3	2	6	11	8	8	7	5	4	7	31	41	29	36		94	13	6	17
11.	М.Ю.	9	8	1	3	8	10	17	15	18	8	6	46	24	38	58	Г	80	20	10	16
12.	М.С.	11	4	2	8	10	6	9	7	12	5	8	47	37	19	56		93	16	8	18
13.	С.К.	14	3	5	6	8	8	15	12	15	9	7	39	19	22	44		92	14	7	17
14.	С.Л.	19	2	7	5	9	8	13	12	6	6	13	21	38	37	29		96	14	5	22
15.	С.М.	11	6	1	3	6	9	19	17	15	11	4	36	34	38	42		86	20	5	20
16.	Т.А.	22	1	7	6	9	7	6	8	4	17	19	32	28	26	19		93	8	4	28
17.	Т.Д.	10	7	9	5	6	3	14	12	16	6	3	51	18	46	47		112	12	6	12
18.	Т.К.	11	6	2	6	8	7	7	8	17	9	6	42	33	41	52		98	6	5	14
19.	Т.Ф.	18	2	7	4	9	8	11	12	11	9	7	32	49	52	31		103	9	9	27
20.	У.К.	16	2	5	5	9	9	8	7	6	8	10	43	19	34	26		89	12	10	23
21.	Ц.В.	10	3	2	4	10	9	9	11	8	6	9	46	32	52	48		85	17	6	19
22.	Ч.І.	11	4	3	5	9	9	12	14	12	7	5	28	41	32	37		104	16	5	17
23.	Ш.О.	22	2	9	8	4	7	11	12	3	14	16	37	29	32	22		109	12	8	29
24.	Я.Д.	17	3	7	7	8	5	7	9	7	7	8	34	16	22	28		98	7	4	18

Порівняння показників духовного потенціалу учнів 11-В класу ЗНЗ №221 м.Києва з показниками загальної спрямованості, свідомості та ціннісної орієнтації, стилю спілкування, комунікативних та організаторських здібностей, характеру, інтелектуальних здібностей, екстраверсії, нейротизму та емпатії.

№	ІБ учня	Духовний потенціал	Стиль спілкування					Здібності		Загальна спрямованість			Рівень свідомості				Акцен- туації харак- теру	IQ	Екст- раверсія	Ней- ро- тизм	Емпатія
			кон- флік тн	спів- робі тн	ком- пром ня	уник- нен- ня	при- стос	кому- нікатив- ні	органі- затор- ські	я	спіл- куван ня	діло	1 ег о це нт р	2 сі м' я	3- 4 со ц іу м	5 бу тт я					
1.	А.Л.	11	6	7	6	7	4	11	13	10	9	7	16	27	15	43		86	13	6	14
2.	Б.В.	13	3	6	6	7	8	14	10	11	9	8	19	31	37	41		101	11	9	18
3.	Б.А.	11	7	6	7	6	4	12	8	13	6	8	22	36	31	43		88	12	5	17
4.	Б.Н.	16	3	5	7	7	6	9	8	9	10	8	34	25	34	39		94	8	7	17
5.	В.С.	17	3	6	9	6	6	12	11	8	12	7	26	18	32	29		95	10	7	13
6.	В.В.	26	1	9	7	6	7	10	14	4	11	12	42	34	37	18		103	14	3	29
7.	В.К.	21	2	10	8	4	6	8	12	6	11	10	36	25	23	19		86	15	3	26
8.	Д.А.	9	5	3	6	4	5	13	6	13	7	7	16	26	34	35		85	18	7	20
9.	Д.Л.	10	6	4	5	8	7	14	12	14	6	7	17	33	36	22	Н	102	14	12	19
10.	Є.К.	11	4	4	12	2	8	9	6	16	7	4	31	43	38	45		98	9	5	14
11.	Ж.І.	17	5	3	6	6	10	15	15	6	12	9	34	27	38	43		87	20	9	15
12.	З.Є.	23	1	9	7	7	6	10	11	3	11	13	48	32	24	21		89	11	7	28
13.	К.А.	15	3	6	8	5	8	12	13	12	8	7	19	43	45	38		96	13	6	14
14.	К.Г.	23	2	10	6	6	6	14	11	5	11	11	44	26	28	21		90	17	5	29
15.	Л.Р.	14	5	2	5	6	7	13	12	9	13	5	18	36	36	42		83	16	3	27
16.	Л.М.	11	7	6		3	7	8	7	13	10	4	28	16	24	32		87	9	5	16
17.	М.А.	10	7	6	8	5	4	15	16	14	8	6	24	27	45	47		92	13	6	12
18.	П..Л.	18	2	7	8	6	7	14	8	8	8	11	35	42	24	38		96	15	6	19
19.	Р..Я.	10	4	5	5	8	8	11	12	15	6	6	26	29	46	44		88	13	8	17
20.	С.М.	8	9	5	2	6	8	9	6	14	10	3	17	21	35	48	Г, Д	86	18	11	14
21.	Т.Т.	9	6	3	7	8	7	7	8	16	4	7	18	34	42	51	Т	85	7	12	18
22.	Ч.І.	11	4	5	6	10	5	11	10	12	7	8	24	28	31	36		101	14	6	13
23.	Ц.Я.	10	3	9	8	6	4	9	10	9	8	10	33	38	43	46		88	16	9	12
24.	Ч.І.	10	4	6	6	7	7	13	9	11	9	8	35	52	41	50		98	9	5	14
25.	Ш.А.	23	1	11	8	4	6	12	12	7	9	11	43	35	28	21		96	12	3	28

Порівняння показників духовного потенціалу студентів IV курсу Національного авіаційного університету з показниками загальної спрямованості, свідомості та ціннісної орієнтації, стилю спілкування, комунікативних та організаторських здібностей, характеру, інтелектуальних здібностей, екстраверсії, нейротизму та емпатії.

№	ПІБ студента	Духовний потенціал	Стиль спілкування					Здібності		Загальна спрямованість			Рівень свідомості				Акцентуації характеру	IQ	Екстраверсія	Нейротизм	Емпатія
			кон-флік	спів-робітн	ком-пром	уник-нення	при-стос	кому-нікативні 20	органі-заторські 20	я	спіл-куван	діло	1 ег о це нт р	2 сі м' я	3-4 со ц іу м	5 бу тт я					
1.	Б.О.	25	3	7	8	7	6	16	17	8	11	10	38	24	26	28		112	12	5	31
2.	В.А.	11	5	6	8	6	5	15	14	12	8	7	14	27	37	34		123	9	8	26
3.	В.С.	14	6	7	9	3	5	13	11	12	9	7	20	27	32	52		116	9	7	19
4.	Г.Л.	27	2	9	8	5	6	16	15	5	14	8	37	36	28	21		125	20	5	34
5.	Г.С.	15	4	5	8	7	6	14	14	8	12	7	21	25	36	43		97	18	6	26
6.	Д.В.	14	6	4	6	8	7	19	8	12	8	7	22	26	34	55		103	10	4	23
7.	Д.Ю.	15	5	8	7	5	5	13	14	9	10	8	32	26	49	41		88	12	4	21
8.	Д..Я.	16	5	4	8	3	5	15	16	12	8	7	29	32	34	45		93	14	6	22
9.	Д..Л.	24	4	5	8	7	7	12	10	11	9	7	24	23	40	34		132	15	7	26
10.	Ж.В.	25	3	7	6	5	9	14	13	14	7	6	21	18	25	43		98	9	4	21
11.	І.Г.	36	1	10	8	5	6	15	12	6	9	12	37	24	21	17		106	8	3	35
12.	І.М.	16	4	7	7	7	5	13	8	8	10	9	18	23	34	35		108	12	6	23
13.	К.Р.	11	8	4	6	6	5	16	13	18	5	4	23	39	49	44		111	6	7	19
14.	К.С.	26	5	6	5	7	7	17	12	6	14	7	19	45	33	46	П	90	19	9	23
15.	К.Ю.	24	5	6	8	4	7	12	12	7	13	7	17	35	46	42		98	17	4	21
16.	М.М.	13	7	5	6	10	2	9	8	12	7	8	28	16	24	32		109	8	5	18
17.	Н.А.	15	6	7	7	6	4	17	16	14	9	4	18	34	44	37		122	15	7	25
18.	Н.Н.	39	2	9	7	6	6	15	13	4	10	13	45	32	28	21		97	17	4	35
19.	О.С.	11	5	5	7	7	7	11	12	14	8	4	20	34	21	42		95	12	6	19
20.	П.К.	16	7	4	4	7	8	10	8	10	8	9	19	32	34	39		108	9	8	19
21.	П.Ф.	25	5	5	8	5	7	12	11	9	8	10	33	36	32	41	Т	125	8	12	18
22.	Р.Л.	41	1	8	7	7	7	13	14	5	10	12	29	28	26	19		114	13	3	36
23.	С.Б.	16	5	6	4	8	7	15	10	12	8	7	24	23	44	46		97	14	7	22
24.	Т.Н.	17	4	4	8	5	9	17	18	7	11	11	37	39	43	56		99	10	4	26
25.	Ф.Д.	24	3	4	7	9	7	14	14	9	10	8	26	25	42	29		102	11	5	25

Додаток Д

Д. 1

Психологічні поради батькам, вихователям і психологам щодо створення умов, сприятливих для духовного зростання дитини

ВИХОВАННЯ ДО НАРОДЖЕННЯ

2. Добре, якщо процес появи та народження дитини буде не випадковою, а усвідомленою подією для Вас і Вашої половини.

3. Корисно встановити контакт з дитиною до її народження. Ви можете читати малюку казки, співати пісні. Після народження дитина з радістю впізнає Ваш голос.

4. Під час вагітності краще оточити майбутню маму піднесеною музикою, прекрасними картинами, творами мистецтва. Життєві сили, необхідні дитині в майбутньому, закладаються саме в цей час через почуття та емоції мами.

5. Спробуйте зробити хоча б маленьку весільну подорож, змінити спосіб життя - це допоможе наповнити внутрішній світ майбутньої матері новими позитивними враженнями.

6. Не налаштовуйтеся заздалегідь на те, що у Вас буде саме хлопчик або дівчинка. Якщо народиться дитина іншої статі, вона може підсвідомо відчувати свою небажаність у Вашій сім'ї. Розумніше радіти тому, хто у Вас є.

7. У момент народження дитини батько, за можливістю, повинен перебувати поруч. Добре, якщо перші тижні дитина не розлучається з мамою, адже стук материнського серця є для малюка сигналом, що все добре.

8. З народженням кожен втрачає Єдність і Гармонію з організмом матері. Тому дитині дуже потрібна Єдність у Вашій сім'ї.

9. Ім'я новонародженому краще обрати залежно від символічного значення і тих якостей, які необхідні дитині. Докладіть до цього зусиль самі, або зверніться до спеціаліста, адже ім'я – це на все життя.

ВІД НАРОДЖЕННЯ - ДО ТРЬОХ РОКІВ

1. Щоб жити серед людей, дитина навчається спілкуванню у Вас. Стиль спілкування батьків може будуватися за принципом співробітництва, взаємопідтримки або суперництва. Засвоєний у Вас стиль спілкування дитина буде використовувати надалі при побудові власної сім'ї.

2. Якщо Ви хочете, щоб дитина виросла працездатною і гармонійно розвиненою, предмети користування у її кімнаті (телевізор, м'які меблі) слід доповнити предметами розвитку і творчості, такими як: конструктори, пластилін, олівці, фарби; музичні інструменти; спортивне знаряддя; безпечні робочі інструменти.

3. З перших років життя доцільно привчити дитину до найкращих зразків поезії, музики, живопису. Тоді вона зможе знаходити і цінувати прекрасне в предметах, природі, людських стосунках.

4. Говорячи слово “не можна”, відразу ж пояснюйте дитині - чому не можна, інакше замість розуміння Ви розів'єте сліпу слухняність. Щоб не програмувати невдачі, замість “Зараз упадеш” краще казати “Можеш упасти”.

5. Дитина повинна розуміти й визнавати справедливість Вашого покарання. Поставити дитину до кутка краще, ніж покарати її фізично. Кут “обмежує”, врівноважує неспокійні думки та емоційний стан дитини, допомагає зосередженню.

6. Організм малюка – це частина природи, не зіпсована умовностями цивілізації. Він ще не розучився відчувати, *що і коли* потрібно їсти. Слова батьків “Час снідати!” або “Доїж цей шматочок!” можуть порушити природне почуття міри.

7. Один-два рази на тиждень виїжджайте з дитиною за місто. Близькість до природи розвиває потребу в близькості до людей. Помічено, що близькі стосунки з батьками у перші 3 роки зумовлюють теплі взаємини і в майбутньому.

8. Намагайтеся не повторювати дитині: “Який ти неухайний (неохайний, лінивий!)”, інакше Ви переконаєте в цьому і дитину, і себе. Кажіть краще: “Ти

такий уважний, а цього не помітив!”, “Ти такий охайний, чому ж сорочка в супі?”, “Ти дуже працьовитий, так доведи розпочате до кінця.” Утверджуйте позитивне кожного дня.

ВИХОВАННЯ ВІД ТРЬОХ ДО П'ЯТИ РОКІВ

1. Намагайтеся пояснити дитині сенс життя людини, людства, рослин і тварин. Це допоможе їй завжди розуміти головне.

2. Якщо дитина постійно бачить Вас біля телевізора або на дивані, Ваші слова про інші смисли життя залишаться для неї лише словами. Наочний приклад батьків - головний засіб виховання.

3. У Вашій оселі має бути той, за ким дитина могла б доглядати, хто потребував би її турботи. Це може бути квітка або рибки - головне, щоб малюк звик відчувати відповідальність та задоволення, допомагаючи іншим.

4. Краще не казати “Ти все зламаєш (порвеш, зіпсуєш)”. Дитина вірить кожному слову дорослих. Не настроюйте її на руйнацію. Дитина ламає іграшки не тому, що хоче зробити шкоду, а тому, що повинна дізнатися, як вони зроблені. Навчайте дитину створювати - і їй буде нецікаво руйнувати.

5. Щоночі, коли дитина засинає, вона вирушає в небезпечну подорож до країни снів, де Вас може не бути поруч. Підтримайте її перед сном добрими словами, щоб ранком вона прокинулася з гарним настроєм.

6. Краще не починати ранок словами: “Швидше, ми запізнюємося у дитячий садок!!!”. Запитайте, перш за все, що малюку снилося. Коли Ви привели дитину в садок - похваліть її самостійність, підкресліть корисність спілкування з дітьми, нагадайте, що всі її тут люблять і чекають.

7. Якщо дитина не слухається батьків із першого разу, це ще не означає, що вона погано вихована. Іноді їй потрібен час, щоб зрозуміти Ваше прохання, іноді вона вчиться, як треба поводитися, коли не будуть слухатися її.

8. Намагайтеся рідше користуватися фразою “Я зайнятий.” Краще перевести увагу дитини на справу, яка не потребує Вашої участі.

9. Вивчення окремих літер, як правило, не дає довготривалого результату до того, як дитина навчиться складати їх у склади. Найкраще в цей період спрямувати зусилля на формування духовності, позитивних рис характеру.

ВІД П'ЯТИ ДО СЕМИ РОКІВ

1. Це найбільш сприятливий час для формування волі. Не втрачайте його: привчіть дитину доводити до кінця будь-які справи і одержувати від цього задоволення.

2. Щоб дитина почувала себе потрібною у сім'ї, частіше просіть її зробити щось корисне для всіх, нагадуйте про надзвичайну важливість її домашніх обов'язків.

3. Від народження діти мають величезну рухову енергію, працездатність. Не обмежуйте діяльність дитини заборонами, а спрямовуйте її на самопізнання, творчість. Якщо дитина має робочі інструменти, конструктори, засоби розвитку, тоді з самого ранку вона буде зайнята творенням, а не руйнацією.

4. Яскраві комп'ютерні та мультиплікаційні персонажі видаються дитині більш привабливими, ніж письмові зошити і книжки. Бережіть дитину від навалу комп'ютерної та телевізійної продукції, щоб уникнути проблем з навчанням у школі.

5. При підготовці до школи дитина має знати, для чого треба навчатися читати, писати і рахувати. Якщо мета тимчасова (гарні оцінки, схвалення батьків) - бажання дитини будуть також нетривалі. Якщо мета довгострокова (мудрість, досконалість, досягнення життєвої мети, допомога собі та іншим) - бажання перетворяться на життєві прагнення.

6. Розкажіть Вашому вихованцю про те, що бажаннями можна й необхідно керувати. Підіть до іграшкового магазину і потренуйтеся разом "хотіти і не хотіти" – ці навички допоможуть дитині бути внутрішньо вільною.

7. Привчіть дитину до того, що важке може бути цікавим. Це допоможе їй не боятися труднощів. Ставте малюку якнайбільше запитань. Готові відповіді вбивають прагнення до пізнання.

8. Важливо, щоб дитина набувала досвіду як колективної роботи, так і самостійної діяльності. Не бійтеся залишати її на якийсь час одну без указівок та інструкцій.

ВІД СЕМИ ДО ДЕСЯТИ РОКІВ

1. Семиріччя - це пора активного розвитку навчальних здібностей. Обираючи навчальний заклад, зверніть увагу на першу вчительку, адже саме вона стане дитині зразком для наслідування. Від привабливості її особистості залежатиме бажання дитини йти ранком до школи та виконувати навчальні завдання.

2. Чим більше радості принесуть дитини перші роки навчання в школі, тим вищими будуть її навчальні здібності у старших класах. Віддалене місцезнаходження школи від будинку, виснажливі поїздки в транспорті негативно позначаються на емоційному стані дитини.

3. Шкільні оцінки є засобом зовнішньої мотивації, що буде корисною лише в поєднанні із внутрішньою (прагненням до знань). Спроби стимулювати навчання за допомогою грошей або подарунків призводять до втрати дитиною пізнавальних інтересів.

4. Навчальні вимоги до дитини мають будуватися з урахуванням типу її темпераменту. Холерик прочитає текст набагато швидше, ніж флегматик, але зробить при цьому більше помилок. Нерозумно вимагати від флегматика чи меланхоліка швидкого виконання домашніх завдань: від штучного прискорення або уповільнення внутрішнього ритму організм людини захищається за допомогою характерних типологічних хвороб.

5. У Вашої дитини є певне коло друзів - однолітків та дорослих. Не нав'язуйте своїх поглядів, але створюйте ситуації спілкування з цікавими особистостями, які можуть бути гідним прикладом для дитини. Недаремно батько А.Ейнштейна наймав людину, яка уважно вислуховувала всі ідеї майбутнього генія. Бажано користуватися послугами психолога, не чекаючи виникнення проблем.

ВИХОВАННЯ ВІД ДЕСЯТИ ДО ДВНАДЦЯТИ РОКІВ

1. Ваша дитина вступає в період активізації особистісних здібностей, фізичного та статевого становлення. Мудра і тактовна підтримка з боку батьків може полягати у приділенні достатньої уваги гармонійному розвитку фізичної, емоційно-вольової, інтелектуальної та духовної сфери життєдіяльності дитини.

2. Потреба в пізнанні себе, своїх здібностей зумовлює підвищення інтересу дитини до різноманітних гуртків, клубів, спортивних секцій. Підтримуйте будь-який позитивний вибір дитини, розпитуйте про її досвід, успіхи та перемоги.

3. Якщо дитина дуже швидко змінює свої вподобання - не критикуйте її рішення. Доцільніше домовитися про певний мінімальний термін занять у гуртку, який може становити 1 - 2 місяці. Це сприятиме розвитку відповідальності особистості.

4. Творчі здібності дитини не завжди можуть реалізовуватися в умовах шкільного навчання. Саме тому багато геніальних людей у дитинстві вчилися на "3". Незважаючи на рівень успішності Вашого сина чи доньки, підтримуйте в дитині щонайменше 3 переконання: у тому, що вона є гідною, відповідальною людиною; у тому, що вона має індивідуальні здібності й таланти; у тому, що з часом вона стане справжнім професіоналом.

5. Період 12-річчя часто називають критичним у стосунках "батьки-діти". Потреба розвитку особистості вимагає апробації засвоєного досвіду, знань і цінностей у самостійному житті. Дитина перестає бути "слухняною". Не домінують над нею, але й не відштовхуйте від себе - тримайтеся "золотої середини". З роками Ви отримаєте за це вдячність.

Батькам необхідно підготуватися до того, що з кожним роком вплив сімейного виховання на дитину зменшуватиметься. Повчальні бесіди і настанови мають поступитися місцем опосередкованому підходу, через моделювання факторів соціально-психологічного впливу на дитину, які сприяють її духовному становленню.

Програма занять “Запроси друзів” для дошкільників

Пояснювальна записка

Актуальність програми зумовлена необхідністю повноцінного формування духовного світу дітей. У ході занять діти "запрошують" у свій внутрішній світ друзів - найкращі якості, які допомагають людині у житті. Ці друзі приходять до них із казок, оповідань, відомих мультфільмів, що тематично підібрані до кожного заняття.

Казка в даному разі виступає засобом пізнання дитиною як навколишнього, так і свого внутрішнього світу. Бажаючи бути схожою на казкового героя, дитина наслідує його поведінку, засоби спілкування, що забезпечує необхідний психологічні ефекти ідентифікації та децентрації. Крім казкових героїв, дітей відвідують діячі науки, мистецтва, культури, професіонали різних галузей, які можуть поділитися з дітьми власними духовними надбаннями, спрямувати на духовний шлях.

Оскільки ефективно засвоєння цінностей відбувається на емоційній основі, у ході занять використовуються елементи театральної педагогіки, психогімнастики, духовно орієнтовані ігри, вправи з малювання, ліплення, аплікація, колективний спів тощо.

У цілому, заняття привчають дітей отримувати природну радість від процесу самопізнання, створюють сприятливі умови для формування та гармонічного розвитку особистості дитини, активізують прагнення до знань, творчості, допомагають створенню позитивної психологічної атмосфери у колективі.

Програма занять розрахована на 1 рік. Тематичний план, поданий нижче, орієнтований на 40 годин занять (по 1 годині двічі на тиждень). Разом із цим у розклад можуть бути внесені зміни, пов'язані із збільшенням кількості годин на кожну тему.

**План тематичних занять
за програмою “Запроси друзів”**

Тема	Кількість годин
1. Вступне заняття. Знайомство	1
2. Дружелюбність	1
3. Сердечність	1
4. Щедрість	1
5. Доброта. Скромність	2
6. Тактовність. Ввічливість	2
7. Розсудливість	1
8. Пунктуальність	1
9. Чесність	1
10. Мудрість	1
11. Здатність до співчуття	1
12. Вміння поступатися	1
13. Сміливість. Рішучість	2
14. Терпеливість. Вміння завершувати розпочате	2
15. Віра в себе	1
16. Наявність власної думки	1
17. Спостережливість	1
18. Цілеспрямованість. Відповідальність	2
19. Фізична сила	1
20. Великодушність. Віра і надія	2
21. Вміння розуміти інших	1
22. Турбота про інших. Щирість	2
23. Потяг до знань	1
24. Стриманість. Поміркваність	2
25. Надійність. Вірність	2
26. Любов до праці	1
27. Охайність. Бережливість	2
28. Правдивість. Відвертість	2
29. Підсумкове заняття	1
Загалом:	40

Програма занять "Запроси друзів"

1. Вступне заняття. Знайомство з друзями - позитивними якостями, що притаманні гармонійно розвиненій людині. Шлях до гармонії, краси і добра через чудовий світ казки.
2. Дружелюбність. Вияв гостинності та дружелюбності маленької дівчинки та її друзів в оповіданні "Добра господиня" [14]. Пригоди метеликів у оповіданні "Три метелики"[12, с. 272]. Тематична аплікація.
3. Сердечність. Образ матері в оповіданні "Материнське щастя"[7, с. 109]. Гра з елементами театру.
4. Щедрість. Оповідання «Дев'ятеро» (12, с. 276). Гра з елементами театру.
5. Доброта. Скромність. Ціна доброти. Казка "Сіра Зірочка"[6]. Тематичне малювання.
6. Тактовність. Таємниця сивого дідуся у казці "Чарівне слово"[16]. Тематична гра.
7. Розсудливість. Розсудливість, сміливість та врівноваженість маленької Даринки в оповіданні "Срібне копито"[1]. Тематичне малювання.
8. Пунктуальність. Що таке пунктуальність? Пошук якості у героїв різних казок. Тематична гра.
9. Чесність. Пригоди Незнайки у Сонячному місті [3]. Ліплення.
10. Мудрість. Гра «Мудра порада». Казка «Хлопчик і зла ведмедиця» [9, с. 138]. Гра з елементами психогімнастики.
11. Здатність до співчуття. Ставлення хлопчика до живої природи у казці "Дитя з Віфлеєму"[8]. Тематичне малювання.
12. Вміння поступатися. Оповідання про грубого та гордого воїна, який зумів визнати перемогу маленького хлопчика [4]. Психогімнастика.
13. Сміливість. Рішучість. Прояв співчуття у хлопчика, який хотів допомогти бідним людям в оповіданні "У Храмі"[8]. Елементи психогімнастики.
14. Терпеливість. Вміння завершувати розпочате. Як принц Готфрід відшукав чарівну квітку [4]. Ліплення.

15. Віра в себе. Незвичайні пригоди хлопчика Майтреї у відеофільмі "Нескінченна історія"[5]. Тематична аплікація.
16. Наявність своєї думки. Прояв якості у героїв країни Фантазії. Порятунк країни від пустоти [5]. Елементи театру.
17. Спостережливість. Значення спостережливості у житті людини. Вміння бачити найкраще. Гра "Хороша якість" [9, с. 208].
18. Цілеспрямованість. Відповідальність. Знайомство з дівчинкою Елізою, яка врятувала своїх братів. Казка "Дикі лебеді"[2]. Тематичне малювання.
19. Фізична сила. Незвичайне народження Геракла. Його дванадцять подвигів. Тематична гра [11].
20. Великодушність. Віра і надія. Оповідання "Хустина святої Вероніки". Великодушність Фаустини, няні імператора [8]. Тематичні пісні.
21. Вміння розуміти інших. Розповідь про долю польового жайворонка та ромашки, які опинилися в руках двох хлопчиків (казці "Ромашка") [2, с. 116]. Тематична аплікація.
22. Турбота про інших. Щирість. Оповідання "Намисто з чотирма променями"[17, с. 116]. Тематичне малювання.
23. Потяг до знань. Подорож допитливого струмочка в оповіданні "Камінь і струмок"[17, с. 258]. Тематична гра.
24. Стриманість. Поміркваність. Небезпечний політ Фаетона у стародавньому міфі [11]. Тематична гра.
25. Надійність. Вірність. Подорож Блакитної Стріли. Незвичайні пригоди її пасажирів [16]. Гра з елементами театру.
26. Любов до праці. Прояв працелюбності у казці "Дідова дочка і бабина дочка" [12, с. 111]. Ліплення.
27. Охайність. Бережливість. Пригоди казкових героїв К.Чуковського. Тематична гра.
28. Правдивість. Відвертість. Особливості спілкування героїв в оповіданні "Літаючий собака" [10]. Тематична гра.
29. Підсумкове заняття.

Спецкурс “Гармонія” для учнів 1-4 класів

Пояснювальна записка

Мета спецкурсу полягає у підтримці та активізації процесу духовного, інтелектуального, емоційно-вольового та фізичного розвитку учнів. Дотримання принципу гармонії активізує потребу самореалізації дітей через творчість не лише у зовнішньому, а й у власному внутрішньому світі.

Шляхи реалізації програми курсу складаються в систему науково-обгрунтованих теоретичних і практичних заходів, що сприяють гармонічному розвитку дитини. Так, для розвитку сфери фізичної культури передбачається ознайомлення учнів з особливостями власного організму, мистецтвом праці та відпочинку, правилами здорового способу життя. Учні мають оволодіти вправами з ритмічного дихання, правильної постави, координації рухів. Знайомлячись з основними законами емоційно-вольової сфери, діти здійснюють подорож по світу емоцій та морю бажань і привчаються керувати його хвилями. Оволодіння мистецтвом спілкування допомагає розвитку комунікативних якостей і сприяє покращенню дружніх взаємин дітей. Ознайомлення з таємницями інтелектуальної сфери дає школярам можливість не заблукати в лісі думок, навчитися основам саногенного мислення, прийомам зосередження та релаксації. І, нарешті, світ духовності залучає учнів до скарбниці найвищих людських цінностей: гуманістичних, естетичних, екологічних, цінностей самопізнання, самовдосконалення та самореалізації.

Корисним доповненням до наведених тематичних казок і оповідань стають вірші, музичні та художні твори, мультфільми. У процесі навчання необхідним є свідоме і послідовне опанування учнями 5 ступенів любові: любов до себе, прийняття своєї індивідуальності, неповторності; любов до батьків, рідних; любов до народу, рідного краю, держави; любов до людства; любов до Природи, Буття, всіх живих істот.

Інтегративність курсу досягається завдяки гармонічному поєднанню різних світоглядних позицій у єдину картину світу. Кращі надбання світової

науки, релігії, мистецтва та філософії наповнюють дитячу душу творчим натхненням, збагачують психологічними знаннями, моральними та етичними принципами співіснування людства.

Основні методи навчання та розвитку: тематична розповідь учителя; театралізовані уроки-вистави; рольові ігри, психогімнастика; малювання, ліплення, аплікація, спів, складання віршів, пісень, перегляд відеоматеріалів.

Вимоги до викладача зумовлені специфікою спецкурсу. Бажаними є гармонічне поєднання загальнолюдських і фахових якостей; серед них любов до дитини, високий рівень емпатії, вимогливість, високий духовний потенціал.

План спецкурсу «Гармонія»

1-й рік навчання Орієнтовний тематичний план

Тема	Кількість годин		
	усього	на теоретичні заняття	на практичні заняття
1. Вступне заняття. Спецкурс "Гармонія", його мета і особливості	1	1	-
2. Освіта для життя. Потяг до знань	4	2	2
3. Школа - нові можливості. Уважність, працелюбність, пунктуальність	5	2	3
4. Мистецтво спілкування. Ввічливість, вміння слухати та вміння говорити	4	2	2
5. Зовнішність школяра. Охайність, дбайливість, відчуття міри	4	2	2
6. Гармонія – порядок у внутрішньому світі. Врівноваженість, чуйність і чутливість	4	2	2
7. Друзі та дружба у житті людини. Тактовність, чесність, щирість, терпимість	5	2	3
8. Творчість – що це таке? Допитливість, активність	5	2	3
9. Мистецтво праці та відпочинку. Врівноваженість, витривалість, життєрадісність	2	1	1
10. Підсумкова подорож по курсу	1	1	-
Загалом:	35	17	18

2-й рік навчання

Тема	Кількість годин		
	усього	на теоретичні заняття	на практичні заняття
1. Вступне заняття. Огляд курсу	1	1	-
2. Світ зовнішній і світ внутрішній - умови злагоди	4	1	3
3. Якості, які сприяють успішному навчанню. Потяг до знань, віра в себе, допитливість, пам'ять, спостережливність	3	1	2
4. Море людських бажань та хвилі емоцій. Сила волі, цілеспрямованість, вміння завершувати розпочате	4	2	2
5. Сни та сновидіння. Мистецтво сну	3	1	2
6. Подорож до країни людської фантазії. Совість, сердечність, доброта	6	2	4
7. Бережіть вікна душі своєї. Творче натхнення	4	2	2
8. Країна дружби. Відвертість, турботливість, рішучість	4	2	2
9. Літні канікули - час відновлення сил	4	2	2
10. Заключне заняття	1	1	-
Загалом:	34	15	19

3-й рік навчання

Тема	Кількість годин		
	усього	на теоретичні заняття	на практичні заняття
1. Вступне заняття	1	1	-
2. Прагнення досконалості в природі та житті людини. Шлях до мудрості	4	2	2
3. Мистецтво мислення. Єдність думки, слова та діла	4	2	2
4. Моральні заповіді людства - правила життя	4	2	2
5. Цінність життя. Шляхи його збереження на планеті	4	1	3
6. Перемога над собою - найвища перемога	4	2	2
7. Духовність - звільнення від внутрішніх та зовнішніх ворогів	4	2	2
8. Дорослі та діти, їх взаємини	4	2	2
9. Гармонічний розвиток упродовж життя	4	2	2
10. Заключне заняття	1	1	-
Загалом:	34	17	17

Програма спецкурсу "Гармонія"

1-й рік навчання

1. Вступне заняття. Спецкурс "Гармонія", його мета і особливості.

Тема 2. Освіта для життя.

Людина в єдиному організмі Всесвіту. Сенс життя людини - покращення себе та світу. Прагнення досконалості у живій та "неживій" природі. Навіщо вчитися? Потяг до знань - життєво необхідна якість. Сім'я - перша школа навчання. Майбутня праця - принесення користі собі та світу.

Література:

1. Сказки про самое главное [11, кн. II, с. 465].
2. Оповідання "Камінь і струмок" [25, с. 258].
3. Оповідання "Як слимак хлопчика навчив" [16, с. 266].

Практичні заняття:

1. Знайомство-гра.
2. Обговорення правил спілкування.
3. Психологічний настрій на дружню роботу.
4. Малювання "Моя сім'я", "Що б я зробив, аби всім стало краще жити".
5. Гра-ілюстрація певної професії "Уяви себе..."

Тема 3. Школа – нові можливості.

Усі можуть бути відмінниками. Перший учитель - на все життя. Що краще - навчання чи канікули? Якості, необхідні для навчання: уважність, працелюбність, пунктуальність. Навчатися треба радісно.

Література:

1. Казка "Орёл в голубином гнезде" [11, кн. II, с. 301].
2. Оповідання "Прогаяний день" [25, с. 166].
3. Оповідання "Як Федько відчув у собі людину" [25, с. 188].
4. Оповідання "Гриць-неслух" [16, с. 81].
5. Сказка о лентяе [23, с. 246].

Практичні заняття:

1. Гра-тренінг на керування увагою.
2. Елементи психогімнастики, спрямовані на розвиток зорової та слухової уваги.
3. Гра-тренінг "Я і моя тінь".
4. Вправи на вміння зосереджуватися.
5. Малювання "Світло - в нас".
6. Екскурсія по школі.

Тема 4. Мистецтво спілкування. Ввічливість, вміння слухати та вміння говорити.

Спілкування людей і спілкування звірів. Якості, необхідні для спілкування: вміння слухати та вміння говорити, ввічливість, повага до співрозмовника. Мовчання й тиша. Народження слова. Пауза між словами.

Література:

1. Сказки о буквах и словах [11, кн. VI].
2. Казка В.Осеєва "Чарівне слово" [18].

3. Оповідання "Щоб ти став кращий" [25, с. 188].
4. Оповідання "Ті самі слова" [25, с. 230].
5. Оповідання "Важко бути людиною" [25, с. 234].

Практичні заняття:

1. Гра-тренінг на вміння ставити запитання.
2. Гра "Снігова куля".
3. Гра "Говоримо компліменти і отримуємо оплески".
4. Малювання "Мій внутрішній світ".

Тема 5. Зовнішність школяра. Охайність, дбайливість, відчуття міри.

Що ми називаємо прекрасним у зовнішньому світі? Внутрішні якості, що допомагають покращувати зовнішність. Як бути охайним. Відчуття міри, дбайливість. Виховання смаку. Знайомство з театральним мистецтвом [8, с. 58].

Література:

1. Оповідання "Відломлена гілка" [25, с. 226].
2. Оповідання "Смітник" [25, с. 253].

Практичні заняття:

1. Театр починається з гри. Виготовлення масок: доброї, злої, веселої, сумної, комічної, трагічної, карнавальної, ритуальної... А яка маска підійде тобі чи твоєму другові?
2. Малювання за темою легенди "Фаєтон" [15, с. 295].
3. Іспит на ввічливість.
4. Екскурсія до театральної костюмерної.

Тема 6. Гармонія - порядок у внутрішньому світі. Врівноваженість, чуйність та чутливість

Врівноваженість як вияв внутрішньої гармонії. Здатність до відчуття прекрасного. Що таке чуйність і чутливість. Ставлення до людей. Очі - дзеркало душі. Що нас приваблює в людині?

Література:

1. Оповідання "Говорити без дозволу не можна" [25, с. 254].
2. Казка "Золотий дотик" [5, с. 76].

Практичні заняття:

1. Колективне складання правил поведінки в школі.
2. Гра-тренінг "Відшукай прекрасне".
3. Гра-тренінг на відчуття дотику "Чудовий мішечок".

Тема 7. Друзі та дружба у житті людини. Тактовність, чесність, щирість, терпимість

Шкільна дружба - на все життя. Вміння розуміти інших. Взаємовідносини хлопчика та дівчинки. Основи дружелюбності: тактовність, чесність, терпимість, щирість. Дружний клас - радісне навчання.

Література:

1. Казка "Маленький принц" [26, с. 80].
2. Оповідання "Чого ти, Юрцю, плачеш?" [25, с. 159].
3. Оповідання "Позбирай її сльози" [25, с. 228].
4. Оповідання "Усмішка" [25, с. 229].

5. Оповідання "Камінь за пазухою" [25, с. 246].
6. Оповідання "Скляне мишеня" [25, с. 252].
7. Казка "Вежливий кролик" [10, с. 12].
8. Оповідання "Ширий друг" [22, с. 91].
9. Сказка о плохом друге [6, с. 123].
10. Казка про країну Теплового Пуху [17, с. 59].

Практичні заняття:

1. Аплікація "Дерево Дружби".
2. Ліплення: теплий пух - що це?
3. Побажання другові (силует з наклеєними серцями).
4. Гра "Мій таємний друг" (малюнки портретів своїх друзів, складання розповідей, виготовлення листівок).
5. Проведення свята Теплового Пуху разом з батьками.

Тема 8. Творчість - що це таке? Допитливість, активність

Що цікавіше - створювати чи руйнувати? Чому ми в дитинстві ламаємо іграшки? Допитливість, активність, прагнення нового - шлях до творчості. Неповторність людини та неповторність її творчості. Що можна зробити своїми руками. Як створювати прекрасне?

Література:

1. Оповідання "Несміливий хлопчик" [25, с. 185].
2. Оповідання "Останнє бажання" [25, с. 232].
3. Оповідання "Корзина с еловыми шишками" [11, кн.ІІ, с. 392].

Практичні заняття:

1. Творчість М. К. Реріха. Поезія гір [11, кн.ІІ, с. 243].
- Знайомство з картинами. Малюємо гори. Екскурсія на виставку образотворчого мистецтва.
2. Подорож у підводне царство. Відеофільм "Садко". Тематична аплікація.
 3. Створення вірша. Спробуємо складати вірші.
 4. Музика - подих душі [11, кн. ІІ, с. 362].

Прослуховування музики Бетховена, Ліста, Гріга. Малюємо свої почуття.

Тема 9. Мистецтво праці та відпочинку. Врівноваженість, витривалість, життєрадісність

Відчуття міри та рівноваги. Плоди здорового способу життя: витривалість, життєрадісність. Літні канікули: мрії та плани. Складання плану корисних дій на літо.

Література:

1. Оповідання "Людина з гарячим серцем" [25, с. 97].
2. Мультфільм "Мауглі".
3. Відеофільм про П.К.Іванова.
4. Екологічна тема у мультфільмах про Крокодила Гену: "Туристи", "Фабрика".

Тема 10. Підсумкова подорож програмою курсу

2-й рік навчання

Тема 1. Вступне заняття. Огляд навчальних тем на рік

Тема 2. Світ зовнішній і світ внутрішній - умови злагоди

Який ворог небезпечніший: видимий чи невидимий. Знайомство з якостями характеру. Якості-друзі та якості-вороги. Радість перемоги.

Література:

1. Оповідання "В Храме" [24, с. 84].

Практичні заняття:

1. Складання загадок на позитивні якості людини.

3. Гра-тренінг: місто найкмітливіших.

Тема 3. Якості, які сприяють успішному навчанню.

Потяг до знань, віра в себе, допитливість - наші вірні друзі. Пам'ять та спостережливість, їх тренування. Орієнтація в часі.

Література:

1. Сказка о потерянном времени [7, с. 592].

2. Оповідання "Садочок" [16, с. 138].

3. Оповідання "Наблюдательность" [13, с. 14].

Практичні заняття:

1. Гра-тренінг на вміння визначати, скільки минуло часу.

2. Конкурс: хто поставить більше запитань до предмета.

3. Проведення конкурсу винахідливих і кмітливих (КВК).

Тема 4. Море людських бажань та хвилі емоцій.

Як не затонути в морі бажань і як керувати емоційними хвилями? Бажання корисні і бажання примхливі. Управління емоційними станами. Сила волі та цілеспрямованість. Уміння завершувати розпочате. Вміння радіти труднощам. Почуття гумору. Значення спостережливості у внутрішньому світі.

Література:

1. Оповідання "Вельможні і прості" [16, с. 141].

2. Оповідання "Гвинтик" [25, с. 208].

3. Оповідання "Срібний карбованець" [25, с. 232].

4. Казка "Серебряное копытце" [4, с. 287].

Практичні заняття:

1. Вправи на ритмічне дихання, на зосередження.

2. Малюємо казковий зимовий ліс (на дошці вивішуємо намальовані картини зимового лісу). Подорожуємо в снігове царство матері-природи. Дерева як люди... Чим вони схожі?

3. Гра "Спробуй бути серйозним".

Тема 5. Сни та сновидіння. Мистецтво сну.

Як правильно засинати? Як запросити добрий сон? Як поводитися у країні сновидінь? Сни кольорові і сни чорно-білі. Скільки снів можна побачити? День починається з вечора. Як правильно просинатися. Щоденник сновидінь. Сни як птахи.

Практичні заняття:

1. Тематичний графічний диктант.

2. Складаємо разом панно "Птахи у весняному лісі". Одна група дітей вирізає з кольорового паперу дерева, друга - птахів, третя - струмочки, четверта - проліски. Кожна група по черзі наклеює свої вирізані фрагменти на великий аркуш паперу.

Тема 6. Подорож по країні людської фантазії.

Політ мрії. Вплив зовнішнього світу на внутрішній. Найвищі цінності внутрішнього світу: совість, сердечність, доброта, здатність до співчуття.

Література:

1. "Мальчик-звезда" [12, с. 317].
2. Оповідання "Господь и апостол Петр" [24, с. 171].
3. Оповідання "Старий рибалка" [22, с. 56].
4. Оповідання "Доброе слово" [25, с. 183].

Практичні заняття:

1. Порятуюнок країни Фантазії. Перегляд відеофільму "Нескінченна історія" – Ч. 2.
2. Малювання: добро і зло. Зображення людини, відображення її характеру. Якого кольору зло? Ворожа сила у казках - Коцій Безсмертний, Людоїд. Якого кольору добро? Образ Богатиря - втілення добра і справедливості.
3. Ліплення: світло й півтьма.

Тема 7. Бережіть вікна душі своєї. Творче натхнення.

Роль музики, поезії, літератури й телебачення у заповненні чи спустошенні внутрішнього світу. Захист духовного серця.

Література:

1. Музика [11, кн. II, с. 357].

Практичні заняття:

1. Творче натхнення: створення власного твору (вірша, казки чи оповідання).
2. Проведення свята творчості за участю батьків.

Тема 8. Країна дружби.

Які вони - справжні друзі? Якості, що допомагають дружити: турбота про друзів, відвертість, щедрість. Якості, що проявляються у критичних ситуаціях: рішучість, сміливість, витривалість, розважливість.

Література:

1. Оповідання "Чотири брати" [16, с. 61].
2. Оповідання "Як пташка одурила діток" [16, с. 258].
3. Оповідання "Несміливий хлопчик" [25, с. 185].
4. Оповідання "В гостях у дядька Матвія" [25, с. 207].
5. Оповідання "Яблуко в осінньому саду" [25, с. 210].
6. Казка "Два жадных медвежонка" [10, с. 13].

Практичні заняття:

1. Моделювання складних ситуацій та пошук шляхів виходу з них.
2. Малювання автопортретів і портретів своїх однокласників.
3. Гра "Мій таємний друг".
4. Написання колективного твору про дружбу.

Тема 9. Літні канікули - час відновлення сил.

Що можна встигнути за літо? Як відновити сили? Створення плану корисних та цікавих дій. Уміння ставити мету та визначати шляхи її досягнення.

Література:

1. Оповідання "Як Микита став працюючим" [25, с. 212].
2. Оповідання "Як Марійка поливала дерева" [25, с. 182].
3. Оповідання "Заработанный рубль" [10, с. 17].

Практичні заняття:

1. Гра-тренінг: що таке мета; навички її постановки та усвідомлення (на урок, день, тиждень та на літні канікули), вміння отримувати природну радість від досягнутого.
2. Малювання на тему корисного проведення літніх канікул.

Тема 10. Заключне заняття.

Огляд вивченого матеріалу. Накреслення індивідуальних і колективних перспектив навчання та розвитку.

3-й рік навчання

Тема 1. Вступне заняття. Огляд навчальних тем на рік

Тема 2. Прагнення досконалості у природі та в житті людини.

Шлях до мудрості - розуміння себе та інших. Досконале спілкування –яке воно? Голос, його тембр та інтонації. Слова корисні і пусті, їх вплив на людей. Мистецтво слухати й говорити.

Література:

1. Оповідання "Премудра приповідь" [16, с. 191].
2. Оповідання "Петрусь" [16, с. 74].
3. "Сказка о царевиче Сутасоме" [14, с. 95].

Практичні заняття:

1. Тренінг на вміння розпізнавати душевний стан за інтонацією голосу.
2. Психогімнастика: подив, задоволення, страх, доброзичливість та ін.
3. Пантоміма.
4. Вправи на невербальне спілкування.

Тема 3. Мистецтво мислення. Єдність думки, слова та діла.

Як не заблукати в лісі думок. Спрямованість мислення. Мислення людини і тварин. Чи вміють мислити рослини?

Література:

1. Казки про квіти та дерева [11, кн. VII].
2. Розшифровка стародавніх казок [20, с. 45].

Практичні заняття:

1. Гра-тренінг: концентрація думки на певному предметі.
2. Зосередження та релаксація. Підраховуємо думки протягом хвилини.
3. Вправи на вміння висловлювати свою думку.
4. Ліплення: глина - жива. Взаємозв'язок форми і розпису. Втілення власної думки в образ. Виготовлення іграшки своїми руками - засіб вираження власної душі.

Тема 4. Моральні заповіді людства - правила життя.

Моральні та аморальні вчинки. Добро і зло для себе та інших. Зло перемагай добром. Як робити добро? Що таке "медвежа послуга". Здатність до співчуття.

Література:

1. Оповідання "Любов і жорстокість" [25, с. 227].
2. Теплий хліб [7, с. 619].
3. Історія "Сміх і сльози".

Практичні заняття:

1. Елементи гри: допомога сліпому перейти вулицю, допомога потерпілому на воді, порятунок лісу від пожежі, допомога стареньким піднести важкий кошик та ін.
2. Ліплення "Добро і зло".
3. Малювання "Як я можу покращити світ".

Тема 5. Цінність життя. Шляхи його збереження на планеті.

Життя – як дарунок Природи. Вдячність за життя. Що таке вбивство. Вбивство живої істоти, його наслідки. Чи існує право на вбивство? Здатність до милосердя. Героїзм і патріотизм. Його прояви в минулому та сучасному.

Література:

1. Оповідання "Заслужена краса" [16, с. 198].
2. Оповідання "Светильник" [24, с. 187].

Практичні заняття:

1. Гра "Охоронці здоров'я".
2. Колективне створення панно: Мати-Земля, Дерево Життя.
3. Створення індивідуального творчого проекту: як зберегти життя на планеті.

Тема 6. Перемога над собою - найвища перемога.

Правда та кривда, їх наслідки. Шляхи перемоги над кривдою. Крадіжка, жадібність і заздрість - рідні сестри. Чесність, правдивість, великодушність та повага до інших - надійна зброя. Осуд, засудження інших - шлях до роз'єднання; допомога іншим - шлях до єдності.

Література:

1. Оповідання "Гостини" [25, с. 209].
2. "Принц Готфрид - рыцарь Рождественской звезды" [9].
3. Казка "Плоды правдивости".

Практичні заняття:

1. Психологічний настрій на тему: "Я казатиму лише правду. Правда – моя сила".
2. Тематичне малювання.

Тема 7. Духовність - звільнення від внутрішніх та зовнішніх ворогів.

Наука, релігія, мистецтво та філософія про людську досконалість. Накреслення індивідуальної програми самовдосконалення.

Література:

1. Оповідання "Платок святой Вероники" [24, с. 102].
2. Знайомство з Азбукою Мудрості [11, кн. V].

Тема 8. Дорослі та діти, їх взаємини.

Передача найкращого досвіду та знань – зв'язок поколінь. Самовідданість батьків та вдячність дітей. Самостійність та відповідальність. Любов до себе, батьків, країни, людства, всіх живих істот. Вміння знаходити прекрасне в кожній людині.

Література:

1. Оповідання "Солом'яні брилі" [25, с. 179].
2. Оповідання "Забава" [16, с. 260].
3. Оповідання "Найласкавіші руки" [25, с. 81].
4. Оповідання "Сьома дочка" [25, с. 85].
5. Оповідання "Мамин кавун" [25, с. 162].

Практичні заняття:

1. Гра-тренінг: даруємо іншим частинку свого доброго серця. На вирізаних із кольорового паперу серцях пишемо найкращі побажання своїм друзям.
2. Складання списку справ, які роблять мамині руки за день.
3. Складання колективного звернення до батьків.

Тема 9. Гармонічний розвиток упродовж життя.

Приклади гармонії у природі, мистецтві, людському житті. Цінність і неповторність кожної живої істоти. Сенс життя людини та людства, всіх живих істот. Особистий досвід - скарбниця Всесвіту.

Тематична дискусія.

Підсумкова подорож по курсу.

Тема 10. Заключне заняття.

Огляд вивченого матеріалу. Накреслення індивідуальних і колективних перспектив навчання та розвитку.

Д. 4

Спецкурс "12 шляхів духовності" для учнів 5-7 класів

Пояснювальна записка

Актуальність курсу зумовлена необхідністю передачі молоді духовного спадку людства та утвердження духовності як стратегічного орієнтиру для системи освіти і суспільства взагалі.

Мета спецкурсу полягає в активізації процесу духовного розвитку учнів, формуванні духовних цінностей та ідеалів, актуалізації психологічних механізмів ідентифікації та децентрації. Під час проведення занять передбачається розвиток у школярів таких духовних якостей, як здатність до відповідальності за зміст свого життя, розуміння та врахування інтересів і потреб інших людей, прагнення до самовдосконалення. Вивчення духовних настанов і заповітів подвижників сприяє усвідомленню основних принципів

співіснування людства. Програма спецкурсу допомагає школярам пізнати свій духовний шлях, відчувати власну неповторність у Всесвіті.

Шляхи реалізації програми складаються у певну систему теоретичних та практичних заходів, що сприяють духовному становленню учнів. Для активізації у школярів потреби в духовному розвитку використовується механізм природного інтересу до визначних людей в історії людства, які досягли високого рівня духовності. Знайомство з героїчним і цікавим життям таких відомих постатей, як Піфагор, Сергій Радонежський, Григорій Сковорода, мати Тереза та ін. сприяє самоідентифікації дітей з видатними особистостями.

Кожне окреме заняття побудовано за принципом динамізму навантаження та відпочинку, що підвищує працездатність школярів, поліпшує сприйняття навчального матеріалу. У програмі активно використовуються елементи театральної педагогіки, коли учні готують костюми і режисують постановки окремих епізодів життя духовних лідерів, складають і розгадують тематичні кросворди, заносять до “зошита мудрості” мудрі вислови.

Вивчення кожної теми завершується практикою – доброю справою для батьків, друзів, вчителів та ін. Значна увага приділяється вмінню концентрувати увагу та подальшій релаксації. Концентруючи увагу на конкретних явищах і предметах, учні вчаться долати вплив факторів, що заважають зосередженню, а потім переходять до зосередження на абстрактних термінах, наведених у програмі курсу. Замислюючись над такими духовними поняттями, як Віра, Любов, Безмежність, а потім записуючи власні визначення, учень має змогу порівнювати свої думки з поглядами інших, що допомагає в процесі розвитку психологічного механізму трансценденції. Для цілеспрямованого розвитку уваги, пам'яті та образного мислення використовуються елементи аутогенного тренування, гармонійно поєднані з основними темами занять.

Програма другого року навчання “Людина і Всесвіт” допомагає учням осягнути духовний розвиток не тільки в індивідуальному, але і в еволюційно-історичному плані. Вивчення матеріалу спрямовує мислення учнів на

сприйняття людини не лише як земної, а й космічної істоти, активізує мрії, фантазію, абстрактне мислення. Це в сукупності активізує психологічні механізми трансценденції та усвідомлення буттєвої єдності.

Орієнтовний тематичний план спецкурсу “12 шляхів духовності”

1-й рік навчання

Тема	Кількість годин		
	усього	на теоретичні заняття	на практичні заняття
1. Вступне заняття	1	1	-
2. Шляхи духовного сходження особистості	2	1	1
3. Шлях мудрості та турботи про інших. Рам	2	2	-
4. Шлях справедливості та героїзму. Крішна	3	2	1
5. Шлях волі та цілеспрямованості. Мойсей	1	1	-
6. Шлях служіння через мистецтво. Орфей	2	1	1
7. Шлях до духовності через науку. Піфагор	2	2	-
8. Шлях самоусвідомлення та співчуття всім живим істотам. Будда	3	2	1
9. Творчий шлях осягнення добра та краси. Платон	2	2	-
10. Шлях любові. Ісус Христос	2	2	-
11. Шлях служіння через подвижництво. Сергій Радонежський	5	3	2
12. Філософський шлях до духовності Г. С. Сковороди	4	3	1
13. Шлях оздоровлення та єднання з природою. П.К. Іванов	2	2	-
14. Шлях допомоги нужденним. Мати Тереза	2	2	-
15. Продовження духовної історії людства у XXI сторіччі	1	1	-
16. Підсумкове заняття	1	1	-
	35	28	7

Тема	Кількість годин		
	усього	на теоретичні заняття	на практичні заняття
Загалом:			

2-й рік навчання

5.1.1.1.1.1.1 “Людина і Всесвіт”

Тема	Кількість годин		
	усього	на теоретичні заняття	на практичні заняття
1. Місце і роль людини у Всесвіті	3	2	1
2. Зародження життя на Землі. Стародавні цивілізації	5	4	1
3. Матеріальні та духовні смисли людського життя	4	3	1
4. Закономірності духовного сходження людини та людства	2	2	-
5. Добро та зло у космічному масштабі	5	4	1
6. Легенди про очищення вогнем	3	2	1
7. Духовне майбутнє людства	3	2	1
8. Легенди про розширення можливостей людини	5	3	2
9. Шлюб як духовний союз	1	1	-
10. Духовні погляди видатних філософів і мислителів XIX-XX ст.	1	1	-
11. Стародавнє вчення про перехрестя	2	1	1
12. Відповідальність людства за екологію Всесвіту	3	2	1
13. Заключне заняття	1	1	-
Загалом:	40	30	10

Програма спецкурсу “12 шляхів духовності”

1-й рік навчання

1.1. Вступне заняття

Духовність особистості та духовність нації. Етапи духовного розвитку людини. Духовна історія людства.

Вступне анкетування.

1.2. Шляхи духовного сходження особистості

Шлях мудрості, героїзму, турботи про інших, мистецтва, науки, релігії, любові, подвижництва, філософії, оздоровлення та єднання з природою, допомоги нужденним

1.3. Шлях мудрості та турботи про інших. Рама

Пробудження духовного вогнища у народів Стародавньої Скіфії. Життя стародавніх друїдів. Дитинство Рама, епідемія чуми. Рама лікує хворих і забороняє людські жертвоприношення. Прихильники та супротивники Рама, його пророцький сон про духовну місію. Перехід до Кавказу і прояв духовної мудрості Рама. Відмова від влади над світом. Закон Рама про рівність переможців і переможених.

Практична робота

Малюємо країну Рама. Складання тематичного кросворду. Оформлення зошиту мудрості. Про кого ми здатні турбуватися?

1.4. Шлях справедливості і героїзму. Крішна

Культ Сонця і культ Місяця в народній традиції. Вплив святих волхвів на царів. Народження Крішни та його перші героїчні пригоди. Навчання Крішни у мудреця. Боротьба Крішни за справедливість та звільнення народів. Зустріч Крішни зі старим другом.

Практична робота

Розвиток зосередженості на конкретному предметі.

Тематична дискусія: Як стати справжнім героєм?

Написання твору “Мій героїчний вчинок”.

1.5. Шлях волі та цілеспрямованості. Мойсей

Пророки та пророцтва в історії людства. Духовна місія Стародавнього Ізраїлю. Юність та посвячення Мойсея. Ритуал духовного очищення у Мадіамському храмі. Печера Сервала, будівництво Ковчегу. Смерть Мойсея. Десять основних законів Старого заповіту.

Практична робота

Проведення письмової роботи на тему: “Сила волі. Які з 10 заповідей мені виконувати легко, а які - важко?”.

1.6. Шлях служіння через мистецтво. Орфей

Дитинство Орфея, незвичайний вплив його мистецтва на людей. Навчання Орфея та посвячення у храмах Єгипту. Повернення на батьківщину і духовна місія Орфея. Легенда про Діоніса та Персефону, Орфея та Евридіку. Розмова Орфея з фракійцями. Помста Аглаоніси. Значення смерті Орфея для Греції.

Практична робота

Створення колективного сценарію фільму про аргонавтів.

1.7. Шлях до духовності через науку. Піфагор

Сім'я Піфагора, пророцтво піфії про народження незвичайної дитини. Дитинство Піфагора та рання схильність до науки. Таємниця символіки храму, яку розгадав Піфагор. Навчання у Вавілоні, поява Піфагора у Дельфах. Створення ордену та школи Піфагора. Випробування і відбір учнів, наука чисел, чотири ступені розвитку людини. Піфагор і Феано. Зрада Кілона, що призвела до загибелі Піфагора. Духовна єдність учнів та їх подальша доля. Духовне вчення у "Золотих віршах" Піфагора.

Практична робота

Моделювання іспитів для вступу до школи Піфагора.

Проведення дискусії "Які якості допомагали майбутнім учням успішно долати іспити та випробування під час вступу до школи Піфагора?"

Вправи на розвиток інтуїтивного мислення. Розшифровка цифр.

1.8. Шлях самоусвідомлення та співчуття всім живим істотам. Будда

Дитинство Гаутами Будди, риси його характеру. Чотири зустрічі, що змінили життя принца. Мандрювання і дивні видіння, перемога у випробуваннях. Свідомість Будди, повернення до палацу, розмова з батьком та дружиною. Легенда про те, як зневажили Будду. Легенда про зустріч із розбійником.

Практична робота

Письмово перелічити власні бажання та визначити, якими з них ми можемо керувати.

Відеофільм "Маленький Будда".

1.9. Творчий шлях осягнення добра та краси. Платон

Молодість Платона та перша зустріч із Сократом. Останній бенкет у будинку Платона. Суд над Сократом. Знайомство Платона з піфагорійцями та заснування ним Афіїнської Академії. Основи духовного вчення Платона: шлях до істини через красу та добро. Технічні винаходи Платона.

Практична робота

Пошук прекрасного у зовнішньому та внутрішньому світі.

1.10. Шлях любові. Ісус Христос

Легенди про надзвичайні здібності Ісуса у дитинстві та його дивні пригоди. Сорокаденний піст, роздуми та видіння Ісуса Христа. "Золоте правило" Ісуса, спасіння грішниці від каміння та її подальша доля. Розмова Ісуса з багатим юнаком. Притчі, їх символізм. Нагірна проповідь. Цілительські здібності Ісуса, умови одужання хворих. Навчання найближчих учнів-апостолів.

Основи духовного вчення. Свідчення про смерть і воскресіння Ісуса. Сучасні дослідження Туринської плащаниці.

Практична робота

Освоєння методики колективного зосередження на духовних поняттях із подальшим записом їх можливого визначення: Відвертість, Краса, Чистота, Віра, Надія, Любов, Терпіння, Радість. Тематична екскурсія до пам'яток християнської культури, розшифрування стародавньої символіки. Відеофільм "Ісус із Назарету".

1.11. Шлях служіння через подвижництво. Сергій Радонежський

Дитинство Сергія Радонежського, його труднощі у навчанні, зустріч з старцем. Внутрішній світ юнака. Прийняття рішення жити в лісовій хащі, духовні випробування. Перші учні Сергія, праця у старця Даниїла, відновлення висохлого джерела, зустріч із землеробом. Прояв духовної сили Сергія: зцілення хворих, випадок із єпископом Константинопольським. Благословення князю Дмитрію Донському, грамота, що була надіслана Сергієм на поле битви. Передбачення Сергія та незвичайні явища під час служіння Літургії. Останні дні Сергія Радонежського.

Практична робота

Освоєння методики зосередження на духовних поняттях з подальшим записом їх можливого значення: Простота, Сердечність, Мудрість, Святість, Духовна сила, Багатовимірність, Безмежність.

1.12. Філософський шлях до духовності Г.С.Сковороди

Дитинство Григорія Сковороди, риси характеру і потяг до філософії. Навчання у Києво-Могилянській Академії, розроблення власного курсу лекцій. Робота у Харківському колегіумі, звинувачення у вільнодумстві. Філософські твори Г.С.Сковороди про "Вселенську віру", про символізм Біблії та про духовне лицемірство. Пророцтва і смерть Г.Сковороди.

Практична робота

Працюємо із зошитом мудрості: Які вислови філософа Вам сподобалися особливо?

1.13. Шлях оздоровлення та єднання з природою. П.К. Іванов

Життєвий шлях П.К.Іванова: дитинство та юність. Сон, який змінив його долю та переконання. Участь у Великій Вітчизняній війні. Система самовдосконалення, її психологічні, медичні та філософські аспекти. Тематичний відеофільм.

1.14. Шлях допомоги нужденним. Мати Тереза

Народження Агнес Гонджі в родині албанського будівельника. Закінчення школи і вибір діяльності. Перша подорож до Індії. Прийняття духовного імені Терези. Голос, що звучав зсередини. Допомога бідним через просвіту. Подарунок Терезі від папи римського Павла IV. Вручення Нобелівської премії. Дивовижні випадки з життя матері Терези.

Тематична дискусія: Хто потребує нашої уваги і турботи сьогодні?

1.15. Продовження духовної історії людства у XXI сторіччі

Духовні лідери XXI століття. Потреби людини у духовному розвитку, шлях до їх усвідомлення і задоволення у суспільному житті.

1.16. Підсумкове заняття

Огляд курсу, підбиття підсумків. Тематичний відеофільм.

2-й рік навчання

“Людина і Всесвіт”

2.1. Місце і роль людини у Всесвіті

Будова Всесвіту. Галактики та метagalактики. Зоряні світи. Планетарні системи. Життя у Всесвіті. Відмінність людини від усіх форм тваринного життя.

Практична робота.

Визначення свого місцезнаходження у Всесвіті, Сонячній системі.

Розширення свідомості через медитативне зосередження “Я - Всесвіт”.

2.2. Зародження життя на Землі. Стародавні цивілізації

Перша людина: теорії виникнення та розвитку. Легенди про появу людства. Міф про Лемурию: боротьба лемурійців із тваринним світом. Затоплення материка. Сказання про Атлантиду: розквіт Атлантиди, культура та цивілізація, символізм науки та релігії атлантів, дослідження агрономічних шкіл, місто Золотих воріт. Духовний занепад і загибель Атлантиди, Всесвітній Потоп. Відображення цих подій у світових релігіях. Таємниці статуй, знайдених на острові Пасхи, та п'яти символічних статуй біля міста Бам'ян.

Практична робота.

Психологічна гра: врятування світу представниками різних цивілізацій.

2.3. Матеріальні та духовні смисли людського життя

Цінності людського життя: досвід, знання, розвиток душевних якостей. Мандрівка світом людських емоцій, закономірності цього світу. Мандрівка інтелектуальним світом людини. Людське “Я”, совість, свідомість та інтуїція. Розвиток свідомості, талантів і здібностей.

Практична робота.

Формування навичок релаксації та візуалізації.

Визначення шляхів особистого самовдосконалення учнів.

2.4. Закономірності духовного сходження людини та людства

Легенда про вічне життя. Розвиток людської душі. Легенда про вічну любов. Пам'ять серця та його оздоровлення. Закон космічної справедливості. Людська воля і людська доля. Ланцюги, що зв'язують людину, створені самою людиною. Духовні закони розвитку та прискорення людської еволюції.

2.5. Добро та зло у космічному масштабі

Мета людської еволюції. Хвороби нашої планети. Взаємозв'язок між людською безрозсудливою діяльністю та космічними катаклізмами. Наслідки розвитку інтелекту на шкоду духовності. Дієвість людської думки. Технократичний розвиток цивілізації. Цілюща сила світлих думок. Три незримі битви, в яких бере участь людина: битва між волею людини та потоком зовнішніх обставин, битва між творчістю й хаосом, битва між особистими недоліками та світлими прагненнями людини. Значення чутливості та спостережливості.

Практична робота

Набуття навичок почергової концентрації уваги на зовнішньому та внутрішньому світі, “генерація” світлих думок.

2.6. Легенди про очищення вогнем

Народні уявлення про вогонь людської думки та вогонь творчості. Символізм безперервності вогню у народних культурах. Вогняна еволюція людства. Вогонь любові, серця, героїзму - принципи побудови майбутнього

світу. Легенда про Скарб Світу, його мандрування по землі та вплив на людську свідомість.

Практична робота

Завдання: “Спробуйте описати закономірності прояву “духовного вогню”, що траплялися у Вашому житті, житті Ваших знайомих чи видатних людей історії.”

2.7. Духовне майбутнє людства

Легенда про участь зірок у нашому житті. Космічні випромінювання та їх вплив на планету. Духовне майбутнє людства, наука майбутнього. Використання енергій сонячного випромінювання. Пророцтва про космічну еру людства, пошук нових шляхів людської еволюції. Значення культурного розвитку людини. Сказання про Матір Світу. Міфи про походження гір та блискавки. Закон рівноваги чоловічого та жіночого потенціалів.

Практична робота

Дискусія на тему: “Людина майбутнього - якою їй бути”?

2.8. Легенди про розширення можливостей людини

Легенди про життя далеких світів. Стереотипність мислення та безмежний політ людського духу. Сон як частина буття. Шкідливість спиритизму та медіумізму. Основи творчої думки, напруження свідомості. Радість та любов - шлях до майбутнього. Транформація власного життя, духовна співпраця. Духовні здатності та шляхи їх досягнення: “космічна свідомість”, упорядкування думок, виховання серця. Казка про людське серце. Духовна еволюція людини та людства.

Практична робота

Оволодіння практичними методами упорядкування власних думок, надання процесу мислення творчої спрямованості, сприйняття та посилення концентрованої думки.

2.9. Шлюб як духовний союз

Християнські уявлення про сімейні взаємовідносини. Єдність поглядів і прагнень подружжя. “Жива Етика” про космічну роль сімейного союзу. Аналіз причин недовговічності сімейного життя. Постійний духовний розвиток – шлях до постійного взаєморозуміння.

2.10. Духовні погляди видатних філософів та мислителів XIX-XX століть

Єдність духовних ідей у світосприйнятті Г. Сковороди, Т. Шевченка, В. Вернадського, О. Блаватської, Л. Толстого, О. Лосєва, В.Соловйова, М. Бердяєва: розуміння місця і ролі людини в єдиному організмі Всесвіту, прискорення еволюції свідомості людства.

2.11. Стародавнє вчення про Перехрестя

Структура Перехрестя, символічне значення вертикалі та горизонталі, їх поєднання. Перебіг духовної еволюції людини згідно із законами Перехрестя. Розташування стародавніх знаків та їх символічне значення.

Практична робота

Освоєння принципів розшифрування стародавніх духовних знаків за допомогою таблиці “Перехрестя життя”. Відеофільм “Безкінечна історія”.

2.12. Відповідальність людства за екологію Всесвіту

Екологія планети та людська діяльність . Очищення водойм, землі та повітря як духовно-екологічна місія особистості

2.13. Заключне заняття

Заключний огляд курсу. Обмін досвідом, враженнями та ідеями. Заключне анкетування і тестування. Тематичний відеофільм.

Д. 5

Програма спецкурсу

"Життєвий вибір" для старшокласників і студентів

Пояснювальна записка

Актуальність спецкурсу зумовлена потребами старшокласників і студентів у психологічних знаннях, вміннях та навичках, необхідних для свідомої побудови дорослого життя. Ці знання повинні мати випереджаючий характер і виконувати роль наступної ступені перспективного розвитку особистості.

Мета спецкурсу полягає у наданні старшокласникам можливості оволодіти основами психологічних знань, необхідними для здійснення важливих життєвих виборів, знаходження свого місця у соціумі та проектування майбутнього життя.

Шляхи реалізації програми складаються у систему теоретичних та практичних заходів, що сприяють особистісному розвитку учнів. У ході занять актуалізується важливість прийняття правильних рішень, здійснення життєвих виборів, зокрема: вибору способу життя друзів, професії, вибору між творчістю та споживацтвом, духовністю й бездуховністю тощо.

Тематичний план спецкурсу "Життєвий вибір" Частина 1

Тема	Кількість годин		
	усього	теоретичні заняття	практичні заняття
1. Вступне заняття. Знайомство з програмою	1	1	-
2. Життєві вибори та їх значення для подальшої долі людини	2	1	1
3. Умови здійснення правильних виборів:	2	1	1

Тема	Кількість годин		
	усього	теоретичні заняття	практичні заняття
самопізнання та самовдосконалення			
4. Сучасні та стародавні уявлення про будову людини та її можливості	3	2	1
5. Вибір між здоров'ям та хворобами. Психологічні причини хвороб	3	2	2
6. Психофізіологія людини. Темперамент, його врахування	4	2	2
7. Емоційне здоров'я: саногенні та патогенні емоції	2	1	1
8. Мистецтво управління емоціями та бажаннями. Врівноваженість, емоційність та беземоційність	4	2	2
9. Діагностика і розвиток емоційного світу людини	4	1	2
10. Вибір друзів. Спілкування особистості	4	2	2
11. Стиль спілкування	2	1	1
12. Вибір мети та стилю життя: творчість або споживацтво	4	3	1
13. Діагностика і розвиток творчих здібностей	4	2	2
14. Підсумкове заняття	1	1	-
Загалом:	40	22	18

Тематичний план спецкурсу “Життєвий вибір”

5.1.2 Частина 2

Тема	Кількість годин		
	усього	теоретичні заняття	практичні заняття
1. Вступне заняття	1	1	-
2. Вибір професії. Світ професій	2	1	1
3. Бажання, схильності та здібності у виборі професії	4	1	3
4. Накреслення професійних перспектив	2	1	1
5. Інтелектуальна сфера людини, її закони	2	2	-

Тема		Кількість годин		
		усього	теоретичні заняття	практичні заняття
6.	Увага та уважність	2	1	1
7.	Пам'ять	2	1	1
8.	Мислення	3	2	1
9.	Духовна сфера особистості. Духовність як потреба еволюційного і соціального розвитку людини	3	2	1
10.	Компоненти духовної сфери особистості: ідеали, смисли, цінності, досвід	3	1	2
11.	Діагностика духовного розвитку особистості. Визначення ціннісних орієнтацій та духовного потенціалу особистості	4	1	3
12.	Прояви духовних якостей особистості у повсякденному житті. Духовна самореалізація особистості	2	1	1
13.	Духовні основи сім'ї. Психологія пошуку своєї половини. Психологічні критерії вибору	4	1	3
14.	Умови щасливого шлюбу	3	1	2
15.	Заключне заняття	1	1	-
Загалом:		38	18	20

Спецкурс

“Психологічні аспекти духовного розвитку особистості”

для психологів, педагогів і керівників системи освіти

Пояснювальна записка

Актуальність спецкурсу визначається системою філософсько-психологічних чинників, провідними з яких є наступні:

1. Суспільна потреба у відродженні та оновленні духовності як важливої складової загальнолюдського прогресу.
2. Нагальна потреба системи освіти у створенні методологічного підґрунтя процесу духовного зростання учня і вчителя.
3. Потреба психолого-педагогічної практики в ефективних методичних прийомах, засобах та інноваційних технологіях, спрямованих на забезпечення духовного розвитку особистості майбутніх професіоналів.

Мета спецкурсу полягає у формуванні уявлень слухачів про психологічні аспекти духовності, духовні смисли, цінності, розкритті філософсько-психологічних закономірностей процесу духовного зростання особистості, оволодінні слухачами системи психолого-педагогічних засоботворень, спрямованих на забезпечення процесу духовного розвитку особистості учня та вчителя в умовах навчального закладу.

Шляхи реалізації програми спецкурсу складаються в систему науково-обґрунтованих теоретичних і практичних заходів, які сприяють формуванню та розвитку уявлень слухачів щодо процесу духовного зростання особистості. В ході лекційних та практичних занять слухачі беруть участь у самодіагностиці показників особистісного і, зокрема, духовного розвитку, рольових іграх, комунікативних тренінгах, семінарах, залучаються до створення творчих проєктів, театралізованих свят. Тематичний план спецкурсу подано нижче.

**Тематичний план спецкурсу
“Психологічні аспекти духовного розвитку особистості”**

№	Тема	Кількість годин		
		усього	лекц	практ
1.	Теоретико-методологічні основи процесу духовного розвитку особистості	4	3	1
2.	Духовні цінності, духовний досвід: філософсько-психологічні та психолого-педагогічні орієнтири	4	2	2
3.	Духовний розвиток особистості: психологічні механізми та закономірності	6	3	3
4.	Духовні ідеали та смисли як мотиви життєтворчості людини. Ідеальна модель психологічних якостей високодуховної особистості	4	3	1
5.	Психологічне забезпечення духовного розвитку особистості в системі професійної підготовки	2	2	-
6.	Психолого-педагогічне забезпечення процесу духовного розвитку дитини у закладах дошкільної освіти	6	2	4
7.	Духовний розвиток учнів в умовах початкової та середньої школи	8	5	3
8.	Духовний розвиток старшокласників і студентів в умовах профільного навчання	6	2	4
9.	Розвиток духовності професіонала в різних видах трудової діяльності	2	1	1
10.	Духовний розвиток особистості як передумова створення гармонічної сім'ї	4	2	2
11.	Духовність особистості вчителя як носія ідеалів Краси, Добра та Істини	4	2	2
Загалом:		50	27	23

**Програма спецкурсу
“Психологічні аспекти духовного розвитку особистості”**

Тема 1. Теоретико-методологічні основи процесу духовного розвитку особистості. Поняття духовності особистості, його філософсько-психологічні ознаки. Духовність як еволюційне майбутнє людства. Погляди на проблему духовності видатних філософів, науковців, діячів культури та мистецтва.

Тема 2. Духовні цінності, духовний досвід: філософсько-психологічні та психолого-педагогічні орієнтири. Визначення та структура духовних

цінностей. Духовні цінності як вершинні досягнення людської цивілізації та особистості. Духовний досвід в історичному

та онтогенетичному, суспільному та особистісному вимірах.

Тема 3. Духовний розвиток особистості: психологічні механізми та закономірності. Духовний розвиток – шлях до втраченої єдності. Місце і роль духовного розвитку в процесі загального розвитку особистості: від несвідомого до свідомого та надсвідомого. Етапи онтогенезу духовності особистості.

Тема 4. Духовні ідеали та смисли як мотиви життєтворчості людини. Ідеальна модель психологічних якостей високодуховної особистості. Психологічний зміст духовних ідеалів і смислів. Особистісні та трансцендентні ідеали. Ідеали праведності, мудрості та краси як цілеорієнтири процесу духовного розвитку. Життєві смисли та ступені духовної самореалізації особистості.

Тема 5. Психологічне забезпечення духовного розвитку особистості в системі професійної підготовки. Сучасні погляди на особистість професіонала. Духовність і професіоналізм особистості. Система професійної підготовки молоді в контексті духовного розвитку особистості.

Тема 6. Психолого-педагогічне забезпечення процесу духовного розвитку дитини в закладах дошкільної освіти. Методика виявлення сформованості духовної ціннісної орієнтації дитини “Внутрішній світ”. Комплекс духовно орієнтованих ігор для дошкільнят. Спецкурс “Запроси друзів”. Відеотека духовно орієнтованих мультфільмів.

Тема 7. Духовний розвиток учнів в умовах початкової та середньої школи. Методика виявлення сформованості духовної ціннісної орієнтації

“Внутрішній світ” для молодших школярів. Спецкурс “Гармонія” для учнів 1-5 класів. Методика “Перетворення” для учнів 6-7 класів.

Тема 8. Духовний розвиток старшокласників і студентів в умовах профільного навчання. Методика виявлення сформованості духовної ціннісної орієнтації особистості “Здійснення бажань”. Спецкурси “12 шляхів духовності”, “Життєвий вибір”. Проекти духовної самореалізації молоді у суспільно корисній діяльності. Духовний розвиток учнівської молоді у закладах позашкільної освіти. Специфіка духовного розвитку студентської молоді у закладах вищої освіти.

Тема 9. Розвиток духовності професіонала в різних видах трудової діяльності. Фахова компетентність і духовна спрямованість фахівця. Реалізація духовного потенціалу в умовах обраної професії. Творчість як умова постійного духовного зростання професіонала.

Тема 10. Духовний розвиток особистості як передумова створення гармонічної сім'ї. Психологічні чинники вибору своєї половини. Принципи духовно збагаченого міжособистісного спілкування та взаємодії у сім'ї. Принципи духовно орієнтованого сімейного виховання.

Тема 11. Духовність особистості вчителя як носія ідеалів Краси, Добра та Істини. Психологічний портрет сучасного вчителя. Місце і роль духовності в системі психологічних якостей педагога. Професійна та особистісна місія вчителя як носія духовного досвіду людства.

Додаток Е

Таблиця Е. 1

**Показники духовного розвитку учнів 1-х класів ЗНЗ №221, м.Київ
(експериментальна група), отримані до та після апробації спецкурсу
“Гармонія” за допомогою методики комплексної оцінки гармонічного
розвитку особистості**

№	Учень	До впровадження, 7 балів	Після впровадження, балів	Різниця, балів
1.	А.Л.	3	3	0
2.	А.Ю.	1	1	0
3.	Б.В.	1	2	1
4.	Б.С.	2	3	1
5.	В.К.	3	4	1
6.	Г.І.	2	3	1
7.	Д.З.	2	3	1
8.	Е.Н.	1	2	1
9.	Ж.К.	1	1	0
10.	Ж.Л.	3	3	0
11.	І.Д.	2	3	1
12.	К.Л.	3	3	0
13.	К.Г.	3	4	1
14.	Л.Д.	2	3	1
15.	М.А.	4	5	1
16.	О.Б.	1	3	2
17.	Р.Л.	1	3	2
18.	Т.Ж.	3	2	-1
19.	У.Г.	2	3	1
20.	Ф.Р.	2	3	1
21.	Ф.Д.	2	2	0
22.	Х.Т.	3	4	1
23.	Ц.Г.	2	3	1
24.	Я.П.	3	4	1
Загалом:		52:24=2,17	70:24=2,92	18

Таблиця Е. 2

**Показники духовного розвитку учнів 1-х класів ЗНЗ №221, м.Київ
(контрольна група), отримані за допомогою методики комплексної оцінки
гармонічного розвитку особистості**

№	Учень	8 Перший зріз, 9 балів	Другий зріз, балів	Різниця, балів
1.	А.С.	1	2	1
2.	Б.Д.	2	2	0
3.	Б.Ю.	1	1	1
4.	Б.Я.	3	3	1
5.	В.Ж.	2	2	1
6.	В.О.	1	2	1
7.	Д.Н.	2	1	-1
8.	Д.О.	3	2	-1
9.	Е.Л.	2	2	0
10.	Ж.А.	1	2	1
11.	Ж.Т.	1	1	0
12.	І.О.	2	1	-1
13.	К.Ф.	3	3	0
14.	Л.У.	1	2	1
15.	Л.Ю.	3	3	0
16.	М.Б.	1	1	0
17.	М.З.	2	2	0
18.	Н.Р.	4	3	-1
19.	Н.Г.	1	2	1
20.	О.П.	1	1	0
21.	П.Я.	2	2	0
22.	Р.Т.	4	4	0
23.	Я.Б.	2	3	1
Загалом:		45:23=1,96	47:23=2,04	2

**Показники духовного розвитку учнів 2-х класів ЗНЗ №221, м.Київ
(експериментальна група), отримані до та після апробації спецкурсу
“Гармонія” за допомогою методики комплексної оцінки гармонічного
розвитку особистості**

№	Учень	10 До впровадження, 11 балів	Після впровадження, балів	Різниця, балів
1.	Б.А.	2	3	1
2.	Б.С.	2	4	2
3.	В.Р.	2	3	1
4.	В.Т.	2	4	2
5.	В.Я.	3	3	0
6.	Г.Л.	3	4	1
7.	Г.О.	2	2	0
8.	Д.Р.	3	3	0
9.	Е.З.	1	2	1
10.	Е.А.	2	2	0
11.	З.Т.	1	1	0
12.	З.О.	1	2	1
13.	І.В.	3	4	1
14.	К.У.	2	3	1
15.	К.Я.	4	4	0
16.	Л.Б.	2	3	1
17.	М.Д.	1	2	1
18.	М.Ж.	1	3	2
19.	М.Б.	3	4	1
20.	Н.П.	1	3	2
21.	О.Ю.	3	2	-1
22.	П.Т.	3	4	1
23.	Т.Б.	2	3	1
24.	Ю.М.	3	4	1
Загалом:		52:24=2,17	72:24=3	20

**Показники духовного розвитку учнів 2-х класів ЗНЗ №221, м.Київ
(контрольна група), отримані за допомогою методики комплексної оцінки
гармонічного розвитку особистості**

№	Учень	12 Перший зріз, 13 балів	Другий зріз, балів	Різниця, балів
1.	А.А.	1	1	0
2.	Б.Л.	2	3	1
3.	Б.М.	1	1	0
4.	Б.С.	3	3	0
5.	В.О.	2	2	0
6.	В.П.	3	4	1
7.	Д.А.	4	4	0
8.	Д.Ю.	1	1	0
9.	Ж.В.	3	3	0
10.	Е.В.	3	2	-1
11.	І.К.	2	2	0
12.	К.О.	3	2	-1
13.	К.Л.	2	3	1
14.	К.Ю.	1	3	2
15.	М.П.	2	2	0
16.	М.Т.	2	2	0
17.	Н.О.	3	3	0
18.	П.А.	3	3	0
19.	П.Б.	3	3	0
20.	С.П.	2	2	0
21.	Т.В.	4	4	0
22.	У.К.	2	2	0
23.	Ф.З.	1	1	0
Загалом:		53:23=2,3	56:23=2,43	3

**Показники духовного розвитку учнів 3-х класів ЗНЗ №221, м.Київ
(експериментальна група), отримані до та після апробації спецкурсу
“Гармонія” за допомогою методики комплексної оцінки гармонічного
розвитку особистості**

№	Учень	14 До впровадження, 15 балів	Після впровадження, балів	Різниця, балів
1.	А.Р.	2	3	0
2.	А.Т.	3	4	1
3.	Б.В.	3	4	0
4.	Б.Г.	4	4	0
5.	Д.Л.	1	3	0
6.	Д.Н.	2	4	1
7.	Ж.А.	3	4	0
8.	З.І.	2	2	0
9.	З.Л.	2	3	0
10.	І.Д.	3	4	-1
11.	І.С.	2	3	0
12.	Л.В.	1	3	-1
13.	Л.Д.	2	3	1
14.	М.О.	2	3	2
15.	М.Т.	3	5	0
16.	Н.А.	2	2	0
17.	Н.Д.	4	5	0
18.	О.Б.	2	3	0
19.	О.Г.	3	4	0
20.	П.Ж.	3	3	0
21.	Р.Б.	4	4	0
22.	Т.К.	2	3	0
23.	Ю.Л.	4	4	0
24.	Я.С.	2	3	1
Загалом:		53:24=2,2	56:24=2,3	3

**Показники духовного розвитку учнів 3-х класів ЗНЗ №221, м.Київ
(контрольна група), отримані за допомогою методики комплексної оцінки
гармонічного розвитку особистості**

№	Учень	16 Перший зріз, 17 балів	Другий зріз, балів	Різниця, балів
1.	Б.Б.	1	1	0
2.	В.М.	3	3	0
3.	В.О.	2	1	-1
4.	Г.А.	4	4	0
5.	Г.Б.	3	4	1
6.	Д.Н.	3	3	0
7.	Д.П.	2	2	0
8.	Д.У.	3	2	-1
9.	З.Т.	2	2	0
10.	К.Л.	3	4	1
11.	К.Ю.	1	1	0
12.	Л.А.	3	3	0
13.	Л.Я.	2	1	-1
14.	М.Б.	1	2	1
15.	Н.С.	3	3	0
16.	Н.Ф.	3	3	0
17.	Н.Х.	3	2	-1
18.	П.Б.	4	4	0
19.	П.К.	3	3	0
20.	Р.Л.	3	3	0
21.	С.Р.	2	3	1
22.	С.Ю.	2	2	0
23.	У.Б.	3	2	-1
24.	Ф.Л.	4	3	-1
25.	Ц.М.	3	3	0
Загалом:		66:25=2,64	64:25=2,56	-2

**Показники духовного розвитку учнів 5-Б класу ЗНЗ №221, м.Київ
(експериментальна група), отримані до та після апробації спецкурсу “12
шляхів духовності” за допомогою методики комплексної оцінки
гармонічного розвитку особистості**

№	Учень	18 До впровадження, 19 балів	Після впровадження, балів	Різниця, балів
1.	А.В.	3	4	1
2.	А.Г.	4	5	1
3.	В.В.	2	3	1
4.	В.С.	1	3	2
5.	В.Ю.	3	4	1
6.	Д.І.	2	3	1
7.	Д.Ж.	4	5	1
8.	Ж.О.	3	5	2
9.	І.К.	4	4	0
10.	І.М.	2	3	1
11.	Н.Д.	2	3	0
12.	Н.Л.	3	4	0
13.	О.Л.	2	4	2
14.	П.Ю.	4	4	0
15.	П.Я.	3	4	1
16.	С.Г.	4	5	0
17.	Т.Н.	2	4	2
18.	Т.Ф.	4	5	1
19.	У.К.	3	4	1
20.	Х.П.	3	4	1
21.	Ц.К.	2	3	1
22.	Щ.Т.	3	4	1
23.	Ю.Г.	3	4	1
24.	Я.С.	2	5	3
Загалом:		68:24=2,83	96:24=4	28

**Показники розвитку духовного потенціалу учнів 5-В класу ЗНЗ №221,
м.Київ (контрольна група), отримані за допомогою методики комплексної
оцінки гармонічного розвитку особистості**

№	Учень	20 Перший зріз	Другий зріз	Різниця, балів
1.	А.П.	3	3	0
2.	Б.С.	3	3	0
3.	Б.В.	3	4	1
4.	В.С.	2	2	0
5.	Г.Л.	4	4	0
6.	Г.М.	1	1	0
7.	Д.Б.	3	3	0
8.	Д.К.	4	3	-1
9.	І.Р.	3	3	0
10.	К.С.	3	3	0
11.	К.Т.	2	2	0
12.	М.Л.	4	4	0
13.	М.Н.	3	4	1
14.	О.Г.	4	4	0
15.	П.А.	4	4	0
16.	П.Т.	4	4	0
17.	Р.А.	5	5	0
18.	Р.Ж.	3	3	0
19.	Р.С.	3	3	0
20.	Т.Д.	4	4	0
21.	Т.П.	3	3	0
22.	Т.Р.	2	2	0
23.	У.О.	4	4	0
24.	Ф.Я.	3	3	0
Загалом:		77:24=3,21	78:24=3,25	1

Показники духовного розвитку гуртківців Палацу творчості дітей та юнацтва Солом'янського р-ну м.Кієва (учні 6-7 класів шкіл району) (експериментальна група), отримані за допомогою методики комплексної оцінки гармонічного розвитку особистості

№	Учень	21 До впровадження , 22 балів	Після впровадження, балів	Різниця, балів
1.	Б.Р.	4	5	1
2.	Б.С.	3	4	1
3.	Б.Ю.	3	4	1
4.	В.О.	2	4	2
5.	В.Ф.	5	5	0
6.	Г.Б.	4	5	1
7.	Д.О.	3	5	2
8.	Д.П.	3	4	1
9.	Ж.Я.	4	5	1
10.	З.С.	4	5	1
11.	І.Д.	2	3	1
12.	К.Ж.	3	4	1
13.	К.І.	3	5	2
14.	Л.Л.	3	4	1
15.	Л.Н.	2	4	2
16.	О.А.	3	4	1
17.	О.В.	4	5	1
18.	П.Т.	3	5	2
19.	П.Х.	4	4	0
20.	С.Л.	5	5	0
21.	С.М.	2	3	1
22.	Т.Б.	1	2	1
23.	Ф.Г.	4	4	0
24.	Ф.Ж.	3	4	1
25.	Х.Г.	2	3	1
26.	Ц.Б.	3	3	0
27.	Ц.Р.	1	3	2
Загалом:		77:29=2,66	102:3,52	25

Показники духовного розвитку гуртківців Палацу творчості дітей та юнацтва Солом'янського р-ну м.Кієва (учні 6-7 класів шкіл району) (контрольна група), отримані за допомогою методики комплексної оцінки гармонічного розвитку особистості

№	Учень	23 Перший зріз	Другий зріз	Різниця, балів
1.	А.А.	3	3	0
2.	Б.О.	2	2	0
3.	В.Ю.	4	4	0
4.	В.Я.	2	3	1
5.	Г.Б.	4	3	-1
6.	Г.Л.	2	2	0
7.	Д.В.	3	3	0
8.	Д.Ф.	2	2	0
9.	Ж.А.	3	3	0
10.	Ж.Р.	4	4	0
11.	З.П.	2	3	1
12.	І.У.	2	1	-1
13.	І.Я.	4	4	0
14.	К.Б.	3	3	0
15.	К.Д.	3	3	0
16.	Л.П.	4	4	0
17.	Л.Т.	3	2	-1
18.	М.У.	2	3	1
19.	М.Х.	3	3	0
20.	Н.З.	4	4	0
21.	Н.С.	2	2	0
22.	О.А.	2	2	0
23.	П.Д.	3	3	0
24.	П.Ю.	5	5	0
25.	Р.М.	1	2	1
26.	С.Ж.	4	3	-1
27.	Т.Я.	2	2	0
28.	У.К.	3	3	0
29.	Ч.З.	3	4	1
Загалом:		84:29=2,897	85:29=2,93	1

**Показники духовного потенціалу учнів 6 (10)-Г класу гімназії №153
ім.О.С.Пушкіна м.Києва до та після впровадження спецкурсу “Життєвий
вибір”**

№	Учень	Перший зріз	Другий зріз
25	А. І.	19	23
26	А.Ю.	17	22
27	В.Ю.	14	19
28	Г.Н.	21	22
29	Г.Ф.	11	17
30	І.В.	15	21
31	І.Н.	27	35
32	К.В.	15	23
33	К.Г.	24	36
34	Л.Е.	14	19
35	М.Ю.	9	16
36	М.С.	11	12
37	С.К.	14	25
38	С.Л.	19	24
39	С.М.	11	14
40	Т.А.	22	31
41	Т.Д.	10	16
42	Т.К.	11	13
43	Т.Ф.	18	27
44	У.К.	16	22
45	Ц.В.	10	10
46	Ч.І.	11	14
47	Ш.О.	22	29
48	Я.Д.	17	28

Показники духовного потенціалу учнів 11-В класу ЗНЗ №221 м.Києва до та після впровадження спецкурсу “Життєвий вибір”

№	Учень	Перший зріз	Другий зріз
1.	А.Л.	11	18
2.	Б.В.	13	20
3.	Б.А.	11	14
4.	Б.Н.	16	24
5.	В.С.	17	24
6.	В.В.	26	32
7.	В.К.	21	31
8.	Д.А.	9	11
9.	Д.Л.	10	16
10	Є.К.	11	18
11	Ж.І.	17	24
12	З.Є.	23	34
13	К.А.	15	22
14	К.Г.	23	27
15	Л.Р.	14	14
16	Л.М.	11	21
17	М.А.	10	19
18	П.Л.	18	25
19	Р.Я.	10	16
20	С.М.	8	9
21	Т.Т.	9	17
22	Ч.І.	11	15
23	Ц.Я.	10	16
24	Ч.І.	10	17

Показників духовного потенціалу студентів ІV курсу Національного авіаційного університету до та після впровадження елементів спецкурсу “Життєвий вибір”

№	Учень	Перший зріз	Другий зріз
1.	Б.О.	25	34
2.	В.А.	11	19
3.	В.С.	14	21
4.	Г.Л.	27	33
5.	Г.С.	15	22
6.	Д.В.	14	19
7.	Д.Ю.	15	22
8.	Д.Я.	16	25
9.	Д.Л.	24	29
10	Ж.В.	25	29
11	І.Г.	36	41
12	І.М.	16	24
13	К.Р.	11	23
14	К.С.	26	29
15	К.Ю.	24	32
16	М.М.	13	17
17	Н.А.	15	16
18	Н.Н.	39	42
19	О.С.	11	18
20	П.К.	16	25
21	П.Ф.	25	36
22	Р.Л.	41	47
23	С.Б.	16	29
24	Т.Н.	17	28

Показники духовного потенціалу студентів V курсу Національного авіаційного університету до та після впровадження елементів спецкурсу “Життєвий вибір”

№	Сту- дент	Перший зріз	Другий зріз
1.	А.Г.	28	33
2.	Б.Д.	23	29
3.	Б.Ж.	10	16
4.	В.М.	25	31
5.	В.С.	11	18
6.	Г.Б.	38	44
7.	Д.П.	26	35
8.	Д.Т.	25	32
9.	Є.О.	39	43
10	З.Д.	28	37
11	З.Ю.	39	46
12	К.А.	27	29
13	К.К.	26	32
14	Л.Р.	21	23
15	Л.С.	17	24
16	Л.Т.	10	14
17	М.А.	26	31
18	М.С.	29	36
19	Н.О.	11	17
20	Н.Т.	15	21
21	О.Г.	27	38
22	О.З.	22	29
23	П.Л.	44	46
24	Т.Д.	28	32

Додаток Ж

Таблиця Ж. 1

Показники дослідження процесу та результатів духовно спрямованої діяльності учнів ЗНЗ №221, отримані до впровадження творчих проєктів духовної самореалізації

№	Учень	Потребово-мотиваційний компонент діяльності	Інформаційно-пізнавальний компонент (прийом, пошук, переробка інформації)	Цілеутворюючий компонент (прийняття рішення)	Результативний компонент (виконання рішення, досягнення результату)	Емоційно-почуттєві компоненти діяльності	Сумарна оцінка
6.	А.С.	+					1
7.	А.Т.	+	+			+	3
8.	Б.К.	+	+		+	+	3
9.	В.Д.						0
10.	В.Є.	+	+		+	+	4
11.	Г.Р.						0
12.	Д.Г.	+					1
13.	Д.З.		+	+	+	+	4
14.	Ж.Н.				+	+	2
15.	І.П.	+			+	+	3
16.	Л.П.		+	+		+	3
17.	Л.С.						0
18.	М.С.	+	+		+	+	4
19.	М.Т.	+					1
20.	Н.А.						0
21.	О.В.	+	+		+	+	4
22.	П.І.		+			+	2
23.	П.О.	+		+	+	+	4
24.	С.Л.		+	+		+	3
25.	Ш.І.	+	+				2
26.	Ч.А.		+	+		+	3
27.	У.А.				+		1

Показники дослідження процесу та результатів духовно спрямованої діяльності учнів ЗНЗ №221, отримані після впровадження творчих проектів духовної самореалізації

№	Учень	Потребово-мотиваційний компонент діяльності	Інформаційно-пізнавальний компонент (прийом, пошук, переробка інформації)	Цілеутворюючий компонент (прийняття рішення)	Результативний компонент (виконання рішення, досягнення результату)	Емоційно-почуттєві компоненти діяльності	Сумарна оцінка
1.	А.С.	+	+	+	+	+	5
2.	А.Т.	+	+	+	+	+	5
3.	Б.К.	+	+	+	+	+	5
4.	В.Д.			+			1
5.	В.Є.	+	+	+	+	+	5
6.	Г.Р.	+		+	+	+	4
7.	Д.Г.		+			+	1
8.	Д.З.	+	+	+	+	+	5
9.	Ж.Н.		+	+	+	+	4
10.	І.П.	+	+	+	+	+	5
11.	Л.П.		+	+	+	+	4
12.	Л.С.			+	+	+	3
13.	М.С.	+	+		+		3
14.	М.Т.		+	+		+	3
15.	Н.А.	+	+	+	+	+	5
16.	О.В.	+	+		+	+	4
17.	П.І.	+	+	+	+	+	5
18.	П.О.	+	+	+	+	+	5
19.	С.Л.		+	+		+	3
20.	Ш.І.	+	+	+	+	+	5
21.	Ч.А.		+	+	+	+	4
22.	У.А.	+		+	+		3

Показники дослідження процесу та результатів духовно спрямованої діяльності учнів 11 класу гімназії №153 ім.О.С.Пушкіна, отримані до впровадження творчих проектів духовної самореалізації

№	Учень	Потребо- во- мотива- ційний компо- нент діяльно- сті	Інформа- ційно- пізнаваль- ний компонент (прийом, пошук, переробка інформації)	Цілеутво- рюючий компонент (прийня- ття рішення)	Результативний компонент (викона-ня рішення, досяг- нення ре- зультату)	Емоційно- почуттєві компо- ненти діяльності	Сумарна оцінка
1.	А.А.	+	+				2
2.	Б.В.	+	+		+	+	4
3.	В.С.	+		+		+	3
4.	В.Т.		+			+	2
5.	Г.Ж.		+	+			2
6.	Г.К.	+	+	+		+	4
7.	Д.А.	+	+				2
8.	Д.Ю.		+	+	+	+	4
9.	Д.Я.	+					1
10	Ж.Л.	+		+	+	+	4
11	І.П.	+	+			+	3
12	К.А.		+	+			2
13	К.Б.	+	+				2
14	Л.Д.	+		+		+	3
15	Л.Ю.	+	+		+	+	4
16	М.О.					+	1
17	Н.Д.	+	+		+		3
18	О.О.	+		+			2
19	П.Р.	+		+	+	+	4
20	С.Т.				+	+	2
21	Ю.А.	+	+	+			3

Таблиця Ж. 4

Показники дослідження процесу та результатів духовно спрямованої діяльності учнів 11 класу гімназії №153 ім.О.С.Пушкіна, отримані після впровадження творчих проектів духовної самореалізації

№	Учень	Потребо- во- мотива- ційний компо- нент діяльнос- ті	Інформа- ційно- пізнаваль- ний компонент (прийом, пошук, переробка інформації)	Цілеутво- рюючий компонент (прийня- ття рішення)	Результативний компонент (викона- ня рішення, досяг- нення ре- зультату)	Емоційно- почуттєві компо- нентти діяльності	Сумарна оцінка
1.	А.А.	+		+	+	+	4
2.	Б.В.		+	+	+	+	4
3.	В.С.	+	+	+	+	+	5
4.	В.Т.	+		+		+	3
5.	Г.Ж.	+	+	+	+	+	5
6.	Г.К.	+	+	+	+	+	5
7.	Д.А.	+	+	+	+	+	5
8.	Д.Ю.		+	+	+	+	4
9.	Д.Я.	+	+	+	+	+	5
10	Ж.Л.			+	+	+	3
11	І.П.	+	+		+	+	4
12	К.А.	+	+	+	+	+	5
13	К.Б.	+	+	+	+	+	5
14	Л.Д.	+	+	+	+	+	5
15	Л.Ю.	+	+	+	+	+	5
16	М.О.			+	+	+	3
17	Н.Д.		+	+	+	+	4
18	О.О.	+	+	+	+	+	5
19	П.Р.	+	+	+	+	+	5
20	С.Т.	+	+	+	+	+	5
21	Ю.А.	+	+	+			3

Показники дослідження процесу та результатів духовно спрямованої діяльності студентів IV курсу, отримані до впровадження творчих проєктів духовної самореалізації

№	Студент	Потребово-мотиваційний компонент діяльності	Інформаційно-пізнавальний компонент (прийом, пошук, переробка інформації)	Цілеутворюючий компонент (прийняття рішення)	Результативний компонент (виконання рішення, досягнення результату)	Емоційно-почуттєві компоненти діяльності	Сумарна оцінка
1.	А.Р.	+	+	+	+	+	5
2.	Б.В.	+	+	+	+	+	5
3.	Б.Т.	+	+	+	+	+	5
4.	В.Ю.			+			1
5.	В.Я.	+	+	+	+	+	5
6.	Г.Д.	+		+	+	+	4
7.	Д.З.		+			+	1
8.	Д.Л.	+	+	+	+	+	5
9.	Ж.А.		+	+	+	+	4
10.	І.С.	+	+	+	+	+	5
11.	Л.Н.		+	+	+	+	4
12.	Л.Т.			+	+	+	3
13.	М.В.	+	+		+		3
14.	Н.О.		+	+		+	3
15.	Н.Е.	+	+	+	+	+	5
16.	Н.В.	+	+		+	+	4
17.	П.Ж.	+	+	+	+	+	5
18.	П.С.	+	+	+	+	+	5
19.	С.Д.		+	+		+	3
20.	Ш.І.	+	+	+	+	+	5
21.	Ч.Ж.		+	+	+	+	4
22.	Ю.О.	+		+	+		3

Показники дослідження процесу та результатів духовно спрямованої діяльності студентів IV курсу, отримані після впровадження творчих проектів духовної самореалізації

№	Студент	Потребово-мотиваційний компонент діяльності	Інформаційно-пізнавальний компонент (прийом, пошук, переробка інформації)	Цілеутворюючий компонент (прийняття рішення)	Результативний компонент (виконання рішення, досягнення результату)	Емоційно-почуттєві компоненти діяльності	Сумарна оцінка
1.	А.Р.	+		+	+	+	4
2.	Б.В.		+	+	+	+	4
3.	Б.Т.	+	+	+	+	+	5
4.	В.Ю.	+		+		+	3
5.	В.Я.	+	+	+	+	+	5
6.	Г.Д.	+	+	+	+	+	5
7.	Д.З.	+	+	+	+	+	5
8.	Д.Л.		+	+	+	+	4
9.	Ж.А.	+	+	+	+	+	5
10.	І.С.			+	+	+	3
11.	Л.Н.	+	+		+	+	4
12.	Л.Т.	+	+	+	+	+	5
13.	М.В.	+	+	+	+	+	5
14.	Н.О.	+	+	+	+	+	5
15.	Н.Е.	+	+	+	+	+	5
16.	Н.В.			+	+	+	3
17.	П.Ж.		+	+	+	+	4
18.	П.С.	+	+	+	+	+	5
19.	С.Д.	+	+	+	+	+	5
20.	Ш.І.	+	+	+	+	+	5
21.	Ч.Ж.	+	+	+			3
22.	Ю.О.	+	+	+	+	+	5

Показники дослідження процесу та результатів духовно спрямованої діяльності студентів V курсу, отримані до впровадження творчих проєктів духовної самореалізації

№	Студент	Потребово-мотиваційний компонент діяльності	Інформаційно-пізнавальний компонент (прийом, пошук, переробка інформації)	Цілеутворюючий компонент (прийняття рішення)	Результативний компонент (виконання рішення, досягнення результату)	Емоційно-почуттєві компоненти діяльності	Сумарна оцінка
1.	А.Р.	+	+	+	+	+	5
2.	Б.В.	+	+	+	+	+	5
3.	Б.Т.	+	+	+	+	+	5
4.	В.Ю.			+			1
5.	В.Я.	+	+	+	+	+	5
6.	Г.Д.	+		+	+	+	4
7.	Д.З.		+			+	1
8.	Д.Л.	+	+	+	+	+	5
9.	Ж.А.		+	+	+	+	4
10.	І.С.	+	+	+	+	+	5
11.	Л.Н.		+	+	+	+	4
12.	Л.Т.			+	+	+	3
13.	М.В.	+	+		+		3
14.	Н.О.		+	+		+	3
15.	Н.Е.	+	+	+	+	+	5
16.	Н.В.	+	+		+	+	4
17.	П.Ж.	+	+	+	+	+	5
18.	П.С.	+	+	+	+	+	5
19.	С.Д.		+	+		+	3
20.	Ш.І.	+	+	+	+	+	5
21.	Ч.Ж.		+	+	+	+	4
22.	Ю.О.	+		+	+		3

Показники дослідження процесу та результатів духовно спрямованої діяльності студентів V курсу, отримані після впровадження творчих проектів духовної самореалізації

№	Студент	Потребово-мотиваційний компонент діяльності	Інформаційно-пізнавальний компонент (прийом, пошук, переробка інформації)	Цілеутворюючий компонент (прийняття рішення)	Результативний компонент (виконання рішення, досягнення результату)	Емоційно-почуттєві компоненти діяльності	Сумарна оцінка
1.	А.Р.	+	+	+	+	+	5
2.	Б.В.	+	+	+	+	+	5
3.	Б.Т.	+	+	+	+	+	5
4.	В.Ю.			+			1
5.	В.Я.	+	+	+	+	+	5
6.	Г.Д.	+		+	+	+	4
7.	Д.З.		+			+	1
8.	Д.Л.	+	+	+	+	+	5
9.	Ж.А.		+	+	+	+	4
10.	І.С.	+	+	+	+	+	5
11.	Л.Н.		+	+	+	+	4
12.	Л.Т.			+	+	+	3
13.	М.В.	+	+		+		3
14.	Н.О.		+	+		+	3
15.	Н.Е.	+	+	+	+	+	5
16.	Н.В.	+	+		+	+	4
17.	П.Ж.	+	+	+	+	+	5
18.	П.С.	+	+	+	+	+	5
19.	С.Д.		+	+		+	3
20.	Ш.І.	+	+	+	+	+	5
21.	Ч.Ж.		+	+	+	+	4
22.	Ю.О.	+		+	+		3

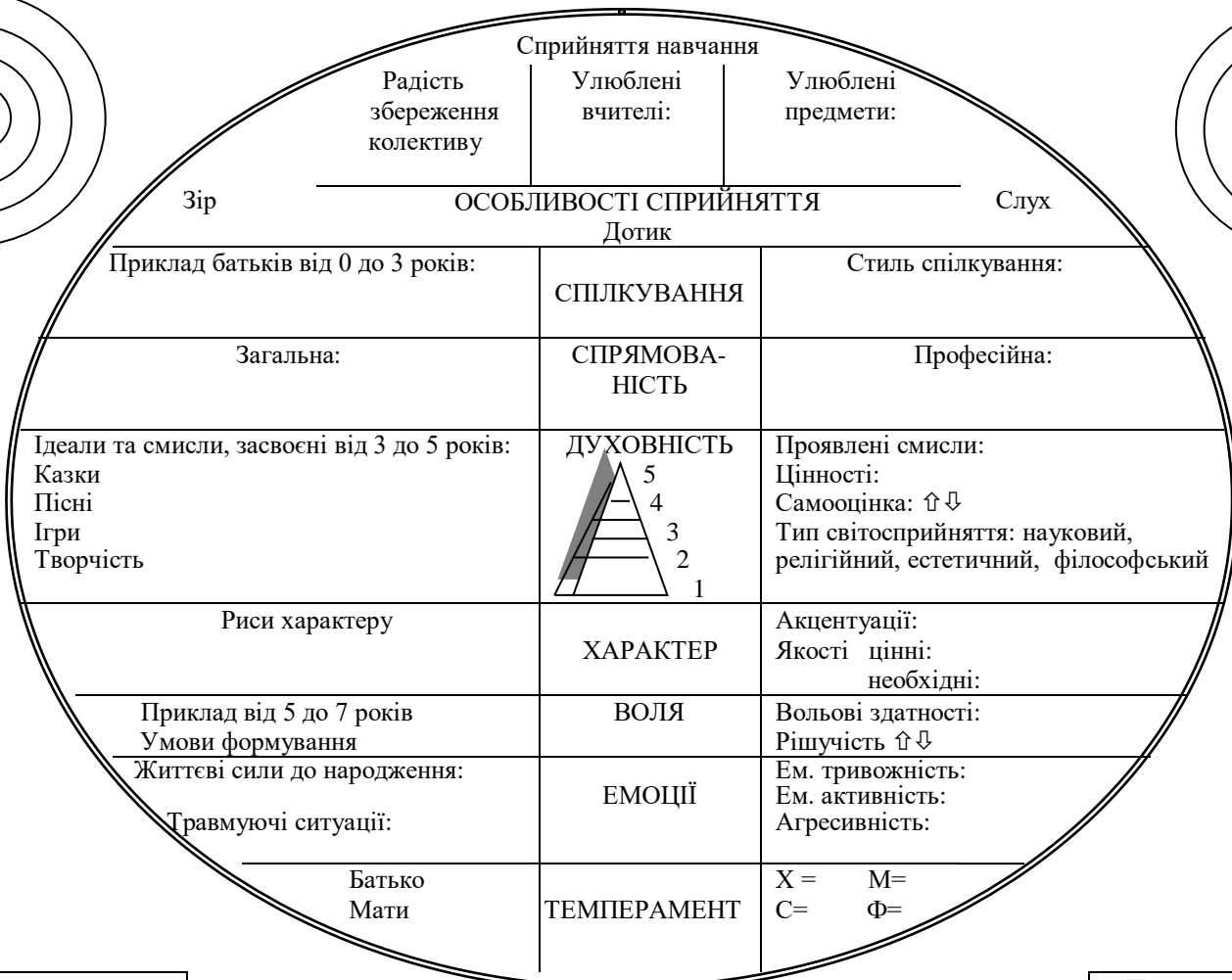
Додаток 3

Карта психологічної роботи з клієнтом _____ Дата народження _____ Тел. _____ Адреса _____

ВИХІДНІ ДАНІ

ВНУТРІШНІЙ СВІТ ОСОБИСТОСТІ

ЗАФІКСОВАНІ ЗМІНИ

Ставлення до навчання (праці)

Ставлення до навчання (праці)

Професійна орієнтація

Рекомендації щодо професійної діяльності

Сфера діяльності

Специфіка

Неконструктивні інтереси:

Психологічні зміни, помічені клієнтом:

Взаємини у сім'ї ↑↓

Здоров'я ↑↓

Здоров'я ↑↓

Взаємини у сім'ї ↑↓

Початок роботи _____

Завершення роботи _____